

BALÁZS ZOLTÁN • MOLNÁR CSABA

Irányzatok a magyar politikai gondolkodásban

Jelen és múlt

OSIRIS

X 292.159

BALÁZS ZOLTÁN – MOLNÁR CSABA

Irányzatok a magyar politikai gondolkodásban

Jelen és múlt

OSIRIS KIADÓ
BUDAPEST, 2019

001205 X

A kötet megjelenését támogatta a Nemzeti Kulturális Alap

A kötet a Társadalmi Jövőképesség Könyvtára
(Budapesti Corvinus Egyetem) keretében jelent meg.

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001307931

© Osiris Kiadó, 2019

© Balázs Zoltán, Molnár Csaba, 2019

Minden jog fenntartva. Bármilyen másoláshoz, sokszorosításhoz,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tároláshoz
a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulása szükséges.

Osiris Kiadó, Budapest

www.osiriskiado.hu

Az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja.

A kiadásért felel Gyurgyák János
Szöveggondozó Macskássy Zsuzsa
Műszaki szerkesztő, tördelő Lipót Éva
Kiadói szerkesztő Gyurgyák Anna

ISBN 978 963 276 355 2

X 292159

TARTALOM

ELŐSZÓ	11
BEVEZETÉS	13
Eszmetörténet és politikatudomány: a filozófia és a történelem kihívása	13
Eszmék és hagyományok	20
Magyar politikai gondolkodás	21
A folytonosság és megszakítottság értelmezése	26
Az uralkodó ideológia	27
A társadalmi gyakorlat szintjei és dimenziói	29
Történettudomány és irodalom	31
Az emigráció	33
LIBERALIZMUS	35
Meghatározás	35
Genezis: a forradalom problémája	35
Emancipáció és haladástudat	35
Etika	38
Politikai filozófia	40
Magyar liberális hagyomány: genezis és érzület	42
Forradalmak Magyarországon	42
A klasszikus szabadság- és haladáseszme. Az idegenség problémája	43
A hagyomány túlélése a diktatúrák századában: 1945-ig	48
A hagyomány túlélése a diktatúrák századában: 1945 után	53
A rendszerváltás után	57
Etika	60
Politikai világnézet	63
A filozófiai fölkészültség	63
Eötvös József szintézise	64
Német hatások: marxizmus és szellemtörténet között	66

<i>Kiábrándulás a szocializmusból: utak a liberalizmus felé.</i>	
<i>A francia lehetőség</i>	69
<i>A liberális politikai közösség</i>	74
Partikularitás	75
Pluralizmus	76
Politikai autoritás	81
KONZERVATIZMUS	87
Meghatározás	87
Alkotmányosság	92
Történeti létezés: történeti alkotmány	92
Az alapítás kizárása	94
Az intézményalkotás hagyománya	94
Konzervatív szuverenitáselmélet	95
Legitimizmus	97
Monarchizmus	99
A rendszerváltásig	101
Politikai tudás	103
<i>A jozefinizmustól a liberális reformokig</i>	103
<i>A politikai tudás mint sorstudás</i>	105
A probléma	105
A politikai bölcs – a történész?	106
A filozófus és a misztikus között: konzervatív dilemmák	110
A politikai realista – kicsoda?	113
A szakértő és a politikus	115
Társadalom, harmónia, egyensúly	119
<i>A társiasság gondolatvilága</i>	119
<i>Az úriember eszménye</i>	121
<i>Illegitim társadalmi szövetek...</i>	126
<i>Államtársadalom, civil társadalom, polgártársadalom, nemzettársadalom</i>	126
Etika	130
Világnézet	132
<i>Utópiák ellen</i>	133
<i>Igazság és hagyomány</i>	137
<i>A politika autonómiája</i>	143
<i>Tökéletlenség, hanyatlás, gonoszság/politikai rossz</i>	147

BALOLDALI IDEOLÓGIÁK	152
Marxizmus, anarchizmus, kritikai társadalomelmélet	152
Marxizmus	153
Genezis	153
Elméleti alapok	154
<i>Magyarország: szociáldemokrácia, agrárszocializmus, polgári radikálisok</i>	155
<i>A bolsevizmus mint valóság és mint erkölcsi probléma</i>	158
<i>A Horthy-rendszer: a baloldali hagyomány európaizációja</i>	163
<i>A marxista kormányzás dilemmája</i>	165
A sztálini dilemma	165
A kelet-európai kommunista rendszerek: milyen demokrácia?	166
Elméletek	169
<i>A rendszerváltás után</i>	174
Vákuum	174
Marxizmustól marxizmusig	175
Anarchizmus	181
<i>Elvi elhatárolások</i>	181
<i>Hagyományok és érzékenység</i>	182
<i>Magyar anarchizmus</i>	184
A kezdetek. Schmitt Jenő Henrik	184
A kivonulás mintázatai	185
Hősök és antihősök	188
Etika	189
Kritikai elméletek	191
<i>Habermas és Foucault</i>	191
<i>A magyar recepció</i>	192
JOBOLDALI RADIKALIZMUS ÉS SZÉLSŐ- JOBOLDALISÁG	197
A jobboldali radikalizmus mint egységes eszmerendszer	197
A nemzet	198
A függetlenség	203
A harmadik út	206
Nemzetiszocializmus	208
Alternatív jobboldaliság	210
NÉPISÉG	212
A népiség háttere	212
A népiség kialakulása	217

A népiek első nemzedéke 1945-ig	223
Történelemszemlélet	223
A nép	227
Az elit	230
Az idegenek	232
A kíváncsú jövőkép és társadalmi-politikai berendezkedés	234
Az 1945-ös sorsforduló értékelése	236
A népiség a Kádár-korszakban	241
A népiség a rendszerváltásban	244
A rendszerváltás népi kritikája	247
A népiség napjainkban	251
RADIKÁLIS KONZERVATIZMUS	255
Egy paradox eszmerendszer	255
A radikális konzervatizmus előzményei	255
A magyar radikális konzervatizmus alapelvei	258
A magyar radikális konzervatizmus hullámai	260
A magyar radikális konzervatizmus első hulláma	260
A magyar radikális konzervatizmus második hulláma	263
TRADICIONALIZMUS	270
Konzervatizmusok között	270
A tradicionalizmus főbb forrásai	270
A tradicionalizmus világgépe	273
A magyar tradicionalizmus	275
LIBERTARIZMUS, REPUBLIKANIZMUS ÉS KÖZÖSSÉGEKVÜSÉG	279
Libertarizmus	279
Eredet és eszmei centrum: a negatív szabadság primátusa	279
Társadalomelmélet: a 'piac' mint a szabad csere világa	281
Magyar libertárius gondolkodás: a klasszikus hagyomány	284
Kádár-rendszer: gazdasági szabadság?	288
A rendszerváltás után. Emigráns gondolkodók	292
Republikanizmus	295
Eszmei előzmények és alapeszmék	295
A magyar republikánus érületi és politikai hagyomány	297
A doktrinális republikanizmus	301
Közösségelvűség	304
Források: Rawls-kritika és arisztotelészi erénytan	304

A közösségelvűség magyar recepciója: bal- és jobboldal felől	306
Ökológia	309
KERESZTÉNYSÉG	312
Ideológia helyett támpont	312
A nyugati kereszténység elterjedésének hatása	312
A reformáció és az ellenreformáció	314
A keresztény politikai gondolkodás és a modernitás	316
A katolicizmus válasza a modernitásra	317
Katolikus sajtó	318
Keresztényszocializmus	319
Protestáns és nemzetiségi válaszok	322
Keresztény politikai gondolkodás a 20. századi Magyarországon	324
Állami folytonosság	324
Keresztény hivatásrendiség és társadalomkép	325
Válaszok a szocializmusra	326
Keresztény politikai gondolkodás a rendszerváltás utáni Magyarországon	328
IRODALOMJEGYZÉK	331
NÉVMUTATÓ	365

ELŐSZÓ

Könyvünk célja a magyar politikai gondolkodás áttekintése irányzatok szerint, és pedig a jelen valóságából kiindulva, de az eszmei, világnézeti hagyományok messzemenő figyelembevételével. A könyv a Budapesti Corvinus Egyetem magyar politikai eszmetörténeti kurzusainak tapasztalataiból nőtt ki, de nem tankönyvvé, hanem monografikus igényű szakkönyvvé fejlődött. Nemcsak abban tér el a jelenleg forgalomban lévő hasonló művektől, hogy a kortárs szerzőket és áramlatokat is átfogóan tárgyalja, hanem módszertani megközelítése is más. Mindezt a Bevezetőben részletesen is kifejtjük.

A könyv fejezeteinek hossza legjobban a tárgyalt politikai világnézeti irányzat történeti jelentőségével függ össze. A 19. század domináns irányzata a liberalizmus és a konzervatizmus, ehhez zárkózik föl a század utolsó évtizedeitől a tág értelemben vett baloldal. A 20. században kiemelten fontos a népiség gondolatköre. Ezek a leghosszabb fejezetek, amelyek között rövidebb terjedelemben tárgyalunk más irányzatokat. A strukturális egyenetlenségek tehát a tárgyból adódnak. A fejezetek sorrendje az egyes irányzatok karakteres történelmi megjelenését igyekszik követni, de önmagában ennek sincs igazán tudományos jelentősége, mivel a legtöbbjük esetében a gyökerek föl-kutatása során egészen a 19. századig visszamegyünk.

A szerzők külön-külön írták meg saját fejezeteiket, de természetesen megbeszélték azok tartalmát, ezért a tudományos közösség előtt a könyvet közösnek tekintik. Köszönetüket fejezik ki a Corvinus Egyetem politikatudományi szakos hallgatóinak, az Eötvös Loránd Kutatóhálózat Társadalomtudományi Központja Politikatudományi Intézetében kutató kollégáiknak a munka támogatásáért, észrevételeikért. A könyv anyaga természeténél fogva lezárhatatlan, s bizonyára bőségesen lesznek majd megfontolandó kritikák, amelyeket egy esetleges újabb kiadásnál a szerzők szívesen figyelembe vesznek. Ezekkel közvetlenül is megkereshetők (zoltan.balazs@uni-corvinus.hu, csaba.molnar@uni-corvinus.hu).

Budapest, 2019. szeptember 30.

Balázs Zoltán • Molnár Csaba

BEVEZETÉS

ESZMETÖRTÉNET ÉS POLITIKATUDOMÁNY: A FILOZÓFIA ÉS A TÖRTÉNELEM KIHÍVÁSA

Kiindulópontunk egy tágabb dimenzió, az egyetemes politikai eszmetörténet,¹ ami a politikatudománynak és a politikatudomány oktatásának is szerves része. Magyar nyelven ma már elég sok és jó minőségű munka áll rendelkezésre az egyetemes eszmetörténet megismeréséhez, eredeti források éppúgy, mint feldolgozások, kommentárok, elemzések, monográfiák.² Az eszmetörténet oktatása felfogásunk szerint mindenesetre nem csupán lexikális ismeretek átadását szolgálja, hanem fogalomhasználati és gondolkodási módok elsajátíttatását is. A gondolkodás történetének a tanulása, vagy akár csak érdeklődő megfigyelése egyrészt a gondolkodni tudás képességét is fejleszti, másrészt belenevel a politikatudomány nyelvezetébe, szemléletmódjába, észjárásába. Az eszmetörténet tehát mindenképpen alapozó, kicsit fennköltebben beavató tárgy.

Van olyan megközelítés, amely ezt a feladatot föl is vállalja. Leo Strauss iskolája például abból indul ki, hogy a politikai gondolkodás legnagyobbjai tisztában voltak azzal, hogy a politikáról való gondolkodás maga is politizálás. Föltevése szerint ezt egyesek veszélyesnek tartották (a platóni tapasztalat: Szókratész sorsa), ezért tanításukat (a fogalom jellegzetesen straussi) mintegy elrejtették a mondanivalójukban.³ Az eszmetörténész, aki tehát

¹ A takarékoság kedvéért innen kezdve a 'politikai' jelzőt elhagyjuk, de mindig hozzáértjük.

² Az átfogóbb megközelítéseket reprezentálja – eltérő mélységben – Bayer József: *A politikai gondolkodás története*. Budapest, Osiris, több kiadás; Bódig Mátyás – Gyórfi Tamás: *Államelmélet. A mérsékelt állam eszméje és elemei I*. Miskolc, 2003, Bíbor; Canning, Joseph: *A középkori politikai gondolkodás története 300–1450*. Budapest, 2002, Osiris; Láncki András: *A XX. század politikai filozófiája*. Budapest, 2000, Pallas-Attraktor; Cropsey, Joseph – Strauss, Leo: *A politikai filozófia története I–II*. Budapest, 1994, Európa; Coleman, Miller – Conolly, Ryan: *Politikai filozófiák enciklopédiája*. Budapest, 1995, Kossuth; Takács Péter – H. Szilágyi István – Fekete Balázs szerk.: *Államelmélet*. Budapest, 2016, Szent István Társulat; Egresi Katalin – Pongrácz Alex – Szigeti Péter – Takács Péter szerk.: *Államelmélet*. Győr, 2016, Széchenyi I. Egyetem.

³ Ehhez lásd Cropsey, J. – Strauss, L.: *A politikai filozófia története I–II*; valamint Strauss, Leo: *Az üldöztetés és az írás művészete*. Budapest, 1994, Atlantisz. Az exoterikus irodalom azon a feltevésen alapul, hogy vannak alapvető igazságok, melyeket tisztességes ember nem

Strauss szerint maga is politikai gondolkodó, dönt arról, hogy értelmezése, magyarázata során ezt a tanítást miképpen mutatja be. Dönthet úgy is, hogy maga is elrejtje, azaz csak a beavatottak számára érthető, teljesen felfogható módon tárja föl. Az eszmetörténet afféle barlang, ahol mintegy fordított módon, Ariadné fonalát követve juthatunk el Minótauruszig; s a fonalat könnyű elveszíteni. Ráadásul Straussék szerint az igazság valóban elég szörnyű ahhoz, hogy a hasonlat teljesen pontos is legyen: az igazság ugyanis az, hogy nincs igazság. A politikai gondolkodás fő feladata, hogy elmagyarázza a beavatottaknak, hogy miként kell és lehet a tömegeket meggyőzni arról, hogy mégis van igazság; hogy a rend és a rend igénye nem alaptalan.

Természetesen nem szükséges ennyire drámai módon elgondolni az eszmetörténet és a filozófia viszonyát, s főleg nem kell Strauss tézisének elfogadni. Azt azonban ettől még nyugodtan állíthatjuk, hogy a politikai gondolkodásnak súlyos politikai tétje van vagy lehet; s még azt is, hogy az eszmetörténet tanítása sem oldható meg tisztán pozitivistá módon. Akár egyetértünk a straussi axiómákkal, akár nem, az eszmetörténész *valamit* azért mégis gondol arról, hogy az eszmetörténet mire is való. Az is politikai üzenet vagy álláspont, ha az eszmetörténetből az eszmék forgandóságát, változékonyságát, esetlegességét, korhoz kötöttségét emeljük ki; mint ahogy annak a felfogásnak is vannak politikai, politikaelméleti következményei, amelyik szerint az eszmék tartósak (legfőleg a fogalmak változnak), mivel a problémák is ugyanazok.

Az eszmetörténetről az eszmetörténészek között folyó vitákban ezek a szempontok a kelleténél talán ritkábban merülnek föl. Mindazonáltal komoly viták zajlanak az úgynevezett módszertani kérdés körül: *hogyan* érdemes vagy kell megírni az eszmék és gondolatok történetét?⁴ A már bemutatott problémacentrikus megközelítés mellett (amelynek a straussi elképzelés csak az egyik változata), három iskolát lehet megkülönböztetni. (i) A Cambridge-i Iskola (kontextualizmus) a szövegek keletkezésének korára és a szerzők intencióira (amely a korhoz kötött) összpontosít. Az eszmék mindig aktuális politikai problémák lecsapódásai, megfogalmazásai és megoldási kísérle-

tár a nyilvánosság elé, mert azok sok embernek bajt okoznának” (43. p.). Majd közli, hogy a véleménynyilvánítás jogának garanciája a liberális társadalomban már szükségtelenné teszi ezt az irodalmat. Ám az esszé végén arra utal, hogy a rend és a szabadság összeegyeztetése gyakorlatilag örök érvényű politikai probléma. Ez a szelíd ellentmondás tipikusan olyan, amelyet Strauss az exoterikus irodalomra jellemző tart. Vagyis ő maga is exoterikusan ír, ennél fogva a két állítás közül csak az egyiket tarthatjuk igaznak, a másikat, úgymond tisztességes megítélésnek – vagy kegyes hazugságnak.

⁴ Az egyes módszertanokról jó áttekintést ad Trencsényi Balázs: *A politika nyelvei. Eszmetörténeti tanulmányok*. Budapest, 2007, Argumentum, 13–34. p.; valamint Nagy Ágoston: *A „politikai gondolkodás történetének” kontextualista-konceptualista dimenziói. Századvég*, 2012. 64. 40–62. p.

teinek kognitív eszközei. Az eszmetörténet így egy adott korban egymással vitázó szövegek és szerzők laza füzére. (ii) Az inkább német nyelvterületen népszerű fogalomtörténet-írás a nevében is jelzett módon a kiemelten fontosnak bizonyuló fogalmak (pl. állam, szuverenitás, nép, nemzet, demokrácia) történetét mutatja be. Bármelyik tartósan használt fogalom történetének bemutatásával, ahol a források értelemszerűen nagyrészt ugyanazok a szövegek, egy eszmetörténeti metszetet kapunk, azaz valóban nem eszmék, eszmerendszerek, világnézetek, hanem azok valamelyik aspektusának történetével szembesülünk. (iii) Egy harmadik, Magyarországon egyre népszerűbb módszer ötvözni igyekszik a kontextuális és a nyelvi összetevőt, ezt nevezzük diskurzus- vagy politikainyelv-elemzésnek. Az eszmetörténet ebben nem valamilyen fogalom története, de nem is szerzők, s főleg nem szerzői szándékok föltárása, valamint azok adott helyzetben értelmezett jelentésének magyarázata, hanem a politikáról és a politikában alkalmazott, az elemző által relevánsnak és belső koherenciával rendelkezőnek tartott beszédmódok elemzése.⁵ A kontinuitás itt sem követelmény vagy elvárás; a beszédmódok vagy nyelvek önmagukban és önmagukért léteznek, ameddig léteznek; ráadásul lényegében az elemző döntése, hogy hogyan nevezi el, nevezi meg őket. Az eszmék, ha szabad így fogalmazni, csak a posteriori eszmélnek magukra. Történeti létezésük bizonyos értelemben eleve kétséges. A módszertanról szóló viták mélyén, úgy látszik, azért mégis ott van a politika és a politikaelmélet; a *mi* volt vagy nem volt kérdése.⁶

⁵ Mondanunk sem kell, hogy az a kérdés, hogy mi számít politikai kérdésnek, mitől lesz egy 'eszmé' vagy egy 'beszédmód' politikai, maga is vitatott, ráadásul a vita nemcsak tudományos, hanem politikai is lehet. Ez persze újabb vitát nyithat meg arról, hogy a politikai eszmék történetének írója vajon hogyan dönti el, milyen eszmékkel foglalkozik. Például a környezet, az éghajlat kérdése a 19. századig úgy volt 'politikai', hogy abból a népek, nemzetek jellemére nézve voltak le következtetéseket (még Eötvös József is); aztán a téma gyakorlatilag eltűnt a közbeszédből, legfőleg a földrajz lábjegyzetévé vált. Ma azonban óriási közéleti téma, igen komoly indulatokat kiváltva, pártokat legitimálva, természetesen egészen más kontextusban. Számunkra ez itt azért mellőzhető probléma, mert *eleve* politikai jelenségeknek – az ideológiai áknak – a történetét és jelentését értelmezzük.

⁶ „Q. Skinner, a Cambridge-i Iskola programadó képviselője szerint a klasszikus szövegek-ből nem olvashatók ki 'örök problémák' megoldásai és 'egyetemes igazságok' igazolásai, *ennél fogva* a filozófiában nincsenek örök problémák, csak egyedi válaszok egyedi kérdésekre, s ahány kérdező, annyi kérdés” (50. p.). Ám ez a következtetés logikai hiba, ami a kiemelésből azonnal látható is. Ha ugyanis elfogadjuk azt a filozófiai kiindulópontot, hogy *vannak* egyetemes (de legalábbis civilizáció-specifikus) politikai kérdések és problémák, akkor azokra a különböző szövegek különböző válaszokat fognak kínálni. Ebből egyáltalán nem következik, hogy bármely szöveg *csak* úgy értelmezhető, mint ami kizárólag az adott problémáról szól. Az ilyen értelmezés valóban 'ostobán és indokolatlanul naiv színben fog feltűnni' (uo.), de miért volna ez az értelmezés az egyetlen alternatívája a skinneri kontextuális elemzésnek? Persze

Négy példát hozunk arra, hogy ez a probléma hogyan jelentkezik a gyakorlatban. Az egyik a közel hétszázötven oldalas *Cambridge History of Twentieth Century Political Thought*.⁷ A mű sok szerző munkája, így teljesen egy-egy szemléletet nem várhatunk tőle, viszont a szerkesztői megközelítésre érdemes figyelni. Ball és Bellamy kiindulópontja, hogy a 20. század ideológiai század, azaz a politikai gondolkodók nagyrészt ideológiákban gondolkodnak (az ideológia fogalma 19. századi, karrierje Marx nyomán ívelt föl). A könyv azonban igyekszik a főbb ideológiai irányzatok kibontásánál többet mondani és tenni. Vannak ilyen fejezetek is; de sok fejezet valamilyen korszakot jelölnek, meghatározónak tartott jelenséget elemez (jóléti állam, tömegdemokrácia, posztmodernizmus, a politikaelmélet, sőt, a politikatudomány mint önálló reflexiós mód). Vannak nemzeti-regionális szempontokat tükröző fejezetek is (francia marxizmus, iszlám politikai gondolkodás, nem-nyugati politikai gondolkodás). A végeredmény fölöttébb eklektikus, de éppen ez az eklektika mondja a legtöbbet az olvasónak: tulajdonképpen *nem* tudjuk, *miről* beszélünk; egyszerűen a már eleve megfelelően kiművelt (beavatott) nyugati értelmiségi, politikai gondolkodó ismereteit rendszerezzük, esetleg bővítjük és értelmezzük.⁸

A szerkesztett könyveket eleve fenyegető eklekticizmust elkerülő példa Gary Browning munkája.⁹ Figyelemre méltó terjedelemben tárgyalja a módszertan, a 'hogyan' problémáját, s végül oda lyukad ki, hogy John Dunn álláspontja a leghelyesebb, aki szerint az eszmetörténet nem nélkülözheti a filozófiát, de nem is azonos vele. Az eszmetörténésznek mindenesetre világossá kell tennie saját megoldásának indokait. Browning megoldása pedig az, hogy szerzők köré szervezi a történetet. A szerzők összetétele kétségtelül egyedi konstrukció. Machiavelli, Hobbes, Locke, Rousseau szerepeltetése még egybevág a kánonnal; Kant jelenléte azonban már a modern liberális moralizmust tükrözi, Simone de Beauvoir pedig a feminizmus szempontjait

nem kötelező elfogadni az említett filozófiai kiindulópontot, de ha mégis elfogadjuk [...], akkor annak nemcsak gyakorlati politikai, hanem igazolható filozófiai indokai is lehetnek." (Skinner, Quentin: Jelentés és megértés az eszmetörténetben. In Horkay Hörcher Ferenc szerk.: *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe*. Pécs, 1997, Tanulmány, 7–54. p.) A lábjegyzet forrása: Balázs Zoltán: Menczer Béla gondolkodása és a magyar konzervativizmus hagyománya. *Politikatudományi Szemle*, 2010. 1. 94–124. p.

⁷ Ball, Terence – Bellamy, Richard eds.: *Cambridge History of Twentieth Century Political Thought*. Cambridge, 2008, Cambridge University Press.

⁸ Ennek a szemléletnek nem is lehetne szórakoztatóbb következménye, mint az, hogy a magyar politikai gondolkodás összes szereplői közül Lukács György mellett kizárólag Szálasi Ferenc nevével találkoztunk (a fasizmusról és rasszizmusról szóló fejezetben).

⁹ Browning, Gary: *A History of Modern Political Thought*. Oxford, 2016, Oxford University Press.

reprezentálhatja. A kronológiai tárgyalási rend persze még nem eszmetörténet; azt inkább az egyes szerzőkről szóló fejezetekben találjuk meg. Browning úgy jár el, hogy röviden ismerteti a tárgyalat gondolkodó életét és politikailag releváns műveit, majd hosszabban elemzi a hatástörténetét. Azt is jobbra kommentátorok révén; Rousseau-t például Isaiah Berlin és Jacques Derrida olvasatában. (Derrida szemmel láthatóan erős hatást tett a szerzőre, mert a Nietzsche-ről szóló fejezetben is ő az egyik főkommentátor – a másik Michel Foucault.) A végeredményt aligha nevezhetjük szokványos értelemben vett eszmetörténetnek, valójában szerzők egymásra tett hatásainak összegzése ez anélkül, hogy a történelem ezen túlmenően, valamint a mechanikus egymásutániságot leszámítva szóhoz jutna. Ez persze nem objektív hiba vagy tévedés, de elgondolkodtathatja az olvasót, hogy az eszmetörténetet valóban a szerző szubjektív ízlését és politikai preferenciáit tükröző szempontok szerint kell-e írni, vagy célszerű lenne mélyebb politikaelméleti megalapozást is végezni hozzá.

Itteni témánk szempontjából különösen is érdekes Trencsényi Balázs és kutatótársai munkássága. Trencsényi könyvei közül érdemes *A nép lelke* címűt fölteni, mert az mindjárt az első fejezetet a „kelet-közép-európai eszmetörténet kihívásai”-nak szenteli.¹⁰ Ahogy a cím is utal rá, a könyv a nemzeti karakterekre vonatkozó eszmék történetét kívánja földolgozni, így tematikailag jól lehatárolt (regionálisan is: a román, a magyar és a bolgár vitákra tér ki). A fő csoportosítási szempont az autochton és a nyugati(as) fejlődés ellentéte. Trencsényi a módszertani szinkretizmust követi; konkrét elemzése történeti kontextusba ágyazott szerzőinterpretációk sora: ki mit gondolt ebben a vitában.¹¹ A vita kulcskérdése a nemzeti karakter, jellem föltérképezése, helyes leírása. Természetesen már messziről gyanítható, hogy itt végső igazság nem várható, s pontosan ettől lesz a vita politikai. A szerző szerint ehhez a tágabb politikaelméleti, eszmetörténeti háttérrel a „konzervatív forradalom, politikai romantika és antimodernizmus” adja.¹² Ebből a Carl Schmitt-féle 'politikai romantika' terminus látszik a legfontosabbnak, a szerző legalábbis

¹⁰ Trencsényi Balázs: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*. Budapest, 2011, Argumentum; Bibó István Szellemi Műhely: *The Politics of „National Character”: A Study in Interwar East European Thought*. Routledge, 2012, Oxford.

¹¹ Uo. 18. p. Ezt a „szerzőközpontúságot” emeli ki a *Budapesti Könyvszemle* recenziója: Laczó Ferenc: Kánonok és ontológiák. *BUKSZ*, 2011. 3. 26–34. p.; Trencsényi korábbi könyvében is (*Trencsényi: A politika nyelvei*) a módszertani egységet kereste, egyfajta totális alkalmazhatóság jegyében.

¹² *A nép lelke...* i. m. 23. p. Trencsényi részletesen bemutatja a 'karakter' fogalom nagyobb eszmetörténeti távlatait is ('már a görögök is...'). Ez a rész a fogalomtörténet-írás módszerét követi.

ezt tartja igazán megvilágítónak a teljes nemzeti karakterológiai vitára nézve. Csakhogy a schmitti fogalom mélyebb elemzése elmarad. Egyrészt azt állítja – helyesen –, hogy Schmitt mondanivalója egy „politikai programba ágyazódott”,¹³ másrészt viszont úgy gondolja, hogy Schmitt által kidolgozott terminussal leírható egy „eszmetörténeti epizód” (Nyugat-Európában) és a „nemzeti identitás mögöttes »nagy narratívája«” (Kelet-Európában).¹⁴

Ez így problematikus. Trencsényi elemzéséből is kiderül, hogy az eszmetörténet Strauss-hoz hasonlóan Carl Schmitt számára is politikaelméleti szempontból érdekes.¹⁵ Schmitt tézise az, hogy a politika romantizálása valójában a politika elnyomása (volt), vagyis a politikai hatalom, akarat, tevékenység tagadása, de legalábbis leértékelése, esztétikai kategóriákba kényszerítése. Ha ez valóban így volt, akkor a néplélekről, a nemzeti jellemről folytatott vitákat illetően azt kell mondanunk, hogy egyfelől nagyon politikainak tűntek és tűnnek, hiszen gyakorlatilag eldönthetetlen igazságérvényű, ráadásul mély identitásokra vonatkozó állítások küzdenek egymással. Másfelől viszont, legalábbis a nemzeti/faji asszimilációs politika (egyszerűbben: a nacionalizmus mint kormányzati ideológia) megszületéséig ezek a viták alig befolyásolták a liberális állam- és kormányzati filozófiát, mivel a politikai cselekvés számára gyakorlatilag használhatatlan eszmék voltak. Ebben az értelemben ezek a viták 'ellenségei' voltak a politikának, már ahogyan azt Schmitt értette. Innen látható, hogy Schmitt számára az eszmetörténetnek végső soron nemcsak tudományos, hanem politikai és politikaelméleti tétje is van, pontosan úgy, ahogy Straussnál. A tét ugyanis a politikai igazság föltárása, s annak helyes értelmezése. A politikai romantika, akárcsak a liberális kormányzás, egymást kiegészítő kategóriák, s a valódi politikát közös erővel nyomják el.

Egy ennyire erőteljes és persze vitatható tézisére, illetve ilyen kategóriákra eszmetörténeti beszámolót építeni tudományos-módszertani szempontból nagyon problémás választás.¹⁶ Mindenképpen igényli, hogy valamit mondjunk például arról, hogy a nemzeti vagy népi jellegzetességekről, az ezekből fakadónak vélt sorsokról folytatott viták ezek szerint vajon – Schmitt ér-

telmezését elfogadva – kivezetnek a politikából (mondjuk egy értelmiségi ál-politika felé), vagy ellenkezőleg, Schmittet saját eszközeivel cáfolva, éppen ezzel politizálják át a közbeszédet? Aforisztikusabban: Kelet-Közép-Európa domináns (már ha valóban az, s ez egyáltalán nem triviális) vitái a 19. század utolsó harmadától az eszmetörténet depolitizálódásához (ami politikailag vagy kívánatos, vagy ártalmas fejlemény), vagy ellenkezőleg, totális politizálódásához vezettek?¹⁷ Ezt a kérdést nem a mi feladatunk itt eldönteni, csak jelezni kívántuk, hogy hogyan és miért nem szakíthatók ki az eszmetörténet, az eszmetörténész fogalmai és kategóriái a mélyebb vagy tágabb politikaelméleti koncepciókból.

Negyedik példánk Gyurgyák János munkája a magyar nemzeteszmetörténetéről.¹⁸ A szerző hatalmas anyagot mozgat (támaszkodunk is rá). Módszertani szervezőelve a politikai-eszmei irányzatok megkülönböztetése, némi kronológiai renddel elegyítve: a 19. századi liberális nacionalizmust követi a polgári radikalizmus, majd a fajvédelem platformja; aztán a konzervatív, a népi, majd a szocialista és kommunista eszmerendszer. Az egyes fejezeteken belül egyaránt olvashatunk egyes szerzők nézeteiről, valamint a tárgyalt ideológiai irányzat különböző résztemáiról. Nem meglepő, hogy a könyv tematikailag végül messze túlterjeszkedik azon, amit ígér, hiszen a 'nemzet' a politikai közösség legtermészetesebb modern és közkeletű felfogása, így a nemzetre vonatkozó nézetek minden politikafilozófiai témát megmozgatnak. A végeredmény így talán szándéktalanul is azt mutatja meg, hogy az eszmetörténet írásában nagyon is jól lehet használni a politikaelmélet kategóriáit (az egyes ideológiákat), s nem szükséges sem a kontextualitás, sem egyfajta straussianus felfogás (mit is 'üzen' az adott kor szerzője nekünk) komplikációiba belebonyolódni. A kötet végén lexikonszerű áttekintést kapunk a mű fontosabb szereplőiről; itt azonban már többeknél nehezen védhető, hogy miért vannak az egyik vagy másik ideológiához rendelve.¹⁹

¹⁷ Trencsényi és szerzőtársai (Janowski, M. – Baár, M. – Falina, M. – Kopeček, M.) összegző művének (*A History of Modern Political Thought in East Central Europe I-II.* Oxford, 2016, 2018, Oxford University Press) első kötete is megtartja „a politikai eszmék romantikus keretét” mint főcímet. A két kötet az említett és idézett Cambridge History megoldását látszik követni, tehát nem ideológiák köré szervezi az eszmetörténetet, hanem korszak-meghatározó témák köré. A módszertan azonban itt sem megy a szerzők fontosabb gondolatainak bemutatásánál tovább (a szükséges történelmi háttér fölvezetésével kiegészítve). Az összehatás így inkább lexikonszerű.

¹⁸ *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmet és nacionalizmus története.* Budapest, 2007, Osiris.

¹⁹ Még nehezebben érthető, hogy az első lexikonrész A XIX. századi liberális nacionalizmus és ellenzői címet kapta.

¹³ Uo. 30. p.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Schmitt, Carl: *Political Romanticism.* Tr. by Oakes, G. Cambridge, Mass., London, 1986, The MIT Press.

¹⁶ Trencsényi egy másik tanulmányban, amely főként Szekfű Gyula és Bibó István gondolkodását veti össze, hangsúlyozza, hogy Szekfű a politikai romantikát kifejezetten magyar hagyománynak, magyar politikai eszmerendszernek tartja. Itt tehát a terminus egyértelműen politikai tartalmat hordoz, éppen a magyar nemzeti politikai „karakter” leírásában játszik fontos szerepet, azaz nem korszakot jelöl, hanem egy sajátos, másokkal vitában álló politikai világnézetet. (Bibó István és az 'alkat-diskurzus'. In *A politika nyelvei. Eszmetörténeti tanulmányok.* Budapest, 2007, Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, 183–226. p.)

ESZMÉK ÉS HAGYOMÁNYOK

Nem egyetemes politikai eszmetörténetet írunk, mégis abból indultunk ki, s világossá tettük, hogy álláspontunk szerint nem kerülhető meg az a kérdés, hogy az egésznek milyen értelmet tulajdonítunk. Ezt pedig abban jelöltük meg, hogy a gondolkodás történetének tanulmányozása a gondolkodás művelése is, s ha a politikai gondolkodás történetét tanulmányozzuk, akkor a politikai gondolkodást is műveljük: egyrészt megtanuljuk a szükséges fogalmakat (nem a szótári jelentésüket, hanem a használatukat),²⁰ másrészt problémákat, témákat, a politika mirevalóságát is elsajátítjuk. Ezt a felfogást Alasdair MacIntyre nagy hatással fejtette ki, ami ennek a könyvnek a megközelítését is jelentősen formálta.²¹ MacIntyre egyetemes (helyesebben nyugati) eszmetörténetet művel, s fókusza inkább a morál-, mint a politikai filozófia. Munkásságában ötvöződik a módszertani és az elméleti mondanivaló. Az elméleti résszel nem kell foglalkoznunk (annak lényege, hogy a nyugati morálfilozófiai gondolkodás széttöredezett, olyannyira, hogy az egyes etikai iskolák képtelenek egymással értelmes párbeszédet folytatni).²² A módszertani újdonsággal viszont igen. Tulajdonképpen két fontos gondolatról van szó.

Az egyik a már említett fölismerés, hogy amiről beszélünk, legyen az például a múlt, szorosan összefügg azzal, amit csinálunk, helyesebben: ahogyan a jelenben és a jelenről gondolkodunk. Azaz a politikai eszmék történetének oktatása, tanulmányozása egyúttal gondolkodás, és pedig valamilyen közösségekben történő gondolkodás. A másik fölismerés az, hogy ez a közösségekben való gondolkodás nem mindig és nem törvényszerűen homogén; voltaképpen soha nem volt az. Ez a morálfilozófia-történetben talán nagyobb újdonság, mint a politikai gondolkodás és filozófia történetében, hiszen a politika természeténél fogva konfliktusosabb, pontosabban a konfliktusok csoportszinten markánsabban fejeződnek ki, s ezért az ellentétek mindenképpen látványosabbak. De a politikában is értelmezhető MacIntyre-nek az a fölismerése, hogy az egységesnek tekintett, például nemzeti politikai kultúra általában heterogén, ha tetszik, pluralista. Csakhogy, s ez a pont döntő fontosságú, ez a

²⁰ Az igazi szótár persze a használatot is megtanítja, illetve a szót mindig környezetében magyarázza meg; valójában inkább bemutatja.

²¹ MacIntyre, Alasdair: *After Virtue*. Notre Dame, Indiana, 1984, University of Notre Dame Press; *Whose Justice? Which Rationality?* Notre Dame, Indiana, 1988, University of Notre Dame Press; *Three Rival Versions of Moral Enquiry – Encyclopedia, Genealogy and Tradition*. Notre Dame, Indiana, 1990, University of Notre Dame Press.

²² Érdekes összevetni a széttöredezettség tézisének Trencsényi Balázs állításával: a „kelet-közép-európai szellemi magaskultúrák története diszkontinuitások története” (*A politika nyelvei...* i. m. 39. p.).

heterogenitás vagy pluralizmus nem egyszerűen regisztrálandó tény az eszmetörténész számára. Az eltérő álláspontok rendszerint egymástól eltérő, egymásra azonban reflektáló politikai közösségeket is konstituálnak, mégpedig nemcsak az adott történelmi pillanatban, hanem *visszafelé is*. MacIntyre erre, vagyis az intézményi, szellemi, mentalitásbeli, morális (étoszcentrikus) és érzelmi közösség együttesére a hagyomány fogalmát használja.

Nem szükséges MacIntyre filozófiailag kétségkívül vitatható tézisének (széttöredezettség) elfogadni, ezt a hagyománykonceptiót viszont érdemes használni, mert módszertanilag termékenynek tűnik. Segít például a töredezettség-megszakítottság-kontinuitás problémáját megoldani, ahogy azt rövidesen megmutatjuk. Így az eszmetörténet egymással versengő és párbeszédet folytató, gyakorlati, közösségi célokat szolgáló, s önmagát történetileg létezőnek föltételező vagy csak tételező, nem mindig világnézet-központú hagyományok együtteseként is vizsgálható. Nem föltétlenül kell 'tudnia' egy közösség, intézmény, szervezet tagjának, hogy mi a hivatalos 'hitvallás', a megfelelő magatartási formák, étoszok, észjárások követésével is teljes jogú tagja lehet. A politikai eszmék történetének és összefüggéseinek föltárása során pedig ezekre éppúgy figyelni kell, mint a szikár gondolatmenetekre, megformált érvekre, explicit elvekre.

MAGYAR POLITIKAI GONDOLKODÁS

Amíg az egyetemes eszmetörténet kánonja viszonylag kidolgozottabb, főleg, ha a szűkös erőforrások és lehetőségek felől nézzük, hogy ki és mi kerülhet bele (lásd az idézett kortárs monográfiák), addig a magyar (de általában minden nemzeti) eszmetörténetnek cseppfolyósabbak a határai. Ennek az az oka, hogy közvetlenebbül kötődnek a politikához, a politikai vitákhoz, így aktuális politikai tartalmuk és meghatározottságuk kifejezettebb. Már csak ezért is érdemes a szöveg- és szerzőközpontú megközelítés helyett a hagyományközpontú megközelítést alkalmazni.

A politika jelentős része ma is nemzeti keretek között zajlik. Vannak persze nemzetek fölötti politikai viták is, ha megvan hozzájuk a megfelelő közösség. Ide tartoznak a munkásmozgalom nagy vitái (forradalom, [anti]imperializmus, [anti]kolonializmus); a katolikus társadalmi tanítás politikai, társadalompolitikai témái az egyházon belül; a globális mozgalmak belső vitái; bizonyos értelemben a közösségeként felfogott államok vitái (elosztási igazságosság, migráció, igazságos háború, népek joga stb.). Ezek azonban közvetlenül nem tárgyai, bár gyakran leágazásai és részben alkalmazásai a belső vitáknak. A belső viták tétje az adott ország vagy politikai közösség

kormányzása, közügyei, patetikusabban sorsa. A nemzeti eszmetörténelem feldolgozása során egyrészt olyan tudást, ismereteket kell összegezni, amely tisztességesen eleget tesz a nemzeti (tág értelemben vett politikai) hagyományba való bevezetés feladatának, másrészt a várható közvetlen politikai kitettségre is jobban fölkészít. Különösen ez utóbbi elvárás teljesítésében adós még a magyar politikatudomány. A rendszerváltás óta eltelt harminc év a magyar politikai gondolkodás szempontjából kivételes plurálisnak mondható, de ennek részletes és monografikus föltárása és bemutatása mind ez idáig elmaradt. Schlett István professzornak a magyar politikai gondolkodás történetét összefoglaló, az egészre rálátást kínáló többkötetes műve nem jut el idáig.²³ Ugyanez a probléma Takáts József összefoglalójával is, amely elég tömör és informatív ugyan, de 1945 után már csak Bibó Istvánnal foglalkozik, s a korábbi korszakokra nézve is erősen szelektív.²⁴ A szöveggyűjteményből történő oktatásnak is megvannak a maga didaktikus problémái, továbbá éppen szövegközpontúsága eleve eldönti a hozzá választható módszertant. Van tehát egy jelentős hiány, aminek pótlása a jelen kötet egyik célja.

Amikor viszont a leírt hiányosságok pótlásának mikéntjéről dönthettünk, akkor eleve abból kellett kiindulnunk, amit az előző gondolatmenetben megfogalmaztunk, hogy ti. olyan tudást kívántunk formába önteni, amelynek politikai, helyesebben politikaelméleti *Sitz im Lebenje* van, azaz amelyik a ma kontextusában jól értelmezhető, de úgy, hogy számára a történeti létezés, a saját múlt konstitutív elem. E tényező miatt nem elégedhetünk meg azzal, amit a magyar politika jelenét bemutató könyvek tesznek, amelyek több-kevesebb részletességgel fölfestenek egy politikai ideológiai-világnézeti körképet. A Körösi András, Tóth Csaba, Török Gábor által írt, a (rendszerváltás utáni) magyar politikai rendszert átfogóan ismertető és mértékadó mű

²³ Schlett István: *A politikai gondolkodás története Magyarországon I–IV*. Budapest, 2018, Századvég. A harmadik kötet a Bethlen-konzolidáció időszakával lezárul. A negyedik kötet tartalmaz néhány olyan tanulmányt, amelyben a szerző napjaink politikai vitáit is elemzi, de ezeket a szövegeket nem fűzi össze eszmetörténeti koncepció.

²⁴ Takáts József: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Budapest, 2007, Osiris. Takáts is a diskurzuselemzés módszerének híve, ámbar egyik recenziése úgy érvel, hogy a könyv nem tisztázza kellőképpen a 'politikai nyelv', az 'eszmerendszer' (világnézet, ideológia), illetve egy-egy gondolkodó saját 'rendszere' közötti viszonyokat. Észleli azt a problémát is, hogy míg a szerző a már említett módszer (diskurzus- vagy politikai nyelv-elemzés) követője, didaktikai célok érdekében eleve kénytelen a ma közismertnek tekinthető és bevett kategóriákkal operálni, vagyis a konzervatizmus, liberalizmus stb. modern szerzőiből ezeket a világnézeteket fölvázolni. Bodnár-Király Tibor – Nagy Ágoston: Egy különös eszmetörténeti kiméra. *Politikatudományi Szemle*, 2008. 4. 183–191. p. A jelen munka – egyszerűen fogalmazva – pontosan ebből, azaz a mai politikai pluralizmusból indul ki.

például külön fejezetet szentel a politikai gondolkodásnak.²⁵ Ennek forrásait a tágon vett politikai írók szövegeiben jelöli meg. Röviden kitér alternatív megközelítésekre is, de végül azt a megoldást választja, hogy ideáltípusokat konstruál és mutat be. Tárgyalja a liberalizmust, a nacionalizmust mint domináns irányzatokat; a szocializmust és a konzervatizmust pedig gyengén artikulálnak tartja. Ezt követően nem világnézeteket, hanem a politika természetére, funkciójára vonatkozó felfogásokat elemez, kiemelve azok következményeit a politikai intézmények lehetséges elrendezésére. A szerzők által alkalmazott megoldásra reflektál Mándi Tibor tanulmánya, amelyet szintén érdemes idézni.²⁶ Mándi is szóvá teszi a releváns források problémáját, s a bővítést javasolja, ő azonban az elvontabb, filozófiaibb szövegek irányába. Egyrészt azért, mert szerinte így a magyar politikai gondolkodást könnyebb nemzetközi kontextusba helyezni, másrészt azért, mert a tágabb értelemben vett politikai gondolkodásban a változás motorja az elvontabb okoskodás. Ezt követően előbb a liberális felfogást fejti ki, de meglepő módon nem magyar szerzőket idézve. A magyar horizontról szólva Kis János, Lánczi András és Tellér Gyula írásain keresztül igyekszik a liberális konszenzust, és annak elvi, majd gyakorlati, azaz a politikai közbeszédben is megjelenő kritikáját ismertetni, törekedve egyfajta kronológiai szempont érvényesítésére is. A terjedelmi korlátok azonban mindkét szöveg esetén túlságosan is szűkösek, így az alkalmazott megoldások (a kiválasztott források, elemzett világnézetek, pozíciók) is esetlegesek. Tágabb perspektívát kínál Bozóki András könyve a politikai pluralizmusról.²⁷ A könyv azonban viszonylag régi, s keveredik benne az ideológia-, a politika- és az intézménytörténet. A jobb- és a baloldal kulturális és világnézeti törésvonalainak megkülönböztetése és elemzése, valamint a „magyarországi populizmusokról,” a rendszerváltásról, az értelmiségi szerepekről szóló részek viszont igen informatívak.

A hozzáférhető szövegekkel kapcsolatos nehézségeket egy teljesebb, egy-ségesebb fókusszal rendelkező politikai ideológiai-világnézeti körkép fölvázolása megoldhatná. Ám ezen a döntő ponton vissza kell térnünk ahhoz a megfontoláshoz, hogy minden aktuális világnézet, eszmei hagyomány, politikai ideológia valamilyen, de tipikusan jelentős mértékben *eleve történeti* vagy *történettudatos*. Álláspontunk szerint nemcsak steril, hanem végső soron elgondolhatatlan is egy olyan felfogás, amely a történeti, eszmetörténeti

²⁵ Körösi András – Török Gábor – Tóth Csaba: *A magyar politikai rendszer*. Budapest, 2003, 2006, Osiris.

²⁶ Mándi Tibor: Politikai gondolkodás. In Körösi András szerk.: *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. Budapest, 2015, Osiris – MTA TK Politikatudományi Intézet, 13–34. p.

²⁷ Bozóki András: *Politikai pluralizmus Magyarországon*. Budapest, 2003, Századvég.

szempontot eleve kizárja. A fentieket összegezve e kötet legfontosabb módszertani, szemléleti föltevését úgy fogalmazzuk meg, hogy *a magyar nemzeti politikai hagyományt az egyes jelenben létező, abban megismerhető, egymástól elhatárolható politikai világnézetek vagy irányzatok szerint írjuk le. Ezeket olyan egymással vitázó szellemi csomósodási pontoknak, korpuszoknak tekintjük, amelyeket részben saját történeti tudatosságuk (saját történetükre való reflexió, de legalább annak képessége) konstituál, részben pedig körülírható (s történettel rendelkező) társadalmi gyakorlatok és tapasztalatok.*

A politikai világnézet definíciója persze maga is világnézeti kérdés, s tudományos szempontból is nagyon sok megközelítése lehet, kezdve a marxizmus ideológiafogalmával, amely mindkét szempontból úttörő volt. A sokféleség zavarba ejtő is lehet, de nem szabad túl nagy jelentőséget tulajdonítani neki. A téma talán egyik legismertebb szaktekintélye, a *Journal of Political Ideologies* alapító főszerkesztője, Michael Freeden megközelítése elég jó kiindulópont.²⁸ Az ideológiákról írt rövid bevezető jellegű könyvében úgy határozza meg az ideológiát, mint ami „széles spektrumú strukturális rendezettség, amely egymást kölcsönösen meghatározó politikai fogalmakat értelmez”.²⁹ Ez a megközelítés így eléggé nominalista, az ideológiákat a társadalmi valóságtól elszakító definíció, amit Freeden azzal is kiemel, hogy a fogalmak közötti kapcsolatokra összpontosít, megadva több kritériumot, hogy milyen kapcsolatok megléte révén tudunk egy-egy ideológiát azonosítani. Ahhoz, hogy egy szellemi-politikai világnézet, irányzat fölismerhetően létezni tudjon, szükséges például, hogy fontosabb állításai, fogalmai, elvei és értékei egymással koherensek legyenek; hogy legyen bennük prioritási sorrend (mi a fontos érték, mi a mellékes). Erre a vonásra, vagyis az ideológiák gondolati-szemléli valóságára utal a „csomósodási pont” metafora.

Freeden korábban megjelent, tulajdonképpen klasszikusnak nevezhető könyvében az ideológiák morfológiáját, alaktanát igyekszik kidolgozni: maga a morfológia is egyszerre terminus technicus és metafora.³⁰ Itt realitább megközelítést használ, s ezt magunk is követni próbáljuk. Egyetértünk vele egyrészt abban, hogy az ideológiák valamilyen társadalmi csoporthoz köthetők (saját szóhasználatunkkal: egy politikai közösségen belül értel-

²⁸ Freeden felfogásának mélyebb elemzéséhez lásd Pap Milán: *Politikai gondolkodás mint ideológia: Michael Freeden és az ideológia kontextualista-konceptualista vizsgálata*. In Ekert Mária – Molnár Attila Károly szerk.: *Eszme és történet*. Budapest, 2014, Nemzeti Közszerzői Egyetem, 7–23.

²⁹ Freeden, Michael: *Ideology. A Very Short Introduction*. Oxford, 2003, Oxford University Press, 52. p.

³⁰ Freeden, Michael: *Ideologies and Political Theory: A Conceptual Approach*. Oxford, 1996, Clarendon.

mezhetők). Másrészt abban, hogy az ideológiáknak konkrét és elvont funkcióik vannak (pl. csoportkohézió megteremtése – legitimáció). Harmadrészt abban, hogy az ideológiák eleve pluralisztikus térben léteznek (saját szóhasználatunkkal: együtt feszítik ki a közös hagyomány terét). Negyedrészben abban, hogy valamilyen módon és mértékben a társadalmi hatalomhoz is kötődnek, igazolási és kritikai szerepben egyaránt; többnyire egyszerre mindkettőt betöltve.

Freeden azt is hangsúlyozza, hogy az ideológiák vagy politikai világnézetek elemzése azok történetiségének elismerését is tartalmazza, annál is inkább, mert a társadalmi csoportok létezése eleve erőteljesebb történetiséget sugall. Természetesen minden egyéni élet időbeli és történeti, de amit éppen leírunk, megalkotunk, az mindig magán hordozza az aktuális, a jelen politikai igényeit. Bár számára nem a hagyomány a központi fogalom, de észreveszi, hogy a politikai gondolkodás számára a nyersanyagot éppen az előzmények, az elődök, voltaképpen a történelem és annak tanulságai adják.³¹

Számunkra ez kiemelten fontos, amit az a tény támaszt alá, hogy az újkori magyar történelem politikai válságokban és rendszerváltásokban föltöbb gazdag, s így bármely korszakot tekintjük is, az egyik fő politikai téma mindig az előző válság okainak föltárása, elemzése, mégpedig az adott világnézeti pozíció felől nézve, egyúttal pedig azt megerősítve és értelmezve, valamint a korábbi korszakokkal összekötve. Mielőtt azonban belefoghatnánk az egyes világnézetek, hagyományok áttekintésébe, meg kell fontolnunk még egy olyan tényt, amely a nyugati politikai gondolkodás egészét tekintve is kivételes helyzetbe hozta a közép- és kelet-európai régiót. Rendszerváltások, politikai krízisek és katasztrófák Nyugat-Európában másutt is történtek, de tartós diktatúrák ott nem jöttek létre. E körülmény értelmezése a nemzeti – esetünkben a magyar – politikai gondolkodás föltárása során módszertanilag is fontos.

³¹ Egyetértünk Freeden véleményével, hogy a talán legtörténetibbnek tűnő eszmétörténeti iskola, a cambridge-i megközelítés, amely a politikai szövegeket csak saját kontextusukban tartja értelmezhetőnek, voltaképpen kilép a történelemből, hiszen a szövegek és szerzők mindenkor aktuális (azaz korabeli jelen) szándékainak föltérképezésére koncentrál. Lásd Freeden *Ideologies and Political Theory...* i. m. 110. p. A múltról van szó, vagy talán az elmúltról, de anélkül, hogy érdemi kapcsolatba lépne a jellel; márpedig egész zsidó-keresztény-római hagyományunk egyik alapvető jellegzetessége a történelmi tudat, vagyis az a meggyőződés, hogy a jelen valamiképpen a múlt következménye.

A FOLYTONOSSÁG ÉS MEGSZAKÍTOTTSÁG ÉRTELMEZÉSE

A legtöbb nyugati politikai közösség saját szellemi építkezése abban az értelemben triviálisan folytonos, hogy a politikai viták többé-kevésbé mindig szabadon zajlottak, az egyes politikai világnézeti álláspontok képviselői abban a helyzetben voltak, hogy érveiket szabadon ütköztethették. Ennek változatos fórumai voltak, a nyilvánosság aktuális intézményes helyzetétől függően: újságok, folyóiratok, könyvek, nyilvános előadások, különösen az 1950-es évektől kezdődően az egyetemek, a politikai cselekvés szűkebb értelemben vett terei (pártgyűlések, választási kampányok, törvényhozó testületek) stb. A pluralizmus közvetlen tiltása vagy jelentős mértékű korlátozása kivételes és rövid ideig tartó állapot volt. Elsősorban a fasiszta, a nemzeti-szocialista, vagy az elnyomó autoriter rendszerek (Spanyolország, Portugália) tartoznak ide; esetleg háborús évek. Ezzel a történelmi szerencsével éles ellentétben áll tehát a közép-európai régió és természetesen Oroszország. Itt sem eltagadva a jobboldali diktatúrák pluralizmuskorlátozó lépéseit és éveit, a masszív ideológiai szőnyegbombázás és a tartós tiltás mindazonáltal a kommunizmus évtizedeihez kötődik. A Horthy-rendszerben nem volt akadálya annak, hogy Jászi Oszkár például publikáljon hazai folyóiratban; s látni fogjuk, hogy a rendszer alapvető antiliberalizmusa (ami Európában nem volt kivételes) nem zárta ki a liberális irányzat nyilvános folytatását. Ilyesmiről 1949 után szó sem lehetett. Ezért a megszakítottság problémája döntően a sztálini-kommunista diktatúra időszakát illetően merül föl.

Bár a Szovjetuniót leszámítva a közép-európai országokban viszonylag rövid ideig tartott a sztálinista rezsim, amelyet sok tekintetben enyhébb elnyomás követett, azért a nyílt politikai pluralizmus egységesen tiltott és üldözött opció maradt. A nyilvánosság minden releváns terét és intézményét több-kevesebb kizárólagossággal a pártállami ideológia és képviselői töltötték be. Ennek megvoltak a maga helyi változatai, s ennek a ténynek nem egészen mellékes jelentősége volt a magyar közgondolkodásban. A megengedett ideológiai kereteken belül is lehetett beszélni valamilyen mértékű szabadságról, sőt, egyes korábban erős politikai ideológiák – elsősorban a nemzet, a haza,³² a nép politikai fogalma köré szervezett felfogások – a hivatalos marxista ideológia kereteihez is képesek voltak alkalmazkodni, illetve azokat az ideológia képes volt magába olvasztani. Ezekkel a fejleményekkel a maguk

³² Lásd ehhez Pap Milán: „A nép és a szülőföld igaz szeretete”. A szocialista hazafiság fogalma a Kádár-rendszerben. *Politikatudományi Szemle*, 2013. 1. 68–83. p.; Uő: *Kádár demokráciája. Politikai ideológia és társadalmi utópia a Kádár-korszakban*. Budapest, 2016, Nemzeti Köszolgálati Egyetem.

helyén a magyar politikai gondolkodás részleteinek áttekintése során szintén el fogunk számolni. De minden puhulás és – legalábbis Magyarországon csökkenő tendenciájú – elnyomás ellenére a politikai pluralizmus tiltása, a cenzúra fennmaradt, és liberális, konzervatív, anarchista, kereszténydemokrata nézeteket nyilvánosan képviselni nem volt megengedett.³³

Választott elemzési módszerünk azonban lehetővé teszi, sőt, meg is követeli, hogy a rendszerváltás során kialakuló és megszilárduló politikai pluralizmust mégse tekintsük gyökértelennek. Négy jelentős tényre hívjuk föl a figyelmet.

Az uralkodó ideológia

Az egyik az uralkodó marxizmus–leninizmus *ideológiai természete*. Ezzel kapcsolatban három dolgot érdemes rögzíteni.

Egyrészt azt, hogy miközben önmagát egyedül helyes világértelmezésnek nyilvánította, fenntartotta önmagára az ideológia elnevezést. Ez pedig óhatatlanul provokatív, megszólító, vitára ingerlő pozíciót implicál. A 'politikai nevelés' állandó feladat, és nem ritkán probléma volt és maradt, s bármilyen abszurd formákat öltött is, folyton tudatosította – bár mint hatalmi technika, nyomban el is nyomta – az ellentétes véleményeket. Egyfelől muszáj volt az igazságot hirdetni, s ehhez újabb és újabb (polgári) ellenideológiákat bemutatni és leleplezni; másfelől ezzel folyton ébren tartani, legalábbis az érdeklődő körökben, a kérdés, az ellentmondás lehetőségét.³⁴ Bár éppen a hatalmi technika jellege miatt a rendszerváltás egyik fő 'ideológiája' az ideológia- és politikaellenesség volt,³⁵ rövidesen kiderült, hogy a rendszerváltás utáni ma-

³³ A jobboldali politikai tradíciók képviselőinek üldözéséhez az elhárítás dokumentumainak föltárásán keresztül nyújt történelmi adalékokat: Ungváry Krisztián szerk.: *Búvópatakok. A jobboldal és az állambiztonság 1945*. Budapest, 2003, Jaffa Kiadó.

³⁴ Egy sajátos kivételt kell említenünk. A hetvenes évek enyhülésének jegyében a hivatalos politika része lett a keresztény–marxista világnézeti dialógus, ahol az előbbi számára némi hivatalos nyilvános tér megmaradhatott. A kereszténység természetesen semmilyen meggyőző formában nem volt a marxizmusba illeszthető (noha voltak erőfeszítések, főleg Latin-Amerikában erre is); de legalább nem volt politikai világnézet. Ahol, és amikor az akart lenni, vagy ilyesmivel távolról is 'fenyegetett' (pl. a katolikus Bokor mozgalom vezetőjének, Bulányi Györgynek az írásában: az anarchizmus kapcsán ezekre még kitérünk), ott a hatalom azonnal és kíméletlenül lecsapott rá.

³⁵ Tömör megfogalmazásához érdemes elolvasni Konrád György előadását: Egy regényíró antipolitikája. In uő: *Antipolitika. Az autonómia kísértése*. [1986] Budapest, 1989, Codex Rt., 157–168. p. (a szöveg 1986-ban íródott). A politika elutasítása persze inkább a történelmi tapasztalatokból, a kétpólusú, ideológiai ellentétre épített világrendszer abszurditásából táplálkozott, de a rendszerváltás egyik fontos tónusát jól kifejezte.

gyar politika nagyon is fölkészült volt az ideológiai csaták megvívására, s ennek egyik oka a korábbi rendszer átideologizáltsága volt.

Másrészt fontosnak tartjuk az uralkodó ideológia sajátos humanista gyökereit is. Ez persze inkább áll a 19. századi alapvetésre, konkrétan Marxra és sok korai kommunista forradalmárra, mint Leninre; mindazonáltal az ideológia önmaga megszűnését is elővételezte arra az állapotra gondolva, amelyben az emberiség végre önmaga lesz, s az osztályharcok története véget ér. Ez a végcél visszafelé is legitimált minden olyan világnézetet, amelyben a hivatásos ideológusok a progresszió elemeit fölfedezni vélték. Platón, Arisztotelész, Machiavelli, Hobbes, Locke, Montesquieu, Rousseau, ha olykor rövidítve vagy kivonatolva is, de olvasható volt és maradt (Edmund Burke vagy Joseph de Maistre persze nem). Széchenyi István, Kemény Zsigmond, Eötvös József műveit kiadták és oktatták.³⁶ Az elnyomás abban jelentkezett, hogy ez a szellemi hagyomány tetszhalott állapotba volt kényszerítve azáltal, hogy ezek a szerzők, illetve szövegek semmilyen aktuálpolitikai következtetés levonására, alkalmazására nem voltak használhatók, s így érdemi vita tárgyává nem válhattak. A szövegek rendelkezésre álltak, értelmezésük azonban kizárólag kétféle lehetett: vagy marxista, vagy antikváriusi. A rendszerváltás után azonban ezek a művek fölébredhettek a tetszhalál állapotából, s hirtelen sokféle hangon szólalhattak meg.

A harmadik dimenzió, ami az uralkodó ideológia önreflexivitásából adódott, s ami a szellemi hagyományok kontinuitása szempontjából fontosnak mondható, a történetiség. A baloldali-kritikai megközelítés ugyanis a konzervatizmushoz hasonlóan kedveli a történetiséget.³⁷ Marx ebben a tekintetben hű maradt a német konzervatív Hegelhez. Persze a kritikai felfogás számára a történelem maga is kritika tárgya: a marxi változatban a dialektikus materializmus módszerével, a nietzschei változatban a genealógia módszerével (az uralkodó marxizmusban ez utóbbi magától értetődően szóhoz sem juthatott, hiszen a genealógiai szemléletben a dialektikus materializmus 'igazsága' is esetleges).

³⁶ Tiltott maradt a 20. századi radikális jobboldal, illetve egyes baloldali szerzők egyes szövegei (pl. Jászi Oszkár marxizmusbírálat); továbbá a külső vagy belső emigráció gondolkodói (utóbbira Bibó István a klasszikus példa).

³⁷ A történeti szemlélet a bevezetésben mondottak értelmében minden jelentős politikai világnézet konstitutív eleme. A szabadelvű *hagyománynak* is megvannak a maga jelentős reflexiói; a whig *történetírás* bizonyos szempontból többet tett a szabadelvűség eszméiért, mint Locke politikai filozófiai fejtegetései; s látni fogjuk, hogy hasonló a helyzet a klasszikus magyar szabadelvűséggel, amelynek eszméi a 19. század számtalan politikai történetírójának számtalan művében eltéphetetlenül a magyar állam történetiségéhez, illetve annak bizonyításához, a belőle levont tanulságokhoz kötődtek. Persze egy mai liberális ihletésű politikaelméleti egyetemi kurzus, hacsak nem kimondottan az eszmetörténet a tárgya, szinte kizárólag az analitikus, probléma- vagy fogalomközpontú megközelítést alkalmazza.

A történelem egészének filozófiai értelmezése mellett érdemes fölfigyelni arra is, hogy az uralkodó ideológia a munkásmozgalom *történetét*, amelynek nemcsak a mozgalom és a pártok, hanem az ideológia története is része volt, kötelező tárgyként írta elő minden diploma előfeltételének. Ez a történet, bármennyire is azt volt hivatva demonstrálni, hogy az egyedül igaz és helyes álláspontot azért mindig képviselte valaki, nem mellékesen azt is bemutatta, hogy a változékony politikai helyzetben nem könnyű feladat a helyes álláspont megmutatása. Hacsak nem hiszünk a Párt egészen misztikus kollektív képességében (tévedhetlenségében), akkor az igazsághoz személyek közötti viták vezetnek, s ezeknek a vitáknak éppen a helyes politikai és ideológiai pozíció azonosítása végett legalább valamilyen mértékben szabadoknak kell lenniük. Nyomorúságos és félelemmel, bizalmatlansággal teli szabadság ez, de nem teljesen illúzió. A történelem mint ideológiatörténet valamilyen mértékben fölszabadít.

Ideológiai öntételezés, humanista hagyomány, a történelem fontossága: ezek a tényezők még a kizárólagos uralmat képviselő és a pluralizmust elutasító kommunista rendszerek ideológiájában is hordoztak olyan dimenziókat, amelyek miatt a politikai világnézeti gondolkodás folyamában a teljes megszakítottság tézisének el kell vetnünk.

A társadalmi gyakorlat szintjei és dimenziói

De nem csak ez a valóban paradoxonnak tűnő körülmény tette lehetővé, hogy a diktatúrák előtti pluralizmus tovább öröklődjék. A második fontos tény azoknak a *társadalmi gyakorlatoknak, intézményeknek, sőt, szokásoknak* a túrt, olykor egyenesen támogatott továbbélése, valamint mások bevezetése vagy elterjesztése, amelyek nélkül föltevésünk, illetve módszertanunk értelmében a politikai világnézetek is alig létezhetnek. Ezekre részletesebben is kitérünk, itt elég, ha csak illusztrációként idézünk föl néhány példát. Közismert, hogy már a háború előtti szovjet kultúra is radikális változáson ment keresztül, és szakítva a húszas évek baloldali-avantgárd forradalmiságával a szocialista realizmust írták elő számára, ami több tekintetben határozott viszszafordulás volt a múlt felé. De nemcsak a magas-, hanem a tömegkultúra több területén is ugyanez volt észlelhető. A sztálini diktatúra stílusa, ízlése minden volt, csak nem forradalmi.³⁸ Ezen pedig a poszt sztálini korszak sem sokat változtatott. A hatvanas években megfigyelhető volt egy modernebb

³⁸ A cári Oroszország világának visszatérése több területen is érzékelhető volt: az iskolai oktatásban visszaállították a fiúk-lányok elkülönítését, a hadseregben a régi rendfokozatokat, az állami tisztviselők számára az egyenruhát stb. A családi értékeket ismét hangsúlyozni kezd-

formakincs tértnyerése,³⁹ de azért a nyugati baloldali kultúra számos jelensége egyértelműen dekadenciának minősült. Ennek következtében jött létre az a sajátos hibrid politikai kultúra, amelyben a forradalmi hagyományokat ápolták ugyan, de múzeumi-konzerváló jelleggel; s gyanakvással tekintettek az aktuális nyugati rendszerellenes mozgalmakra, s azok kulturális jegyeire és következményeire. Persze a harmadik világbéli (s mivel antiimperialista, ezért progresszív) forradalmiságot, ha nem is mindig őszintén, de föl kellett vállalni: Che Guevara egyszerre volt a merev, keménykalapos, szolgálati gépkocsis kommunista diktatúrák, és a 68-as hosszú hajú, farmernadrágos nyugati ifjúság ikonja. Ez a zavaros helyzet Magyarországon is egyszerre éltetett hivatalos rítusokat, ünnepségeket, és őszinte, táborfüzes, gitáros fiatal nemzedékeket. A baloldali hagyomány egyszerre kövesült meg, és kapott újabb és újabb frissítő impulzusokat, elsősorban 1968 után.

Ezek után nem lehet meglepő, hogy a polgári-konzervatív társadalmi közeg és milió sem halt ki teljesen. Végbement egy anyagi értelemben vett polgárosulás; a fentiek értelmében bizonyos konzervatívnak tekinthető értékhangsúlyok (család, közösség) a hivatalos ideológiában is kiemelt figyelmet kaptak; a privátszféra fölértékelődött (fontos, hogy fizikailag is: millió és millió ember először jutott vidéken is saját szobához); sőt, még a háború előtti évek is visszatértek egyfajta nosztalgikus-rehabilitációs dimenzióban.⁴⁰ A 'boldog békeidők' énekesei, színészei, filmjei, bizonyos határok között írói (főleg a könnyebb műfajokban) és más entellektüeljei a tört kategóriában egészen kényelmesen elfértek. Az operett föllendült, a vadászat mint elit-szórakozás visszatért, virágoztak a bridzsovatok, népszerű volt a kabaré. Hasonló fejlemények következtek be a népi és a nemzeti érzület ápolása terén is: kibontakozott a táncházmozgalom, ismét születtek szociográfiák (immár a városi perifériákról is),⁴¹ a harmadik út politikai-gazdasági lehetősége már-már elérhető közelségbe került. Egyúttal viszont végbement egy jelentős kulturális és mobilitási, sőt anyagi kiegyenlítődés, valamint mélyreható értékrendváltás, amelynek következtében tömegek érezhették úgy, hogy

ték, s ezek megjelentek a törvénykezésben is. Hasonló fejleményekre a kommunizmus más országában is sor került.

³⁹ <https://www.vaol.hu/kultura/helyi-kultura/hatvanas-evek-muveszete-magyarorszag-1958-1968-nemzeti-galeriaban-2223391/>.

⁴⁰ A nosztalgia politikaelméleti jelentőségéhez: Goldman, Samuel: *The Legitimacy of Nostalgia. Perspectives on Political Science*, 2016. 4. 211–215. p.; Bryan, Bradley: *Revenge and Nostalgia: Reconciling Nietzsche and Heidegger on the question of coming to terms with the past. Philosophy and Social Criticism*, 2012. 1. 25–38. p.

⁴¹ Ennek a műfajnak legolvasottabb szerzője Moldova György (talán a leghíresebb, a vasútról írt szociográfiája: *Akit a mozdony füstje megcsapott*. 1975).

a kötelező rituális körök lefutása után a második-harmadik szférában mindeki egyenlő, az egyetemi tanár és a lángossütő; s hogy a diktatúra mindenki számára ugyanazokat az előnyöket nyújtja. A társadalmi, sőt a társas élet számtalan intézménye helyettesítette a politikai pluralizmust a maga módján, mégpedig egyes hagyományok átörökítésének megengedése révén.

Történettudomány és irodalom

A harmadik tény, amely a rendszerváltás politikai, világnézeti pluralizmusát segített megalapozni, egyúttal pedig a korábbi pluralizmust részben tovább örökíteni, a *magaskultúra* helyzete volt. Itt elsősorban két főbb területre érdemes figyelni. Az egyik a történettudomány, a másik a művészet, de elsősorban az irodalom.

A történelemnek a hivatalos ideológiában elfoglalt kitüntetetten fontos szerepéről már volt szó. Itt nem erre, hanem a magyar történelem értelmezésére és a magyar történetírára gondolunk. Az értelmezéseknek persze illeszkedniük kellett az ideológiai elvárásokhoz, de a puhább diktatúra jobban elviselt – néhány tabutémát, elsősorban 1956 értékelését leszámítva – szakmainak látszó, de persze nagyon is politikai téttel rendelkező vitát. Három ilyen vitáról érdemes megemlékeznünk. Az egyik a kiegyezés és következményeinek értékelése. A függetlenségi és a birodalmi hagyomány konfliktusa a teljes magyar politikai gondolkodást végigkíséri, s ez a Kádár-rendszer saját helyzetének politikai értelmezésében sem volt megkerülhető. A tanulság úgy szólt, hogy az ország politikai függősége nem zárja ki, akár elő is segítheti az anyagi és kulturális gyarapodást, fölemelkedést. A második jelentős, az elsővel persze összefüggő vita a modernizációról szólt; ennek tétje a Nyugat–Kelet konvergencia, a népi ihletésű harmadik út virtuális értékelése, a fejlődés valóságossága és fenntarthatósága volt. Harmadikként a közép-európai régió történelmi természetét, sorsát és politikai lehetőségeit boncolgató történeti vitákat jelölhetjük meg. A ki nem mondható politikai tét a szocialista doktrína érvényessége volt: ha a régió sajátos fejlődési úton halad, akkor ehhez képest esetleg az ún. formáció (termelési mód); az orosz, távolabban az ázsiai modell alkalmazhatósága vagy relevanciája pedig megkérdőjelezhető. Ezek a történeti viták sem a politikai világnézetek bejáratott nyelvén zajlottak, hiszen ezek a nyelvek és fogalmak tilalmasak voltak; de képesek voltak ideológiai-világnézeti pozíciók megtartására és továbbvitelére.⁴²

⁴² Ebből a szempontból áttörésnek Szűcs Jenő nagyesszéje, a *Vázlat Európa három történelmi régiójáról* (Budapest, 1983, Magvető) tekinthető. A könyvet azonnal elkapkodták. A neves törté-

A másik fontos terület a művészet, értelemszerűen főleg az írott szó világa, az irodalom. A korábban már említett tény, hogy a diktatúra a humanizmus hagyományainak jegyében a klasszikus szerzők túlnyomó részét nem tiltotta, olykor egyenesen tömeges fogyasztási cikké igyekezett tenni, nemcsak a filozófiai, hanem a szépirodalmi klasszikusokra is vonatkozott. Ha mást nem, olvasni lehetett; s ettől a passzív tevékenységtől sem tagadhatjuk el a jelen- és jövőformáló képességet. Valójában az volt a kivétel, ha valakit tiltottak vagy nem adtak ki: jellemzően emigrációban élő szerzőket, például Márai Sándort, Wass Albertet, vagy a nagyon közvetlenül politikai szövegeket.

Az írás és a publikálás persze minden diktatúrában kiemelten fontos terület, a magyar, de tulajdonképpen az egyetemes politikai gondolkodás történetére is igaz, hogy ennek a szépirodalom szerzői és műfajai közvetlenül részesei.⁴³ Ezért, ha az irodalom valamilyen mértékben pluralisztikusan tud működni, akkor a politikai pluralizmus egyes elemei is megjelenhetnek benne. Diktatúrákban a közvetlen világnézeti pluralizmus tiltott; viszont a közvetettség működik. Számtalan szándékolt és valószínűleg nem szándékolt eszközt sorolhatunk föl, már az írói témaválasztással kezdve. Csurka István a *kisember* világának megrajzolásával sok tekintetben elővételezte a rendszerváltás utáni tragédiát, teljes társadalmi rétegek lecsúszásának, deprimálódásának, sőt deklasszállódásának a drámáját, bizonyos értelemben eleve kijelölve egy újfajta baloldali népiség körvonalait. Szabó Magda a *család* újra és újra elmesélt történetével az egyik legfontosabb konzervatív politikai témát jelenítette meg. Kertész Imre kíméletlen, egyszerre gyötrelmes és felszabadító írásai a politikai rendszerek és a személyes erkölcsi felelősség összefüggéseinek soha föl nem adható témáját vették napirendre (az is igaz viszont, hogy az ő művei a többiekénél jóval szűkebb körben voltak ismertek). Illyés Gyula, Csoóri Sándor, Sütő András a *népi gondolkör* megkerülhetetlen autoritásai, a nemzeti összetartozás, a nemzeti sorsközösség témájának klasszikusai voltak (ezek a témák kerülhettek a legközelebb a nyilvánosság elé, ennek okait később részletezzük). Örkény István, Esterházy Péter a diktatúrával szembeni rezisztencia millió lehetőségének föltérképezői, megfogalmazói, a

ténész strukturalista megközelítést alkalmaz (leginkább a francia Annales-iskola nyomdokain haladva, de merítve Max Weber és Hajnal István gondolataiból, fogalmi eszköztárából), de igen invenciózusan és bőségesen használja a politikaelmélet kategóriáit is. Ilyen a civil társadalom, állam, autoritás, szuverenitás, legitimitás, hatalmak (egyházi-világi) elválasztása. Ezzel önkéntelenül is jelzi, hogy a politikaelmélet fogalomrendszerével másként tudunk gondolkodni a valóságról, a történelemről, s ezzel bizonyos mértékű cselekvési szabadsághoz is jutunk.

⁴³ Értelemszerűen nem diktatorikus rendszerekben sem hagyhatók figyelmen kívül a politikai gondolkodás irodalmi műfajai. Lásd például Armitage, David ed.: *British Political Thought in History, Literature and Theory*. Cambridge, 2006, Cambridge University Press.

nagyon tág értelemben vett *civil társadalom* politikai hatalmának megszólaltatói. A szépirodalom minden bizonnyal fontos helyettesítő – továbbörökítő és előkészítő – feladatot látott el a rendszerváltás utáni politikai, világnézeti, ideológiai pluralizmus felől nézve.

Az emigráció

Végül számolnunk kell azzal a körülménnyel is, hogy a 20. századi magyar történelem hányattatásai és tragédiái miatt több emigrációs hullámban hagyták el Magyarországot jelentős szellemi életművet alkotó csoportok és személyek. Legalább öt ilyen hullámot lehet megkülönböztetni: 1919, a harmincas évek vége, a kommunista hatalomátvétel időszaka, 1956 és az 1960-as évek vége. (Szórványos emigráció később is előfordult.) A nyugatra emigráló magyar értelmiség egy része hivatásszerűen tovább művelte többek között a politika elméletét, filozófiáját, természetesen elszakítva a hazai gyökerektől.⁴⁴ Egyesek képesek vagy hajlandók voltak új hazájuk politikai-szellemi közéletébe is bekapcsolódni, illetve az egyetemes politikai gondolkodás történetére is hatást gyakorolni: tulajdonképpen nem is kevesen. Nehéz kérdés, hogy mennyiben és milyen módon értékelhetjük munkásságukat és műveiket a magyar szellemi hagyományok részeként.⁴⁵ Azoknál, akiknek megadatott, hogy visszatérhessenek az emigrációból, akár tartósan, akár ideiglenesen, s újra bekapcsolódtak a tág értelemben vett magyar politikai gondolkodásba, ezt a kérdést könnyebb megválaszolni úgy, hogy annak természetes résztvevői, bár az ő esetükben is fölmerülhet, hogy korábbi, illetve külföldi munkásságukat hová soroljuk.⁴⁶ Azok esetében, akik nem érthették meg a rendszerváltást, de műveik révén, illetve annak a tevékenységnek a folytán, amivel a magyar közgondolkodásba őket fordítók, értelmezők mintegy hazahozták,

⁴⁴ Az egyes emigrációs nemzedékek lehetőségei ebben a tekintetben nem voltak egyformák, már csak azért sem, mert az itthoni elnyomás korszakai sem voltak azok. A Horthy-rendszer körülményei között a politikai pluralizmus jóval nagyobb volt, mint a Kádár-rendszerben; az 1919-es emigránsok egy része, ha nem is tért haza, publikálhatott itthon. Az utóbbi rezsim viszont kifejezetten tiltotta az emigráció szellemi importját, még a szépirodalom terén is (a legnagyobb példa Márai). De kivételek itt is voltak, például Cs. Szabó László polgári ízlésű esszéi idővel megjelenhettek itthon is.

⁴⁵ Az emigrációt választó gondolkodókról, művészekről lásd Congdon, Lee: *Exile and Social Thought Hungarian Intellectuals in Germany and Austria, 1919–1933*. Princeton, 1991, Princeton University Press; valamint *Seeing Red. Hungarian Intellectuals in Exile and the Challenge of Communism*. Decalb, 2001, Northern Illinois University Press.

⁴⁶ Néhány példa: Fejtő Ferenc, Heller Ágnes, John Lukacs, John Kekes, Molnár Tamás, Mézszáros István.

beillesztették, hasonló elvet fogunk követni, azaz őket is ide soroljuk.⁴⁷ Azokat, akik külföldön születtek, vagy szellemi formálódásuk ott történt, illetve munkásságuk nem volt intenzív itthoni recepció tárgya, nem soroljuk ide, vagy csak külön indokkal.⁴⁸ Mivel az egyes emigrációs csoportok vagy nemzedékek nagyobb szabadsággal alkothattak, mint az itthoni diktatúrák körülményei között élő gondolkodók, s mivel olykor igen jelentős politikai gondolkodói életművet hoztak létre, ezt a tényt a magyar politikai gondolkodást átfogni kívánó összegzésben szintén nem hagyhatjuk figyelmen kívül.

A fentieket összegezve fő tézisünk tehát így hangzik: noha a nyugati fejlődés mércéihez képest a közép-európai országok, köztük Magyarország politikai gondolkodásában az évtizedes elnyomás miatt nem beszélhetünk teljes spektrumú töretlen fejlődésről, a teljes megszakíttottság és a semmiből újjászületés elképzelése is téves. A politikai világnézetek, ideológiák általunk helyesnek tartott meghatározásából, a gyakorlatba építettség föltevéséből ez tulajdonképpen következik is; egyúttal viszont éppen a folytonosság elemeinek bemutatása révén válik maga a meghatározás is remélhetőleg hihetővé és hitelessé. Ebből adódik az a következtetés is, hogy a diktatúra utáni években azok, akik valamilyen módon egy politikai világnézetet kívántak képviselni; föltárni, tovább építeni Magyarországon, négy fő feladattal szembesültek. Az egyik a vállalt világnézet politikai filozófiájának kifejtése és továbbgondolása, művelése. A másik a speciálisan magyar hagyomány föltárása. A harmadik az aktuális politikai helyzethez való illeszkedés, az aktuális jelentés értelmezése. A negyedik pedig a társadalmi gyakorlatok intézmények (meg)szervezése és működtetése.

⁴⁷ Példa: Kolnai Aurél, Polányi Mihály. Ez persze vitatható döntés, hiszen vannak olyan nem magyar szerzők, akik valamilyen oknál fogva szintén kivételes hatást gyakoroltak valamelyik világnézet alakulására, köztük olyanok is, akik ebben személyesen is részt vettek vagy vesznek (pl. Roger Scruton, Jürgen Habermas).

⁴⁸ Anthony de Jasay, Tibor Machan, Thomas Szasz, Lord Peter Bauer.

LIBERALIZMUS

MEGHATÁROZÁS

Genezis: a forradalom problémája

Mind a liberális, mind a konzervatív világnézet lényegében a francia forradalom okozta megrázkódtatás terméke. A liberális felfogás egyetért a forradalom alapvető céljaival, hiszen elvi kiindulópontjai ugyanazok; viszont nem tartja igazolhatónak a terrort, az erőszakot, a radikális megoldásokat. Fontos hangsúlyozni, hogy itt nem mértékbeli különbségekről van szó, hanem elvi ellenzésről, azaz a forradalmiság világnézetként való felfogásáról és elutasításáról. A radikális baloldali kritika ezt megerősíti: Marx szemében a liberalizmus a kvintesszenciális burzsoá ideológia, lényege szerint apologetika (a konzervatívval foglalkozni sem érdemes, az a burzsoázia korát megelőző korszak utóvédharcaihoz tartozik). A konzervatív-reakciós kritika ezzel szemben méltányolhatja a liberalizmus erkölcsi fenntartásait a forradalommal és a forradalmi ideológiával szemben (nem minden konzervatív tesz így), a célt illető politikai azonosságuk miatt azonban mindkettőt ugyanazzal az elvi éllel utasítja el.

Emancipáció és haladástudat

A liberális világnézet az egyén életének minőségét helyezi a központba. Ez eredetileg a politikai elnyomás (abszolutizmus) és a vallási korlátok alól föl-szabadulás programja volt (Locke, illetve a francia felvilágosodás filozófusai), pozitív megfogalmazásban a magánélet szabadságának védelme. Ehhez hamarosan fősorakoztak a politikai beleszóláshoz, a közélet befolyásolásához igényelt jogok (szólás-, gyülekezési, egyesülési szabadság, szabad vallásgyakorlás, választójog). Ezek tekintetében viszont érzékelhető egy óvatosabb és egy radikálisabb irányzat. Az előbbi a fokozatosságot, sőt a tartós korlátozást ajánlotta, a republikánus-demokrata felfogást elutasítva (Benjamin Constant): ebben részben már valóban szerepet játszott a francia forradalom tapasztalata, amelynek radikalizmusa a szertelen és fékezhetetlen indulatok politikai veszélyét mutatta meg. A radikálisabb felfogás (Rousseau) sem lépett ki azonban a liberális keretek közül annyiban, hogy nem a társadalmi

forradalom volt a célja (pl. a tulajdonviszonyok teljes felforgatása, a közösségi tulajdon abszolutizálása: ehhez az Egyenlők Társasága állt közelebb, például François-Noël Babeuf), hanem a polgári-politikai egyenlőség megvalósítása. Az egyén védelmének legbiztosabb intézményi módja az egyéni jogok biztosítása: vélemény- és lelkiismereti szabadság, fizikai önkény elleni garanciák és hasonlók. A jogmanifesztumok azóta is népszerűek (*Bill of Rights*, *Az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata*, *Az Emberi Jogok Nyilatkozata*). Nagyon sok mai alkotmány szerves része a jogok felsorolása és biztosítása.

A liberalizmus politikai-történelmi hajtóerejét alkalmasint ez a *fölszabadító*, az egyén autonómiáját, szabad választását előtérbe helyező felfogás adja. Ennek megértéséhez, illetve átéléséhez nincs szükség elmélyült filozófiai tanulmányokra. Ahogy a konzervatív világlátás, érzület, attitűd sem igényel elmélyült reflexiót, úgy a liberalizmusnak is van egy markáns érzelmi vonulata, amely elég orientációt ad a politikai állásfoglalásokhoz is. Ha van egyetlen frappáns összefoglalása ennek az érzületnek, azt alighanem Balzacnak köszönhetjük, aki életművének *Az emberi színjáték* címet adta. Immár ezen a földön üdvözülünk vagy kárhozunk el, aszerint, hogy milyen erkölcsi döntéseket hozunk. A kísértés pedig óriási, mert az új társadalom minden hamissága és erkölcsi kudarca ellenére is lebírhatatlanul vonzó: fölemelkedést, szabadságot, gazdagságot, hatalmat, műveltséget, biztonságot, befolyást és fölényt kínál; mindazt, amire Balzac, s persze Flaubert, Stendhal hősei anynyira vágyanak.

S bár a francia realista regényírók nem titkolják, hogy ennek a világnak az üdvössége sötét, erkölcsi kétesek, vagyis a haladás, ahogy Rousseau sejtette, nem föltétlenül előre történik, azért a 19. századi szabadelvűség alapérzületének mégis kulcseleme a fölszabadulás mellett a *történelmi haladásba mint igazságba* vett hit, vagyis az a meggyőződés, hogy a történelem egyenes vonalban halad előre, még ha olykor gyorsabban, olykor lassabban, esetleg zökkenőkkel is. A cél a humanista-racionalista ideál, a kanti megfogalmazásban a gyermekkort maga mögött hagyó ember által uralt természet és társadalom, amelyben mindenkinek joga és lehetősége a lehető legnagyobb boldogságot élvezni. Balzac, Stendhal, Flaubert, Thackeray, Dickens, Turgenyev, Goethe és Tolsztoj kételyei ellenére ez a haladáshit alapjában véve mély, megnyugtató és fölemelő volt. Jól azonosítható társadalmi eszmények, szerepkörök és hivatások is társultak hozzá, az orvostól a tanárig, a tudóstól a köztisztviselőig, az újságírótól a vállalkozóig. Ezeket országoktól és hagyományoktól függően eltérő hangsúlyokkal kis-, közép- és nagypolgári miliók hordozták. Angliában az arisztokratikus életrendhez igazodott (úriemberi étosz: erről a konzervatizmusról szóló fejezetben lesz több szó), a kontinensen inkább vele szemben fogalmazódott meg a citoyen és a burzsoá, vagyis a politikai polgár és a

magánpolgár kettős énje, amiből adódóan a politikai aktivizmus (francia változatában közel a hivatásos forradalmársághoz) és a „hass, alkoss, gyarapíts” érzületét hordozó építő, vállalkozó, átalakító társadalmi aktivizmus egyaránt táplálkozhatott.

Az első világháború után ez a biztos hit elmúlt. A polgárság pozíciói megrendültek, új, részben ismert erők (munkások, parasztság), részben ismeretlen, arctalan urbánus tömegek törtek elő. A liberalizmus célponttá vált, történelmi igazsága naivnak vagy relatívnak, de mindenképpen ártalmasnak tűnt. A háborús kataklizmák hatására a liberális gondolkodás nagyjából föl is hagyott a történelmi haladás hirdetésével; ez a hit éppen 1989 után nyert vissza sokat a hiteléből. Ugyanakkor a társadalmi beágyazottság tekintetében igen jelentős elmozdulás történt: a klasszikus polgári hivatások és minden nyitottságuk mellett is elkülönülő polgári rétegek megszűntek vagy meggyengültek. Ezeket elsősorban az 1968-as nemzedék új csoportjai pótolták, akik kritikai módon viszonyultak a burzsoá eszményekhez, viszont fenntartották mind a politikai, mind pedig a társadalmi aktivizmus hagyományát, s a haladásnak is részben új filozófiai értelmezést adtak. A klasszikus univerzális uralom (liberális eszmények elterjedése) helyébe az uralomellenesség került célként, amelyet azonban forradalom helyett a hagyományos fokozatos jogkiterjesztés doktrínája és stratégiája mentén folytatnak.

Mindazonáltal a konzervatívoktól eltérően a liberális ideológia az ilyen hitre, érzületre, politikai tapasztalatokra való hivatkozást ma ritkán tartja filozófiailag fontosnak, bár akadnak olyanok is, akik a nehézségek láttán elfogadják, hogy a liberális társadalom a maga összes anyagi és politikai kényelmével talán valóban csak civilizációs luxustermék.⁴⁹ A liberális teoretikusok többnyire azonban fenntartják, hogy a fölszabadulás továbbvitele és kiteljesítése, az egyéni autonómia védelme elvi megalapozást igényel. Mindamellet ma már léteznek komoly empirikus kísérleti kutatások is, amelyek a liberális attitűd ismérveit igyekeznek megadni, s természetesen a politikai szocioló-

⁴⁹ Talán a leghíresebb ilyen felfogás Richard Rorty-é: „A filozófia fölötti alap vagy a történelem-vége konvergencia vallási és filozófiai felfogásait a liberális intézmények és szokások kialakulásáról való historikus elbeszéléssel szeretném helyettesíteni” (A liberális közösség esetlegessége). „Míg a liberális metafizikus azt gondolja, hogy a jó liberális bizonyos alapvető kijelentéseket igaznak tud, a liberális ironikus úgy gondolja, a jó liberális bizonyos know-how-val rendelkezik” (Magánjellegű ironia és liberális remény). Mindkettő in *Esetlegesség, ironia és szolidaritás*. Pécs, 1994, Jelenkor, 87., 111. p. Rorty magyar recepciójáról később lesz szó. A kései John Rawls, továbbá Judith Shklar és Bernard Williams Rortytól eltérő okokból és indokokkal, de maguk is erősen korlátozták a liberális felfogás történeti és metafizikai érvényességét; mindazonáltal ezeknek a belátásoknak a jelentősége inkább csak a 2008-as válság politikai következményeinek láttán (illiberális rezsimek, az iszlám vallás követői integrálásának problémái a menekültválság nyomán) növekszik.

gia is tudja, hogy milyen társadalmi háttér hajlamosít liberális preferenciákra.⁵⁰ Nem triviális tehát, hogy az efféle leírások automatikusan kritikai éllel rendelkeznek. Maguk a liberális teoretikusok azonban ritkán tartják elvileg is fontosnak a liberális mentalitás vagy étosz részletezését; részben talán – és indokoltan – a karikatúrisztikus visszaéléseket megelőzendő, részben azt hangsúlyozva, hogy a liberális felfogás tudatosan nem kíván társadalmi csoportokhoz, tradíciókhoz kötődni, hanem mindenkihez egyaránt és egyforma erővel kíván szólni. De könyvünk ideológiameghatározásának fontos eleme a társadalmi gyakorlatokkal való összekötöttség és a történelmi beágyazottság, ezért ezt a szempontot kiemelten fontosnak ítéljük meg.

Etika

Milyen elvi (Rorty megfogalmazásával metafizikai) megalapozásról van szó?⁵¹ A kortárs liberalizmus erre egyértelműen megadta a választ, amikor Immanuel Kant etikájában jelölte meg a sarokpontot. Kant nézetei nem föltétlenül alkotniak résmentes axiómarendszert, értelmezése ezért viták tárgya. Ezért egyszerűbb, ha a liberalizmus sarokkövét kantiánus vagy deontikus etikának nevezzük. Fontos, hogy ez a mag etikai természetű, azaz az ember erkölcsi törvényalkotó képességét és az ebből eredő abszolút erkölcsi minőségét tartja az origónak. Az a tény, hogy értelmünkkel képesek vagyunk az erkölcsi normáknak nemcsak a fölismerésére, hanem igazolására, jóváhagyására, sőt voltaképpen megalkotására (törvények meghozására) is, mindennél fontosabb. Ráadásul ez a képesség mindenkiben megvan, mégpedig erkölcsi érdemeitől függetlenül. Kant persze a 'mindenkin' az ész szabad használatára képes lényeket értette, de megfogalmazásai alapján potenciálisan az erre még vagy már nem képes lények is ideérthetők: minden emberi lény csakis cél le-

⁵⁰ A politikai preferenciák és az érzelmek kapcsolatának komoly irodalma van, például Marcus, George: *The Sentimental Citizen: Emotion in Democratic Politics*. University Park, 2002, PA: Pennsylvania State University Press.

⁵¹ Természetesen ahány teoretikus, annyiféle meghatározás. Néhány kortárs szerző: Freedman Michael: Szabadság, racionalitás, individualitás, haladás, társasság, közérdek, korlátozott és elszámoltatható hatalom. In uő: *Liberalism: A Very Short Introduction*. Oxford, 2015, Oxford University Press, 15. p.; Rawls, John: Politikai igazságosság, méltányos társadalmi együttműködés, szabad és egyenlő polgári viszonyok, jól berendezett társadalom. In uő: *Political Liberalism*. New York, 1993, Columbia University Press, 43. p.; Feinberg, Joel: Szabadság, jogok, igazságosság. In uő: *Társadalomfilozófia*. Budapest, 1999, Osiris; Waldron, Jeremy: Szabadság, tisztelet a másik autonómiája iránt, mindenki számára elfogadhatóan elrendezett társadalmi viszonyok. *Theoretical Foundations of Liberalism*. In uő: *Liberal Rights*. Cambridge, 1993, Cambridge University Press, 35–62., 37. p.

het, eszköz sohasem. Ez az *emberi méltóság* definíciója, amely szintén számos mai alkotmányban szerepel.

A kanti felfogással együtt jár a radikális *morális egyenlőség* tézise. Ebből egyrészt az *emberi jogok* adódnak (ezek ma már az emberi természet legmélyebb régióit, például a 'jó életre' vonatkozó felfogást és a személyes 'identitást' is védeni hivatottak), másrészt pedig a szabad, értelmes és morális lények közötti alapviszony. Ez pedig *tisztelet* (Achtung, respect) (másutt tolerancia) mint a legalapvetőbb emberi kötelesség.

Már a 19. században a kanti felfogás erős riválisává vált a Jeremy Bentham írásából (s a mögötte meghúzódó brit/skót morálfilozófiai tradícióból) táplálkozó utilitarizmus, amely megtartja az individualista kiindulópontot, de abból nem az egyenlő értékességet vagy méltóságot, hanem a fájdalom és öröm érzésére való egyenlő képességet tartja fontosnak. Mindannyian képesek vagyunk eldönteni, hogy két (vagy több) lehetőség közül melyik növeli jobban a jólétünket (ezt hol hasznosságnak, hol boldogságnak nevezik). Az egyének jólétéből levezethető a társadalmi (össz)jólét maximalizálásának erkölcsi elve. Bentham meglehetősen nyers felfogását John Stuart Mill finomította úgy, hogy az egyéni jólét fogalmába magasabb rendű javakat is beleértett, valamint az autonómia önértékével igyekezett elhárítani az utilitarista felfogásból következő közömbösséget: ha egy kormányzati döntésből adódóan az egyik egyén (vagy csoport) jóléte például csökken, de a másik egyén (vagy csoport) jóléte a csökkenés aggregált mértékét meghaladóan nő, akkor a lépés morálisan igazolt. Mill és a később kibontakozó brit értéktudomány (főleg George Edward Moore) felfogása szerint ez nincs föltétlenül így, mert vannak összemérhetetlen vagy megmérhetetlen (intrinzikus) értékek is.

Az utilitarista liberális felfogás a modern államok kompetenciájának kiterjedésével igen befolyásossá vált. Ugyanakkor már a 20. század harmincas éveitől megerősödött, és pedig elsősorban Ludwig von Mises, később Friedrich August von Hayek írásai révén a jóléti állam bírálata is. Különösen Hayek hangsúlyozta, hogy az egyéni haszon/jólét maximalizálás logikája nem vihető át a kormányzati döntésekre. Bentham erkölcsi elve nem vezethető le a premisszákból: nincs olyan személy, aki egy vagy több más személy, netán mindenki más helyett képes volna dönteni. Ebből a felfogásból nőtt ki a liberárius vagy jobboldali liberális (inkább az ellenfelek által neoliberaisnak nevezett) ideológia (bár Hayek klasszikus whignek nevezi magát), amely több ponton érintkezik a konzervatív világnézettel is.

Itt a kantiánus (leegyszerűsítve baloldali) etikai kiindulópontot azonosítjuk liberalizmusként, amely – ahogy az 51. lábjegyzetben idézett szerzők meghatározásai is mutatják – egyáltalán nem zárkózik el attól, hogy ezt a kiindulópontot, s a belőle levont következtetéseket, például emberjogi témák-

ban, elosztási kérdéseknél a kormányzati tevékenység során (törvényalkotás, normaalkalmazás, ítélkezés) messzemenően igyekezzen érvényesíteni. Ebből adódik, hogy a több ponton azonos gyökerek ellenére a kantianus-baloldali liberalizmus olykor ádáz világnézeti küzdelmet vív a libertárius felfogással. Ez indokolja, hogy az utóbbit külön tárgyaljuk majd.

Politikai filozófia

A forradalomellenesség meghatározó vonása a liberalizmusnak, de a politikai értékek és elvek tekintetében az ancien régime gondolkodását (abszolutizmus, a politika teológiai-vallási megalapozása, organikus társadalommodell) határozottan elutasítja, s helyette szekuláris-szabad, individualista alapon szerveződő politikai társadalmat, korlátozott és ellenőrzött kormányzatot tart helyesnek, s mélyen meg van győződve arról, hogy a történelmi haladás mindenképpen ebbe az irányba vezet. A liberális felfogásban eleinte igen jelentős szerepet játszott tehát az ezeknek a gondolatoknak megfelelő *társadalmi szerződés* koncepciója; ma ez inkább a libertárius és a republikánus felfogás számára fontos.

Ennek a koncepciónak az európai politikai gondolkodásban egészen mélyre nyúló gyökerei vannak. Megkülönböztethetően liberális színt nagyjából John Locke elképzelésében ölt, amelyben a szabad és egyenlő egyének előbb a polgári vagy politikai társadalmat hozzák létre, majd ezt követően (logikai következésről van szó) a kormányzatot. A kormányzat belső okokból bekövetkező fölbomlása nem juttatja vissza természeti állapotba a társadalmat, mint Hobbes elképzelésében, mert a politikai megállapodás érvényben marad. Ezt az teszi lehetővé, hogy a polgárok kellően észszerű és önérdékű egyének ahhoz, hogy képesek legyenek a kormányzatot szükségesnek, de nem abszolút hatalommal rendelkezőnek látni. Az *észszerűség* és a *mérsékelt önérdék* föltevéséből tehát levezethető egy olyan társadalmi szerződés gondolata, amelyben a kormányzat korlátozott, bárki által megítélhető, de föltétlenül szükséges, mert csak így biztosítható az egyének jogainak hatékony védelme.

Ilyen vagy hasonló axiómákra építenek Ronald Dworkin, David Gauthier, Alan Gewirth, John Rawls, Thomas Scanlon és más liberális teoretikusok is.⁵² Az előző fejezet végén már jeleztük, hogy a kiindulópont az egyenlő egyéni autonómia, amelynek a mérsékelt önérdék és a kellően robusztus ra-

cionalitás a két legfontosabb előfeltétele. Ebből politikai alapelvek, intézmények és eljárások következnek. A kormányzás pedig nem más, mint ezeknek az elveknek az érvényesítése, intézményeknek és eljárásoknak a működtetése. Rawls elmélete klasszikus példa: a társadalmi szerződés során megállapított úgynevezett *igazságosságelvek* (valójában inkább: *méltányosságelvek*) döntően a társadalmi alapjavarok biztosítására, valamint a többletjavak elosztására, illetve újraelosztására valók, a kormányzatnak pedig ezt a feladatot kell végeznie. Ehhez nem szükséges a polgárok közvetlen részvétele, de eredeti fölhatalmazása igen. Fölismerve, hogy az elosztási kérdésekben, sőt, az alapelvek érvényesítése kérdéseiben is viták várhatók, Dworkin és mások nyomán egyes liberális elméletek a bíróságokban látják a legfontosabb 'kormányzati' intézményt, azaz a súlyos tétellel bíró 'politikai' vitákat (ilyenek Rawlsnál nem nagyon képzelhetők el) a bírói döntéshozatal illetékességébe utalják. Az egyéneket megillető politikai jogok tehát a mai liberális felfogás szerint jobbra a garanciális, illetve eleve átruházott jogok. A gyakorlati érvényesítés, az aktív politikai részvétel ma inkább az úgynevezett republikánus irányzat számára fontos – erről másutt lesz szó.

Az egyének számára a *kölcsönös tisztelet* az alapvető kötelesség. A kormányzatnak pedig a társadalmi megállapodás végrehajtása a legfontosabb feladata, vagyis az abban lefektetett elvárások teljesítése a megfelelő eljárások és intézmények működtetésével. A kormányzatnak is meg kell adnia az egyének felé ezt a tiszteletet (tilalmas a kínzás, a halálbüntetés, a megszégyenítés), de ezen felül biztosítania kell, hogy az egyének minél nagyobb mértékben uralhassák saját magukat, azaz legyenek az autonómia birtokában (javak biztosítása a megállapított elvek és intézmények révén).⁵³ Kollektív célok nincsenek, a politikai közösség az egyének szolgálatában áll. A társadalmi szerződés kiinduló- és végpontja ugyanaz: az önmaga fölött rendelkező egyén.⁵⁴

Emiatt a liberalizmus ambivalens minden olyan közösséggel szemben, beleértve az empirikus-történeti politikai közösségeket, például a nemzeteket is, amelyek feltétlen szükségessége nem igazolható a kanti etikával. Az igazolás nem mindig lehetetlen, illetve fogalmilag nincs kizárva. A közösséghez való tartozás lehet például tartós eleme az egyéni identitásnak, s így tiszteletet érdemel. Lehet olyan jószág (egyéni 'jó'), amely hozzásegít az egyetemes tisztelet és az egyetemes közösség megértéséhez és valóságához, éppen ezért erkölcsileg támogatható. Lehet gyakorlatilag szükséges feltétele a liberális

⁵³ Ebben a formában megfelel a mai republikánus felfogásnak is, erről később.

⁵⁴ Locke nevezetes megfogalmazásával: mindenkinek „tulajdona a saját személye” (*Értekezés a polgári kormányzatról*, Budapest, 1986, Gondolat, 58. p.).

⁵² Gauthier közelebb van egy libertárius állásponthoz, amely az észszerűségtől lényegében csak az önérdékkövetésre való képességet várja el, vagyis azt, hogy saját érdekünk szem előtt tartásával legyünk képesek viselkedésünket normákhoz igazítani.

elgondolásnak: nem minden liberális utópista, a tökéletes társadalmi szerződés, a kanti egyetemes köztársaság eszményként fontos, de a valóságban elérhetetlen. Viszont mindig lehetnek konfliktusok nemzeti és egyetemes eszmények, közösségi és egyéni célok, etikai és egyéb szempontok között. Ezeket a konfliktusokat a liberális felfogás az egyetemes és az egyéni szempontok összeegyeztetésének logikáját követve igyekszik megoldani. Emiatt szembekerül minden olyan felfogással, amelyik például egyes közösségeket önértéknek tart: a republikánus felfogás a politikait (pátria-haza), a népi felfogás a népet, a kommunitarizmus a civil és társadalmi kapcsolatokat, a radikális konzervatizmus a nemzetet, a keresztényszocializmus a családot.

MAGYAR LIBERÁLIS HAGYOMÁNY: GENEZIS ÉS ÉRZÜLET

Forradalmak Magyarországon

A 19. század ideológiai alaphangját Magyarországon is a szabadelvűség adta meg.⁵⁵ A konzervatívok jelentős része alkalmazkodott ehhez, ugyanakkor lényeges pontokon, elsősorban a romantika hatására formálódó nemzeti érzésvilágban, másodsorban az alkotmányos hagyományok hatékony képviselőként keresztül a konzervatív gondolkodási struktúrák, érvek sikerrel blokkoltak minden forradalmi igyekezetet, s ebben az értelemben a szabadelvűség genetikus forradalomellenességét folyamatosan támogatták. Az 1848-as, s főleg 1849-es alkotmányos válságok során a törvényhozás megmaradt a parlamenti keretek között, még a katonai-politikai válság mélypontján sem lépett a francia forradalom útjára. A kiegyezésig aztán a konzervatívok döntő szerepet játszottak az alkotmányos rend visszaállításához vezető úton.⁵⁶

⁵⁵ Kállay Ferenc *A nemzeti képviselő tudománya* című, Széchenyi Hitelét mintegy politikai reformokra átfordító kézírata nem jelent meg ugyan, de elképzelései rendkívül érdekesek: az 1791-es francia, valamint a norvég (!) alkotmány mintáját követik, igen széles klasszikus politikai filozófiai bázison. Lásd még Dénes Iván Zoltán: *Közügygyé emelt kiváltságmegőrzés. A magyar konzervatívok szerepe és értékvilága az 1840-es években*. Budapest, 1989, Akadémiai; Bérenger, Jean – Kecskeméti Károly: *Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon 1608–1918*. Budapest, 2008, Napvilág.

⁵⁶ Dobszay Tamás szerint a liberális reformerek meglehetősen tudatossággal igyekeztek hozzászoktatni a közvéleményt a reformok 'elkerülhetetlenségéhez', jól megválasztott érveléssel (időnként mérsékelt, időnként harcos-agitatív retorikával). Azt azonban ő is látja, hogy az ellenfél (konzervatívok) vélt vagy valós pozíciójához, érveikhez való előzetes alkalmazkodás, az anticipáció a liberális retorikát, s vele a politikai célokat és tetteket is befolyásolta, de megítélése szerint végig a konzervatívok voltak követő helyzetben. Hogy ezt miként lehet igazolni vagy cáfolni, nehéz kérdés; a fentebb említett kemény tények alapján véleményünk szerint a

Az 1918-as forradalmi helyzet szintén szakítópróbává vált: a liberális elit – ide már nem értve a polgári radikálisok marxista szárnyát – elutasította a politikai és társadalmi forradalmat. A két világháború közötti idők radikális (jobboldali, baloldali, népi) átalakulási programjaival szemben ismét a konzervatív elit igyekezett a parlamentáris-alkotmányos hagyományt megőrizni, ebben pedig a korábbinál jóval kisebb (főként fővárosi) liberális elit és pártok támogatására is számíthatott. A forradalmi-radikális programokkal szemben a legszámottevőbb hagyományokkal rendelkező két politikai eszmerendszer egymást tartósan támogatni tudta.

Az 1945-ös radikális társadalmi és politikai átalakulás (földreform, államosítások, a pártrendszer baloldali dominanciája) Bibó István kifejezésével élve 'határolt forradalomnak' is nevezhető. A liberális pártok vagy irányzatok marginális szerepet játszottak; s az 1948-as fordulat után tiltólistára kerültek. Az 1989-es újabb – ezúttal 'tárgyalásosnak' nevezett rendszerváltás során a (proto)liberális erők (Szabad Kezdeményezések Hálózata, majd az SZDSZ) pontosan követték ezt a történelmi mintázatot, egészen odáig, hogy a reprivatizáció kérdésében a lehető legkonzervatívabb álláspontot fogadták el.⁵⁷ Összességében tehát a magyar liberalizmus következetesen képviseli a forradalmi megoldások elutasításának hagyományát.

A klasszikus szabadság- és haladáseszme.

Az idegenség problémája

A főlsszabadulás és a haladás érzelmi és eszmei világának, amit itt a liberalizmus civilizációs alapvetésének tartunk, szintén jelentős hagyományai vannak Magyarországon. A Nyugathoz képest azonban van egy jelentős és jól ismert különbség: a társadalmi hordozóerő nálunk mindig is jóval gyöngébb és ingatagabb volt. Ez a kettősség viszont maga a magyar hagyomány (s persze a közép-kelet-európai, sőt, talán még az orosz is). A szellemi meggyőződés

konzervatív befolyás (ami nem egyszerűsíthető le nyelvi küzdelmek eredményére) jóval erőteljesebben fékezte a kétségkívül proaktív szabadelvű politikát. „Szokjon gyapjas fülök az ezután már gyakrabban hallható igazság szavához.” A politikai élet verbális közegének átrendeződése a reformkorban. *Századvég*, 2008. 1. 113–150. p.

⁵⁷ A reprivatizáció elutasítása abban az értelemben konzervatív, hogy a kialakult, de facto viszonyok fölforgatásának tartotta (volna) a mindenre kiterjedő kárpótlást (kivétel akadt: elsősorban a hatalmas bérlakásállomány magánkézbe adását viszont támogatták, a tulajdonosi szemlélet jegyében). Mindennek aktuális politikai jelentése persze nem a konzervatív elvekhez való hűség volt (egyetlen liberális politikus sem nevezte magát konzervatívnak), hanem a hatalomátmentés. Ez is jó példája annak, hogy az eszmék és mentalitások konzisztenciája akkor fönnttartható, ha az adott politikai helyzetben vagy beszédben egészen mást jelentenek.

tehát mély; az érzület reális; ugyanakkor mindig is vérszegényebb, fantasztikusabb, fájdalmasabb, s politikailag provokatívabb volt, mint nyugatabbra.

A 'haladás' hagyománya azonban semmiképpen sem alaptalan vagy gyökértelen. A történelemmel érvelve mondhatja a liberális felfogás, hogy ha kevesen is voltak a haladás érzületi elemeinek hordozói, azok éppen a legjobbak közé tartoztak. Önmagában anakronizmus az az állítás, hogy a magyar társadalmi és politikai fejlődés kritikus helyzeteiben, kezdve a kereszténységhez (*Christendom*), azon belül a Nyugathoz való csatlakozástól a belső struktúrák radikális átalakításaiig (a nagy Árpád-házi uralkodók, az Anjouk, Hunyadi Mátyás, majd a Habsburg-udvar reformjaiig) az ország szellemi és politikai irányítói valamiféle tudatos haladás nevében hoztak volna döntéseket. Az azonban már nem anakronisztikus állítás, hogy a liberális hagyomány szempontjából fölvázolható a magyar történelemnek egy ilyen koherens és erőteljes olvasata.⁵⁸

⁵⁸ A liberalizmus magyar hagyományáról a rendszerváltás óta szintén vita van. Németh G. Béla: A magyar liberalizmus eszmétörténete. *Századvég*, 1991. 1. 108–122. p. című tanulmányában a népi ideológiát populizmusnak nevezi, s szembeállítja a liberalizmussal, amelynek relatív folytonosságát is észleli. A francia tradíciót képviselő Faragó Béla a liberális gondolkodást érdekes módon szintén elsősorban mentalitásként mutatja be. Mai szemmel olvasva a doktrinerség elutasítása, és a realizmus mint liberális alapvetés eléggé anakronisztikusnak hat, de megvan a maga oka (Faragó nézeteire még kitérünk): Magyar liberalizmus régen és ma. Uo. 123–137. p. A Kádár-kori történetírás vezéráramlata, persze más okok mellett is, ezt a haladáshagyományt karolta föl, ahogy erre a folyamatosságról szóló alfejezetben utaltunk. A történetírásban tehát a liberális alaphagyomány határozottan fennmaradt. A következő évtizedekben pedig két irányzatot rajzolhatunk meg: az egyik a liberalizmus hagyományának 20. századi 'hiteles' örökösét inkább a polgári radikális mozgalomban látja. (Ezt képviselte Litván György, főleg Jászi Oszkár gondolatvilágának értelmezésében, valamint Szabó Miklós, inkább a bírálók bírálatával: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikálizmus története 1867–1918*. Budapest, 2015, <http://mek.oszk.hu/14000/14078/14078.pdf>. A könyv kézirat, s egy kézirat természetesen mindig problematikus forrás, de a szerző esetében itt valóban életműösszegzésről beszélhetünk, ezért indokolt támaszkodni rá.) A másik a dualizmus szabadelvűségének örököseit igyekszik föltérképezni és utólag hitelesíteni. Jó példa Tőkéczi László, aki Tisza Istvánról és Vázsonyi Vilmosról egyaránt kismonográfiát publikált: nála mindkét politikus ezt az örökséget hordozza. Lásd még az ő szerkesztésében megjelent vaskos és jól használható szöveggyűjteményt (*Magyar liberalizmus*. Budapest, 1993, *Századvég*). A kötet zárótanulmányában (A magyar liberalizmusról, 509–536. p.) Tőkéczi árnyalt és nagyrészt kiegyensúlyozott képet ad a liberális eszmerendszerről mint hagyományról, minden korszakban rámutatva annak kulturális és szociális hátterére. Nem veszteget szót arra, hogy mennyire folytonos ez a hagyomány; a jelen számára esetleg levonható tanulságok a fontosak. Szabó Miklós műve inkább kritikai, s ma már elég avítnak mondható terminológia és marxista történelemfelfogás mozgatja (a rendkívüli olvasottságot tükröző anyag 'meséjét' megszakító magyarázatok többnyire osztályérdekre hivatkoznak). Mai szemmel nézve azt kell mondanunk, hogy a két nagy értelmezési lehetőség közötti elvi vita nagyrészt elsikkadt, s ez bizonyosan hátrányba hozta a liberális felfogást az ezredforduló utáni kihívások közepette.

A haladás (s ellenpárja, a maradiság, elmaradottság, mucsaiság, parlagság) ebben a formában nagy közéleti témává a *reformkorban* válik.⁵⁹ De az első tudatosan modernizáló reformlépéseket még túlnyomórészt vagy külső hatalmi tényezők kezdeményezték (a 18. századtól az európai államok közötti versenyben való helytállás igénye, amely egyre mélyebb társadalomalakításra ösztönözte az elmaradottabb régiók elitjeit is), vagy a belső elitek külső ('külsőországbeli') tapasztalatai vagy olvasottsága motiválták. Kazinczy az irodalomban paradigmatis példaként, Kármán József szerint még a nyelvet is civilizálni kell;⁶⁰ a politikai-liberális elem abban van, hogy nem csupán az erkölcsök kicsiszolása végett, hanem azért, hogy alkalmassá váljék arra, hogy vele és általa az egyetemes szellem is gondolkodni tudjon, vagyis képesek legyünk a teljes emberiséget saját közösségünknek tekinteni. A Legnagyobb Magyar olyannyira idegenül tekint szét saját hazájában, hogy abban szinte semmi értékeset nem lát (annál hősiesebb a feladat). Petőfi, a kvintesszenciális nemzeti költő ugyanezt visszhangozza.⁶¹

Úgy látszik, hogy a társadalmi háttér és támogatottság hiánya miatt a haladás csak erőszakkal valósítható meg (nem okvetlenül fegyverrel, hanem a hatalom más kényszerítő eszközeivel, rendeletekkel); márpedig ezen a módon a haladás eszméje elveszti politikai legitimitását: hiszen éppen a nyugati hagyomány mondja ki, hogy a hatalom nem képes önmagát legitimálni. A Habsburg-kormányzásban a külső birodalmi-kormányzati *érdek* hiába

⁵⁹ „Meggyőződése, hogy az emberi tudás határtalanul halad előre», írta naplójába a gróf 1826 őszén. A történeti szakirodalom már évtizedekkel korábban rámutatott arra, hogy Széchenyi történetiszemléletének az organikus nemzetszemponttal párhuzamosan kitapintható másik alapelemévé a haladás gondolata válik. Haladás, perfektibilitás, tökéletesedés, kifejlés, gyarapodás, felemelkedés, előrelépés: megannyi Széchenyi által kedvelt és megnyilatkozásaiiban előszeretettel alkalmazott, egymással közeli viszonyban lévő szófordulat. Közös jellemzője ezeknek a kifejezéseknek, hogy mindegyikük valamilyen kiinduló- és megérkezési pontot előfeltételez. Fülöp Tamás: *Gróf Széchenyi István történelemszemlélete*. Doktori értekezés. Debrecen, 102. p. <https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/79761/ertekezés.pdf?sequence=5&isAllowed=y>.

⁶⁰ *A nemzet csinosodása*. Budapest, 1981, Magvető.

⁶¹ „A mit sok évi / Erőködés meg nem hozott, a mért / Hiába volt olyan sok fáradás, / Meghozta egy véletlen pillanat. / Egy titkos nyomdát fedezett föl / Alant, elrejtve a föld alá, / S ott kinyomatta műveit. / Mi volt ezen művekben? az, / Hogy a papok nem emberek, / De ördögök, / S a királyok nem istenek, / Hanem csak emberek, / És minden ember ember egyaránt, / S az embernek nem csak joga, / Hanem teremtetőjéhez / Kötelessége is / Szabadnak lennie...” *Az apostol*. Sorsa a vérpad, a sokaság pedig tapsol. Petőfi képviselőjelölti kiáltványa szavazóihoz ilyen kitételeket tartalmaz: „Becsületemre mondom, hogy ti nem vagytok remek emberek, vagy eddig legalább nem voltatok. Március 15-éig az egész Magyarország nagyon szolgalelkű, kutyaalázatosságú ország volt és ti ebben a virtusban közelebb álltatok az elsőkhöz, mint az utósókhöz.” (<http://magyar-irodalom.elte.hu/sulinet/igyjo/setup/portrek/petofi/valaszta.htm>). Nem lehet csodálni, hogy nem választották meg.

fonódott össze az emberszeretettel, a humanizmussal, a felvilágosítással, a *jobbítással*. A haladás eszméit az előbbi körülmény folyton hiteltelenítette. A jakobinus mozgalom tankönyvi példa: résztvevői egyszerre kormánytanácsadók és összeesküvők; jelentős társadalmi támogatásban reménykednek, s pont ettől tart a kormányzat is; holott a társadalom mindkét félre bizalmatlansággal tekint.⁶² Ezt a bizalmatlanságot önti kanonikus formába a *Bánk bán*. A romantikus szerelmi és a klasszikus morális szálak mögött a valódi, az igazi konfliktus forrása a mélységes és orvosolhatatlan bizalmatlanság az idegen és a magyar között. A dráma nem a haladásról szól, de pontosan érzékelhető, hogy bármiről szólhatna, a lényeg ugyanaz maradna: 'mi' nem hódolunk 'mások' előtt.

Az ellenszenv a külsővel, *idegennel* szemben mint alapérzés mélyen emberi s nem kizárólagosan magyar sajátosság. De tény, hogy legkorábbi szövegeinkben is megtalálhatók a nyomai (pl. az *Aranybulla* XI. cikkelye megtiltja, hogy idegenek/vendégek kormányzati tisztségekhez juthassanak), vagyis a külsővel szembeni bizalmatlanságnak régóta és hagyományosan vannak politikai konzekvenciái; s ezek a magyar tradíciókban különösen is erősek. Így a haladás modern eszméi, a liberális gondolkodás magja az első perctől fogva összekapcsolódott egy ellentétes, de politikailag kevésbé artikulált hagyománnyal, amely a maga módján ugyanúgy saját lényegi elemeként ismerte föl ezt az ellentétességet.⁶³

A jakobinus mozgalommal ellentétben a harmincas–negyvenes évek reformmozgalma azonban valódi társadalmi erővé vált. Széchenyi a bécsi adminisztrációnak éppúgy hiteles és sikeres tagja volt, mint a Batthyány-kormány. A társadalmi támogatás megszerzéséhez a személyes fölszabadulás ígérete és a nemzeti érzelmek sikeres és hatékony mozgósítása volt a kulcs: ezt végezte el Kossuth. A személyes szabadság a jobbágyság polgári státusának biztosítása felé mutatott, ugyanez a politikai elit számára elsősorban a cenzúra és a politikai vélemény büntetőjogi üldözésének eltörlésében volt fontos.

A köznemesi-értelmiségi liberális elit pedig alighanem úgy számolt, hogy az európai átrendeződés következtében a saját kezébe veheti egy egész bi-

rodalom irányítását, s így a haladás egyúttal a nemzet politikai fölemelkedésével is együtt jár. A kezdeti látványos sikerek az elvi, vagy csak ösztönös konzervatív ellenállást meg is törték. Ám a katonai és politikai bukás ezeket a terveket megsemmisítette. Az emigrációba vonulók lényeges szerepet többé nem játszottak. Az itthon maradók mérleget készítettek. A mérlegelés leghíresebb produktuma (mindjárt kettő) Kemény Zsigmondé,⁶⁴ aki lényegében Kossuthra hárított minden érdemi felelősséget, és teljes mértékben rehabilitálta Széchenyit. A reformkor óvatos liberalizmusát, a polgári átalakulás programját, Magyarország birodalmon belüli fokozatos fölemelését, a szakadatlan változtatások, jobbító reformok politikáját folytathatónak ítélte meg. A személyes fölszabadulás és a haladás alaphagyománya, a polgári átalakulás programja tehát érintetlen maradt. A kiegyezés ezen az alapon jött létre, mintegy szentesítve a liberális nagyelbeszélést, amelyben a Baradlay fiúk mítosza megfér Ferenc József megkoronázásával.⁶⁵

A kiegyezés értelmében a nemesi-értelmiségi liberális elit tehát teljes rehabilitációban részesült, s így páratlan legitimáció birtokában vehette át a kormányrudat. Sem a törvényhozási, sem az igazgatási elitfunkciókat érdemben nem veszélyeztette más társadalmi csoport. A negyvenes években még a fiatalabb generációhoz tartozó, az ellenzéken belül önmagukat elkülönítő ún. centralisták közül pedig többen (Szalay László, Trefort Ágoston, Csenyery Antal, Eötvös József) döntő kormányzati befolyáshoz jutottak. Márpedig ők eleve – nevük is innen – jóval centralizáltabb liberális kormányzatban gondolkodtak, tervezőasztalon kidolgozott elképzelések alapján igyekeztek a gyakorlatban is haladni.⁶⁶ Szokás volt doktrínéreknek is nevezni őket, a szó önmagáért beszél. Beksics Gusztáv tömör összefoglalása jelen tézisünket is jól illusztrálja: „A »doctrinaireket« a feltalálás dicsősége, meg nem illeti. De az érdem mindörökre az övék, hogy a nyugati alkotmányos tanokat ők hozták Magyarországra, mint valamely itt idegen árut. Ők hozták azokat forgalomba, s tették a nemzet elidegeníthetetlen vagyonává.”⁶⁷

⁶⁴ Forradalom után; Még egy szó a forradalom után. In *Változatok a történelemre*. Budapest, 1982, Szépirodalmi.

⁶⁵ „S ha egyszer e hazának minden lakója át lesz hatva annak tudatától, hogy egyedül a közös haza szerete, a közös haza megtartása, felvirágoztatása a talpköve a szabadságnak, kútforrása a jólétnek, akkor bizonyára be lesz töltve az a feladat, melyet a jövőnk élénk szabott: Magyarország újból meghódítása [...] [Á]ldás és szerencse kísérje a jövőnk titokteljes útjaiban nemzetünk koronás vezérét, szeretett királyunkat, Ferenc Józsefet!” Utószó a magyar nemzet történetéhez. A szerző Jókai Mór. In *Az ezredév*. Budapest, 1979, Magvető, 8. p.

⁶⁶ Róluk szól Fenyő István monográfiája: *A centralisták. Egy liberális csoport a reformkori Magyarországon*. Budapest, 1997, Argumentum.

⁶⁷ *A magyar doctrinairek*. Budapest, 1882, Rudnyánszky, 6. p.

⁶² Schlett István: *A magyar politikai gondolkodás története I*. Budapest, 1999, Korona, 273–276. p.

⁶³ A reformkor hivatásos konzervatívjai is sűrűn emlegették azt az érvet, hogy a radikális változtatás étosza eleve idegen tőlünk, illetve azt is, hogy a másutt bevált ötletek mechanikus átvétele, másolása helytelen. Ezek az érvek önmagukban bárhol használhatók és ültöképesek, de nincs mögöttük az az érületi tartalom, a bizalmatlanság mély politikai érzése, amely – legalábbis Kelet- és Közép-Európában (de, mint látni fogjuk, sok nyugati országban is) – elsősorban a népi ideológia egyik fő ragasztóanyaga és politikai ereje.

A hagyomány túlélése a diktatúrák századában: 1945-ig

A 19. század végére tehető az a lassú, de egyre jobban kivehető fordulat, amelynek hangadói a szabadelvű konszenzust inkább kudarcnak, a társadalmi problémákat egyre feszítőbbnek, az elitet cselekvés- és megújulásképtelennek találták.⁶⁸ Ezek nem ténykérdések, hanem politikai és ideológiai értékelések. Tisza István még a korábbi liberális konszenzust igyekszik megújítani, politikája ebben az értelemben klasszikusan haladáselvű.⁶⁹ Ám a szabadelvű haladás gondolata (demokratikus jogkiterjesztés) végzetes összeütközésbe került két újfajta haladáseszmével: a nemzeti-faji⁷⁰ érdek primátu-

⁶⁸ G. Fodor Gábor jól ragadja meg a válság egyfajta totális érzetét: „A »válság« tehát azt jelenti, hogy a liberalizmus adott – korábban »érvényes« – formája nem tudott kielégítő magyarázatokat és használható, versenyképes válaszokat adni a politika szférájában megjelenő új problémákra, a politikai életbe berobbant szereplők új kérdéseire.” A kihívások a politikán kívülről jönnek, a válság lényege tulajdonképpen az, hogy a fennálló paradigma (a szerző nem utal Thomas Kuhnra, de értelmezése hasonló) nem tud ezekre meggyőző politikai választ adni. In G. Fodor Gábor: *Gondoljuk újra a polgári radikálisokat*, Budapest, 2004, L'Harmattan, 33. p. A szerző későbbi pályafutása, amelynek során aktív politikai (politikai gondolkodói) szerepet vállalt a jobboldalon, arra enged következtetni, hogy a liberális, majd a polgári radikális 'forma' egyfajta totalitását egy más, jobboldali forma, beszédmód kidolgozásával a jelenben is fölválthatónak tartja. Ez nem teljesen sikertelen, s legalábbis figyelemre méltó fonák hatása a polgári radikális felfogásnak – jó száz évvel később. Érdemes visszaalni arra is, hogy a reformkor liberális törekvései sikerének egyik fő okát sokan egy hasonló általános válság-érzetnek tudják be.

⁶⁹ Vermes Gábor nagy monográfiája 1986-ban jelent meg angolul (magyarul: *Tisza István*. Budapest, 1994, Századvég). A szerző értékelése alighanem időtálló: Tisza mintegy személyében testesítette meg a dualizmus liberális-konzervatív konszenzusát és eszményét, annak előnyeivel (rugalmasságával) és hátrányaival (inkonzisztenciáival) együtt. Tisza a magyar szupremácia és a birodalmi keretek politikai céljait igyekezett a parlamentáris és jogállami elvek és gyakorlat követése mellett elérni. E felfogás klasszikus képviselője a már említett Beksics Gusztáv. Tocqueville-re hajazó című – esszéjében: *A democratia Magyarországon* (Budapest, 1881, Rudnyánszky). Tiszát megelőlegezve igyekszik kimutatni, hogy a demokratikus és a liberális eszmék nem mondanak ellen a magyar faji érdeknek, de csak az utóbbi szempontjából értékelhetők. Lásd még Müller Rolf: *Beksics Gusztáv. Magyar Panteon*. Budapest, 2005, Új Mandátum. Végeredményben föltételezhetjük, hogy a dualizmus politikai-elvi konszenzusának elutasítását. Talán sajnálatos, de a fentiek miatt logikus módon a Tisza személyének szóló ellenszenv és politikai ellenállás is motiválta. A rendszerváltás utáni Magyarországon Tőkész László igyekezett a legkonzekvensebben rehabilitálni az egykori miniszterelnököt, mint a 19. század liberalizmusának hiteles képviselőjét. Lásd *Tisza István eszméi, politikai arca*. Budapest, 2000, Kairosz.

⁷⁰ A 'faj' ebben az időben már többet jelent, mint a klasszikus 'nép' vagy 'nemzet', amennyiben 'mélyebb' vagy 'metafizikusabb' azonosságra utal az adott fajhoz tartozó egyének között. Már megjelenik benne a biológiai determinizmus (a születéskor eldőlt az identitás), de még elképzelhető az asszimiláció is. Az eltérő kollektív képességek gondolata ott van ('államalkotó faj'), de ebből még nem következik politikai vagy más jogfosztás.

sa az egyik, a kommunista forradalom eszménye a másik oldalon. A vezető liberális politikai elitek gondolkodása Európa-szerte az előbbi irányba kezdett csúszni Angliától (búr háború, India, a fehér ember fölénye) Németországon át (amely szemben áll a dekadens, zsidó befolyástól áthatott francia és a plutokrata angolszász kultúrával) egészen Japánig (a Kelet vezetésére rendelt faj). A dualista osztrák–magyar elitek számára mindez megoldhatatlan dilemmákat okozott. 1905-ben győzött ugyan a politikai ellenzék, majd rövidesen megbukott. Ennek hatása elsöprő erejű volt: az új erők szempontjából nézve a teljes elit, kormányostul és ellenzékestül idejétmúltak, pontosabban politikai értelemben hiteltelennek hatott.

A valóban radikális, a forradalomban vagy valamilyen fajelméletben és az erre alapozó politikai diktatúrában gondolkodó 'haladáseszmét' – vagyis a történelem vagy a biológia törvényeiből levont politikai következtetések koncepcióit – természetesen már nem tekinthetjük a liberalizmus örökösének. Nehezebb helyzetben vagyunk, ha azokkal a bírálatokkal szembesülünk, amelyek a fennálló liberális rezsim hiteltelenségét, erőtlenségét, korruptségát, reakcióssá válását vetik föl. Ezek ugyanis politikai morális természetű bírálatok voltak, amelyek nem zárták ki, sőt kifejezetten igényelték, hogy ugyanannak a haladáshagyománynak a valódi és hiteles változatát terjesszék elő. Igaz ugyan, hogy intenzíven foglalkoztak politikai eszmékkel is, s nagyon is sokféle modernnek, nyugatosnak, újnak ható ideológiai irányzatnak helyet adtak.⁷¹ De ezek nem váltak valódi politikai programmá vagy markáns ideológiává.⁷²

A jellegadó lázadászerűség, továbbá az a tény, hogy képviselői között a zsidó származásúak (többnyire a dualizmus kori bevándorlógeneráció utódai) feltűnően nagy arányban szerepeltek; végül az a körülmény, hogy a robbanásszerűen fejlődő Budapest és néhány vidéki nagyváros (pl. Nagyvárad, Szeged) újszerű városi kultúrája vette őket körbe, ismét fölerősítette az idegenszerűség vonását. Ehhez járult az is, hogy a radikális nézetek képviselői

⁷¹ 1901-ben alakult meg a Társadalomtudományi Társaság, s a hozzá kötődő *Husadik Század* című folyóirat, amely a radikális rendszerellenfelek gyűjtőhelye és fóruma volt. A Társaság hasonlított az angol Fabian Societyre, de szélesebb missziós feladatot igyekezett ellátni, ezért sok, egymással is vitatkozó nézetet közvetített Magyarországra. Az eszmei horizonton a skála a szabad verseny (manchesterinek nevezett) liberalizmustól balra eső különféle reformirányzatoktól a marxista történelmi materializmusig terjedt. Lásd G. Fodor: i. m. 49–60. p.

⁷² Már 1906-ban kivált a Társaságból az a szárny, amely valamilyen mértékben elfogadhatónak tartotta a liberális konszenzust, azt szociális és demokratikus vonatkozásban reformálhatónak tartotta. A bennmaradók a radikalizálódás irányába haladtak tovább, továbbra sem alakítva ki azonban egységes ideológiai platformot. A fiatalabb generációt tömörítette a Galilei Kör, amelyről friss és kimerítő monográfiát írt Csunderlik Péter: *Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták – A Galilei Kör (1908–1919) története*. Budapest, 2018, Napvilág.

maguk is tudatosan igyekeztek mozgalmi és más szervezetek révén (például a szabadkőművesség kereteit fölhasználva) politikai-társadalmi befolyásra szert tenni, azaz egy ellenelítet kialakítani. A 18. századi 'külső-idegen', a radikális, a zelotizmus, a haladásba és az emberi szabadságba vetett erős hit, a hagyományos, korruptnak, romlottnak, előítéletesnek, babonásnak ítélt szokásokkal, intézményekkel szembeni bizalmatlanság és türelmetlenség ismét megjelent.⁷³

Mikszáth egyszerre kritikus és megértő attitűdjé ennek a habitusnak nem felelt meg; annál inkább. Ady Endre költői forradalma, amelyhez ráadásul számottevő publicisztikai tevékenység is járult. Ady politikai gondolkodói jelentősége minden bizonnyal abban rejlik, hogy mindkét új haladási irány számára képes volt muníciót biztosítani, amennyiben egyszerre fogalmazott meg autentikus, korszerű, nietzschei ihletésű magyarságtudatot, valamint egy jakobinus-protestáns forrású forradalomeszmenyt. Ráadásul általa az idegenség részben legalábbis enyhíthető volt, mégpedig úgy, hogy kérlelhetetlenül szemben állt a Tisza által megjelenített elittel. Ezek együtt kivételesen erőteljes módon fejezték ki a forradalom előtti radikális konszenzust. Ám az 1800-as évek reformnemzedékeivel szemben ennek a polgári radikális politikai platformnak a történelem nem adott konszolidációs esélyt.⁷⁴ A világháború után számos polgári radikális vagy az intranzigens bal-, vagy a népi radikalizmus, esetenként a jobboldali radikalizmus felé lépett tovább. A haladás étosza helyébe a forradalmi étosz lépett.

A liberális individualitás- és haladáseszmeny egyes elemei széteszlottak a tágran értett politikai világ szereplői között. A parlamentarizmushoz és a jogszerűség, a jogállamiság követelményeihez, a dualizmus közjogi tradícióihoz, azaz a szabadság hagyományához a *konzervatív elit* továbbra is ragaszkodott.

⁷³ G. Fodor Gábor (i. m.) a szecesszió fenomenjának nevezi az antipolitikai politikát, vagyis azt a főleg értelmiségi (írástudó) elit által szervezett mozgalmat, amely tudományossá kívánja tenni a kormányzást, egyúttal azonban demokratikussá is. Ezt határozottan hagyományként azonosítja; ezzel egyet is értünk, sőt, ezt a gondolatot tágitjuk itt tovább (fenomén helyett érzületként, mentalitásként utalunk rá). Azt azonban hozzá kell tennünk, hogy a polgári radikálisok egyáltalán nem riadtak vissza attól, hogy belépjenek a pártpolitikába. A Jászi-féle (Országos) Polgári Radikális Párt 1914–1919 között működött; 1945–1949 között Csécsy Imre a Magyar Radikális Párttal próbálkozott.

⁷⁴ A két világháború közötti totalitárius és valóban nyomasztó tendenciákat érzékelve több korábbi galileista elég messzire ment a korábbi korszak, a dualizmus liberalizmusának rehabilitációjában. Fentebb említettük, hogy többen már bőven a háború előtt kiléptek a radikalizálódó körből. Ők a két háború között sem tagadták meg a liberális hagyományt. Voltak, mint Kolnai Aurél, de még inkább Menczer Béla, akik kifejezetten konzervatív irányba haladtak tovább. Jászi Oszkár pedig a szocializmus és a liberalizmus összeegyeztetésére tett – de félbemaradt – kísérletet, erről később részletesebben is szözlünk.

Igen hatásosan érvel például Concha Győző, a kor egyik legjelentősebb politikai elméleti esszéírója amellett, hogy a 19. századi liberalizmus értékei nem hamisak, a hanyatlás tézise nem állja meg a helyét. Más kérdés, hogy a gigantikus bukás okaira nem tud meggyőző magyarázatot adni.⁷⁵

Főleg a fővárosban érdemi támogatást élvezett a *polgári-demokratikus ellenzék* (kiemelkedő alakja a már említett – közjogi értelemben egyenesen legitimista állásponton lévő – Vázsonyi Vilmos, aztán fia, illetve utóda Vázsonyi János; a tragikus sorsú Rassay Károly, valamint Gratz Gusztáv).⁷⁶ Az értelmiségi-polgári szabadelvűség és progresszió számára is maradt fórum; az emigrációban élő Jászi Oszkár továbbra is rendszeresen publikált Magyarországon.⁷⁷ Külön is érdemes megjegyezni, hogy a magyar irodalmi elit sem tévesztette szem elől Párizst, a forradalmárok és kispolgárok fővárosát, Trianon ide vagy oda (sőt, a kultúrpolitika sem: Klebelsberg 1927-ben alapítja meg az ottani Magyar Intézet elődjét). Illyés öt évet tölt Párizsban, Márai

⁷⁵ A konzervatív és a liberális elv. In *A konzervatív és a liberális elv. Válogatott tanulmányok 1872–1927*. Máriabesnyő-Gödöllő, 2005, Attraktor, 199–243. p. Fontos, hogy a tanulmány 1921-ben jelent meg először.

⁷⁶ Vázsonyi Vilmos Polgári Demokrata Pártja, illetve Rassay Károly különböző néven futó pártjai a dualizmus konzervatív liberális hagyományához képest korszerűbb, demokratikusabb, és szociális kérdésekben baloldaliabb felfogást képviseltek. Ezek a formációk ellenzéki pártok voltak, de vezetőik, ahogy jeleztük, a konzervatív (kormányzó) elitben is jelentős tekintélyt élveztek. Orgánumaik szélesebb körben is olvasottak voltak. Gratz Gusztáv számos jelentős közéleti pozíciót is betöltött. Írásaiban a dualizmus szabadelvűségét konzekvensen védelmébe vette (Politikai és gazdasági liberalizmus. In Tőkéczi szerk.: *Magyar liberalizmus...* i. m. 469–476. p.). Életéről nemrég jelent meg monográfia. Paál Vince: *A politika és a publicisztika vonzásában. Gratz Gusztáv pályafutása*. Budapest, 2018, Wolters Kluwer. A könyv azonban nem tárgyalja intenzíven és célirányosan Gratz politikai gondolkodását. Ami a pártpolitikát illeti: a Polgári Demokrata Párt 1945-ben és 1947-ben még fölléphetett a választásokon, de ekkor is ellenzékben maradt. Vázsonyiról lásd Tőkéczi László: *Vázsonyi Vilmos*. Budapest, 2005, XX. Század Intézet; Rassayról lásd L. Nagy Zsuzsa: *Egy politikus polgár portréja*. Budapest, 2006, Napvilág. Volt, aki a Kisgazdapárt politikusként vette védelmébe a liberális hagyományt, helyesebben annak egyfajta értelmezését (Balla Antal: *A liberalizmus történelme*. Budapest, 1926, Légrády). A szerző érdekes tézise, hogy a dualizmus szabadelvűsége nem volt igazi liberalizmus, hanem egyfajta centralizáló, német import *junker-konzervatizmus*; már csak ezért is tévedés a szabadelvűséget hibáztatni a katasztrófiáért. Lásd még L. Nagy Zsuzsa: *A Horthy-rendszer liberális ellenzéke*. In Lackó Miklós szerk.: *Vélemények, viták a két világháború közötti Magyarországról*. Budapest, 1984, Kossuth, 226–278. p.

⁷⁷ Legalábbis egy darabig: 1939-ig működött a *Századunk* folyóirat, amely erősen kötődött a már említett és 1919-ben megszűnt *Husadik Század*hoz. Hasonlóképpen, a megszűnt Társadalomtudományi Társaság hagyományait részben a Magyar Társadalomtudományi Társaság és folyóirata, a *Társadalomtudomány* vitte tovább. Ez utóbbiban Bibó István kulcsszerepet töltött be.

ugyanennyit, s aztán vissza-visszatér; Kosztolányi és Babits⁷⁸ megkapja a Becsületrendet; Szerb Antal a francia rokokóért lelkesedik, Faludy Villont fordít, József Attila Rimbaud-t. 1938-ban jelenik meg Eckhardt Sándor könyve a francia szellemről.⁷⁹ Különösen Márai Sándor reflexiói tarthatnak számot a politikai gondolkodás szempontjából a legtöbb érdeklődésre, ő igyekszik a mélyére hatolni a citoyen titkának, vagyis a plebejus, republikánus, racionalista, ugyanakkor mélyen francia, idegennel szemben bizalmatlan, hazafias, dacos kispolgárnak. Ez a kispolgár azonban még így is messze autonómabb és függetlenebb, mint akárhány magyarországi úriember.⁸⁰ Van itt tehát egy étosz, ami nélkül nincsen liberalizmus, de amely éppen ezért nem politikai ideológia vagy pártválasztás kérdése. Ahogy angol úriemberre, úgy francia citizenre sem lehet varázsütésre válni. De a példák fontosak. Márai mellett az esszéista Cs. Szabó László⁸¹ és Halász Gábor, a szociáldemokrata értelmiség (pl. K. Havas Géza) publicisztikájában a klasszikus liberalizmus alapeszményei egyformán fölértékelődtek. Sőt, Halász Gábor nemcsak az eszmények, hanem a politikai, országépítő teljesítmény értékelésében is rehabilitálja, találóan viktoriánusnak nevezve a szabadelvű dualista korszakot.⁸² A bukásra

⁷⁸ A. Sauvageot-nak, a budapesti Eötvös Kollégium francia lektorának visszaemlékezései a magyar politikai kultúrával és az értelmiséggel kapcsolatban elgondolkodtató megfigyeléseket tartalmaznak egyrészt a francia polgári szemmel nézve viszolyogtatóan feudális kapcsolatokról, másrészt a magyar értelmiségiek frankofóniájáról. *Magyarországi életutam*. Budapest, 1988, Európa.

⁷⁹ *A francia szellem*. Budapest, 1938, Magyar Szemle Társaság.

⁸⁰ „Volt »titkuk«? Igen, franciák voltak. Jakobinisták voltak és szabadkőművesek, katolikusok és hugenották, kispolgárok és kommunisták; nem voltak »fajta« sem, a szó vérségi értelmében, de másíthatatlanul franciák voltak életmódban, magatartásban és szemléletben.” „Megismertem őket megható szerénységükben, öntudatos, csaknem alázatos ízléstelenségükben, csodáltam őket, amint kinyílnak és átmelegednek az élet legkönnyebb, szerény érintésére is, ahogy tudnak örülni a természetnek és a civilizációnak is [...] ahogy nem szégyellnek semmit, ami emberi és nem szégyellnek semmit, ami mesterséges és kényszerűség az együttélésben.” *Egy polgár vallomásai*. Budapest, 1990, Akadémiai–Helikon, 328., 343–344. p.

⁸¹ Cs. Szabó a *Nyugatban* közölt sorozatot a magyar liberalizmusról. Utolsó sorai rá jellemző eleganciával búcsúztatják: „A liberalizmus kora tulajdonképpen lezárul a millenniummal. Pauler Tivadar, Trefort, Kozma Sándor, Csemeghi, Apáthy, Kautz, Hieronymi, Baross, Wekerle és sok más kiművelt fő az országot a kettős monarchia egyenrangú államfelévé emelte. Nagy kor volt, tisztább, mint amilyennek ellenfelei, tragikusabb, mint amilyennek védői látják. Utána már a parlamenti merényletek, vasútsztrájkok, a holdban lebegő magyar birodalom, Tisza István, Ady, Jászi, a »Huszadik Század« kora jön, balsejtelmek, meddő erőfeszítések, kapkodás és hiábavaló vértanúság kora. Az ember szétnéz a füstölő romokon, elfordul gyalázkodó kortársaitól, de a védelem is ajkára fagy. Szeretet és harag nélkül, szomorún búcsúzik a holtaktól.” (*Nyugat*, 1938. 2.)

⁸² Halász Gábor: Magyar viktoriánusok. In uő: *Válogatott írásai*. Budapest, 1959, Magvető, 589–628. p. Halász több 'viktoriánus politikusnak' külön portrésszét is szentelt.

az önáltatásban és a politikai illúzióban találja meg a magyarázatot. A rá jellemző ironikus drámaisággal így fogalmaz: „Az elitliberálisok, a vezető értelmiség önbírálata, kételye, számvetése, reformtervei alámerültek az általános bizakodásban. Hasztalan látták a repedéseket a falban, a többség tudta, hogy az Isten különös kegyelméből végérvényesnek és örökkévalónak készült.”⁸³ Mindazonáltal ahogy Thomas Mann Settembrinije is alapvetően anakronisztikus figura, aki elveszíti a küzdelmet Hans Castorp lelkéért és szelleméért, úgy ezt a történetet az újabb, háború utáni fiatalabb nemzedékekről Magyarországon is el lehetett mondani.⁸⁴ A jobb- és baloldali forradalmak és ellenforradalmak idején a radikális, de nem forradalmi étosznak a politikai gyakorlatban nem sok helye maradt; amúgy is vékony társadalmi bázisa megrendült; nem tudott vonzó eszményképet kialakítani.

A hagyomány túlélése a diktatúrák századában: 1945 után

Az újabb világháború után ismét fölillant a radikális, de nem forradalmi, főleg nem totalitárius eszmékből építkező átalakulás esélye. Bár a nagy reformok hajtóerejét a baloldali tervgazdasági eszmék (a jobboldali tervgazdaság éppen nem volt szalonképes) és a népi ideológia földosztással kapcsolatos várakozásai adták, az államra, önkormányzati rendszerre, közoktatásra vonatkozó (pl. az egyházak befolyását jelentősen visszaszorítani igyekvő) tervek mögött a klasszikus liberális reformhagyomány is fölismerhető volt. Bibó István több esszében tett hitet amellett, hogy 1945 esély a történelmi *elmaradottság* leküzdésére;⁸⁵ a háború utáni fiatal nemzedék – a fényes szelők generációja, a népi kollégiumok elitje – új, hiteles lendülettel képviselte a 'holnapra megforgatjuk a világot' eszményét. Bibó 'határolt forradalom' fogalmát már említettük, itt érdemes utalni arra, hogy egész életművének tulaj-

⁸³ Uo. 626–627. p. Egészen talányos az amúgy nem elmélyült filozófiai reflexióiról nevezetes Herczeg Ferenc *Bizánc* című tragédiája, amelyet 1904-ben mutattak be: a birodalom még megvan, de egyetlen valódi polgára, alattvalója, szolgálja és sorsának hordozója maga a császár. A politikai valóság elolvadt.

⁸⁴ Ez elsősorban a politikai és szellemi befolyás erejét jelzi. Settembrini nem divatos: ám ebből még nem következik, hogy soha, semmiben nincs igaza. Lehet, hogy Vámbéry Rusztem nézetei (1926–1938 között a *Századunk* szerkesztője volt) arról, hogy a pervertálódott nacionalizmust majd kinövi az emberiség, naivak voltak, s ma is azok, de ettől még igaza lehet abban, hogy a perverzió rossz. (Különösen élvezetes a sportnacionalizmusról szóló glosszája. In Vámbéry Rusztem: *Eretnek magyarázatok a nacionalizmusról*. Budapest, 1936, Viktória KK, 107–115. p.)

⁸⁵ A legközvetlenebbül talán: A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme. *Válogatott tanulmányok II*. Budapest, 1986, Magvető, 485–504. p.

donképpen a történelmi haladás mint a szabadság kiteljesedése koncepció ad politikai világnézeti formát. Egyedül a szabadság igazolhat minden radikális programot és intézkedést. Mivel a szabadság nem fér meg a félelemmel, s mivel az erőszak mindig félelmet szül, ezért semmilyen forradalmi erőszak nem igazolható. A szabadság azonban nem pusztán érzés, hanem objektív, intézmények, technikák, eljárások, valamint közös morális érzék révén biztosított közjószág, amelynek végső alanya az egyén. Bibó – hasonlóan a legtöbb magyar politikai gondolkodóhoz – szívesen bocsátkozott történelmi fejtegetésekbe, s hitt abban, hogy bár nem valamilyen metafizikai törvénytől vezérelve, de a nyugati társadalmak útja ténylegesen a nagyobb szabadság felé vezet és vezetett. A görög, a római, a feudális-hűbéri társadalmak tapasztalatai és megoldásai történelmileg szerencsés országokban mintegy akkumulálódnak, ahonnan azokból más társadalmak is meríthetnek. Nem tudunk Bibó Istvánon kívül más magyar gondolkodót említeni Eötvös József után (rőla nem-sokára bővebben szólunk), aki a szabadság, a haladás és az erőszakmentesség alap gondolatait ilyen erővel tudta volna összefűzni, egyúttal a magyar fejlődés számára is érthető és vonzó keretet adni.⁸⁶

Az 1948-as fordulat minden hiteles szabadságtörekvést eltiport.⁸⁷ A felhajtóerő azonban egy darabig még kitartott. Valódi, alulról is induló társadalmi mobilitásról beszélhetünk. Letagadhatatlan, hogy noha a Horthy-rendszer is igyekezett tágabbra nyitni az elit felé nyíló kapukat, főleg a népi irányzat nyomására, a háború utáni diktatúra egyrészt a régi elit szinte teljes elsöprésével, másrészt saját baloldali eszményeit követve forradalmi mobilizációs hullámokat generált. Ezzel több tekintetben *nyugati* mintákat és trendeket is követett, s ez a tény a *rendszer váltás után* elég bonyolulttá tette a háború utáni évek történéseinek értékelését. A liberális felfogás a

⁸⁶ A klasszikus Bibó-szöveg: Az európai társadalomfejlődés értelme. In Bibó István: *Válogatott Művei III.* Budapest, Magvető, 5–123. p. Érdekes és a fenti megfontolások alapján nem indokolatlan Dénes Iván Zoltán véleménye, aki Hannah Arendt és Isaiah Berlin gondolkodása, valamint Bibó felfogása között párhuzamokat vél fölfedezni (bár a kifejtés során ezek inkább mechanikusan egymás mellé illesztett gondolatmenetek maradnak): A közösség és a szabadság ügye: három értelmezés. In Dénes I. Z. szerk.: *Megtalálni a szabadság rendjét. Tanulmányok Bibó István életművéről.* Budapest, 2001, Új Mandátum, 291–320. p. Még egy pontosítás: Bibó természetesen számolt azzal, hogy erőszak volt és lesz is; sőt, az erőszak önmagában még nem akadály a előrelépésnek (az '56-os szabadságharcra Bibó közismerten mélyen azonosult); de kulcskérdés, hogy a lehető leghamarabb véget érjen.

⁸⁷ 1948 augusztusában, szembenézve a kiépülő hatalmi realitásokkal, a két világháború között a Jászi Oszkár-féle gondolatvilágot konzekvensen képviselő publicista-politikus Csécsy Imre a vélemény- és szólásszabadság zászlaját emeli föl utolsóként: *Politika és humánus. Huszadik Század*, 1948. 4. 241–54. p. Jelképes, hogy 1988-ban a nagy március 15-i tüntetés fő jelszava: Sajtószabadságot!

francia forradalom utáni helyzettel analóg módon alakult: a korábbi rendszer, az ancien régime minden érdeme eltörpülni látszott a maradiság és a változatlanosság vélt vagy valós tényei mellett; a kommunista diktatúra pedig kétségkívül elfogadhatatlan politikai téveszme volt, de társadalmi-emancipációs hatásait méltányolni illett.

Annyi bizonyos, hogy 1945 után a társadalmi átalakulás során végképp eltűntek a korábbi évtizedek, főleg a dualizmus szabadelvű hagyományainak társadalmi hordozói. A konszolidált kádári formula szerint a szocialista rend a munkásság, parasztság és a haladó értelmiség szövetségére épült. Polgárságról, vállalkozókról, független értelmiségről, általában független helyzetű társadalmi csoportokról, azaz a liberális ideológia hagyományos bázisairól, társadalmi mintáinak hordozóiról szó sem esett.

Az 1968-as válság, ha úgy tetszik, friss szél azonban eléggé fölkavarta a politika és a társadalom vizeit. Szempontunkból három sajátosság érdemel különös figyelmet, mert ezek jelentős szerepet játszottak a rendszerváltás utáni liberális érzület megalapozásában. Az egyik a régi történelmi mintázatok ismételt működésbe lépése. Ha túlzás is a dualizmus egyre nehézkesebbnek látszó rendszerét, és az azon radikális módon változtatni akaró erők viszonyát egy az egyben megfeleltetni a hetvenes években már szintén erős szklerotikus tüneteket mutató (viszont baloldali ideológiájának megfelelően 'haladáspárti') Kádár-rendszer, és az azt egyre erősebb ellenérzésekkel övező 68-as fiatal, de baloldali indíttatású generáció viszonyának, azért a hasonlóság elég föltűnő. Igaz, hogy 1968 elsősorban Nyugaton volt radikális, és ott is inkább politikai érzületi értelemben. (Ideológiailag a maoizmus vagy a trockizmus nem tekinthető jelentős teljesítménynek; a hatalomellenesség és az emancipáció pedig nem annyira szellemi, mint inkább magatartásbeli radikalizmus.) Magyarországon spontán szerveződő társadalmi mozgalmakról természetesen szó sem lehetett. S bár nem állíthatjuk, hogy a hivatalos pártállami ifjúsági szervezet, a KISZ ne tudott volna, talán nem is csekély mértékben meríteni '68 érzelmi világából (értelemszerűen az ideológiailag elfogadható témákban: Amerika-ellenesség, imperializmusbírálat, pacifizmus, nemzeti felszabadítási mozgalmak), azért a pártállam és erőszakszervezetei a 68-as generációra inkább gyanakvással tekintettek.⁸⁸ Főként azért, mert vélhetően jó politikai ösztönrel érzékeltek, hogy '68 valódi energiáit a klasszikus haladáshagyománynak tulajdon-

⁸⁸ Lásd Pap Milán: „A nép és a szülőföld igaz szeretete”. A szocialista hazafiság fogalma a Kádár-rendszerben. *Politikatudományi Szemle*, 2013. 1. 68–83. p. A rendszer ideológusainak nem volt könnyű dolga, amikor meggyőző különbséget kellett (volna) tenniük a helyes internacionalizmus és a helytelen kozmopolitizmus között.

képpen megfelelő fölszabadulásérzet, s az említett analógia, azaz a fennálló rezsimtől való amorf, a polgári radikálisok tudatosságától messze eső, de robusztus elidegenedés és kiábrándulás adja.⁸⁹

A másik sajátosság a rendszer reformideológiája, azaz az állandó változtatások politikája. A folytonos változtatás a rendszer önképébe, gyakorlatába, működésébe szervesen beépült, így az ilyen értelemben hitelesen 'liberalizálódott' (ehhez képest volt 'konzervatív' a forradalmi örökség és a munkáshatalom megőrzésére fölesküdtött régi gárda). Mi több, ágensei és képviselői a magyar történelemben jól ismert, a reformkorban, majd a viktoriánus-dualista korban megerősödött szabadelvű misszionáló szerepekkel is egyre jobban azonosulhattak. Tudomásul véve bizonyos birodalmi kereteket, a reformelit szabad kezét kapott a társadalmi kísérletezésre.⁹⁰ A rendszerváltáshoz közeledve pedig ez a korabeli megfogalmazással technokrata elit tulajdonképpen már természetes szövetségesként tekintett a politikailag hitelesebb ellenzéki, részben (proto)liberális elite.

A harmadik sajátosság az egyre föltűnőbb individualizáció, és az egyre mélyebbre hatoló, furcsa 'polgárosodás'. Ez együtt járt egyfajta konzervatív nosztalgiával, ízlésbeli klasszicizmussal,⁹¹ volt benne bürokratikus megmerevedés és kiépülő elithadállások, amelyeket az újabb generációk már nehezebben vehettek be;⁹² de voltak benne olyan elemek is, ráadásul és a magyar történelemben tulajdonképpen először vidéken, mi több, falun, amelyek a gazdaság és a gazdálkodás nagyobb szabadságán keresztül nagyobb személyes autonómiákat is biztosítottak. Ma már tudjuk, hogy ezt naivitás (volt) a klasszikus értelemben vett polgárosodásként értelmezni. Sem szellemi, sem politikai szabadsággal nem járt, sőt inkább keleties, familiáris bizalmi, semmint nyílt, nyugatias, piaci magatartásformákat és kapcsolatépítési technikákat alapozott meg. Ezzel együtt néhány szabadságjog de facto megerősödését elősegítette (főként a tulajdonnal, a mozgással, a privátszférával kapcsolatos jogok élvezetét korlátozta egyre kevésbé az állam). Egyúttal pedig hatékonyan fölbomlasztotta, illetve meggyengítette az utolsó tradicionális közössé-

⁸⁹ 1968-ban zajlott le a 'maoista összeesküvők' pere: néhány tucat egyetemista közül néhányat tényleges börtönbüntetésre ítélték. A maoizmus, vagy a trockizmus a valóságban nem sokkal jelentett többet, mint amorf hatalom- (főleg bürokrácia-) ellenességet, itt most elsősorban érzelmi és nem világnézeti előzményként említjük.

⁹⁰ Ezek legkülönösebbike Lista Tibor 'vállalkozói szocializmusa' volt. A libertárius felfogásnál tárgyaljuk majd.

⁹¹ Erről a konzervatizmusról szóló fejezetben hosszabban szólunk.

⁹² Konrád György – Szelényi Iván: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest, 1989, Gondolat. A műre még visszatérünk: egészen kíméletlen elemzése a létező szocializmus politikai és hatalmi rendjének. A legüldözöttebb szamizdat könyvek közé tartozott; szerzői már írás közben esténként elásták a kéziratot.

geket és intézményeket is, elsősorban az egyházakat. A magyar társadalom radikálisan szekularizálódott, ebben a tekintetben gyorsan zárkózva föl egyes szekulárisabb nyugati társadalmakhoz.⁹³

A rendszerváltás után

A rendszerváltáshoz érkező magyar társadalomban tehát megvolt a liberális hagyomány számára fontos emancipációs és haladáshagyomány, de a haladás pártiságot alapvetően idegennek tekintő, s a liberális elittel szemben mély bizalmatlansággal viseltető érzülethagyomány is. A liberális ideológiának így nemcsak a konzervatizmus elvi ellenérveivel, hanem egy jelentős ellenhagyománnyal is szembe kellett néznie. Talán az itt elszenvedett vereség miatt – mint a bevezető alfejezetben írtuk – a 19. század szabadelvűségének sikeres konszolidációja, befogadása nem ismétlődött meg, és a liberalizmus nem vált a magyar politikai társadalom konszenzusos ideológiájává.⁹⁴

Ezt két dolog jelzi. Az egyik a kormányzati befolyás változása: a rendszerváltás utáni (baloldali, domináns) liberalizmus a politikai hegycsúcsot éppúgy megjárta, mint a szakadékot. Az első szabadon választott kormány nem azonosult a liberalizmussal, csak az MDF egyik kis értelmiségi csoportja nevezte magát nemzeti liberálisnak.⁹⁵ Ellenzéki pozíciója dacára az SZDSZ eliteje tekintette magát a rendszerváltás igazi letéteményesének (harcos ellenzéki múlt, programszerű politika, nyugati orientáció). A párt – mint a legtöbb

⁹³ Egyes szocialista országokban hasonló folyamatok mentek végbe, másutt viszont nem. Lengyelország klasszikus példa a vallásosság megmaradására, de a szlovák és román társadalom példája azt is mutatja, hogy önmagában még az egyházüldözés sem elegendő a vallásosság masszív visszaszorításához.

⁹⁴ Az SZDSZ választási eredményei 1990-ben sokakat elgondolkodtattak: kialakult-e a kádári Magyarországon a liberalizmus számára fontos társadalmi bázis. Szabó Miklós, a párt egyik ideológusa mindenesetre a magánszféra vállalkozóiban látta a párt egyik fő bázisát: A liberalizmus Magyarországon. *Századvég*, 1991. 1. 138–44. p. A mélyebb beágyazódás azonban nem sikerült, az SZDSZ hanyatlásának egyik fő oka minden valószínűség szerint a vidéki hálózatépítés, a megfelelő társadalmi bázis megkeresésének/megtalálásának elmaradása volt. Kérdés, a Nyugaton végbement társadalmi változások, amelyek lebontották a klasszikus liberális bázist, s helyébe a diffúzabb '68-as bázist állították, Magyarországon mennyire mutathatók ki.

⁹⁵ A csoportot Debreczeni József és Elek István képviselte a sajtóban. A 2010-es kormányváltás után jelent meg a 'nemzeti liberális' alternatíva esélyeiről Horváth Csaba és Techet Péter tanulmánya: Engedtek a negyvennyolcból. A nemzeti liberalizmus eltűnésének okai és mai megjelenésének esélyei. *Kommentár*, 2012. 5. 95–108. p. Látni fogjuk, hogy liberális oldalról is megfogalmazódott egy 'liberális nacionalizmus' lehetősége: ebből sem lett azonban politikai alternatíva. A liberalizmus évek óta anatómia a kormánypárt retorikájában.

párt – ideológiai értelemben persze nem volt egyszínű, inkább az akkori nyugati liberális konszenzus hazai képviselőjének is számította magát (részben a Fidesszel együtt).⁹⁶ A teljes egészében megújult alkotmány, benne az új közjogi elrendezéssel (Alkotmánybíróság, ombudsman, jegybanki függetlenség, önkormányzati autonómia: Magyarország immár a Nyugat élvonalában) és 'kultúrharcos' sikerek (média, hittankérdés, abortuszszabályozás) ezt az önképet határozottan alá is támasztották. Az ezredforduló után, több szempontból összhangban a nyugati világban másutt is tapasztalt fejleményekkel, a liberalizmus pártpolitikai sikerei véget értek, konszenzusteremtő és -fenntartó képessége végképp a múlté lett, s egyre jobban defenzívába szorult az előtörő és újszerű konzervatív, utóbb radikális eszmékkel szemben. Ugyanakkor a 2011-es Alaptörvény, különösen a közjogi elrendezést és az alapjogi doktrínáját tekintve is sokkal többet megőrzött a liberális konszenzusból, de legalábbis retorikából, mint amennyire az 'illiberalizmus' kormányzati fölvállalásából következtetni lehetne. Az utóbbi években számos nyugati országban a liberális gondolkodás új lendületre látszik szert tenni, s ennek Kelet-Európában is vannak párhuzamai; azonban Magyarországon továbbra sem látszik egy liberális szellemi vagy politikai megerősödés jelei.

Ennek egyik oka lehet, hogy a politikai vitákban a liberális jelző az ideológiai jelentésén túlmenően hatásosan utal a már említett idegenségre mint kulturális-társadalmi mentalitásra is, természetesen a liberalizmust bírálók saját hagyományában. Szerintük a liberális észjárás fölényes, szkeptikus; mentalitása frivol urbánus (amin leginkább a 'gyökértelen' fővárost kell érteni); háttere vagy nagypolgári (negatív értelemben vett burzsoá: ez ma már kiveszett), vagy értelmiségi (jellemzően 'írói', 'újságírói'); mélyen bizalmatlan a vidékkel, a hagyományos társadalmi szerepekkel és szereplőkkel szemben; de ellensége a munkásságnak, a városi kispolgárságnak is; erkölcsi szabadosak, de képmutatók. Ezek a leírások igen tartósak, s persze tetszés szerint

⁹⁶ Fricz Tamás – Halmy Kund – Orosz Timea: *Az SZDSZ-jelenség. Liberalizmus Magyarországon a rendszerváltás idején*. Lakitelek, 2018, Antológia. A könyv annak ellenére, hogy számos korabeli dokumentumot hoz, s pontos életrajzokat közöl (ezek értéke miatt idézzük), elemzéseiben a mai politikai viták céljait szolgálja. Ezekben is akadnak helytálló és megfontolandó észrevételek, de számos kiszólásuk, értékelésük miatt összességében alkalmatlan a tudományos használatra. Jóval használhatóbb dokumentációt és elemzést nyújt Csizmadia Ervin sokkal régebben született műve: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988)*. 1–3. kötet: *Monográfia – Dokumentumok – Interjúk*. Budapest, 1995, T-Twins. Az ideológiai 'sokszínűség' a valóságban inkább homályosságot jelentett, illetve gyakran inkább a rendszerrel szembeni gyakorlati ellenállás radikalizmusának különböző fokát. Az ideológiák karakteres megjelenéséhez a politikai és véleménynyilvánítási szabadságnak olyan szintjére van szükség, amely a rendszer keretei között nem volt adott; a szamizdat nyilvánossága pedig erre alkalmatlan.

bővíthetők és színezhetők. A szélsőjobb oldalon és a népi világnézet képviselőinél gyakran antiszemitizmusba ment át.⁹⁷

A karikatúrák mögött politikai érvek is voltak. A bírálók – főként a népi ideológia képviselői – a régi nagypolgárság helyett az új nagytulajdonosi (privatizációs visszaélések) rétegről beszéltek, és a tudás tekintélyét a kommunista nomenklátúra képviselői és leszármazottjai által megragadottnak és kisajátítottak tartották, főleg a média, a művészetek, az akadémia és az egyetemek világában. A reformszakértelem, vagyis az állandó változtatások, úgymond, öncélú politikája és politikai kultúrája ugyancsak gyakran szerepelt a vádak között. A rendszerváltás kudarcát egyre nagyobb mértékben a népi forradalom elmaradásában látták, amiért pedig a liberális (fővárosi, gyökértelen, írástudó) elitet tették felelőssé. Ez az elit a saját érdekei szerint jár el, változtat (de nem reformál), módosít (de nem jobbít), s ráadásul idegen. Legjobb esetben is csak jó szándékú, de a nép valódi érdekeit nem ismeri, mivel nincs és nem is volt hozzá köze. Hasonlóképpen masszívan szembefordult a liberális felfogással a legtöbb magyar egyház és a keresztény politikai gondolkodás képviselői is. Számukra a liberalizmusnak főleg a századforduló után megerősödő radikálisan antiklerikális nézetei voltak a mérvadók,⁹⁸ s a rendszerváltás utáni közpolitikai vitákban is rendre szembekerült a vallásos felfogás a liberális világnézettel.⁹⁹

A népi ideológia és a keresztény vallásos ellenérvek mára szintén háttérbe szorultak, a legélesebb antiliberalis pozíciót ma a radikális jobb oldal foglalja el. Ennek politikai érvei részben közvetlen nyugati (főleg amerikai) átvételek, részben a népi kritika áthangolásai: ezek szerint a liberális 'elit' főleg a média, az akadémiai szféra, valamint a nem kormányzati (civil) szervezetek (sőt még az egyházak) meghódításával és szervezésével képes a tudatformálásra, értékrombolásra, ideológiai manipulációra, a természetes emberi viszonyok erőszakos átalakítására.

⁹⁷ Kende Péter már 1996-ban úgy véli, hogy a rendszerváltás liberális konszenzusa a múlté, a liberalizmusnak pedig politikai esélyei sincsenek. Később tárgyaljuk javaslatát a republikánus 'kiigazításra'. A liberalizmus mint szitokszó. *Beszélő*, 1996. 1. 39–42. p.

⁹⁸ A francia forradalom egyházüldözése, az olasz egység megteremtése, illetve a kontinens számos országában lezajlott kultúrharc főleg a katolikus egyházat tette igen masszívan liberalizmusellenessé. A 19. században Magyarországon is végbement a vallási emancipáció, bevezették a polgári házasságot (és válást), az állam sok korábbi egyházi funkciót (oktatás) részben a saját kezébe vett. Mindazonáltal egyik fél (liberális vezetésű állam, antiliberalis egyházi vezetés) sem kívánt a teljes konfrontáció útjára lépni.

⁹⁹ Az abortusz, a válás, a mesterséges megtermékenyítés terén, valamint az egyházalapítás szabadsága ügyében a társadalom 'liberális' közfelfogása azonban semmit sem változott. A liberális antiklerikalizmus pedig nem sok sikert ért el az egyházak közéleti, főleg oktatási szerepvállalásának korlátozásában.

Mindennek ellenére tévedés volna azt gondolni, hogy a liberális emancipációs haladásétoz a maga nagyon tág, de érzékelhető formájában kiiktatható volna a magyar társadalomból. Bizonyos etikai kérdésekben a közfelfogás közel áll a liberális nézetekhez, és a magyar társadalom döntően szekularizáltak tekinthető. A rendszerváltáskor és után született generációk, az újat kedvelő, a Nyugatot minden tekintetben haladó ('előttünk járó') mintának tekintő értelmiségiek, a nagyvárosi (ami döntően, de nem kizárólag Budapestet jelenti) miliőt természetesnek tartó rétegek, akik a változásokat vagy kezdeményezik, vagy azokhoz gyorsabban tudnak alkalmazkodni, tartós alapot adnak a liberális étozhoz, függetlenül attól, hogy éppen melyik pártra szavaznak. A liberális étoz tehát immár jóval kevésbé osztály vagy társadalmi csoport kötődésű ideológia; jóval diffúzabb, de azért továbbra is fölismerhető attitűdök, viselkedési minták és érzékenységek hordozzák.¹⁰⁰

ETIKA

A modern egalitárius liberális politikai gondolkodás tengelyét az az erkölcsi meggyőződés adja, hogy minden ember azonos értékkel rendelkezik, s ebből adódóan mindenkit ugyanolyan tisztelet illet meg. Persze azt, hogy 'mi' az ember, vitatni lehet; s az sem tilos, hogy a különféle egyéni teljesítményeket elismerjük, értelemszerűen jobban tisztelve a jobbat vagy többet. Az alkotmányos berendezkedés alapintézményei kialakításánál, valamint a társadalmi konfliktusok, nézeteltérések kezelésénél azonban az egyenlőértékűség (méltóság) lehet csupán a mérvadó. Mindehhez a filozófiai muníciót Kant etikája adja.

A magyar liberális hagyományba ezt az igen erőteljes etikai, Kantra támaszkodó reflexiót Kis János *Vannak-e emberi jogaink?* című, Párizsban megjelent, itthon akkor gyakorlatilag szamizdatként hozzáférhető könyve vezette be. A könyv ezen túlmenő hatása a politikai filozófiai gondolkodás analitikus-elemző módszerének átvétele és meghonosítása. Korábban (a két háború között) védelmezői és bírálói is inkább a jogbölcselet, a szellemtörténet, esetleg a történelemfilozófia terminológiájával közelítették meg a liberalizmus filozófiai magját. Az új etikai megalapozás nemcsak a liberális, hanem más világnézetek számára is megtermékenyítőnek bizonyult, persze nem csak Magyarországon: főleg a közösségelvű felfogások (kommunitarizmus,

republikanizmus, konzervatizmus) igyekeztek másféle, jellemzően erényetikai alternatívákat keresni. Kis könyvének elsőrendű politikai jelentőséget az adott, hogy bár külföldön jelent meg, a hazai politikai helyzetben – az elnyomás állapotában – született. A diktatúrával szemben hiányzó és érzékelhető társadalmi ellenállás hiányában elvont filozófiai alternatívát dolgozott ki arra, hogy miként lehet az emberi jogok védelmének esetlegességét kiküszöbölni. Hiszen a rendszer aláírt ugyan különféle nemzetközi emberjogi egyezményeket, de a kilépés lehetőségét értelemszerűen fönntartotta. Kis alapgon dolata a megkülönböztetés kontingenciája: két személy között egészen addig az egyenlőség, s a belőle adódó erkölcsi jogok egyenlősége és korlátozatlan érvényessége a mérvadó elv, amíg valamilyen releváns különbségre rá nem mutattak, amely az eltérő bánásmódot indokolhatja. A releváns különbség azonban csak olyan lehet, amelyet maguk az érintettek is annak tekintenek: ezért aligha várhatjuk, hogy például a bőrszín relevanciáját egy hátrányos megkülönböztetést elszenvedő ilyennek tekintené. Így a politikai kereteket és azok esetlegességét (például az elnyomó hatalmi viszonyokat) megelőzi az egyetemes erkölcsi közösség. Kis nagyon egyértelműen Ronald Dworkin felfogásához köti a könyv genezisét, azon keresztül pedig az amerikai polgárjogi mozgalmak vitáihoz.¹⁰¹ Így a modern, etikai magvú magyar liberalizmus sajátos módon erős amerikai politikai- és morálfilozófiai háttérrel indult útjára.

Az etikai fókusz a rendszerváltás utáni években két gyakorlati probléma is napirenden tartotta. Az egyik a halálbüntetés, a másik az abortusz volt. Az előbbi ügyben az Alkotmánybíróság döntött (eltörölte),¹⁰² a másikban önmagát illetéktelennek nyilvánította, s a törvényhozásra bízta, de azzal a kiegészítéssel, hogy itt további etikai megfontolásokra is szükség van. A közéleti vitákban tehát gyorsan körvonalazódtak a liberális felfogás pozíciói, nagyban építve a nyugati ideológiai viták tanulságaira. Az Alkotmánybíróság halálbüntetés-döntéséhez több bíró is párhuzamos indokolást fűzött, amelyekben a kanti felfogás jól kitapintható. A leghosszabb és legnagyobb hatású indoklás Sólyom Lászlóé, ebből idézünk:

„Az emberi méltósághoz való jog nem pusztán erkölcsi értékdeklaráció. Az, hogy az emberi méltóság a jog előtt és felett létező érték, amely a maga teljességében a jog számára hozzáférhetetlen, nem zárja ki azt, hogy ezt az értéket jogok forrásának tekintsük [...], vagy hogy a jog a méltóság tiszteletben tartását és védelmét előírja, avagy hogy egyes aspektusait valóságos joggá

¹⁰⁰ Személyes hangvételű, de filozófiailag argumentált esszében védi meg a liberális felfogást és étozt Huoranszki Ferenc: A filozófián innen, a liberalizmuson túl. *Beszélő*, 2006. 9. 40–45. p.

¹⁰¹ A könyv első itthoni legális kiadásához fűzött előszó megjelent a *Beszélő* (<http://beszelo.c3.hu/cikkek/vannak-e-emberi-jogaink-0>) 2003. 8. számában is. A szerző ebben számol be a könyv keletkezésének körülményeiről.

¹⁰² 23/1990. (X. 31) AB határozat.

formálja. [...] A méltósághoz való jog másik funkciója az egyenlőség biztosítása. A »minden ember egyenlő méltósága« történelmi vívmánya az egyenlő jogképességet jelentette; azaz a formálisan egyenlő esélyt. Jelen határozatunkhoz az egyenlőségnek azt a tulajdonságát kell kiemelnünk, hogy erre a jogra épülhetnek további jogok [...] Ez egyben azt jelenti, hogy a méltóság oszthatatlan és redukálhatatlan, azaz az emberi státus minimális feltétele, amely tehát egyetlen embertől sem vehető el."

A szöveg nem szakfilozófus munkája, jelentőségét a jogi és politikai következmények adják. Bár etikai magja a kanti felfogás, liberális oldalról is bíralták, főleg azért, mert az alkotmánybíró túl erősen kötötte a méltóság fogalmát az élethez (ebben a klasszikus természetjog hatása is érzékelhető), s így a bírálók szerint rugalmatlanná tette a méltóság megsértésének fokozatai iránt.¹⁰³

Az abortusz kérdésében ez rögtön meglátszott, hiszen a korábbi szabályozás, s általában a nemzetközi szabályozási gyakorlat erősen épített a végső soron filozófiai, s nem biológiai értelmezésre az 'élet,' főleg pedig az 'emberi élet' jelentésének és valóságának az idővel összefüggő változására. Kis János külön könyvet szentelt az abortusz témájának.¹⁰⁴ Az érvmenet elég messzeemenően igyekszik figyelembe venni az ellenzők álláspontját, tehát nem elégszik meg azzal, hogy a női önrendelkezés jogát egyszerűen előbbre valónak deklarálja a magzat élethez való jogánál. Azt sem vitatja, hogy az ellenzők nem szükségképpen vallásos platformon érvelnek, magyarán ateista alapon is lehet az abortuszt morálisan tilosnak tartani. Konklúziója utilitarista, illetve politikai. Belátja, hogy az erkölcsi meggyőződések között lehetnek olyan kibékíthetetlen ellentétek, amelyeken a kanti etikai megfontolások nem segítenek: ez a politikai következtetés. Megoldása annyiban utilitarista, hogy az alkalmazandó norma alapját csak az egyes álláspontok által másokra rótt 'terhek' súlyának összemérése adhatja, ahol természetesen a nagyobb teher helyett a kisebbet 'kell' választani.

A domináns liberális álláspont mindazonáltal igyekszik megmaradni a deontikus-kanti etikai platformon, elvetve a tisztán jogi megközelítést, amely alapján véve mindig a politikai esetlegességek és a közérdek vagy közhaszon politikai mérlegelésének utilitárius logikáját hozza föl végső érvek.¹⁰⁵

¹⁰³ Gyórfi Tamás: A tulajdonságok nélküli ember elmélete. *Fundamentum*, 1998. 3. 23–41. p.

¹⁰⁴ *Az abortuszról*. Budapest, 1992, Cserépfalvi.

¹⁰⁵ Lásd például az alábbi vitát: „Erre a hipotézisre nekem nincs szükségem.” Interjú Sajó Andrásal. *Fundamentum*, 1998. 3. 45–52. p. Geréby György – Grád András: Az emberi jogi hipotézis szükségessége. Válasz Sajó Andrásnak. *Fundamentum*, 1999. 1. 63–78. p. Geréby és Grád talán legfontosabb észrevétele, hogy nem lehet csak úgy tenni, *mintha* az emberi jogok

Az erkölcsi jogok egyetemességének meggyőződése adja a liberális politikai, közpolitikai döntések, illetve álláspontok gyökerét, s ez a magyar liberális gondolkodásban is így van. A jogokban kifejezett egyenlőség mögött pedig szilárdan ott van a liberális felfogás etikai centruma, a morális egalitarizmus. A *Fundamentum* című folyóirat alapítása (1997) óta konzekvensen képviseli ezt a meggyőződést. A folyóirat kitüntetett figyelmet fordít az alkotmánybírói döntések kommentálására és az alapjogok védelmére, így elsősorban a jogelméleti megközelítés dominál benne, de igyekszik megjeleníteni az amerikai liberális morálfilozófia jelentősebb szerzőit is. Így Herbert Hart, Richard Posner, Stephen Holmes, Christoph Möller inkább jogfilozófiai szövegei mellett a már említett Ronald Dworkin, valamint John Rawls, Joseph Raz, Jeremy Waldron, és William Kymlicka írásai közül is fordítottak. Egy-egy tanulmány nemzetközi témákat is tárgyal.¹⁰⁶

POLITIKAI VILÁGNÉZET

A filozófiai fölkészültség

A klasszikus magyar szabadelvűség filozófiai reflexiós szintje nem volt túl mély, ami összhangban állt az általánosabb filozófiai elmaradottsággal. Ez nem azt jelenti, hogy az értelmiségi/arisztokrata elitben nem ismerték volna Burke-öt, Rousseau-t, Kantot,¹⁰⁷ Tocqueville-t (ellenkezőleg: nagyon is jól);

léteznének, sem úgy, hogy azokra nincs szükségünk, mert azok nélkül is megvédhetjük az ember alapvető jogait: ezek az érvek indirekt módon mindig tartalmazzák a jogok valamilyen valószínű és védhető koncepcionális megalapozását. Krokóvay Zsolt, Rawls klasszikus művének, *Az igazságosság elméletének* fordítója szintén a jogok erkölcsi megalapozottságának szükségességét képviseli: A jogok fogalma. *Fundamentum*, 2002. 2. 13–17. p. és Krokóvay Zsolt: Rawls az alapvető szabadságjogokról és elsőbbségükről. *Fundamentum*, 2011. 2. 15–30. p.

¹⁰⁶ Például Miklósi Zoltán: A terrorizmus elleni „háború” és az emberi jogok. *Fundamentum*, 2004. 3.: 43–49. p. Pogonyi Szabolcs. Multikulturalizmus, emberi jogok, integráció. *Fundamentum*, 2011. 2. 1–14. p.

¹⁰⁷ Mester Béla: Magyar felvilágosodás – német vagy skót? Rozgonyi József Kant-kritikája. In Ludassy Mária szerk.: *A felvilágosodás álmai és árnyai*. Budapest, 2007, Áron Kiadó, 393–446. p. Mester Béla: Kant-kritika a magyar filozófiában 1795 előtt után. In Egyed Péter szerk.: *Felvilágosodás – magyar századforduló*. Kolozsvár, 2012, Erdélyi Magyar Egyesület, 60–72. p. Továbbá átfogóan: Mészáros András: *A filozófia Magyarországon. A kezdetektől a 19. század végéig*. Pozsony, 2000, Kalligram. A Kant-recepció érdemben nem befolyásolta a politikai gondolkodást, de talán nem érvénytelen észrevétel, hogy bár Kant hatása igen erős volt, az első nagy filozófiai vita magyar nyelven éppen vele kapcsolatban bontakozott ki. (Rozgonyi József neve érdemel említést, aki igen éles szemmel vette észre Kant morálfilozófiájának egyes problémás pontjait. A könyv 118. lábjegyzete a vita irodalmát is részletesen tartalmazza.)

mi több, a legendák szerint Rousseau *A társadalmi szerződésről* című értekezése és Werbőczy *Tripartituma* együtt szolgáltatta a gravaminális rendi politikai álláspont érvanyagát. Mindazonáltal egyet lehet érteni Kiss Endrével: „Az 1848 előtti integratív középneemesi polgárosítás volt a szociális hordozója a romantikus történetfilozófiáknak, egy sajátos liberalizmusnak, voltaképpen az akkori hegelianizmusnak is, bár [...] nem volt igazán szüksége filozófiai támogatásra.”¹⁰⁸ Azt nem mondhatjuk, hogy a reformkor és általában a klasszikus szabadelvűség mindennemű szellemi háttér nélkül, tisztán jogi és hatalompolitikai (ideértve a birodalmi szempontokat is) alapon alakult ki: a történelem, benne az alkotmánytudatosság, a romantika általános korszellem (amely különösen jól érzékelhető a bécsi neveltetésű Széchenyi István gondolkodásán)¹⁰⁹ nagyon fontos szerepet játszott benne, csakúgy, mint a felvilágosodás egyes szellemi hagyományelemei, amelyekről az első részben már szoltunk. De ahogy a filozófiailag és teológiailag egyaránt magasan képzett John Locke-nak sikerült a polgári kormányzatról szóló, eredetileg pamfletként funkcionáló művével máig érvényes politikai elveket megfogalmaznia, amelyek többek között az amerikai Függetlenségi nyilatkozat retorikájában is központi szerepet játszanak, s ezzel az első liberális állam megalapítását közvetlenül is befolyásolták, úgy hasonló művet magyar nyelven nem találunk.¹¹⁰

Eötvös József szintézise

Nagyjából konszenzusos felfogásnak tekinthető, hogy az első, tudatosan a politikai gondolkodás filozófiai igényű megalapozását ambicionáló értekezés Eötvös József magnum opusa.¹¹¹ Eötvös az államra koncentrált, ez adja a mű

¹⁰⁸ A filozófia fő irányai forradalom és kiegyezés között. In Németh G. Béla szerk.: *Forradalom után – kiegyezés előtt*. Budapest, 1988, Gondolat, 336–349., 343. p., eredeti kiemelés.

¹⁰⁹ Széchenyi apja, Széchenyi Ferenc a romantikus katolikus megújulás egyik vezéralakjának, Hofbauer Szent Kelemennek a hatása alatt állt, akinek köréhez később Friedrich Schlegel is csatlakozott. Nyíri J. Kristóf ezt az első osztrák konzervatív hullámnak nevezi (még négyet azonosít, s mindegyikhez megmutatja a magyar párhuzamot). Nyíri J. Kristóf: *Az osztrák emberkép: konzervatív elmélet Hofbauertől Hayekig*. In uő: *Európa szélén*. Budapest, 1986, Kosuth, 19–34. p. A romantika a liberalizmust másként befolyásolta: egyrészt az egyéniség kultuszán, másrészt a nemzeti szabadságmozgalmak ihletésén keresztül.

¹¹⁰ Voltak természetesen kisebb jelentőségű írások. Naivitásában és kezdetlegességében is megkapó például Táncsics Mihálynak a börtönben írt pamfletje a sajtó- és véleményszabadság mellett. (Táncsics sok tekintetben Thomas Paine radikalizmusára emlékeztet.) *Sajtószabadságról nézetei egy rabnak*. Szerk.: Szigethy Gábor. Budapest, 2003, Neumann.

¹¹¹ *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra II*. Budapest, 1981, Magyar Helikon. A mű részletes elemzéséhez lásd Gángó Gábor: *Eötvös József uralkodó eszméi. Kontextus és kritika*. Budapest, 2006, Argumentum – Bibó Műhely. Érzékeny és kiegyensúlyozott módon

centrumát, de úgy, hogy filozófiai kategóriákat, az egyenlőség és a szabadság eszméit, helyesebben azok gyakorlati hatását igyekszik föltárni és értékelni. Mind a szabadság, mind az egyenlőség elsősorban társadalmi-történelmi erőként, hajlammént jelenik meg. Eötvös módszere tehát (maga is tapasztalatinak nevezi) a történelem és a korabeli politikai valóság értelmezésén alapszik, sok tekintetben a példaadó Alexis de Tocqueville-t (akinek Magyarországon igen nagy hatása volt) és François Guizot-t igyekszik követni, de felfogását a német historizáló filozófia is döntően befolyásolta (Eötvös könyve németül íródott, és Németországban jelent meg először). Ez a megközelítés Fichte és Hegel nyomán a felvilágosodás kori elveket mintegy történetiesíti. Az állam sem más, mint a történelemben működő haladó erők produktuma. Ezek az egyéneken keresztül lépnek föl és érvényesülnek ugyan, de magának az államnak kell őket valamilyen módon kordában tartania, nehogy fölbomlaszkodjanak.¹¹² Eötvös azonban nem ment el a német liberalizmus államkultuszáig (Fichte szerint a tisztaész-állama mintegy átjárja a polgárt, s így az értelem az egyént és a politikai szervezetet egyetlen egészbe fogja). Egyrészt nagyon is tartott a nemzeti elv (nacionalizmus) romboló erejétől, másrészt számára az egyéni szabadság negatív értelme (a szabad állapot a be nem avatkozástól való szabadság) nem szűnik meg, sőt ellentétben állhat az állam korlátozó hatalmával. A negatív szabadság a tulajdonjog terén kiváltképpen fontos, hiszen az egyenlőség elve és ereje nélkül óhatatlanul a kommunizmus felé tolja el az állam belső erőit. Az eötvösi szintézis ebben a tekintetben maradtalanul az államot és kormányzatot korlátozó liberalizmust képviseli.

A mű utolsó része kifejezetten a haladásról szól, s a fenti magyarországi tapasztalatokat és meggyőződést foglalja elméletileg is igényes szintézisbe. A haladás Eötvös szerint történelmi valóság. Ennek filozófiai mércéi az anyagi világ fölötti hatalom mennyisége (mai szóval: technikai tudás); a közműveltség foka; s az emberi méltóság tiszteletben tartásának kiterjedtsége.¹¹³ A haladás törvényei: az egyéniségek szabad érintkezése (nagyjából a skót felvilágosodás alap-tézise); az eszmék előbbre valóvá válna (Kant); s a szükségletek (ebben ott van már a természettudomány és a materializmus hatása is (bár Eötvös főleg a korábban divatos érvet, az éghajlati tényezők fontosságát emeli ki).

értékeli az eötvösi életművet Schlett István (*Eötvös József*. Budapest, 1987, Gondolat). Kosuthhoz és Széchenyihez viszonyítva megállapítja, hogy alighanem Eötvös volt a legkövetkezetesebben és elvszerűbben, ha tetszik, ideologikusabban liberális (ezért is a centralisták vezéralakja). Számára a Constant–Tocqueville–Guizot-féle felfogás egységes gondolkodási keret volt.

¹¹² A klasszikus forrás Fichte, J. G.: A jelenlegi kor alapvonásai. In uő: *Válogatott filozófiai írások*. Budapest, 1981, Gondolat; a csúcspont természetesen Hegel gondolkodása.

¹¹³ Eötvös: i. m. 462. p.

Össességében Eötvös a liberális politikai gondolkodásnak azt a változatát példázza, amely megtartja a locke-iánus individualista kiindulópontot, a negatív (minden beavatkozást igazolandónak tekintő) szabadság alapján áll, elfogadja a felvilágosodás haladáshagyományát, kissé eklektikus módon helyet kíván adni Rousseau demokratikus szuverenitás-konceptiójának is; egyúttal azonban tisztában van azzal, hogy a haladás az állam kiterjesztése felé mutat.¹¹⁴ Fontos, hogy Eötvös egész életében a politika, s hosszú éveken át a kormányzás élvonalában volt. Ellentétben Rousseau-val, Benthammal vagy Fichtével, viszont hasonlóan Tocqueville-hez, Guizot-hoz, Millhez sőt, Burke-höz is, aki vagy hatvan évvel ezelőtt már az államban „lappangó erők”-ről írt a *Töprengésekben*, Eötvös saját államszervezési gyakorlatából igyekezett és tudott meríteni. Ez határozottan a doktrinális leegyszerűsítéssel szemben hatott, ami a mai liberalizmus felől nézve is markáns konzervatív jegyekkel ruházza föl. Vélhetően ez okozta, hogy a polgári radikális nemzedék számára Eötvös nem volt eléggé inspiratív; más kérdés, hogy a világháború utáni anti-liberális diktatúrák tapasztalatai alapján többen – utólag – jobban, vagy talán mélyebben méltányolták Eötvös gondolkodói (és prófétai) teljesítményét.¹¹⁵

Német hatások: marxizmus és szellemtörténet között

A polgári radikálisok lázadása a fennálló viszonyok ellen nem csupán a szabadelvűség 'korrupcióján' alapult, hanem a 'manchesteri liberalizmus' elutasításán is. Azokról, akik kitartottak a gazdasági szabad verseny mellett, a libertarizmusról szóló alfejezetben emlékezünk meg. A radikálisok többsége, ha már társadalomelméletéről, politikaelméletéről volt szó, akkor inkább, s egyre inkább, a marxizmus irányába tájékozódott. Legbefolyásosabb vezetőjük, Jászi ebben nem követte őket, ellenkezőleg, hevesen bírálta a marxista történelmi materializmust és determinizmust;¹¹⁶ gondolkodói erőfeszítései azonban őt is a történelem értelmezése irányába vitték (őt ismeretesen a Monarchia

¹¹⁴ Hasonló álláspontot képviseltek az államtudomány más ismert szerzői is (Kautz Gyula, Schvarcz Gyula), igaz, Eötvöshöz képest jóval kisebb filozófiai igénygel. Míru György: *Polgárosodás és alkotmányos átalakulás Schvarcz Gyula politikai gondolkodásában*. Debrecen, 1997.

¹¹⁵ Így például Jászi Oszkár egy 1935-ben keltezett, Braun Róbertnek írt levelében, amelyben Takáts József közölt és kommentált: <http://ketezer.hu/2012/09/takats-jozsef-eotvos-revizio/>.

¹¹⁶ *A történelmi materializmus állambölcsélete* című 1905-ben lezárt (Budapest, 1908, Grill) műve persze nem éppen liberális felfogást tükröz (Engels, Kautsky, Bernstein nézeteit taglalja), de az állam és a politika autonómiáját állítja, s úgy véli, hogy a történelmi változásokat nem lehet kizárólag osztálykonfliktusokkal magyarázni. Lásd még tőle: *Marxizmus vagy liberális szocializmus*. Párizs, 1983, Magyar Füzetek Könyvei.

múltja és sorsa, a nemzetiségi kérdés, s általában a nacionalizmus története érdekelte).¹¹⁷ Foglalkoztatta egy liberális szocialista világnézet megkonstruálása, ennek munkálatait azonban nem fejezte be, kéziratos töredékekből lehet következtetni a tartalmára. Nagy intellektuális erőfeszítéseket tett ennek az irányzatnak az eszmetörténeti fölrajzolásáért (Saint Simon–Fourier–Proudhon–Dühring).¹¹⁸ Sokatmondó, hogy a készülő művet 'Anti-Marx'-könyvnek is nevezte.¹¹⁹ A töredékesség és befejezetlenség egyik lehetséges magyarázata, hogy Jászi inkább társadalomtudósként igyekezett gondolkodni, ebben a tekintetben Marxot követve; vele ellentétben azonban a politikát a szabad cselekvés terének tekintette, ahol lehetőség van elvek szabad választására, követésére és a nekik megfelelő politikai döntések meghozatalára. A tudományosság az ő számára törvényszerűségek föltárását jelentette, az ideológia (liberális szocializmus) pedig az elvek világát, amelyeket valahogy mégis a tudomány képes igazolni vagy cáfolni. Konszolidáltabb kor talán egy eötvösi szintézisre módot adott volna; a bolsevizmus kiábrándító tapasztalatai azonban Jászit mély világnézeti válságba sodorták, amely fölött végső soron nem tudott úrrá lenni: egy tiszta elvi liberalizmus fölvázolására (mint amelyet például Ludwig von Mises ad közre 1927-ben)¹²⁰ a marxista hagyomány és a pozitivisták tudomány képtelenné teszi.

A valamelyest enyhültebb húszas-harmincas évek, ahogy írtuk, lehetővé tették a liberális politikai gondolkodás számára a túlélést. Az egyetemi katedrán tárgyyszerűen lehetett taglalni a liberális elveket is, különféle – és újszerű – szempontokból is. Dékány Istvánnak *A társadalomfilozófia alapfogalmai* című műve jó példa a német szellemtörténet és a német szociológia befolyására.¹²¹ Ezt a lehetőséget is érdemes egy pillanatra szemügyre venni. A szerző

¹¹⁷ *A Habsburg-monarchia felbomlása* című monográfiája (Budapest, 1982, Gondolat) azok közé a művek közé tartozik, amelyekben a politikai gondolkodás a történetírás keretei között nyilvánul meg (s ezzel ezt a jelentős, inkább konzervatív miliőt képviselő hagyományt gazdagítja, s beilleszkedik egy igen impozáns névsorba, ahol Kemény Zsigmond, Szekfű Gyula, Bibó István, Szűcs Jenő foglal helyet).

¹¹⁸ Lásd *A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja. Válogatás politikaelméleti írásai*ból. Budapest, 1989, Héttorony Kiadó (Századvég Füzetek 1.).

¹¹⁹ A főbb gondolati elemek megismeréséhez: Jászi Oszkár: *Magyar kálvária – Magyar föl-támadás*. Budapest, 1989, Magyar Hírlap Könyvek; Uő: *A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja...* i. m.; Litván György: *Jászi Oszkár*. Budapest, 2003, Osiris; Falusi Norbert: *A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja. Belvedere Meridionale*, 2009. 7–8. 21–36. p.

¹²⁰ *Liberalismus*. Jena, 1927, G. Fischer Verlag.

¹²¹ Budapest, 1933, MTA. Dékány angol, német és francia olvasottsággal is rendelkezik. Idézi az egalitárius elvek befolyásos bírálóit (Othmar Spann, Carl Schmitt) éppúgy, mint Hans Kelsen vagy John Stuart Millt. Dékány munkássága majdnem ismeretlen, röviden elemzi Csizmadia Ervin: *A két világháború közötti magyar politikatudomány diszkurzív tema-*

az egyenlőség elvét is egyfajta sajátos létezőmóddal ruhazza föl, mint aminek önmagában van hatása a társadalom elrendezésére. Szerinte az egyenlőség elsősorban kritikai-negatív funkciót tölt be, azaz az egyenlőtlenségek eltűlésének az ellensúlya. Önmagában semmilyen tartalmi előírást nem ad, hanem mindig egy másik, szubsztantív elvre utal: például a vallások egyenlősége nem egyenlőértékűséget, hanem a vallásgyakorlás szabadságába való beavatkozás tilalmát jelenti, azaz végső soron a szabadság védelmét. Gyakran az egyenlőség 'követelése' valamilyen újfajta megkülönböztetés igényét tartalmazza. Alapjában véve tehát mind történetileg, mind kritikailag – azaz politikailag – legitim szerepet játszik, de – s itt jól érzékelhető a német nyelvű társadalomfilozófiában valóban lehengerlő hatású antiegalitarizmus hatása – önmagában nincs politikai értelme és tartalma. Könyvének további fejezetei más elveket is tárgyalnak, illetve különböző társadalomszervezési modelleket (ahogy ma mondjuk) és ideológiákat mutatnak be, igyekezve őket egymáshoz viszonyítani és egymással kiegyensúlyozni. Ennek eredménye, bár a szót nem használja, egyfajta implicit elv- és értékluralizmus. Ez természetesen nem azonos a liberalizmussal, de figyelemre méltó módon tartja fenn a szellemi és társadalmi szabadság hagyományát.

Kolnai Aurél így kezdi az egyenlőségről szóló, ugyanebben az időben írt esszéjét: „Napjainkban az emberek egyenlőtlenségének hangoztatása orgiáit üli.”¹²² Ez az erős felütés ma már meghökkentően hangzik, de jól jellemzi a kor imént is említett antiliberalis konszenzusát. Kolnai viszont – ahogy sok minden másban is – szinte hivatásszerűen szemben áll az aktuális konszenzussal, ha másért nem, annak hiányosságai miatt. Ebben az esszében megmutatja, hogy az egyenlőségnek igenis van mélyebb tartalma, nem csupán negatív-korlátozó eszköz. Érvelésének kulcsa, hogy éppen azért vagyunk képesek sokféle egyenlőtlenségben kapcsolódni egymáshoz, mert ezek múlt-könyv vagy változó-könyv dolgok, ahhoz képest, ami ugyanaz marad bennünk, mégpedig mindenkiben és ugyanúgy. Ezért mondhatjuk, hogy „két ember sohasem egyenlő; – de az emberek: azok egyenlők!”¹²³ Kolnai egészen odáig elmegy, hogy a morális egyenlőség védelmének elhanyagolását még a baloldalnak is szemére hányja, beleértve a kortárs liberális gondolkodást is: az előbbi idézett Dékány-könyv puha pluralizmusa Kolnai számára bizonyára ellenszenves volt vagy lehetett.¹²⁴

tikák: Dékány István, Ottlik László és Makkai János munkásságáról. In Szabó Márton szerk.: *Beszélő politika*. Budapest, 2000, Józsefvég; 162–184. p.

¹²² Kolnai Aurél: Az emberek egyenlőségéről. *Husadik Század*, 1934. 211–222., 211. p.

¹²³ 220. p. (eredeti kiemelés).

¹²⁴ A *Husadik Század* idézett számában Csécsy Imre a német szellemi-történelmi iskola túlzásait boncolgatja. Fő vádja, hogy az alapjában véve antihumánus. Ezen az alábbiakat

Kiábrándulás a szocializmusból: utak a liberalizmus felé.

A francia lehetőség

A világháború alatt és után sem idő, sem politikai tér nem maradt a liberális politikai gondolkodás számára. A Kádár-rendszer hanyatlásának éveiben megkezdődő ellenzéki útkeresés során került a liberális felfogás ismét előtérbe. Ahogy említettük, bizonyos fokig a tömegtámogatás hiányát belátva koncentrált emberjogi témákra, főként a szólás- és lelkiismereti szabadság ügyeire.¹²⁵ Kis János idézett könyve nem szól egy lehetséges liberális politikai elrendezésről; a társadalmi igazságosság, méltányosság, s általában az elosztási kérdések egyelőre háttérben maradtak; a későbbi liberális politikai platformépítéshez az etikai alapozás ugyanakkor fontos volt. Mindazonáltal a közvetlenül politikai filozófiai gondolkodásnak más gyökerei voltak.

Először a liberális politikai gondolkodás egyetemes történelmi és filozófiai háttérének a bevonása a magyar liberalizmus újraértelmezésébe. Ebben fontos szerepet vittek Ludassy Mária eszmétörténelmi tanulmányai.¹²⁶ Egyrészt a francia forradalom teoretikusairól, másrészt az ellenforradalom gondolkodóiról írott esszéi tárták föl, igen finom és elegáns, ironikus egyéni stílusban annak az eszmei pozíciónak a kontúrjait, amelynek fő képviselője Nicolas de Condorcet. A jakobinus rémuralom későbbi áldozata kemény vitákat folytatott Robespierre-rel, illetve az általa képviselt apokaliptikus szemlélet-

érti: „Hegel hideg idealizmusát és a porosz militarizmust, a humor hiányát s az olthatatlan hódításvágyat, a formák szuverenitását a tartalommal szemben s az erkölcsi tudatot, amelynek határa a nemzet [...]” (A tanulmány amúgy Szekfű Gyula-bírálat, akinek azt veti a szemére, hogy a determinisztikus történelmi materializmust egy ugyanolyan determinisztikus – s persze német – történelmi fatalizmussal váltja föl.) Német szellemi-tudomány, magyar liberalizmus. 223–235., 228. p. Kolnai nem szellemi-történelmi háttérrel rendelkezik, rá a fenomenológiai módszer volt nagy hatással, valamint ezzel összefüggésben az értékétika (Max Scheler). Az értékétika amúgy népszerű volt a magyar etikai gondolkodásban, de Kolnai ezekre nem reflektál. Viszont úgy tűnik, hogy az értékétika objektívizmusa inkább konzervatív irányba mozdít, erről ezért később lesz szó.

¹²⁵ A rendszer gazdasági 'liberalizmusa' bizonyos mértékű magánéleti szabadsággal is együtt járt; ennek a keleti blokkban leglátványosabb példája a nyugati utazások lehetősége. A politikai szabadságjogok terén más volt helyzet. A cenzúra működött, a pártok tiltva voltak, sőt a rendszer politikai foglyokat is 'ejtett': a katonai szolgálatot lelkiismereti okból megtagadó, jellemzően vallásos fiatalokat börtönnel sújtotta. Velük a *Beszélő* többször is foglalkozott.

¹²⁶ Megjegyzendő, hogy a demokratikus ellenzék tagjai közül is többen fordításokból is éltek; Rousseau-t Kis János ültette magyarra. Ludassy néhány könyve: *Az ész államáig és tovább. XVIII. századi francia utópisták*. Budapest, 1979, Magvető; *A trón, az oltár és az emberi jogok. Katolikus és liberális gondolkodók a restauráció korabeli Franciaországban*. Budapest, 1984, Magvető; *Négy arckép*. (Voltaire, Rousseau, Condorcet, Robespierre). Budapest, 1989, Szépirodalmi; *Téveszméink eredete*. Budapest, 1991, Atlantisz; *Elhiszem, mert ésszerű*. Budapest, 1999, Osiris.

tel és erényterrorral, anélkül, hogy egy percre is vissza kívánt volna térni a forradalom előtti időkhöz. Ludassy méltányolja az ellenforradalom legjobb elméinek (de Bonald, de Maistre) érveit is, de őket is inkább látnokoknak, és pedig ugyancsak apokaliptikus ellenforradalmi víziók rabjainak tartja. Az áthallások elég félreérthetetlenek: az elmaradottabb országokban csak a francia-kontinentális, tehát hangsúlyozottan nem az angol liberális út követhető. Ezen az értelem vezet, amely nem riad vissza a radikális megoldásoktól, de elég realisztikus: például tisztában van azzal, hogy a forradalmi romantikával nem lehet jóllakatni a népet. Tudja, hogy az angol szabadság olyan luxus, amelyért másoknak meg kell küzdeni: Burke összes érve sem tudja el-
lensúlyozni az elnyomás valóságát. Ludassy esszéi többnyire nem értekező prózában íródtak, gyakran a szélesebb közönségnek szóló szellemi portrék; éppen ezekben rejlik a világnézeti alapozás ereje. Számára Bibó különösen fontos: Bibó valóban sokat foglalkozott a francia forradalom problémájával, s hasonló álláspontra jutott. Krisztus és Condorcet. Bibó István humanista utópiája 1971-72-ből című, kellemesen provokatív esszéjében már 1981-ben azt a gondolatot fejt ki, hogy a szocializmus és a liberalizmus a megfelelő gondolati munka elvégzése után összebecsülhető, s pont ez az, amit a két gondolkodó meg is tett.¹²⁷ Ludassy ugyanakkor a kortárs liberalizmus szerzőit is igen korán megismertette a hazai közönséggel: Rawls és Hayeket, illetve a Rawls-reflexió néhány fontosabb szerzőjét részletesen is tárgyalja.¹²⁸

A rendszerváltás után jelent meg magyarul, s persze akkor már gyakorlati jelentőséggel aligha bírt Fehér Ferenc könyve a jakobinus eszmeiségről.¹²⁹ Az eredeti francia, majd az angol fordítás tíz-öt évvel előbb kelteződik. A könyv jelentőségét két körülmény adja meg. Az egyik, hogy mégis Lukács György egyik legközvetlenebb (emigrációba kényszerített) munkatársa számol le ebben a műben a jakobinizmussal mint a francia forradalomnak azzal az ideológiájával, amely nem volt ugyan kommunista elvi vagy utópikus értelemben, de az érzés- és ösztönvilágát tekintve, sőt, s ennél még fontosabb, hogy gyakorlati politikáját tekintve (árszabályozás, konfiskálás) azt egyértelműen megelőlegezi. A szerző filozófus, vállaltan nem történész; igaz, a francia forradalomról – Franciaországban is – jóformán csak politikailag lehet írni (csak úgy, mint németnek Németország 20. századi történelméről). A tanulság itt is a liberalizmus mint polgári ideológia rehabilitációja, még markánsabban,

mint a szocializmus egyes eszméihez ragaszkodó Ludassynál.¹³⁰ A másik körülmény inkább szimbolikus: egy út végéhez értünk, egy sorompót leeresztettek, a liberális gondolkodás végleg hátat fordít a baloldali eszméknek. Ezzel egyúttal feszültség keletkezik az etikai-morális egalitarizmus és a politikai antiegalitarizmus között, amelynek drámai politikai következményei lesznek; igaz, ezek érvényesüléséhez még egy-másfél évtized kell.

A sorompót még egyértelműbben zárja le a – meglepő módon ismét francia hátterű – szerző, Faragó Béla. Fehérhez hasonlóan ő is kívül áll. A szocializmus és a liberalizmus összeegyeztethetőségét illetően az egykori Lukács-iskolának a marxizmusból kiábránduló, de itthon maradó fiatal tagjainak útkeresését szokatlanul élesen bírálja. Párizsban megjelent könyvének már a címe is egyértelművé teszi, hogy álláspontja normatív: *Nyugati liberális szemmel. A mai magyar ellenzéki gondolkodásról*.¹³¹ Faragó nem egyetemi ember és nem filozófus, hanem gyakorlati, közigazgatási bírói hivatást tölt be. Amellett érvel, hogy az ellenzéki világnézeti útkeresés még mindig tele van naivitással, előítéletességgel, sőt súlyos tévedésekkel a nyugati demokráciákat illetően. Ennek egyik oka természetesen a közvetlen tapasztalatok hiánya, a másik a '68-as nyugati kritikák, a harmadik pedig Bibó hatása, aki annak ellenére, hogy Magyarországot egyértelműen a nyugati szabadság-hagyomány értékeihez mérte, például a kapitalizmusbírálatnak olyan fokát képviselte (a tulajdonviszonyok erőteljes átrendezése, újraosztása), amely a szabadság valóságos rendjével már nem fért (volna) meg. Faragó a liberalizmust természetesen szintén elsősorban a francia verzióban ismeri, ráadásul a francia államapparátuson belülről, ami legalábbis három fontos elv leszűrésére készíti: egyrészt, hogy a liberalizmus pragmatikus ideológia; másrészt, hogy kész és képes élni a hatalommal (amit nem tart inherensen rossznak: kelet-európai diktatúrákban kétségkívül másként volt muszáj az államapparátusra tekinteni); harmadrészt, hogy a demokratikus intézmények és a szabadságjogok egyformán fontosak. Faragó talán legmaradandóbb észrevétele, hogy Bibó, de legalábbis a bibói hagyomány a szocializmust fontosabbnak tartja a demokráciánál, vagy még pontosabban: a demokrácia értelmezését

¹³⁰ Aki hosszú recenziót is közölt a könyvről (Holmi, 1993. 5. 753–757. p.). Fehérnek már a rendszerváltás után jelent meg egy igen fontos, a kelletnél azonban kevesebb figyelmet kapott tanulmánya a robespierré-i gondolkodás és gyakorlati politikai vallási-teológiai céljairól. A forradalom valójában vallásalapítás is, mert csak ezzel együtt képes a totalitás valóságát kifejezni. Fehér Ferenc: A Legfőbb Lény kultusza és a politikum szekularizálásának korlátai. *Politikatudományi Szemle*, 1994. 1. 5–42. p. Fehér a politikai teológia egyik fő autoritását, Carl Schmittet még nem veszi komolyan, frivolitásként idézi a Schmitt nevezetes tételét a teológia és a politika analógiájáról.

¹³¹ Magyar Füzetek Könyvei 10. 1986.

¹²⁷ In *Szabadság, Egyenlőség, Igazságosság*. Budapest, 1989, Magvető, 166–214. p.

¹²⁸ Szabadság vagy egyenlőség? In *uo.* 47–165. p.

¹²⁹ Fehér Ferenc: *A megfagyott forradalom. Értekezés a jakobinizmusról*. Budapest, 1992, Cserépfalvi–Magvető.

úgy hajlítja (a szerző ezt ideológiai kiegyezésnek nevezi), hogy abba beleferjen a *korlátozott* többpártrendszer. Az ideológiai kiegyezés azonban nem azonos a kompromisszummal: el lehet fogadni, hogy de facto nincs esély a valódi többpártrendszerre, ha ezzel nem adjuk föl magát a demokratikus alapvetést, a tényleges szabadságot. Ennek messzebb ható politikai konzekvenciája az, hogy a rendszerváltás utáni liberális gondolkodás alapján véve tartósan bizalmatlan maradt a demokratikus kontroll iránt (okkal vagy ok nélkül, más kérdés). Valójában sem a tömegekben, sem ellenfeleiben nem bízott; az autonóm-félautonóm intézmények világát, ideértve az önkormányzatokat és a civil társadalmat is, a demokratikus kormányzás ellensúlyaként fogta föl. Fargó álláspontja mögött valójában elsősorban nem a liberalizmus, hanem – vagy talán inkább – a francia republikánus hagyomány van, s a republikánizmussal külön foglalkozunk; de előre jelezzük, hogy a magyar liberális gondolkodás politikailag befolyásos szereplői ezt a republikánus lehetőséget félretették.

S hogy a francia paletta teljes legyen, ki kell térnünk egy mélyebb francia kapcsolatra is, amely a liberális gondolkodásnak egy sajátos miliójét, de legalábbis annak fikcióját tartotta fenn – addig, ameddig. A 19. századi magyar szabadelvű gondolkodás anglofil volt, s ebben a tekintetben a konzervatizmussal közös hangon szólalt meg. Eötvös kapcsán azonban már említettük Tocqueville-t és Guizot-t: különösen az előbbi volt ismert és olvasott Magyarországon. Az igazán jelentős áttörés a polgári radikálisok megjelenéséhez kötődik, akik a századfordulón megerősödő francia szekularizmusból és antiklerikalizmusból is ihletet merítettek. Később majd látni fogjuk, hogy a radikális jobboldal, valamint az újkatolicizmus számára is referenciának számítottak a franciaországi szellemi fejlemények, de Batsányi János klasszikus figyelmeztetése: „Vigyázo szemetek Párizsra vessétek!” először a polgári radikalizmus retorikájában és gondolkodásában ver új visszhangot. Párizs természetesen nemcsak a politikai radikalizmus inspirálója, hanem a festészet, az irodalom, a színház számára is iránytű, jobban talán, mint valaha. Ady a jakobinusokról ír verset, míg Justh Zsigmond a párizsi Faubourg St. Germain társasági életének jól ismert tagjaként írja meg – Halász Gábor által 1941-ben, ötven évvel később először kiadott – *Párizsi Naplóját*.

Trianon után a frankofónia Magyarországon enyhén szólva nem lehetett népszerű. Franciaország, ahogy jeleztük, mégis fontos maradt. Míg a szociáldemokraták Bécsben, addig a polgári radikális emigráció itt csoportosult nagyobb számban.¹³² Tagjai később választásra kényszerültek: dönthettek a

¹³² Az amúgy szintén emigrációban maradó Menczer Bélával Fodor Ilona készíthetett és jelentethetett meg egy igen részletes interjút a húszas-harmincas évek emigránsairól (Menczer Béla Párizsban. 1975, *Valóság*, 1975. 10. 311–340. p.).

kommunista rezsimbe való visszatérés és a vele való azonosulás; valamint a maradás között. S itt nem az eszmék, hanem a döntés volt a fontos: voltak, akik megmaradtak emigránsnak; ezzel pedig a kommunista diktatúra külső liberális bírálatainak egyik lehetséges politikai-szervezeti alapját is lefektették. Ennek emblemikus alakja Fejtő Ferenc. Autoritása messze túlterjedt a mozgalmi múltjához kötődő körökön, s a szocialista-szociáldemokrata eszmeiségen (ott még visszatérünk hozzá). Némileg hasonló példa a szociológus, politológus, történész Kende Péter, akinek édesapja még a Galilei Kör elnöke is volt. Kende a párizsi magyar emigráció utolsó nagy alakja, szervezője, kiadója, mindenese; a *Párizsi Magyar Füzetek* által szerkesztett sorozatából több kötetre is hivatkoztunk már. Mind Fejtő, mind Kende igen sokat tett a kelet-európai kommunista rendszerek pontos és részletes elemzéséért: ezek nem politikai filozófiai munkák, jelentőségük abban áll, hogy hiteles, kompromisszum nélküli, s ha szabad így fogalmazni, a marxizmustól való eszmei megszabadulás nehézségeitől szerencsésen mentes antitotalitárius, szabadságelvű nézőpontot képviselnek.¹³³ Eszmetörténetileg fontos, hogy mindketten – Fejtő kollégaként, Kende tanítványként – szorosan kötődtek a totalitarizmuskutató Raymond Aronhoz. Aron művei közül több elérhető ugyan magyarul,¹³⁴ de szélesebb körben sajnos ismeretlen szerző maradt.¹³⁵

S Fejtő alakját fölidévezve térhetünk ki a másik, talán még fontosabb szempontra. Ugyanis az egyik utolsó – s a rendszerváltáskor még élő – személyes példája volt annak háború előtti magyar polgári liberalizmusnak, amelynek világába belefért, hogy valaki szociáldemokrata lesz, hiszen ez végül is egy autonóm polgár döntése, nem pedig osztályérdeké vagy osztályhelyezteté. De azért Fejtő konzervatív liberális szociáldemokratának nevezte magát (ráadásul hangsúlyozott rokonszenvvel a katolicizmus irányában): egy ilyen pozícióból azonban aligha lehet liberális ideológiát csinálni, a pártpolitikáról talán nem is beszélve.¹³⁶

¹³³ Fejtő Ferenc: *A népi demokráciák története*. Budapest–Párizs, 1991, Magvető – Magyar Füzetek.

¹³⁴ Aron, Raymond: *Tanulmány a szabadságjogokról*. Pécs, 1994, Tanulmány – Raymond Aron Társaság; *Demokrácia és totalitarizmus*. Budapest, 2005, L'Harmattan.

¹³⁵ Csizmadia Sándor: Aron – *Politikai szabadság és a körültekintés erkölcsisége*. Budapest, 2001, Aula. A kötet alapjául szolgáló konferenciát Fejtő nyitotta meg (<http://www.ceci.hu/europaiutas/20012/17.htm>). Nyitóbeszédében fölidézi kapcsolatukat, s jellemzi Aron politikai beállítottságát, amelynek gyökere a náci és a kommunista totalitarizmus egyforma elutasítása, ideológiai kompromisszumok nélkül; egyúttal a demokrácia tökéletlenségének realista elfogadása.

¹³⁶ Fejtő igen élesen bírálta – utólag – a Monarchia felbomlásában játszott szerepéért a francia elitet, benne a szabadkőművességet; ez a magyar liberális közönség számára legalábbis különösen hatott, hiszen ott Jászi nyomán a Monarchia felbomlásának belső tényezőit (azon

A liberális politikai közösség

Az 1989-ben létrejövő, majd az 1989-es népszavazással és az 1990-es választásokkal demokratikus legitimitást nyerő új politikai berendezkedés alapelveiről és intézményeiről a közismert tárgyalásos úton döntöttek a régi rendszer képviselői, valamint ellenzékük egyes képviselői. Mindkét oldalon demokratikus fölhatalmazás nélkül ültek, de amint Madison annak idején a *Föderalista írások* 42. darabjában megfogalmazta, a Philadelphiai Konvenció tagjainak sem volt fölhatalmazásuk egy új szövetségi alkotmány, egészen pontosan egy új állam létrehozására, ám a fölhatalmazás utólag is megadható. (Elmaradása esetén a küldöttek joggal vonhatók felelősségre mandátumukkal való visszaélés miatt: ez a politikai felelősség jellegzetes esete.) Ez a konstrukció a magyar történelemben sem volt példa nélküli: az áprilisi törvényekről nem a népképviselő, hanem a rendi képviselő alapján választott Diéta döntött; az 1945-ös Ideiglenes Nemzetgyűlésbe, amely a választási törvényt megalkotta (más kulcsfontosságú törvények mellett – lásd például földosztás), csak az ország egy része tudott képviselőket küldeni. A Nagy Imre-kormány elfogadottsága sem jogi alapon nyugodott. A demokratikus fölhatalmazás megelőlegezettségének tézise nem volt tehát sem szokatlan, sem politikailag elgondolhatatlan.

Az 1990-es demokratikus választások után viszont tartósan nyitva maradt az a kérdés, hogy mikor, milyen módon kell új alkotmányt készíteni. A hatályos szöveg mindenestre saját magát ideiglenesnek nyilvánította, az Országgyűlés pedig időről időre módosította ezt az alkotmányt is, ráadásul nem mindig a teljes nyilvánosság bevonásával (MDF–SZDSZ-paktum). Az alkotmányos háttér bizonytalanságát természetesen az első pillanattól fogva sokan érzékelték. Ez a bizonytalanság érthető módon kedvezett a politikai filozófia művelőinek, hiszen valóban a legmélyebb kérdések fölvetésére inspirált.

Még ezek között is a legmélyebbnek alighanem azt tarthatjuk, amelyik azt firtatja, hogy milyen is a liberális politikai közösség. Ez definíció szerint nem kötődhet nemzeti sajátosságokhoz (ugyanaz igaz a konzervatív, szocialista és más, egyetemes, de legalábbis civilizációs szinten értelmezett politikai világnézetre is). A liberális politikai gondolkodás mindenképpen az etikai

belül a magyar elit téves politikáját) volt szokás felelőssé tenni Trianonért. Fejtő 2002-ben egy „erkölcsileg konzervatív és szellemileg haladó középosztály” hiányát tartotta a legfőbb bajnak Magyarországon (*Vigília* 2003. 2. <https://vigilia.hu/regihonlap/2003/2/fejto.htm>). Megjegyzendő azért, hogy a rendszerváltás kori SZDSZ mértékadó politikusai között voltak hívők is (Dornbach Alajos, Mécs Imre gyakorló katolikus, Hack Péter a Hit Gyülekezete aktív tagja volt).

egalitarizmusból indul ki, amely minden emberre kiterjed. Ebből adódóan állandó nehézséget jelentenek számára az államok, s bármely politikai közösség határoeltsága, *partikularitása*. Az egalitarizmus mellett az individualizmus is kulcsfőltevés. Ebből adódik a második kérdés: miként kezelhetők az eltérő felfogású egyének közötti elkerülhetetlen *konfliktusok*? A válaszhoz pedig meg kell válaszolnunk egy harmadik kérdést: honnan ered a *politikai autoritás*, azaz a megoldásra és annak esetleg szükségessé váló kikényszerítésére vajon ki, és milyen fölhatalmazás birtokában jogosult? A magyar liberális gondolkodásban mindegyik téma szóba került, ha eltérő súllyal is.¹³⁷

PARTIKULARITÁS

Kezdjük a partikularitás problémájával: hogyan lehet a határok meghúzását igazolni az egyetemes egalitarizmus föltevésével? Magyar kontextusban éppen ez a kérdés kapta a legkevesebb figyelmet. Ennek részben történeti okai lehetnek: a politikai közösség eleve adott, s bár éppen a kizárás, jogfosztás tekintetében igen sötét lapjai is vannak, hitelesen elbeszélhető – mint láttuk, a 19. század egészében véve ennek a legerősebb fejezete – a jogkiterjesztés és a beemelés története is. Ezenkívül az ország méretei miatt az univerzalizálás problémája eleve csekélyebb jelentőségű (ellentétben az Egyesült Államokkal). De gondolhatunk arra a politikai körülményre, hogy Magyarországon a rendszerváltás után elég széles politikai konszenzussal lépett rá az európai integráció útjára, ami a kérdés gyakorlati megválaszolásának tűnhetett.¹³⁸

Néhány írásra érdemes azért föl hívni a figyelmet. Huoranszki Ferenc igen részletesen veszi végig a partikuláris kötelezettségek igazolásának szerződéselméleti stratégiáit, amelyek nagy befolyással rendelkeznek a liberális szem-

¹³⁷ Az olvasó számára több szempontból is ajánlható a Bódig Mátyás és Győrfi Tamás szerkesztésében megjelent kétkötetes mű: *Államelmélet. A mérsékelt állam eszméje és elemei*. Miskolc, 2002. Bíbor. A második kötet tartalmazza azokat a fogalmi elemeket és elméleteket, amelyek közül például a 'morális tagság,' a 'politikai kötelezettség,' az 'autoritásigény és legitimitás' a liberális felfogás nyelvén megismeréséhez jól használhatók. Ugyanakkor a mű elsősorban egyetemi tankönyv kíván lenni, dacára a normatív címnek, így legfőbb ambíciója a lehetséges nézetek bemutatása és ütköztetése, sok szerző bevonásával, időnként mély értelmezéssel (például Joseph Raznak az autoritás működésére vonatkozó elemzése kiemelkedően fontos). Mindezek alapján liberális politikai filozófiai elméletként nem tekinthetünk rá, ezért számunkra a jelentősége korlátozott.

¹³⁸ A szuverenitás nemzetközi jog eszköztárával és a történelemmel érvel Nagy Boldizsár: A szuverén határai. *Fundamentum*, 2003. 2. 38–48. p. Nála elsősorban a határok ellenőrzése a téma. A 2015-ös migrációs válság nyomán a határok elvi kérdései fölértékelődtek; a liberális felfogás népszerűségét ma aligha lehet növelni.

léletben (s amelyek szerint valamilyen érdek vagy beleegyezés, önkéntes vállalás az alapja ezeknek a konkrét közösséghez kötő kötelezettségeknek), s arra jut, hogy ezek egyike sem védhető. Halványan utal Thomas Scanlon kontraktualista felfogására, amely kiutat kínálhatna, de erről nagyon keveset mond.¹³⁹ Egy másik stratégiával dolgozik Miklósi Zoltán: szerinte a partikuláris politikai kötelezettségek igazolásának módja lehet, ha más univerzális, ám a gyakorlatban mindig partikuláris módon gyakorlatba ültethető elvekre támaszkodunk. Ilyen a (társadalmi) igazságosság: mivel az jellemzően csak valamilyen közösségben valósítható vagy közelíthető meg, ezért indokolt hűnek maradni saját politikai közösségemhez, ha van rá esély, hogy az igazságosabbá tehető.¹⁴⁰

PLURALIZMUS

Nagyobb figyelem vetült a pluralizmus problémájára. Hogyan lehet a polgároknak az jó életre vonatkozó eltérő felfogásai között elkerülhetetlennek látszó konfliktusokat kezelni? Erről részben már volt szó a morális egalitarizmus értelmezése kapcsán. Ott az abortusz témáját említettük, mint amivel kapcsolatban a konfliktus elkerülhetetlensége és élessége igen gyorsan egyértelművé vált. A vita háttérbe szorulása után a magyar liberális politikai gondolkodásban talán három jelentősebb irányt azonosíthatunk.

Az egyik a *negatív szabadság* és a *kárelv* klasszikus érvére igyekszik támaszkodni: minden életfelfogás követhető, amíg nem okoz másnak kárt; a kárnak pedig olyannak kell lennie, ami a morális és a belőle fakadó jogi egyenlőséget veszélyezteti (vagyis például a kényelmetlenség, az erkölcsi egyet nem értés, a kulturális idegenség elviselésének terhe nem tekinthető ilyennek). Ennek a megoldásnak egyik jó példája a gyűlöletbeszéd tiltásának lehetősége. Talán a magyar hagyományok és kitüntetetten a korábbi demokratikus ellenzék hagyományai által befolyásoltan is, a tiltás lehető legszűkebbre szabása (lényegében a nevezetes 'clear and present danger,' vagyis a tényleges tette történő uszítás tiltása) tekinthető a domináns álláspontnak. Szélesebb társadalmi érdeklődést váltottak ki azok az ügyek, amelyek a roma és a többségi lakosság 'jogainak' ütközéseként jelentkeztek. Például a romák

¹³⁹ Szerződéselmélet és politikai kötelezettség. In *Filozófia és utópia. Politikafilozófiai tanulmányok*. Budapest, 1999, Osiris, 160–190. p. A kötet több jelentős tanulmányt is tartalmaz; a szerző azonban a 2000-es évektől fölhagyott a politikai filozófia művelésével, munkásságát a metafizika területén folytatta.

¹⁴⁰ Miklósi Zoltán: A politikai közösség határai. *Fundamentum*, 2006. 2. 33–43. p.; Politikai kötelezettségek: a partikularitás problémája. *Kellék*, 2005. 27–28. 223–234. p.

szabad költözésének és letelepedésének joga erősebb, mint másságuk elviselésének terhe. Ugyanakkor a nem roma szülők joga a szabad iskolaválasztáshoz akkor is védendő, ha ennek vannak negatív következményei (terhei) a roma lakosságra nézve. Noha érzékelhető, hogy a pozitív szabadság felfogásából, az esélyegyenlőség és az autonóm élethez való jogból levezethető fölruházó-képesítő (enabling) jogok gondolata sem idegen a magyar liberális felfogástól, a negatív szabadság erősebb vagy markánsabb maradt, ami bizonyára az előző rendszerrel szembeni küzdelem tapasztalataiból is adódik.¹⁴¹

A másik irány bizonyos fokok pragmatikusabb módon az 1989-ben elért *alkotmányos célok* megőrzéséhez igyekszik ragaszkodni, vagyis abból indul ki, hogy a megalkotott keretrendszer elégséges módon rögzíti a politikai közösség sarokvasait egy morális talapzatban. Minden hiányosság ellenére az 1989-es alkotmány – ha így nevezhető – a szabadság és az emberi jogok védelméhez elegendő muníciót nyújt.¹⁴² Egyetlen szükséges feltételt kell hozzátenni, ez pedig az Alkotmánybíróság, illetve a folyamatos alkotmánybíráskodás; természetesen azzal a föltevéssel, hogy az említett morális talapzatra és rögzítettségre maximálisan tekintettel van.

Itt nincs mód arra, hogy a jogelmélet és a politika-, valamint erkölcsfilozófia közötti összefüggéseket filozófiai szinten elemezzük. Ezen a téren nagy vonalakban a magyar liberális gondolkodás reflexiós útja két szakaszra bontható. Az első szakaszra jellemző, hogy abban a jogelmélettel, jogbölcselettel foglalkozó liberális meggyőződésű gondolkodók többé-kevésbé elégedetten nyugtázták, hogy az 1989-es keretek működőképesek, az Alkotmánybíróság pedig szilárdan kitart az alapjogi aktivizmus mellett, azaz nemcsak védi, hanem kiterjesztőleg igyekszik értelmezni az állampolgári és emberi jogokat,

¹⁴¹ A romák letelepedési-költözködési szabadsága ügyében tisztán érzékelhető volt a liberális felfogás ellentétessége a többségi társadalom nézeteivel; ugyanez vonatkozik a hajléktalanság tolerálására is. Viszont az iskolaválasztás szabadságának korlátozását a liberális gondolkodás éppen úgy ellenezte, mint a társadalom többsége. Az 'antiszegregációs' programok inkább a szociálliberális-etatista vonalat képviselők számára fontosak.

¹⁴² Az álláspont jelentős képviselői Kis János (*Alkotmányos demokrácia. Három tanulmány*. Budapest, 2000, Indok); Tóth Gábor Attila (*Túl a szövegen – Értekezés a magyar alkotmányról*. Budapest, 2009, Osiris); Bragyova András (*Alkotmány és szabadság: a szabadság alkotmányos fogalma. Fundamentum*, 2003. 1. 5–24. p.). Bragyova az Alaptörvény elfogadása után még részletesebben érvel szerzőtársával amellelt, hogy például a (korábbi) Alkotmánynak voltak olyan klauzulái, mint az emberi méltóság és emberi jogok *elismerése* (nem pedig például kinyilvánítása vagy megalkotása), amelyek eleve egy metajogi, s megváltoztathatatlanul gondolt filozófiai tézisére építettek, amely éppen ezért nem módosítható. Lásd Bragyova András – Gárdos-Orosz Fruzsina: 'Vannak-e megváltoztathatatlan normák az Alaptörvényben?' *Állam és Jogtudomány*, 2016. 3. 35–63. p. Arról nem szólnak, hogy a jogon 'túli' politikai filozófiai viták miért nem befolyásolhatják a normaszöveget vagy annak értelmezését.

illetve azok elsőbbségét más (állami, közösségi) érdekekkel szemben.¹⁴³ De mindannyian észlelték, hogy az Alkotmány beágyazottsága, elfogadottsága, legitimitása gyenge.¹⁴⁴ A filozófiai háttérret nagyjából Ronald Dworkin felfogása adta meg: az erkölcsi jog érvei aduászok; a pluralizmusban rejlő valóban súlyos konfliktusok visszavezethetők ilyen jogokra; márpedig a jogok közötti vitákban a bírói hatalom az illetékes.¹⁴⁵ Ezt a felfogást konzekvensen és rendületlenül Pokol Béla támadta; az ő érveivel azonban később foglalkozunk.¹⁴⁶

A teljes képhez hozzátartozik, hogy a jogelméleten belül is lezajlott, de legalábbis zajlott egy olyan vita, amely világosan beemelt politikai világnézeti kategóriákat is. Az egyik fél a jog normatív filozófiai beágyazottságát, a bírói döntések ilyen értelmű nyitottságát egyrészt védhetőnek, másrészt politikai világnézeti értelemben el nem kötelezettnek fogta föl (Győrfi Tamás szerint az alapjogvédelem katolikus-természetjogi alapon is folytatható). A másik fél ezzel szemben a jog társadalmi-politikai beágyazottságát emelte ki, s úgy látta, hogy a normatív beágyazottsággal érvelők végső soron a liberális felfogást vallják. Ezt a vitát, minden érdekessége ellenére sem tekinthetjük a liberális gondolkodás tisztázása irányába tett lépésnek, mivel a 'liberálisnak' nevezett fél ezt a pozíciót nem kívánta föl vállalni; ugyanakkor a másik fél számára fontos támpontul szolgált egy antiliberalis platform irányába. Ennek a következő szakaszban lesz jelentősége.¹⁴⁷

¹⁴³ Nem minden kritika nélkül. Győrfi Tamás amellet érvel, hogy erős demokráciákhoz – nyilvánvalóan a politikai attitűdök és kultúra támogatásával – gyenge, azaz a politikai többség akaratahoz igazodó, magára inkább vészfékként tekintő alkotmánybírói szerepfelfogás is tartozhat: A gyenge alkotmánybíráskodás: modellek és kilátások. *Fundamentum*, 2015. 2–3. 5–18. p.

¹⁴⁴ Lásd ehhez Arató András: Sikeres kezdet után részleges kudarc? merre tovább? Poszt-szuverén alkotmányozás Magyarországon I. *Fundamentum*, 2009. 1. 5–30. p.; és Halmai Gábor: Alkotmányos értékek és demokratikus konszolidáció. *Fundamentum*, 2009. 1. 31–48. p.

¹⁴⁵ Ez Magyarországon az Alkotmánybíráskodást jelentette, ami természetesen nem azonos szerepet játszik, mint az amerikai Legfelsőbb Bíróság; az érv filozófiai természetén azonban ez nem változtat.

¹⁴⁶ Pokol Béla: Az alapjogok és az „alapjogi” bíráskodás. *Társadalmi Szemle*, 1991. 5.; Uő: Aktivista alapjogász vagy parlamenti törvénybarát? A magyar alkotmánybíráskodásról. *Társadalmi Szemle*, 1992. 5.; Uő: Empirikus kontra intellektuális demokrácia. *Politikatudományi Szemle*, 1994. 2. 86–91. p.; Halmai Gábor: Döntünk-e Rousseau mellett? *Politikatudományi Szemle*, 1994. 4. 153–158. p. Pokol Béla: Válasz Halmai Gábornak. *Politikatudományi Szemle*, 1994. 4. 159–168. p. Érveit később monográfiákban rendszerezte: *A jurisztokratikus állam*. Budapest, 2017, Dialóg; *Európai jurisztokratia: Az Európai Unió jurisztokratikus szerkezetének kérdései*. Budapest, 2019 Dialóg.

¹⁴⁷ A 'liberális' oldalon Bódig Mátyás és Győrfi Tamás, a nem liberális oldalon Cs. Kiss Lajos, Löffler Tibor, Pokol Béla, Szigeti Péter neve említhető. A vita áttekintése nem egyszerű, az online megjelenő *Jogelméleti Szemle* 2006. 1. számának három írását idézzük, azokból további tájékozódás lehetséges: Bódig Mátyás: Társadalomelmélet, gyakorlati filozófia, jogelmélet,

Ezt a szakaszt a 2011-es alkotmányozás okozta válság jellemzi, illetve annak utórezgése. Lehetetlenség itt áttekinteni az Alaptörvény és módosításainak elfogadása kapcsán kialakult vitákat. Rövidre fogva: egyrészt fölmerültek az elvi problémák (vagyis az új alkotmány értékrendjével kapcsolatos kifogások), másrészt a procedurális kérdések, vagyis az Alaptörvény legitimitása, illetve az Alkotmánybíróság lehetséges mozgástere, például az Alaptörvény-módosítások alkotmányosságának vizsgálata. Ami pedig számunkra fontos, az az, hogy a vitában minden korábbinál erőteljesebben rajzolódott ki a politikai felfogásokból eredő eltérő frontvonalak.¹⁴⁸ A történeti alkotmánnyal való érvelést a liberális felfogás általában abszurdnak tartja.¹⁴⁹ (A konzervatív világnézet számára egyáltalán nem az: erre a következő fejezetben részletesen is kitérünk.) Komolyabban veszi az úgynevezett politikai konstitucionalizmus elképzelését, amelyet mi itt a republikanizmusról szóló fejezetben fogunk tárgyalni. A bírálaton túl azonban robusztus új liberális elképzelésről nincsen tudomásunk. Az a tény, hogy az Alaptörvényt egy hangsúlyozottan nem liberális többség fogadta el, annak dacára, hogy a normaszöveg számos alapjogot rögzít, továbbá szintén számos ponton folytatja a korábbi alkotmányos hagyományt (közjogi struktúra, a korábbi alkotmány történeti vívmányként való továbbvitelének lehetősége), a jogelmélet és a liberális morális elkötelezettség eszköztárával a jelek szerint nehezen kezelhető.

Végül elkülöníthetünk egy harmadik irányt is, amelynek centrumában az állam van. Ennek értelmében a társadalmi és részben a politikai pluralizmus a *semlegesség* és/vagy a pártatlanság értékeivel kezelhető. Ezt az irányt is Kis János írásai vázolták föl.¹⁵⁰ Kulcskérdés, hogy maga a semlegesség semleges érték-e, illetve egyáltalán értéknek tekinthető-e. A pártatlanságot, elfogulatlanságot általában annak tekintjük, de az lényegét illetően olyan eszközérték,

<http://jesz.ajk.elte.hu/bodig25b.mht>; Győrfi Tamás: Gyakorlati filozófia, liberális morál-filozófia és a jog autonómiája, <http://jesz.ajk.elte.hu/gyorfi25.mht>; Pokol Béla: A tudomány túl: a kognitívítástól a normatív gyakorlati filozófiáig, <http://jesz.ajk.elte.hu/pokol25b.mht>. Lásd még Győrfi Tamás: A jog normativitása. In uő: *A kortárs jogpozitivizmus perspektívái*. Miskolc, 2006, Bódog, 86–89. p.; és Bódog Mátyás: *Jogelmélet és gyakorlati filozófia. Jogelméleti módszertani vizsgálódások*. Miskolc, 2004, Bódog.

¹⁴⁸ Áttekintéshez jól használható Sente Zoltán cikke, noha a szerző egyáltalán nem rejti véka alá, hogy az Alaptörvénnyel kapcsolatban neki súlyos kifogásai vannak: Az Alaptörvény és az alkotmányos változások szakmai és tudományos reflexiói 2010 után. *Fundamentum*, 2015. 2–3. 62–70. p.

¹⁴⁹ Sente Zoltán: A 2011. évi Alaptörvény és a történeti alkotmány összekapcsolásának mítosza. *Közjogi Szemle*, 2019. 1. 1–8. p.

¹⁵⁰ Az állam semlegessége. Budapest, 1997, Atlantisz; Az állam semlegessége. Újabb nekifutás. *Fundamentum*, 2011. 3. 5–22. p.; A semlegesség megközelítése. *Politikatudományi Szemle*, 1994. 1. 144–159. p.

amely az igazsághoz való eljutáshoz (pl. a tudomány vagy az igazságszolgáltatás területén) fontos, noha érényként is értelmezhető. A semlegesség ezzel szemben inkább elvnek tűnik, amely a politikai közösség vezetői, illetve az állam vagy a nép képviselői (ezek itt mellékes különbségek) számára szükséges az említett konfliktusosság és pluralizmus kezeléséhez. Kis János felfogása szerint a semlegesség igazolható és használható politikai elv, amely a morális egyenlőség axiómáján nyugszik, de nem kötelez semmilyen robusztus identitás elfogadására, viszont képes sokféle identitás (cél, életfelfogás) összeegyeztetésére. Vagy a hozzáférhetőség, vagy az elismerés 'tesztje' révén a semlegesség operacionalizálható: az első esetben minden érv releváns, amelyet bárki képes belátni; a másik esetben csak azok az érvek vagy állítások zárhatók ki, amelyek valakit vagy valakit megfosztanak egyenjogú polgári státusuktól. Kis szerint ráadásul a vallásos meggyőződések (legalábbis a nyugati kultúrában) nagy része egyáltalán nem kezelhetetlen vagy hozzáférhetetlen, sőt a magánemberi és a közéleti 'én' elválasztásának gyakorlata is megmutatta, hogy a semlegesség nem üres elv. Kis bírálói szkeptikusabbak, vagy azért, mert a semlegesség elvét nem tartják igazán használhatónak, vagy azért, mert úgy gondolják, hogy a liberális felfogás az erkölcsi egyenlőség axiómáján túl nyugodtan fordulhat úgynevezett 'perfekcionista' érvek felé: vagyis bátran támogathat olyan életformákat és tevékenységeket, amelyekről vélelmezhető, hogy bővíti a politikai közösség számára rendelkezésre álló lehetőségeket, illetve amelyek megőrzése, konzerválása hasonlóképpen a lehetőségek szűkülését gátolja.¹⁵¹ Ennek a 'perfekcionista' nevezett liberális felfogás klasszikusa John Stuart Mill, talán legismertebb kortárs képviselője Joseph Raz; de azt is tudjuk, hogy John Rawls *Political Liberalism* című könyve is határozottabban vállalja, hogy a liberális politikai közösség éppen azért liberális, mert van politikai programja: ez nála a társadalmi igazságosság. A magyar liberális gondolkodásban a társadalmi igazságosság inkább hivatkozás, semmint végiggondolt koncepció, egyetlen jelentős kivétellel, amelyet azonban a kommunitarizmusról szóló fejezetben mutatunk be. A magyar hagyományban – itt is a francia párhuzam a meghatározó – inkább a nemzeti

¹⁵¹ Huoranszki Ferenc: Mivel nem azonos a semlegesség? *Politikatudományi Szemle*, 1993. 3. 124–128. p.; Tolerancia, autonómia és perfekcionizmus. In *Filozófia és utópia*. Budapest, 1999, Osiris, 42–67. p.; Válasz a kérdésre: Támogassa-e a liberális állam a művészeteket? In uo. 239–250. p. Győrfi Tamás közelebb áll Kis János álláspontjához, felfogása szerint a sokszínűség és az egyéni autonómia között az utóbbi választása a helyes, illetve áll közelebb a semlegességhez. Egy vallási kisebbséghez való tartozás lehet identitásérték, de ha ez a személyes választást – például kilépést – gyakorlatilag lehetetlenné teszi a közösség tagjai számára, akkor az állam ezen változtathat. Győrfi Tamás: Az állam semlegességének elve az alkotmányjogban. *Jogelméleti Szemle*, 2003. 3. jesz.ajk.elte.hu/gyorfi15.html.

és vallási identitások és közösségek, valamint a szekuláris hagyományok ütközése volt a probléma, aminek következtében a pluralizmus problémájának itt tárgyalt liberális megoldási javaslata, a semlegesség politikai elve a gyakorlatban végül egy elég markáns, mégpedig szekuláris (inkább szekuralista), elitista és kozmopolita életstílus és gondolkodásmód 'perfekcionista' támogatásává vált.¹⁵²

POLITIKAI AUTORITÁS

Bármilyen megoldással is próbálkozik a liberális politikai gondolkodás a pluralizmus kezelésére, választ kell találnia arra a kérdésre is, hogy milyen autoritás, milyen fölhatalmazás birtokában jogosult eljárni. Itt négy főbb választípust különíthetünk el. Az egyiket nevezhetjük Rousseau-féle válasznak: a nép mint szuverén a legfőbb autoritás. A második valamilyen kimondottan politikai értékben, támpontban reméli megtalálni a politikai autoritás forrását. A harmadik valamilyen végső morális tekintélyt igyekszik keresni. E két megoldás gyakran vegyül, mivel közvetlenül érinti azt a kérdést, hogy egyáltalán milyen viszonyban áll a morál és a politika egymással; ezért ezeket együtt tárgyaljuk. Végül a negyedik lemond a politikai autoritás megalapozásáról, mivel azt demokráciában eleve lehetetlen vállalkozásnak gondolja; viszont ha a demokrácia adottságként létezik, akkor annak gyakorlati megerősítését tartja a legjobb receptnek.

A népszuverenitás elmélete több szempontból is nehézséget okoz a liberalizmus számára. Kis János Klasszikus Tannak nevezi a Rousseau-ra és Hobbesra visszamenő társadalmiszerződés-elméleteket, és számos ponton bírálja őket (beleegyezés tana, népi részvétel a kormányzásban, preegzisztens politikai közösség-koncepció).¹⁵³ Helyette a Modern Tant ajánlja, illetve dolgozza ki, amelyben ezekre a föltevésekre és konstrukciókra nincsen szükség, de a nép mint végső fölhatalmazó elve tartható. Kis szerint a nép történelmi adottság, amely jogilag szervezett keretek között létezik (nem föltétlenül saját állammal). Szuverenitása azt jelenti, hogy a jogi-intézményes keretek megváltoztatásához, esetleges újragondolásához nélkülözhetetlen fogalmi és politikai eszköz; továbbá világosan kijelöli a kormányzáshoz szükséges fölhatalmazás gyakorlatilag egyedül elfogadható módját. Rendkívül helyzet-

¹⁵² Ezen azt értjük, hogy a liberalizmust a látható politikai térben még a tájékozottabb választók többsége is alighanem leginkább egy ilyen jellemzőkkel bíró magaskultúra képviselőiként azonosítja (Alföldi Róberttől Esterházy Péterig, Fischer Ivántól Spiró Györgyig).

¹⁵³ Kis János: Népszuverenitás. *Fundamentum*, 2006. 2. 5–54. p.

ben – például egy politikai rendszer összeomlása nyomán – sincs olyan tér, amelyben egyedül valamilyen misztikus módon a nép létezne. Valamilyen módon mindig lesz olyan aktor, aki megfogalmazza, legalábbis ideiglenes jelleggel, azokat a kereteket, amelyek egyáltalán formát adnak a népnek: „Az alkotmányozó ugyanis nem felhatalmazó, ő csupán normatív képességeket teremt. Azokat a meghatározásokat és eljárásokat hozza létre, melyek közt már értelmesen beszélhetünk szuverén népről és népakaratról. Ha az alapító aktus eredménye – az új alkotmány – megfelel a népszuverenitás követelményeinek, akkor mindegy, hogy magát ezt az aktust ki és milyen felhatalmazással hajtotta végre.”¹⁵⁴ A szövegben a rendszerváltás tapasztalatai elég jól kirajzolódnak.

Térjünk rá a második és harmadik választípusra! A liberalizmus meglehetősen bonyolult módon viszonyul az erkölcsi és a politikai autoritás ütközésének kérdéséhez. A klasszikus liberalizmus a kormányzás számára nem kívánt végső elveket kitűzni; számára a szabadság, elsősorban pedig a magánszféra szabadsága (negatív szabadság) volt a fontos. Természetesen a negatív szabadságnak is vannak erkölcsi vonzatai, tartható önmagában vett erkölcsi jónak is; de gyakorlati érteleme mégsem több, mint a beavatkozás tiltása. Azt, hogy a kormányzás során milyen értékekre kell figyelni, végső soron a kormány dolga megítélni. Leginkább, ha már muszáj, akkor a haladás, a felvilágosodás, a tisztesség, a rend értékei fontosak; ezeket az egyetemes erkölcsi ész, valamint a politikai okosság egyaránt jóváhagyni látszott.¹⁵⁵

Carl Schmittnek a bevezetőben már említett bírálata szerint azonban egy ilyen klasszikus liberális felfogás nem elég 'politikai', mivel nem néz szembe a legfontosabb politikai kérdésekkel, amelyek a nemzet vagy a politikai közösség létét és nemlétét érintik. Csakhogy a schmitti bírálat a két világháború tapasztalatai nyomán már kevésbé tűnt meggyőzőnek, pontosabban éppen az efféle lét-nemlét dilemmákból eredő embertelenség miatt nőtt meg az etikai alapú liberalizmus ázsiója. A domináns megközelítés ezért jellemzően abszolút maximának tekinti a kanti erkölcsi egyenlőséget. Ezt a klasszikus liberalizmus sem nagyon vitatta, a mai liberálisok azonban ebből messze robusztusabb erkölcsi következtetéseket vonnak le, mint például a legkirívóbb emberellenes cselekedetek tilalmát. Igen gyakran részletekbe menő elosztási rendszereket dolgoznak ki (a társadalmi igazságosságra alapozva, amelynek

¹⁵⁴ 23. p.

¹⁵⁵ A francia mintájú etatista-szekularista liberalizmus persze gyakran igen agresszíven képviselte ezeket az értékeket; de a még gyakorlati radikalizmus sem föltétlenül mond ellent a viszonylagos értéksemlegességnek: a polgári jogegyenlőség kiterjesztése (zsidókra, katolikusokra, nőkre, szegényekre) egy indokolhatatlan korlátozás vagy beavatkozás megszüntetéseként is felfogható; de persze elvileg lehet találni megfelelő indokot is.

gyökere az egyenlő méltóság). Ez a gondolkodásmód könnyen az etikai elvek primátusának, vagyis a politikai autoritás erkölcsi autoritással való korlátozásának a tételéhez vezet.

Az újabb fordulatra részben a számtalan Rawls-kritika, részben a schmitti politikafelfogás rehabilitálása nyomán került sor.¹⁵⁶ Már az sem egyértelmű, hogy rawlsi elmélet valóban etikai gyökerű-e, nem pedig egy politikai racionalitás vezérli (a pluralizmus jelzett problémájának megoldása); mások viszont értekezést javasolnak a jelentős társadalmi újraelosztást implikáló igazságosságtól például a rend, egy elfogadhatóan békés együttélés kritériumához, ami persze szintén nevezhető etikai elvnek, de legalább annyira a politika elvének is.¹⁵⁷ Más szóval az etika primátusa, vagyis az a gondolat, hogy a politikai autoritás végső forrása az erkölcsi autoritás, több liberális szerző számára is csak fenntartásokkal fogadható el.

A politika és az erkölcs, illetve a két autoritás kapcsolatának átgondolása a magyar liberális tradíción belül már a rendszerváltáskor elkezdődött.¹⁵⁸ Ennek egyik gyökere a baloldali ideológiákról szóló fejezetben részletesebben is tárgyalandó, Lukács György kapcsán különösen is élessé vált dilemma: mennyi erőszak igazolható a politikában? S az igazolás vajon milyen elvek alapján történhet? Előre bocsátva a döntő belátást: a Lukács-iskola tanítványainak többsége elutasította a filozófus álláspontját, amely szerint a párt mindig 'jobban tudja', mi a helyes erkölcsi lépés (legalábbis társadalmi méretekben: személyes szinten ez részben másként is lehet). A magyar rendszerváltás kori liberalizmus genezisében az erkölcsi autoritás politikán fölül állása mélyen átértézt és megélt, érvényes tapasztalat volt.

A demokratikus rendszer keretei között zajló politika a föltételezés szerint már megkapta az alapvető etikai jóváhagyást, mivel az új alkotmányos rend

¹⁵⁶ Schmitt felfogása rendkívüli hatást gyakorolt a magyar politikatudományra, de az egész nyugati politikatudományra is: bal- és jobboldali szerzők számára egyaránt klasszikussá vált. A magyar recepció föltárása nem föladatunk; itt csak akkor utalunk rá, amikor ez saját szempontunkból fontos.

¹⁵⁷ Williams, Bernard: Realism and Moralism in Political Theory. In G. Hawthorn ed.: *In The Beginning Was The Deed. Realism and Moralism In Political Argument*, 2005, Princeton University Press. Williams esszéje a politikai realizmus és moralizmus közötti modern vita alapszövegei közé tartozik. Álláspontja szerint létezik egy általa 'alapvető legitimációs igénynek' nevezett elvárás, amely nélkül egyszerűen nem lehet kormányozni, azaz politikailag stabil állapotokat fenntartani. Ez nagyon minimális elvárás, lényegében az alapvető biztonságigény kielégítését jelenti.

¹⁵⁸ Egyik korai példája ennek Bence György esszéje Václav Havel példáját használva arról, hogy amíg az ellenzékben lehetett tiszta moralizmust képviselve politizálni, addig ez kormányon már nem megy ugyanúgy: Piszkos kezek. Rezsimváltás előtt és után. In uő: *Politikai-filozófiai tanulmányok 1990–2006*. Budapest, 2007, L'Harmattan, 194–206. p.

a liberális nézet szerint megfelelő erkölcsi alapokon nyugodott. Viszont talán azért is, mert a legtöbb liberális gondolkodó maga is vállalt valamilyen politikai szerepet, a magyar liberális hagyományban korán polgárjogot nyert a politikai realizmusnak az a felfogása, amely szerint elképzelhetők olyan helyzetek, amelyekben a politikailag helyes (de mindig elszigetelt, eseti) cselekvések nem föltétlenül helyesek morális téren is. Ez még nem jelentette egy schmittianus politikaelmélet beépítését a liberális hagyományba: Heller Ágnes már igen korán számot vetett ezzel a lehetőséggel, s úgy érvelt, hogy egyrészt Schmitt a politika számtalan jelenségére vak; másrészt nem számol az arendti alternatívával, amely a politika lényegét a közös cselekvésben észleli, nem pedig a konfrontációban; harmadrészt leszögezi, hogy a szabadság mélyebb és valósabb értéke a politikának bármi másnál.¹⁵⁹ Az ajtót viszont kinyitotta: vajon mi a viszony etika és politika között?

Ezzel a kérdéssel is Kis János nézett szembe a liberális felfogás képviselői közül a legmélyebb igénnyel. Magát a kérdést sajátos módon nem a rendszerváltás körüli dilemmák, s nem is az 1994-es kormányalakítás (szabad-e a volt kommunistákkal együtt kormányozni a liberálisoknak), hanem a 2002-ben hatalomra került Medgyessy Péter miniszterelnökről kiderülő titkosszolgálati múlt vetette föl a legerősebb elméleti konzekvenciákkal.¹⁶⁰ Bár a vitában a Kis János által képviselt felfogást többen annak 'moralizmusá' miatt bírálták, mivel a szerző a miniszterelnök lemondását tartotta indokoltnak, az indok jóval 'politikaiabb' volt: a hazugság vagy megtévesztés, azaz a múlt föltárásának elmulasztása politikailag káros (hitelvesztés, belső erózió, a demokratikus politika számára fontos közbizalom elvesztése). Az erkölcsi helyesség tehát politikailag hasznos; ám ebből az is következik, hogy ami politikailag hasznos, az erkölcsileg nem föltétlenül az (hiszen a két értékelés elválhat egymástól). Kis szerint vannak abszolút erkölcsi tilalmak, de azokon túl a politikai cselekvés elég tág határok közötti mérlegelés eredménye lehet. Mindenesetre a rendszeresen elkövetett erkölcsi normaszegés, bármilyen vállalható megoldásként 'indul is', előbb-utóbb vállalhatatlan jellemhez és állapotokhoz vezet.

¹⁵⁹ Heller Ágnes: A „politikai” fogalmának újragondolása. *Politikatudományi Szemle*, 1993. 2. 5–17. p.

¹⁶⁰ A vitát jól összefoglalja Hegedűs Dániel tanulmánya: Morál néne esete a hamis realitával... Erkölcs és politika viszonya 2002 után a magyar politikai gondolkodásban. *Századvég*, 2006. 4. 37–70. p. Mások a 2010-es kormányváltás után kialakuló új politikai gondolkodásmódban fedeznek föl váltást. Míg a kilencvenes években a maga számára a politikát autonóm területnek felfogó *politikatudomány* is gerjeszti azt az érzést, hogy a politika legalábbis részben független az etikától (jelentsen ez bármit is), addig az új felfogás már egyenesen a politika primátusát, azaz minden más szférára kiterjedő illetékességét vallja. Szűcs Zoltán Gábor: A politika autonómiájától a politika primátusáig. Eszmetörténeti vázlat. *Századvég*, 2015. 1. 115–136. p.

Kis összességében a realista liberalizmus koncepcióját fogadja el, ami itt azt jelenti, hogy az erkölcsi autoritásnak viszonylag mérsékelt hatáskört tulajdonít a politika dilemmái fölött.¹⁶¹

Ez a konklúzió azzal is együtt jár, hogy az a kényelmes megoldás sem látszik járható útnak, ha megnevezünk egy gyakorlati, létező intézményt, jellemzően a bíróságokat és/vagy az alkotmánybíróságot, amelyet a morális autoritás letéteményesének látunk (föltéve és megengedve, hogy a törvényes rend, az alkotmány maga is erkölcsileg elfogadható alapon áll). Egyrészt ezek az intézmények nem képviselhetnek sokkal többet, mint amit a jog számukra eleve lehetővé tesz; másrészt maguk is politikai intézmények (különösen az Alkotmánybíróság), amennyiben vagy politikai viták zajlanak bennük, vagy a morális érvek között döntve politikai döntéseket hoznak (kénytelenek hozni). Annak ellenére, hogy a gyakorlati liberális politika (annak tág értelemben vett képviselői, művelői) Magyarországon is erkölcsi jogokat, erkölcsi szempontokat védenek (például a menekülők emberi jogait), a liberális politika-felfogás fő iránya inkább szkeptikus a politikai moralizmussal, vagyis a politika fölötti morális autoritás lehetőségének tézisével szemben, noha az ellentétes tézist – vagyis a politikai autoritás primátusát többek között az erkölcs fölött – szintén elutasítja.¹⁶²

Végül a negyedik válasz nyíltan vállalja, hogy a politikai autoritásnak sem metafizikai, sem etikai megalapozása nem lehetséges. Viszont elérhető – ha éppen elérhető – egy olyan pragmatikus megalapozás, amely elég szilárdnak bizonyulhat ahhoz, hogy a pluralizmus konfliktusosságát kordában tartsa. Az 'éppen elérhető' elsősorban a létező, amerikai típusú, tradíciókon, szokásokon, közös értékrenden, ezen belül a szolidaritás, a jóindulat, a tisztességesség (civility) értékein alapuló demokráciát jelenti. A fő ihlető itt az amerikai pragmatikus filozófia örököse, Richard Rorty, aki egyszerre tudja John Dewey-t és Michael Oakeshottot saját forrásainak tekinteni. Rorty alapján véve azért baloldali, inkább egalitárius és főként szembevetőnek szekularista (antiklerikális) szerző, ennyiben nyugodtan besorolhatjuk a tág értelemben

¹⁶¹ *A politika mint erkölcsi probléma*. Pozsony, 2017, Kalligram. A könyv bonyolult és sokszínű érvmeneit nem tudjuk összefoglalni; aligha tévedünk, ha a rendszerváltás utáni magyar szakirodalom egyik legfontosabb politikaelméleti munkájának tartjuk.

¹⁶² Szűcs Zoltán Gábor álláspontja szerint a Bernard Williams nevéhez fűződő liberális realizmus nem elég meggyőző az ellenérvekkel szemben: tetszik vagy nem tetszik, még a legelnyomóbb rezsimek is képesnek bizonyulnak – a történelem tanúsága szerint – tényleges politikai teljesítményre (jogvédelem, biztonság, hűség kiváltása). Számára a realizmus inkább a konstruktív etikai potenciál miatt vonzó: talán meg lehet találni a politikát valamilyen erkölcsi értelemben igazolni képes sajátos elveket, erényeket, magatartásmintákat. *A politika lelke*. Budapest, 2017, MTA TK – NKE Molnár Tamás Kutatóintézet.

vett liberális hagyományhoz; az absztrakt, élettelen, vagy nagyon is erőszakos baloldali ideológiai (főleg 68-as) politikai stílust viszont 'íroniával' fogadja és illeti. A művészet, főleg az irodalom, kellőképpen tükrözik a pluralizmus eszményét, így alapján véve – ahogy egykor a konzervatívok is – a műveltség kiszélesítésében elég reményt (de semmiképpen sem filozófiai garanciát) lát abban, hogy a társadalmi együttélés békés lehet.¹⁶³

Rorty, aki 2004-ben Magyarországon is járt, hatását tekintve marginális maradt a magyar liberalizmuson belül: ez azonban nem kivételes, hiszen a fundamentális, végső értékek iránti szkepszis ritkán szokott ideológiai, főleg pártpolitikai értelemben haszonnal járni. Boros János publicisztikájában hangsúlyosan került viszont elő az a tézis, hogy az elméleti-filozófiai pragmatizmus és szkepszis nem indokol erkölcsi közömbösséget, gyakorlati közönyt.¹⁶⁴ Működőképés – ha tetszik: amerikai mintájú – demokrácia csak valamilyen erkölcsi konszenzusra épülhet (alapján véve mindegy, hogy ez pontosan milyen elveket jelent a tág liberális repertoárból, fő, hogy képes legyen konszenzust megalapozni). Számára a 2010-es kormányváltás lehetőség, s az azt megelőző korszak – szemben a magyar liberális konszenzussal – inkább a kudarcok ideje; egy radikális váltás, új alkotmánnyal, nagyon is helyénvalónak látszott. Annyi kétségtelen, hogy a magyar gyakorlati politika színterén ezt liberális felfogásnak már nem lehetett értelmezni.

¹⁶³ Magyar nyelven Rortyt két szerző is részletesen értelmezi: Boros János (*A demokrácia filozófiája*. Pécs, 2000, Jelenkor) nemcsak vele, hanem Jürgen Habermasszal és az említett John Dewey-val is részletesen foglalkozik. Lásd még Pápay György értékelését (*Demokrácia filozófiai megalapozás nélkül. Richard Rorty és a politikai filozófia*. Budapest, 2010, Ráció, 161–180. p.). További értelmező-kommentáló tanulmányok: Nyíró Miklós szerk.: *Filozófia a globalizáció árnyékában: Richard Rorty*. Budapest, 2010, L'Harmattan.

¹⁶⁴ Boros János: *Demokrácia és szabadság. Filozófiai írások a demokrácia megerősítéséhez*. Veszprém, 2011, Iskolakultúra (Iskolakultúra Könyvek 42.); *Etika és politika. A demokrácia egyéni felelőssége*. Veszprém, 2016, Iskolakultúra (Iskolakultúra Könyvek 51.).

KONZERVATIZMUS

MEGHATÁROZÁS

Ahogy a liberalizmust, úgy a konzervatizmust¹⁶⁵ is könyvtárnyi szakirodalom tárgyalja, egyrészt mint politikai, ideológiai, szellemi, kulturális jelenséget, másrészt mint helyes, igaz, esetleg hasznos világnézetet. Még ennél is tágabbra vehetnénk a fókuszot, kiterjesztve saját civilizációnkon túlra is (például az iszlámra, ahol 'konzervatív' és 'mérsékelt' irányzatokat lehetne megkülönböztetni). Inkább terminus technicusként, de metaforikus alapon további alkalmazási területei is vannak (pl. a magyar politikatörténetben is ismert az egykori kommunista állampárt változatlansághoz ragaszkodó kádereinek 'konzervatív' minősítése). Ez az időbeli és térbeli bőség egyfelől igen nehéz vállalkozássá látszik tenni a konzervatizmus lényegének vagy jelentése magjának kutatását; másfelől azonban éppen emiatt válik a konzervatizmus számára önnön mibenléte állandó témává. Ez nem öncélú spekuláció, hanem civilizációs feladat, úgy, ahogyan a filozófia egyik kiemelt témája is éppen maga a filozófia.

Ha a konzervatizmust mint politikai világnézetet meg tudjuk ragadni, akkor a magyar konzervatizmus helyét is azonosítani tudjuk a magyar politikai gondolkodáson belül. Az első fejezetben kifejtettek értelmében abból indulunk ki, hogy történelmünk éles és tragikus fordulatai ellenére is van értelme konzervatizmusról mint egységes és koherens politikai világnézetéről gondolkodni. Itt is fölidézzünk egy ellentétes véleményt, mivel közvetlenül a konzervatizmus történetére vonatkozik: Schlett István 2009-ben a magyar konzervativizmus öt korszakát különböztette meg, s amellet érvelt, hogy ezek nem valaminek a korszakai, mivel egymástól élesen elkülönülnek.¹⁶⁶ A 2018-as opus magnum negyedik kötetében már nyolc korszakot, illetve típust elemmez (az utolsó a kortárs), természetesen fönntartva, hogy ezeket semmi sem

¹⁶⁵ A 'konzervatizmus' jobban rímel a 'liberalizmusra', 'szocializmusra', mint a 'konzervativizmus' (nem mondunk 'liberalizsizmust' vagy 'szocializsizmust'). Természetesen idézetben, címben sohasem változtatunk az eredetin.

¹⁶⁶ Mi a konzervativizmus mint politikai pozíció – adott helyen, adott időben? *Kommentár*, 2009. 2. 5–20. p.

köti össze (nincs „közös tartalom”),¹⁶⁷ a közös vonás tehát mindig retrospektív tudás, amelyet az eszmetörténeti (re)konstrukció hoz létre. Csakhogy, ha az a bizonyos valami nem létezik, akkor a korszakolásnak sincs sok értelme. Legalábbis nyitott kérdés marad, hogy az egyes korszakok magukat konzervatívnak nevező szerzői miért éppen ezt a jelzőt használták. Azt mégsem föltételezhetjük róluk, hogy merőben véletlenül. A legegyszerűbb magyarázat, hogy azért tettek így, mert szellemi-eszmei előzményekre kívántak építeni, azaz ők maguk komolyan vették saját történetiségüket: ezt egy konzervatív-tól eleve el is várhatjuk. Ennélfogva egyáltalán nem fantomkergetés, ha a közös tartalmat, de legalábbis szálat megpróbáljuk megkeresni.¹⁶⁸ A fantomkergetés veszélye sokkal inkább akkor fenyeget, ha abból indulunk ki, hogy egy-egy gondolkodó vagy politikus mindig, mindenütt és mindenestül autentikus képviselője egy világnézetnek. A valóság az, hogy még egy önmagát egy adott világnézet 'hivatásos' művelőjének tartó gondolkodó – főleg, ha tényleg belemerül a politikai vitákba – sem mindig mentes az önellentmondástól, vagy egyszerűen csak valamilyen kevert felfogást vall (van értelme liberális konzervatizmusról beszélni éppúgy, mint anarcho-monarchizmusról). Éppen ezért óvakodunk attól, hogy egy-egy szerzőt vagy művet minden to-

¹⁶⁷ IV. kötet, Appendix: 231–254., 252. p.

¹⁶⁸ Az eszmetörténeti rekonstrukció tehát részben maga is világnézeti kérdés; de ha a konzervatizmus tartalmában tudományos értelemben egyet lehet érteni, akkor tudományos igényvel lehet érvelni a rekonstrukció helyessége mellett is. Az egyik korai rendszerváltás kori nagyszabású kísérlet a magyar konzervatizmus (és klasszikus liberalizmus) megszakítottságának értelmezésére: Tamás Gáspár Miklós: Búcsú a baloldaltól. In uő: *Másvilág. Politikai esszék*. Budapest, 1994, Új Mandátum, 11–31. p. A szerző már egy politikai filozófust, M. Oakeshotot tekint vezérfonalnak. Oda konkludál, hogy nekünk nincs kritikailag megértett múltunk, s ehhez tartozó történelemkönyvünk. Majd így fogalmaz: „[a] »representatív múltra« vonatkozó történetmítoszunkat a következőképpen konstruáljuk meg: a magyar szabadelvűség és a nyugatos konzervativizmus elpusztult, füstté vált, de Nyugaton beraktározták számunkra [...]». A Nyugattal kapcsolatban két paradigmánk is van: az egyik a gr. Széchenyi–br. Kemény–Asbóth-féle paradigma, a másik az Ady–Jászi–Fülep–Szabó Dezső-féle paradigma” (27–28. p.). A későbbi konzervatív generáció számára ez a megszakítottság már egyáltalán nem evidencia. Lásd például Békés Márton: A reformkonzervativizmus lehetősége. *Kommentár*, 2006. 6. 75–91. p. Van, aki továbbra is lát magyar konzervatív hagyományt, de azt nagyrészt folytathatatatlannak ítéli: Noszkai Gábor: A magyar konzervatívok társadalom-felfogása. *Athenaeum – Konzervatív Szemle*, 2015. 1. 14–25. p. A konzervatív tradíció föltárásához az internet adta lehetőségekkel élve még hatékonyabban hozzá lehet kezdeni. Az egyik legegyszerűbb módszer a konzervatívoknak nevezhető gondolkodók összegyűjtése, erre egy kísérletet itt találhatunk: <http://konzervativok.blogspot.hu/2008/12/knon.html>. Az ilyen megoldások már említett evidens problémája, hogy egy-egy szerző nem föltétlenül sorolható be minden művében és/vagy minden szerzői korszakában az adott világnézet képviselői közé. A *Kommentár* folyóirat 2011. 1. száma a 'nagy könyvek' (tehát nem szerzők) válogatásának módszerét alkalmazza.

vábbi nélkül azonosítsunk bármelyik világnézettel: a közös tartalom mindig filozófiai-eszmei természetű.¹⁶⁹

Ez természetesen nemcsak a magyar, hanem az egyetemesebb szinten értelmezett konzervatizmusra is igaz. Biztosan változtatott a konzervatizmus önértelmezésén, önképén az, ahogyan azt Karl Mannheim *leírta*;¹⁷⁰ mert számos konzervatív szerző részben talán ebből tudta saját világnézetét is határozottabban megfogalmazni, s így a konzervatizmus politikai pozícióját meghatározni, s így alkalmasint mást értünk konzervatizmuson Mannheim előtt, mint utána – vagy helyesebb volna úgy fogalmazni, hogy ugyanazt jobban ismerjük; hiszen Mannheim már egy létező jelenséget, gondolkodásmódot értelmez. A másság inkább mélység- és minőségbeli, semmint lényegi eltérést takar. A tudás újabb és újabb elemeit igenis bele tudjuk illeszteni ugyanabba a filozófiai keresésbe, és ugyanabba a tapasztalatba.

Ha tehát a konzervatizmus filozófiai igényű megfogalmazását keressük, akkor sincs föltétlenül okunk úgy gondolni, hogy ilyenre csak a modern, szabatosan megfogalmazott, tankönyvileg leírható ideológiák korában számíthatunk. A konvencionális kiindulópont Edmund Burke, akinek műveiből, pontosabban érveiből szokták leszűrni a konzervatizmus alapelveit,¹⁷¹ vagy inkább alapgondolatait; de hivatkozhatnánk számtalan további korai szerzőre is. Kontler László *Konzervativizmus 1593–1872* címmel szerkesztett köte-

¹⁶⁹ De persze előfordul, hogy egy szerző, gondolkodó, politikus tágabb etikai-életfelfogásbeli értelemben is igyekszik megfelelni valamilyen politikai világnézetnek. Széchenyi bizonyosan nem volt ebben az értelemben konzervatív (természetesen tudatosan, reflexív módon élt, tehát megvolt a saját életfelfogása, csak erre a 'ideológiai' elkötelezettség kevésbé volt jellemző); jobb 'jelöltnek' látszik Dessewffy József, s általában a Dessewffy család. Vaderna Gábor igyekezett föltárni a lehető legtágabb anyagon az általa/általuk betölteni kívánt társadalmi szerepet, amelynek politikai vetületét valóban az átgondoltan vállalt konzervatizmus jellemzi. Ezek azért nagyon fontos eredmények, mert az eszmék kontinuitásának tételéhez nemcsak a szűken vett szövegek, hanem szerepek és gyakorlatok bizonyítékát is szolgáltatják. Lásd *Élet és irodalom. Az irodalom társadalmi használata gróf Dessewffy József életművében*. Budapest, 2013, Ráció.

¹⁷⁰ Mannheim Károly: *A konzervativizmus*. Budapest, 1994, Cserépfalvi. Felfogása szerint a modern pártosodás (lényegében a 19. század első felétől) volt a politikai előfeltétele az egymástól magukat megkülönböztetni akaró politikai világnézeteknek (persze egyéb történeti-társadalmi folyamatokra is szükség volt). De a politikai világnézet nem csupán elméleti konstrukció, hanem beállítódás, gondolkodás- és 'átélésmód'. A doktrinális elemek mellett tehát a konzervativizmus Mannheim szerint gondolkodási sajátosságok, stílus kérdése is, de úgy, hogy ezekre maga a konzervatív gondolkodás is reflektál, tudatosítja magában, hogy ő attól és úgy konzervatív, ahogyan gondolkodik, és a világot – már nem csak a politikait – átéli. S valóban, Mannheim elemzése a konzervatív álláspontot elfogadók és védők szemében nemcsak szociológiai-szellemtörténeti, hanem filozófiai értelemben is helyes leírás.

¹⁷¹ Burke tudvalevőleg whig volt, számos aktuális politikai kérdésben 'progresszív' álláspontot képviselt.

tet. A címben jelzett szokatlanul nagy ívű és politikatörténetileg, filozófiailag egyaránt változatos 'korszakban' a konzervativizmust Kontler nem „realitásként, hanem heurisztikai eszközként” fogja föl.¹⁷² Burke konzervativizmusához való sorolását is retrospektív módon igazolja, vagy tartja igazoltnak, lényegében elfogadva a konvenciókat. Semmi akadályja nem volna annak tehát, hogy hasonló szöveggyűjteményt magyar szerzők szövegeiből is összeállítsunk, egyedül arra figyelve, hogy a filozófiailag kidolgozott konzervatív pozíció egyes gondolatait hol és milyen lokális szempontok szerint módosítva találhatjuk meg a legmarkánsabb formában.¹⁷³

Egy bizonyos szempontból a konzervatívok más politikai világnézetek képviselőinél azért valamelyest kényelmesebb helyzetben vannak. Kiindulópontjuk ugyanis jellemzően és hagyományosan kritikai (s ebben – láttuk – hasonlítanak a libertáriánusokra). A konzervativizmus politikai értelemben ellenideológiaként született. Egyrészt az ideologikus politikai gondolkodás ellenében; másrészt a forradalmi politikai gyakorlat, a forradalmi-radikális politika ellenében; harmadrészt az értelmet, az Észet, végső soron pedig az

¹⁷² Budapest, 2000, Osiris, 574. p. Korábbi művében pedig így fogalmaz: „a konzervativizmus minden, az elméletgyártással szembeni idegenkedése ellenére rendelkezik egy olyan »maggal«, melynek sejtjei állandóan ott rejtőznek a kora újkori politikai gondolkodásban” (*Az állam rejtelméi. Brit konzervativizmus és a politika kora újkori nyelvei*. Budapest, 1997, Atlantisz, 21. p.). A 'mag' kibontásához Kontler is mai szerzőket használ: Anthony Quintont és Albert O. Hirschmant.

¹⁷³ Azt mondhatjuk azonban, hogy legalábbis a rendszerváltás utáni első évtizedben Magyarországon a konzervativizmus nem annyira egy ilyen hazai szöveggyűjtemény formájában, hanem kompakt fordításokból (kiskatékból) volt megismerhető. Itt is a brit hagyományokhoz kötődő változat szövegei kerültek először a szellemi közforgalomba; az amerikai szövegek inkább a 2000-es évektől érhetők el. Scruton, Roger: *Mi a konzervativizmus?* Budapest, 1995, Osiris; Quinton, Anthony: *A tökéletlenség politikája*, Pécs, 1995, Tanulmány Kiadó; Nisbet, Robert: *Konzervativizmus: álom és valóság*. Pécs, 1996, Tanulmány Kiadó (Nisbet amerikai szociológus volt, de a könyv hivatkozási- és forrásanyaga a brit tradíció). A kilencvenes évektől megszülettek a magyar szerzők eszmetörténeti összefoglalói is. A brit konzervatív tradíció átfogó földolgozása: Egedy Gergely: *Brit konzervatív gondolkodás és politika (XIX–XX. század)*. Budapest, 2005, Századvég. Ugyancsak az ő nevéhez fűződik az amerikai konzervativizmus átfogó bemutatása, szerzőkre összpontosítva: *Konzervatív gondolkodás és politika az Egyesült Államokban*. Budapest, 2014, Századvég. Az amerikai konzervatív hagyomány egyes szerzőinek műveiből nyújt válogatást: Magyarics Tamás szerk.: *Amerikai konzervatív gondolkodók*. Budapest, 2017, Antall József Tudásközpont. További tanulmányok: Pogrányi Lovas Miklós szerk.: *Konzervatív reneszánsz az Egyesült Államokban*. Budapest, 2016, Századvég; Békés Márton: *Amerikai neokonzervativizmus – Egy kisiklott ellenforradalom*. Budapest, 2008, Századvég. A francia reakciós-ellenforradalmi konzervatív gondolkodókkal korábban Ludassy Mária foglalkozott több könyvében is (ezeket már idéztük), frissebb feldolgozás Nyirkos Tamás: *Az ötfejű sas. Teológia és politika, a francia ellenforradalomban*. Máriabesnyő, 2014, Attraktor. Ezek az eszmetörténeti művek közvetlenül nem tárgyai összefoglalóinknak, noha fontos orientációs pontokat jelentenek egy világnézet lokális recepciójában.

Embert fölmagasztaló filozófiai meggyőződés, a felvilágosodás axiómái ellenében. Ezek a kritikai pozíciók idővel offenzív politikai elképzelésekké alakultak, értelemszerűen itt már a konkrét politikai-nemzeti közösségek körülményei által befolyásolva. Mindezt megfontolva kísérletet tehetünk egy nagyon átfogó és korszerű konstruktív meghatározásra is.

Egy ilyen a következőképpen nézhet ki. A konzervatív meggyőződés a politikai gondolkodás számára először is a politikai *gyakorlat* (*szokások, jog, közfelfogás*) *elsőbbségét* írja elő. Ezt azt jelenti, hogy a politikai tudáshoz, tággabban bölcsességhez mindenekelőtt a tényleges politikai tevékenység és gondolkodás *megismerésén* keresztül vezet az út. Tartalmilag idetartozik a *kormányzás* tapasztalata, a *történelem* ismerete, a személyes politikai élettapasztalat (mások ismerete, beleértve az ellenfeleket is). Ezek természetesen nehezen férnek meg a demokrácia föltétlen igenlésével, hiszen a tömegek számára ez a tudás, ezek az ismeretek csak korlátozottan hozzáférhetőek. Ugyanakkor a politikai tudás csak egyike a fontos tudásformáknak. A konzervatív felfogás szerint a politikai gondolkodás kompetenciája, s vele együtt a politika, illetve annak intézményei, elsősorban az állam kompetenciája szintén korlátozott. A társadalom *társulás*, társas viszonyok halmaza, sőt társiasság természetes rendként fogható föl, sokrétű és sokféle autonómiával és hierarchiákkal, de sokféle pozitív, személyre szabottan is követhető *eszményt* és mintát is kínálva a sorsukon javítani, jobbítani igyekvőknek. A konzervativizmus nem ellenzi az anyagi fejlődést, gyarapodást; s a kormányzás egyik fő feladatának azt tartja, hogy ezeket a lehetőségeket ne zárja el.

Másodszor, a radikális-forradalmi politika mint gyakorlat elutasítása helyébe konstruktív értelemben a konzervatív felfogás a mérséklet és a lelki ismeretesség, a körültekintés, az óvatosság, a meglepetésre való fölkészülés, a válságok idején pedig az állhatatosság és a helytállás *erényeit*, valamint az állandóság¹⁷⁴ preferálását javasolja.

Harmadszor a felvilágosodás filozófiai föltevésai és programja helyébe az értelem képességeivel és motiváló erejével szembeni *szkepszist*; az *érzelmek, ösztönök* és a *képzelet* politikai erejének és értelmének hangsúlyozását; a *hagyományban foglalt tudás* nagyra értékelését; az emberi természet *rosszra való hajlandóságának* (és e körülmény állandóságának, sőt megváltoztathatatlanságának) komolyan vételét állítja. Fontos, hogy a felvilágosodás racio-

¹⁷⁴ Az állandóság nem triviálisan érték; mindazonáltal a konzervatív felfogás szerint az állandóság iránti vonzódásunk már a gyermekkorban is fölismerhető, ennyiben mélyen gyökerező ösztön, amiben önmagában nincs semmi rossz. Ettől még a rossz állandósága maga is rossznak minősül, tehát nem megőrzendő. Továbbá van olyan változás is, ami önmagában jó (*varietas delectat*), hiszen ugyancsak általános tapasztalatunk, hogy a totális változatlanóság csömört és tunyaságot okoz, ennyiben a változásban is van önmagában vett 'jó'.

nalizmusával szemben nem az irracionális, hanem az antiracionális a konzervatív attitűd. Az irracionális mindig valamilyen abszolutizmus felé hajlik, amennyiben az ész helyébe valami más akar ültetni ('akarat,' 'élet,' 'faj,' 'nemzet,' 'nép'), s ezzel a konzervatív felfogás szerint maga is a rosszra való hajlandóságunk egyik tünete.

Ezt a tág meghatározást szem előtt tartva, azt alkalmazva a magyar eszmétörténetben megpróbáljuk most történetileg is visszakeresni a konzervatív világnézetet. Azt természetesen célszerű szem előtt tartani, amit a 19. század szabadelvű konszenzusa kapcsán elmondtunk: a konzervatizmus ebben a században is legfőljebb a másod- (vagy inkább harmad-?) hegedűs szerepét játszhatta, s bár pártként éppen a konzervatívok léptek először színre 1846-ban, sem hírük nem volt jó (udvarhűség), sem befolyásuk nem volt jelentős. Ez később sem változott: a magyar 'tory' pártot sosem sikerült létrehozni. Így maradt ez egészen maig: pártpolitikai értelemben a konzervatizmus Magyarországon nem volt sikeres (mint ahogy Európa legtöbb országában sem volt az). Vita kérdése, hogy szellemi-intellektuális befolyása mekkora volt; erről fogalmat természetesen minden olvasó történelmi ismeretei birtokában alkothat, ha a most következő áttekintést elolvassa.¹⁷⁵

ALKOTMÁNYOSSÁG

Történeti létezés: történeti alkotmány

Tágabb távlatból nézve az alkotmányos kontinuitás a magyar konzervatív gondolkodás egyik legtartósabb és leglátványosabb ügye.¹⁷⁶ A már modernnek nevezhető politikai világnézeti vitákban – a felvilágosodás európai kon-

textusában – a magyar konzervatizmus klasszikus pozíciói közé tartozott a magyar alkotmányosság fölmutatása, egyúttal pedig szembeállítás a forradalmi alkotmányozással, és párhuzamba állítása az angol alkotmányos fejlődéssel. Koronként változott, hogy ebből milyen tanulságokat vontak le. A 18. században napirenden lévő, a központi kormányzatok, esetünkben a bécsi kormányzat által vezérelt modernizációs programokkal szemben az ország birodalmon belüli *alkotmányos különállásának*, sajátos jog- és szokásrendjének védelme volt a fő cél; ebben a vonatkozásban a konzervatizmus jobbára politikai védekező reflexként működött, széles és világnézeti heterogén rétegeket is képviselve. A forradalmi alkotmányozást elvi éllel elutasítók számára a magyar alkotmányos hagyomány azonban egyre inkább világnézeti jelentőségre tett szert; az angol párhuzam ugyanis segítette a Burke-féle forradalomkritika¹⁷⁷ konstruktív, az angol alkotmányt rekonstruált, azaz *történeti*, semmint megkonstruált ('írott' vagy kodifikált) politikai rendszernek tekintő koncepcionális elemeinek átvételét.

koncepcióban. Például Edmund Burke élesen bírálta a természetes jogokból eredő társadalmi szerződés koncepcióját; de ettől még szerinte is léteznek természetes jogok, csak ezek másként működnek a történetileg létező társadalom keretei között, mint egy elképzelt társadalomban. Egy burke-iánus konzervatív felfogás tehát képes kezelni egy 'szerződéselvű' és egy 'történeti nyelvet' – vagy inkább elvet és érvet is. Miru György: *Az alkotmányozás politikai nyelve 1948-49-ben*. Budapest, 2015, L'Harmattan – TIT Kossuth Klub. Takáts József a reformkorban nem is két, hanem négy politikai nyelvet különböztet meg; de tanulmányában úgy fogalmaz, hogy egy-egy szerző többféle nyelvet (értsd: érvkészletet) is használt; s hogy léteztek másféle – például konzervatív 'átiratok' is. Takáts József: *Politikai beszédmódok a magyar 19. század elején. Irodalomtörténeti Közlemények*, 1998. 5–6. Jellemző, hogy a konzervatizmus nála is megjelent, mint háttérértelmezési horizont. Nekünk ez bőven elegendő.

¹⁷⁷ Burke-öt Magyarországon részben német forrásokon keresztül ismerték meg, s elég korán. Szűcs Zoltán Gábor mellett érvel, hogy a burke-i érvelés egy 'protokonzervatív' beszédmódként elég jól azonosítható a 18. század végétől az 1830-as évekig, mivel e nyelv, kérdései és válaszai elsősorban a politikai rend stabilitásával, a hagyományos társadalmi viszonyok természetességével, az emberi megismerőképeség korlátaival, a radikális változások veszélyességével álltak kapcsolatban, vagyis csupa olyasmivel, amit a konzervativizmus címkéje alatt szoktunk tárgyalni." Burke és a magyar 'protokonzervatívok'. Politikai diskurzustörténeti esettanulmány. In Horkay Hörcher Ferenc – Szilágyi Márton szerk.: *Edmund Burke esztétikája és az európai felvilágosodás*. Budapest, 2011, Ráció, 278–270., 255. p. A 'protokonzervatív' fogalom sem rossz, sőt, szerencsésebb, mint az előző jegyzetben említett variánsok a 'beszédmódra', mert eleve utal egy történetileg értelmezhető és ma is létező hagyományra, illetve világnézetre. Lásd még Szűcs Zoltán Gábor: *Magyar protokonzervatívok. Kommentár*, 2009. 3. 17–31. p.

¹⁷⁵ Gyurgyák János szerint ez a befolyás mindig is csekély volt (A magyar konzervatív hagyomány. *Népszabadság*, 2009. február 7.). Csizmadia Ervin alapján egyetért vele, de ennek az említett pártpolitikai kudarcokban látja az okát (A konzervatív szellem és a pártpolitika. *Népszabadság*, 2009. február 26.). De éppen ezért elképzelhetőnek tartja, hogy meglévő pártok arculatát a konzervatív felfogás akár jelentős mértékben befolyásolhatja. Ez itt elég.

¹⁷⁶ Miru György az alkotmányosságról szóló reformkori vitákat bemutató tanulmánya az alkotmányosság (történeti jog) és a republikanizmus (természetjog) „politikai nyelvét” különbözteti meg, de maga is amellel érvel, hogy a két beszédmód át- és ájtárta egymást. Ebből is érzékelhető, hogy itt az elemző által utólag rekonstruált, de a korhoz kötött koncepciókról van szó. A mi retrospektív szempontunkból az alkotmányosság hangsúlyai a konzervatív felfogást erősítik. A konzervatív világnézetet nem diskurzusnak vagy nyelvnek, hanem történetileg önmagára reflektálni képes világnézetnek tekintve több előnyhöz is jutunk, itt például ahhoz, hogy egyes egymást kizárni látszó érveket, amelyek egy-egy „beszédmód” koherenciáját szétfeszítik, mégis össze tudjunk egyeztetni, és pedig egy mélyebben megalapozott

AZ ALAPÍTÁS KIZÁRÁSA

Az 1848-as áprilisi törvények egy csapásra létrehozták ugyan a modern parlamentáris rendszert, de azért itt sem volt szó francia értelemben vett alkotmányozásról, radikális új kezdetről, történelmi alapításról. A rá következő szabadságharc során az alkotmányos kontinuitás fontosságát csak a radikális kisebbség vetette el, a többség számára – legalábbis 1849 tavaszáig – a 'császár ellen a király nevében' maradt a fegyveres ellenállás elfogadható igazolása. Az elnyomás évei alatt részben visszatért az alkotmányosság révén történő közjogi védekezés stratégiája, amely ezúttal is széles konszenzust volt képes létrehozni. A kiegyezés a konzervatívok szemében elfogadható fejlemény volt, bizonyos értelemben az angol dicsőséges forradalom megkésett, de annál üdvözlendőbb analógiája. A korai konzervatizmus összességében többé-kevésbé az angol mintát (mérsekelt whigek) követve beépült a szabadelvű-viktoriánus konszenzusba.¹⁷⁸

AZ INTÉZMÉNYALKOTÁS HAGYOMÁNYA

A politikai világnézetek elméleti síkján azonban az alkotmányosság hagyománya magasabb doktrinális szintre jutott. A magyar történelem egyre szisztematikusabb és a történelemfilozófiailag is tudatosabb értelmezése során a kontinuitás gondolata az *államalkotó képesség* politikai tételévé alakult át, amivel, úgymond a magyar faj (a 'faj' szó ekkor még lényegében 'nemzet'-et jelent) uralmi igényeit lehet alátámasztani. Ez egyébként a 19. század máso-

¹⁷⁸ Természetesen nem kritikátlanul. A konzervatív jelzõt fölvállaló politikai csoportosulások sokféle, ma úgy mondanánk, policy alapú bírálatot fogalmaztak meg a dualizmus évtizedei alatt, rendszerint etatista irányból (állami iparpolitika, központosítottabb közigazgatási, bírói rendszer). A már említett Dessewffyék (József, s fiai, Aurél és Emil) és a hozzájuk hasonlóan a konzervatív felfogást életfelfogássá is tevő Asbóth János nevét érdemes följegyeznünk. Átfogó és nemzetközi példákra támaszkodó politikai vitairatként a legemlékezetesebb Asbóth *Magyar konservatív politika* (Budapest, 1875, Légrády testvérek) című műve. Erről és általában róla lásd Szendrei László: *Asbóth János Magyar konservatív politika c. munkájának kialakulási közege és sajtóvisszhangja*. Debrecen, 2005, Debreceni Egyetemi Történeti Intézete, 97–118. p. A 3. és 4. lábjegyzetben idézett rendszerváltás utáni Asbóth-irodalom mutatja, hogy a modern magyar konzervatizmus számára mennyire fontos volt a szellemi folytonosság megteremtése. Szendrei megítélése is az, hogy bár Asbóth kifejezetten támadja a liberalizmust (ezért keményen támadják is), alapjában véve olyan nagyon nem lép ki egy tágabb liberális-konzervatív konszenzusból. Bő évtizeddel előtte például a konzervatív és szabadelvű gondolatvilág rokonsága és összetartozása mellett érvelt Zichy Antal: *Magyar szabadelvű-konservatív politika*, Pest, 1862, Pfeifer Ferdinánd.

dik felében az imperializmus¹⁷⁹ igazolásának nemzetközileg is bevett megoldása, ebben a magyar változat nem sokban tér el más nyugati változatoktól; persze iránya nem a gyarmati, hanem a belső nem magyar lakosság. Az eredetileg inkább konzervatív érvkészlethez tartozó 'államalkotó képesség' utóbb bőséges hivatkozási alapot szolgáltatott egyrészt a nacionalista/soviniszta, másrészt az egyre masszívabban rasszista felfogások számára is.

KONZERVATÍV SZUVERENITÁSELMÉLET

A még elméletibb igényű megközelítések a *Szent Korona-tant* értelmezheték úgy, amely az angol alkotmányossággal is szembeállítható, amennyiben a szuverenitást eltérően fogja föl: míg az angol megoldásban a szuverenitás hordozója a 'King/Queen in Parliament', addig a magyar alkotmányosságban a szuverenitás hordozója a teljes *politikai test*, amely uralkodó híján egy szimbólum tárgyi létehez kötve képes önmagát kifejezni. A politikai test előbbre való, mint a politikai rendszer (államforma, politikai berendezkedés): ez a 19. században egyrészt elég triviális tétel már, de van két fontos helyi sajátossága.¹⁸⁰

Az egyik az *állam* fogalmának viszonylagos háttérbe szorítása. Nem kívánjuk Carl Schmitt jóval későbbi tézisént beleolvasni a Szent Korona-tan konzervatív értelmezésébe, az viszont okvetlenül megjegyzendő, hogy éppen az erős német államelméleti gondolkodással szemben (amelynek természetesen volt hatása a dualizmus magyar államiségára, a központi kormányzat igen erős kompetenciabővítésére) bizonyos fokú korlátot, ráadásul történetileg igazolt korlátot jelentett.¹⁸¹ Az *alkotmányosított politikai test* (egyfajta

¹⁷⁹ A szót semleges értelemben használjuk, mégpedig a nemzetállam-ideológia egyik elmentéses fogalmaként. Természetesen a 19. század többek között a klasszikus imperializmusok nacionalizálódásáról is szól.

¹⁸⁰ A doktrínával igen sokan foglalkoztak, különösen a két világháború közötti értelmezési vitákról jól használható Egresi Katalin: *A köztársasági eszme és a Szent Korona-tan a magyar politikai gondolkodásban a két világháború között*. In Feitl István szerk.: *Köztársaság a modern kori történelem fényében*. Budapest, 2007, Napvilág, 240–272. p. Fontos, hogy a terjedő totalitárius ideológiák környezetében ez a politikai koncepció egészen a baloldali szociáldemokratáig alkalmasnak látszott a hatalom korlátozására. Monarchikus-középkori eredete és az ehhez tapadó konzervatív, helyenként misztikus, a racionális politikai vitákat lenéző gondolatkörnyelvezet ellenére a modern társadalmi-egyéni szabadság értékét is képviselni tudta.

¹⁸¹ Kautz Gyula: *Politika vagy országászat*. Budapest, 1862, Heckenast. Miru György összefoglalása a magyar állam/politikatudomány fejlődéséről szintén tanulságos. Ő is rámutat arra, hogy a magyar közjogi gondolkodásban a történeti alkotmányosság érveivel szemben a modern igazgatási-közjóléti jogállamiságra építő liberális államelmélet a hegeli államfilozófiát illetően is bizalmatlan maradt. Lásd *Polgárosodás és alkotmányos átalakulás* Schvarcz Gyula politikai gondolkodásában. Debrecen, 1997, 184–204. p.

politikai nemzettudat)¹⁸² történeti valóságossága egyszerűen többet nyomott a latban, mint a *magyar államiság* (pontosabban a független, az országhatáron belül működő központi kormányzat), amely Mohácsnál köztudomásúlag megszűnt. Ennek következtében azonban filozófiai és politikaelméleti relevanciája – legalábbis a német politikai gondolkodáshoz képest¹⁸³ – tartósan másodlagos maradt.¹⁸⁴

A másik sajátosság a kor dominánssá váló kultúr-, később faji nacionalizmus ellenében is értelmezhető *politikai nemzet* fogalmával való erős rokonosság. A dualizmusban egyre erősödő magyar nacionalista érzésekkel kapcsolatban a konzervatív felfogásnak fenntartásai voltak, amúgy már akkor saját hagyományait is követve (elsősorban Széchenyit és Dessewffy Józsefet). Ez a hagyomány védte ugyan a magyar alkotmányt, de azt elsősorban birodalmi örökségnek fogta föl, azaz az 'Országot' (a regnumot) eleve több 'ország' kötelékének tekintette: ezt fejezte ki a „Szent István koronája” vagy a „Magyar Korona” „országai” megfogalmazás. Modern konzervatív kiadásban a „politikai nemzet” fogalma inkább erre a birodalmi hagyományra utalt, semmint a liberális „politikai nemzet” fogalmára, amelyet talán a „polgári nemzet” kifejezéssel lehetne pontosabban megragadni, mert az jobban kifejezi a magánszemélyek egyenlő (nemzetiségre és nyelvre tekintet nélkül) állampolgári státusát. A gyakorlatban azonban, ahogy jeleztük, a liberális felfogás dominált, ami azonban – éppen az individualista-kossuthi kiindulópont miatt – nem volt képes ellenállni a nyelvi és etnikai kollektívizmus amúgy is Európa-szerre terjedő nyomásának, s így abban csakhamar föl is oldódott.¹⁸⁵ A dualizmus

¹⁸² Még csak összefoglalni sem tudjuk Szűcs Jenő korszakalkotó munkásságának eredményeit, amelyeket a magyar nemzettudat történeti kialakulásának föltárásában elért. Egyetlen mondatban tudunk csak utalni arra, hogy a történész minden lényegi változás, átalakulás ellenére is valami mély kontinuitást tud kimutatni az egyes korszakok 'politikai' közösségi tudata, kollektív önelképzelései között. *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. Szeged, 1992, Magyar Őstörténeti Könyvtár.

¹⁸³ A német államkultusz sem a német államiság hagyományából eredt, hiszen ilyen ott még annyira sem létezett, mint Magyarországon. Éppen az ellentétes végletből, a közös állam hiányából is fakadt, hogy a német állam egy teljesen racionalista konstrukcióként (a porosz állam megnagyobbításaként) lép elő a történelemből, vagy ekként vonul be a történelem- és politikai filozófiába. Ehhez képest a magyar közjogi tudat számára az államiság is része volt a történelemnek (ebben a tekintetben a lengyel és a cseh, kisebb mértékben a horvát közjogi tudat hasonló).

¹⁸⁴ Talán összefügg ezzel az Alaptörvénynek az a különösnek ható megoldása, hogy az *A cikk* szerint „Hazánk neve Magyarország” – ehhez képest a köztársaság mint államforma, a jogállamiság, a népszuverenitás másodlagos jelentőségű (lexikografikusan is megjelenített) megállapítások, illetve minőségek (*B cikk*).

¹⁸⁵ A már említett Asbóth jó példa arra, hogy a magyar birodalmi gondolat miként csúszik át a magyar faji szupremáciába (államalkotó elem' Kárpát-medencei – a 'turánizmus' két világ-

szabadelvű-viktoriánus konszenzusában tehát legalábbis egy időre három politikai fogalom csúszott egybe. A gyakorlatban pedig egyszerre jelentkezett a konzervatizmustól inkább idegen etnikai egység és a birodalmi egység politikája: Magyarország befelé egyre elnyomóbb, kifelé (ideértve elsősorban a Lajtnán túli Monarchiát) egyre imperialistább képet mutatott.

LEGITIMIZMUS

Az 1918/19-es traumák a magyar birodalmi gondolatot politikai értelemben végképp illúzióvá tették, a történeti alkotmány birodalmi értelmezése többé nem volt tartható. Az imperialista politikai közérzület és érzések ilyen hirtelen persze nem szűntek meg, sőt, a *turanizmus* koncepciójában még erősödtek is: minden politikai realitás ellenére egy kárpát-medencei központú, de kulturális-szellemi értelemben Ázsiáig, Balkánig, Baltikumig hatni képes birodalom ábrándjai napirenden voltak és maradtak.¹⁸⁶

háború közötti ideológiájában ezen túlnyúló – illetékességgel). Ezt a gondolatot képviseli Rákosi Viktor, Beksics Gusztáv. Ehhez lásd Ifj. Bertényi Iván: A „magyar birodalmi gondolatról” – az I. világháború előtt. *Kommentár*, 2007. 4. 40–56. p. és Romsics Ignác: A magyar birodalmi gondolat. *Mozgó Világ Online*, 2012. augusztus, http://epa.oszk.hu/01300/01326/00142/pdf/EPA01326_mozgo_vilag_2012_08_5769.pdf. A magyar birodalmi gondolkodást a konzervatizmus fontos részeként mutatja be Romsics Gergely is: *Nép, nemzet, birodalom*. Budapest, 2010, Új Mandátum. Bár megfogalmazásában „[a] magyar önkép két meghatározó oszlopaként az alkotmány kultuszát és a birodalmi gondolatot határozhatjuk meg” (285. p.), itteni értelmezésünk szerint ez a köztudatban kétségkívül evidenciává vált két tétel a konzervatív felfogás hatásának tudható be. Más kérdés, hogy *kifelé* nem volt meggyőző. De nem szabad elfelejteni, hogy az I. világháború után a többi birodalomnak is – a britnek is! – bealkonyult, az új típusú birodalmak, mint a német, már teljesen más politikai eszmékre épültek – Fehér holló volt az olyan konzervatív, mint Kecskeméthy Aurél (egykor a márciusi ifjak egyike, s valójában inkább európai liberális), aki számára az egész Monarchia volt a 'haza', de nem magyar primátussal. S pontosan ebből a távlatból látott másoknál messzebb: „A mi összes állapotunk egy fénymázolt hazugság; valódi humbug, melynek csillámló szappanbuboréka egyszerre s éppoly gyalázatosan fog szétpattanni és semmivé lenni, mint III. Napóleon rendszere.” Ezek a sorok 1872-ben íródtak. Idézi Buzinkay Géza: A kitagadott szatírikus: Kecskeméthy Aurél. In Somogyi Éva szerk.: *Polgárosodás Közép-Európában Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára*. Budapest, 1991, MTA Történettudományi Intézet, 195–213., 207. p. Talán a legkülönösebb és a hangsúlyozottan katolikus Habsburg-monarchiát úgyszólván kritika nélkül magasztaló összefoglaló, 13 (!) kötetes mű Pezenhoffer Antal munkája, amely műfaját tekintve is sajátos: *A magyar nemzet történelme (a mohácsi vésztől napjainkig)*. A Katolikus Egyház és a Habsburg-ház történelmi szerepe. *Történelmi apologetika. I–XIII*. Pilisszentlélek, 1993–2006, Béke és Igazság Pilisszentléleki Modell Alapítvány Út, Igazság, Élet Kiadója.

¹⁸⁶ Ablonczy Balázs: *Keletre magyar! A magyar turánizmus története*. Budapest, 2016, Jaffa Kiadó. Mi több, azt sem tartjuk kizártnak, hogy szovjet birodalomban betöltött, 1957, s főleg 1968 után kivételes magyar szerephez a birodalmi érzések még valódi politikai legitimációs

A Horthy-rendszer nem konstruált új alkotmányt (illetve eltörölte az 1919. április 2-án bevezetett 'alkotmányt'). Ugyanakkor a történeti alkotmányhoz való formális visszatérés nem oldotta meg a rendszer alkotmányos konszolidációját, hiszen a külső körülmények folytán az ország alapjában más volt, mint 1918 előtt.¹⁸⁷ A folytonosság természetessége megszűnt. Azok, akik ragaszkodtak hozzá, vagyis a legitimisták, jelentős politikai hatást (legalábbis ebben a minőségükben) nem tudtak gyakorolni. Létük azonban éppen a konzervatív perspektívából nagyon is fölértékelődött. Kiindulópontjuk közjogi volt: a kormányzói tisztség és a belőle fakadó közjogi következmények anomáliát, ideiglenes állapotot jelentenek, amelyet a monarchia maradéktalan restaurációjával lehet orvosolni. A legitimisták azonban nemcsak a közjogi, hanem a tágabb politikai kérdések vitáiban is kezdték megformálni álláspontjukat.¹⁸⁸ Politikai platformjuk számos reformjavaslatot is magában foglalt, amelyeket értékelhetünk akár konzervatívnak is (agrárkérdés, választójog óvatos bővítése); de a baloldali, majd a harmincas években egyre robusztusabb jobb- és baloldali politikai diktatúrák és ideológiai abszolutizmusok elutasítását is megfogalmazta. S valójában ez volt a legfontosabb dolog, egyrészt morális-politikai értelemben, másrészt és különösen a későbbi konzervatizmus felől nézve.¹⁸⁹ Nem egyedül ők álltak szemben mindkét szél-

funkciót is be tudtak tölteni. A legvidámabb barakk gúnyos kifejezés, de Magyarországon ezt nem használták; viszont érzékelhető volt egyfajta kivételességtudat, sőt, büszkeség, hogy a 'birodalom' egyfajta kísérleti terepe az ország, ahol a párt első titkárának valóban példátlan személyes népszerűsége részben a moszkvai – vélt vagy valós – befolyásolási képességeiből is adódott.

¹⁸⁷ A kormányzói jogkörrel zajló vitáknak ezért alkotmányformáló hatásuk volt. A vitáról lásd Olasz Lajos: A kormányzói jogkör. In Romsics Ignác szerk.: *A magyar jobboldali hagyomány*. Budapest, 2009, Osiris, 102–137. p.

¹⁸⁸ A 'nagy öregek,' ifj. Andrassy Gyula és Apponyi Albert után Sigray Antal volt a legitimisták vezéregyénisége. Andrassyról lásd Szalai Miklós: *Ifjabb Andrassy Gyula élete és pályája*. Budapest, 2003, MTA Történettudományi Intézete; Sigrayhoz Békés Márton: *A becsület politikája. Gróf Sigray Antal élete és kora*. Vasszilvagy, 2007, Magyar Nyugat Könyvkiadó. További irodalom: Kardos József: *Legitimizmus. Legitimista politikusok Magyarországon a két világháború között*. Budapest, 1998, Korona; *Pethő Sándor válogatott publicisztikája*. Szerk. Závodszy Géza, Budapest, 2005, Akadémiai.

¹⁸⁹ Nagyon határozottan és ma is értelmezhetően konzervatívnak tartja a legitimistákat Békés Márton, lásd *A legitimisták és a legitimizmus*. In Romsics Ignác szerk.: *A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948*. Budapest, 2009, Osiris, 214–242. p. Romsics Bethlen Istvánról szóló könyvében szintén úgy értékeli, hogy a konzervatív politikai irány (ennél többről Bethlenről nem beszélhetünk: ellentétben Telekivel, őt nem érdekelték különösebben az elméleti problémák) a diktatúrák szorításában, komoly liberális platform híján önmagában is sajátos (mi azt mondanánk: civilizációs) hangsúlyt adott a konzervatív világnézetnek. (Bethlen István. *Politikai életrajz*. Budapest, 1991, Magyarországtudat Intézet, 262. p. Ezek a gondolatok tehát már 1991-ben megjelentek.)

sőséggel: ugyanilyen határozottan tette ezt például a polgári demokrata platformot képviselő Vázsonyi Vilmos. A helyzetet, vagyis a mérsékeltek szövetségének történelmi jelentőségét azonban jól illusztrálja, hogy a legitimisták elleni perben Vázsonyi volt a védőügyvéd; s hogy a halála után kiadott válogatott írásaihoz Apponyi Albert írt előszót – tulajdonképpen eulógiát.¹⁹⁰

MONARCHIZMUS

A legitimizmus politikai világnézeti irányultságára a vallásos, döntően a tradicionális katolikus hagyományok és gondolkör erősen hatott. Ebben a tekintetben a politikai filozófiai háttér az ún. monarchizmus jelentette és jelenti ma is. Ez ugyanis nem csupán államformának tekinti a monarchiát, hanem mélyebb teológiai kérdésekkel is összefüggésbe hozza. Ebben a politikai teológiai hagyományban a monarchia és a republika két, egymással antagonisztikus viszonyban lévő elvként határozódik meg. Erre a klasszikus példa a francia (kisebb mértékben a spanyol¹⁹¹) politikai gondolkodás. A monarchizmus-republikánizmus ellentéte több dimenzióban értelmezhető, a lokális vagy partikuláris (politikai, közjogi) ellentét mélyebben a jobb- és baloldal, a múlt és a jövő, a rossz és a jó ütközését is hordozza (természetesen kölcsönösen a másik elv a jó, illetve a rossz). Ugyanígy mind a monarchizmusban, mind a republikánizmusban egyszerre értelmezhető a partikuláris és az univerzális dimenzió: a francia *monarchia* 'a' keresztény (katolikus) állam modelljeként tekintett önmagára; a francia *köztársaság* pedig 'az' emberi ség modellállamát látta önmagában.¹⁹²

¹⁹⁰ Vázsonyi Vilmos: *Beszédei és írásai I–II*. Budapest, 1927, Az Országos Vázsonyi-Emlékbizottság kiadása.

¹⁹¹ Elsősorban az úgynevezett karlistákra kell gondolni, s a napóleoni háborúk sokkjában, a francia republikánus-bonapartista hódítással szemben megfogalmazódó spanyol konzervatizmusra. Legjelesebb gondolkodójuk Donoso Cortes. A spanyol fejlemények sem maradtak ismeretlenek Magyarországon, de hatásuk persze sokkal csekélyebb volt. A kapcsolatokat többek között Menczer Béla igyekezett föltárni. Menczer egyik, a 20. századi konzervatív gondolkodást is befolyásoló ötlete egy olyan szemelvénygyűjtemény kiadása volt, amelyben Cortes, de Maistre, de Bonald, R. Chateaubriand, H. de Balzac, F. von Schlegel, J. Balmes, L. Veuillot, C. Metternich írásai szerepeltek (*Tensions of Order and Freedom. Catholic Political Thought, 1789–1848*. New Brunswick – London, 1952, Transaction Publishers). Az előszót az amerikai konzervatizmus nagy alakja, Russell Kirk írta.

¹⁹² Azt azonban jelezniünk kell, hogy a modern republikánizmus ezt a politikai teológiai utalásrendszert már nem alkalmazza. A francia forradalom vallásos-teológiai jellegét sokan alábecsülik (de már idéztük Fehér Ferenc tanulmányát, amely ezt korrigálja: *A Legfőbb Lény kultusza és a politikum szekularizálásának korlátai. Politikatudományi Szemle*, 1994. 1.

A teológiai dimenzió jóval kisebb jelentőséggel bír a másik nagy monarchista hagyományban, a brit monarchiában, noha itt az állam és az egyház nagyon is összecsúszik. Mindazonáltal a brit monarchia elsősorban politikaelméleti funkciót lát el, ő hordozza a szuverenitást. Az uralkodó nem Istent képviseli, hanem a népet; illetve nem is annyira képviseli, hanem konstituálja, ráadásul kölcsönös módon: az uralkodó és a nép léte egymást föltételezi. A köztársasági forma – némi túlzással – szóba sem kerülhet, mert az a politikai test megsemmisülését jelentené. Ezért a monarchizmus itt sem államforma kérdése, hanem a valós politikai egység, a politikai létezés módja.

A monarchizmus azonban Magyarországon soha nem volt például a franciával vagy a brittel összehasonlítható relevanciájú politikai kérdés, már csak azért sem, mert modern nemzeti monarchiáról az országnak nem volt politikai tapasztalata.¹⁹³ a Habsburg-hagyomány, amelynek szintén megvolt a maga teológiai dimenziója,¹⁹⁴ Magyarországon alig hatott (Ausztriában annál inkább, s ezen keresztül befolyásolta a magyar konzervatív gondolkodást is, erről később).¹⁹⁵ A monarchizmus mint politikai, sőt politikai teológiai (s nemcsak vagy nem elsősorban közjogi-legitimista) álláspont mindazonáltal ma is megtalálható a mai magyar politikai gondolkodásban, bár marginális jelleggel.¹⁹⁶

5–42. p. Az amerikai köztársaság azért szimbolikájában és gyakorlatában is mindmáig sokat megőrzött az alapítás vallásos-teológiai dimenzióiból.

¹⁹³ Vagy csak fikcionalizált: Mátyás mint nemzeti király (igaz, Zrínyi Miklósig visszamenő hagyomány; persze nála sem modern, hanem kora újkori, reneszánsz értelemben veendő a nemzeti jelző).

¹⁹⁴ Elsősorban a római császári – cézári – cím megöröklése és továbbvitele miatt, amihez a magyar apostoli királyság szintén fontos teológiai eszméje is hozzátapadt.

¹⁹⁵ Ezt a teológiai dimenziót most csak illusztrálni tudjuk. Joseph Roth *Radetzky-induló* című regényének egyik szereplője drámai igazságot tár föl: „A Monarchia, a mi Monarchiánk jámborságra van alapítva, arra a hitre, hogy Isten a Habsburgokat választotta ki, hogy uralkodjanak ennyi meg ennyi keresztény népen. [...] Egyik uralkodó sem apostoli, mint [Ferenc József], de egyik európai uralkodó sem függ annyira Isten kegyelmétől és a népnek Isten kegyelmében való hitétől. A német császár akkor is uralkodik, ha Isten elhagyja [...]. De az Osztrák–Magyar Monarchia császárat nem szabad Istennek elhagynia. Most pedig elhagyta!” (Budapest, 1982, Európa, 174. p.). Magyarországon természetesen szó sem volt ilyen hitről. Ebből adódott az az esély, hogy a Habsburgok számára a magyar trón lehetne a nemzeti királyság kezdete. A magyar legitimizmus el is mozdult ebbe az irányba; a körülmények azonban a nemzeti királyságot lehetetlenné tették.

¹⁹⁶ A monarchista gondolkodás Magyarországon azért igyekszik magyar hagyományokra építeni; de egyetemesebb elméleti igénytel is föllépnek. Ehhez érdemes fölkeresni a <http://regnumportal.hu/regnum2/node/76> és a <http://monarchista.blogspot.hu/2007/> oldalakat. A libertarizmusról szóló alfejezetben is szó lesz róla, hogy a monarchizmus és a libertárius gondolkodás közötti párhuzamok, különösen az osztrák eszmekörben ma is hatnak. Ezek az oldalakon is fölbukkan Mises, s egy kevésbé ismert osztrák gondolkodó, Erik Kuehnelt-Led-

A RENDSZERVÁLTÁSIG

Az 1946-ban megalkotott (I.) köztársasági törvény tehát úgy vezette be a köztársasági államformát, hogy ahhoz ugyanúgy nem fűződtek valós politikai érzelmek, ahogyan a monarchiához sem. Viszont a törvény hangsúlyozottan nem alkotmány volt, ennyiben tehát folytatta a történeti alkotmány hagyományát. Bár a legitimista-konzervatív felfogás képviselői közül a legnagyobb tekintéllyel rendelkező esztergomi érsek még hangot adott az ellenérzéseinek, ennek politikai jelentősége alig volt. Csakhogy az új államforma sem volt hosszú életű, a diktatúra 'alkotmánya' megváltoztatta, s az ország csak az 1989-es alkotmánymódosítások során tért vissza az 1946-os, nem hivatalosan kisalkotmánynak nevezett megoldáshoz. Mert azt, hogy a nemzeti háromoldalú tárgyalások végeredménye egy népszavazás által is megerősített parlamentáris megoldás lett, nem pedig valamilyen elnöki vagy félelnöki rendszer, a politikai erők aktuális viszonyai jelentősen befolyásolták ugyan, ám a politikai érvelésben nem volt elhanyagolható annak a szerepe, hogy az ellenzéki erők a parlamentarizmust jellemzően magyar hagyomány gyanánt tudták fölmutatni.¹⁹⁷

A rendszerváltás során létrehozott alkotmány legitimitása a konzervatív világnézeti képviselőit is tartósan foglalkoztatta. Az alkotmányról mély politikai filozófiai viták nem bontakoztak ki, s a konzervatív megközelítés is a közvetlen politikai jelentésre tudott összpontosítani. Egyfelől el lehetett ismerni, hogy a tárgyalásos átmenet megfelel a konzervatív politikai ízlésnek és felfogásnak, sőt, a történeti folytonosság és a restauráció elemei is számottevőek voltak. Másfelől viszont az érzelmi szálak és a szokások szentesítő erejének hiánya, a kommunista állampárt vélt vagy valós tartós befolyása, valamint a liberális minták tagadhatatlan dominanciája, amelyet főleg az első két ciklusban tevékenykedő Alkotmánybíróság ítélezési gyakorlatában kifogásoltak, a konzervatív megítélés felől nézve fogyatékoságoknak számítottak. Az 1989-es alkotmánnyal, ahogy láttuk, leginkább a liberális felfogást képviselők tudtak azonosulni, de még ők is fenntartásokkal.

dihns (aki amúgy nem konzervatívnak, hanem egyenesen szélsőliberálisnak mondta magát) írásai közül is olvasható néhány.

¹⁹⁷ A parlamentarizmust (a diktatúra időszakait leszámítva) csak a Horthy-rendszer módosította a kormányzói tisztséggel és feladatkörrel, ideiglenes jelleggel, lásd Boros Zsuzsanna – Szabó Dániel: *Parlamentarizmus Magyarországon (1867–1944). Parlament, pártok, választások*. Budapest, 2014, ELTE Eötvös Kiadó. Ripp Zoltán monográfiájában (*Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990*. Budapest; 2006, Napvilág) a rendszerváltásban az ellenzék közjogi konszenzusát liberálisnak tartja ugyan (423. p.), de utal rá, hogy az 1946-os I. törvénycikk részletekbe menően mértékadónak bizonyult az új magyar köztársaság közjogi berendezkedésében. A restauratív szándék tehát kimutatható.

A 2011-es Alaptörvény nem átfogó és tartalmas viták, hanem a politikai erőfölény érvényesítése jegyében született. Szövegezése – főleg a Preambulum – a nemzeti romantika frazeológiáját követi. Mindez számos konzervatív ellenérzéseit is kiváltotta.¹⁹⁸ Tény viszont, hogy megtartva az emberi jogi liberalizmus számára fontos elemeket, a konzervatív felfogás elemei is beépültek az alkotmányba. A szöveg határozottan visszalép 1944-hez, amelyet a magyar szuverenitás megszűnésének dátumaként jelöl meg; a Szent Koronát mint az államiság jelképét említi (bár az 1990-91-es ún. címervita is azzal végződött, hogy az állami címerben a korona kötelező elemmé vált); beemel tradicionálisnak elkönyvelt értékeket és meghatározásokat; másodlagosnak minősíti az államformát, egyúttal viszont megtartja a parlamentáris közjogi hagyományokat. Ami pedig végképp igen szokatlan a modern alkotmányozásokban, az a *történeti alkotmányra* történő explicit utalás, sőt, ennek az alkotmánybíráskodás számára figyelembe veendő elvként való előírása. Az írott alkotmány – az Alaptörvény – tehát érvényesnek nyilvánítja az íratlan – történeti – alkotmányt, legyen az bármi is (hogy pontosan mi, azt az Alkotmánybíróság joga és lehetősége megítélni; s ezzel a bíróság többször élt is).¹⁹⁹ Ebben az értelemben, tehát nyugodtan kijelenthető, hogy a magyar konzervatív hagyomány egyik legfontosabb ügye vagy témája helyet kapott a politikai közgondolkodásban és a jogi gyakorlatban is.

¹⁹⁸ Az előkészítő szakaszban több konzervatív gondolkodó is az alkotmányozás technicista-konstruktivista megközelítésétől is óvott (*Kommentár*, 2010. 6. szám). Lásd még – utólagos kritikaként – Pócsa Kálmán: *Alkotmányozás Magyarországon és az Egyesült Királyságban*. *Kommentár*, 2012. 5. 35–50. p.

¹⁹⁹ A liberális felfogást vallók számára szinte értelmezhetetlen gondolat (Szenté Zoltán: A 2011. évi Alaptörvény és a történeti alkotmány összekapcsolásának mítosza. *Közjogi Szemle*, 2019. 1. 1–8. p.) Mások megértőbbek, például az alábbi összefoglaló, amely a bírói függetlenség, a vallásszabadság és a sajtószabadság témáját említi, amelyben a történeti alkotmány vívmányai igazi támpontként szolgáltak a döntésben. Szakály Zsuzsa: A történeti alkotmány és az alkotmányos identitás az alaptörvény tükrében. *Pro Publico Bono*, 2015. 2. 24–38. p. A történeti alkotmány és a konzervatizmus kapcsolatáról lásd Paczolay Péter: A történelmi alkotmány és a konzervatív jogi gondolkodás. In Tőkéczi László szerk.: *Magyar konzervativizmus – hagyomány és jelenkor*. Budapest 1994, Batthyány Lajos Alapítvány – Barankovics István Alapítvány 29–36. p.

POLITIKAI TUDÁS

A konzervatív felfogás szerint a kormányzás, tágabban a politika nem technika vagy alkalmazott tudomány, hanem tapasztalati tudás, sőt már-már művészet; ez pedig hosszú gyakorlat során elsajátítható képesség, s egyúttal rátermettség függvénye. Talán ebből is ered a konzervatívok vonzódása a kormányzáshoz; egyrészt abban az értelemben, hogy a kormányzás kritikájának, legalábbis normális körülmények között, felfogásuk szerint konstruktívnak kell lennie; másrészt abban az értelemben, hogy – szintén normális körülményeket feltételezve – egy konzervatív habitusú politikus alapján véve mindig kész arra, hogy a kormányzásnak aktív részese legyen. Élesen versengő pártdemokráciákban ezt nyilván nehezebb gyakorlattá tenni; ugyanakkor a jelenség fordítottja is érzékelhető, vagyis maga a kormányzás is hajlamosít a konzervatív attitűdre, függetlenül a pártprogramoktól. Lássuk, miként jelentkezik ez a vonás a magyar konzervatizmusban! Annyit máris sejthetünk, hogy kataklizmákban bővelkedő történelmünk nem könnyíthette meg a kormányzással való ilyen tartós azonosulást.²⁰⁰

A jozefinizmustól a liberális reformokig

Annyi bizonyos, hogy az alkotmányossághoz hasonlóan itt is visszaléphetünk akár a 18. század második felébe, a felvilágosodás korszakába. A nemesi előjogokon és közhatalmi jogosítványokon alapuló kormányzást tudva-levőleg az abszolutista kormányzatok gyakorlatilag mindenütt fölváltották. Az abszolutizmus, amely mögött Hobbes és Bodin államfelfogása egyaránt ott áll, igényelte és meg is teremtette a szakszerűség újabb ismeretköreit, az ismeretek rendszerezését, sőt a belőlük levonható konklúziókat, egyúttal lefektetve a korai társadalomtudományok alapjait is (statisztika [*Staatistik*], Polizei-wissenschaft, kameralizmus: pénzügypolitika, szervezett hadseregfejlesztés, egészségügy, centralizálódó és homogenizálódó jogrendszerek). Ezt a feladatot Magyarországra nézve a bécsi központi kormányzat végezte el, nem kis mértékben támaszkodva fizetett és önként ajánlkozó (ma úgy mondanánk: köztisztviselői karrierre vágyó) magyar szakértőkre is.

A központi kormányzattal szemben állók elsősorban az ország alkotmányos rendjét védték, s nem a kormányzás efféle tudományos-technikai meg-

²⁰⁰ A politikai tudás problémáját a legmarkánsabban Láncki András állította a magyar konzervatizmus fókuszába, ehhez kapcsolódó írásai könyvben is elérhetők: *A politikai tudásról*. Máriabesnyő, 2012, Attraktor.

közelítésével kapcsolatban gyakoroltak kritikát.²⁰¹ Sem a tudomány, sem a technika, sem a szakértelem fogalmai ebben az összefüggésben nem léteztek. Amikor tehát a reformkor modernizációs lendülete megindul, a tudomány és a szakértelem autoritása terén kormány(erők) és liberális ellenzék között nincs érdemi vita. Nincs is talán jobb illusztráció, mint Széchenyi István személye, aki egyszerre volt radikális elméleti reformer (már idéztük: mivel Magyarország „nem volt, hanem lesz” – a múltnak nincs önértéke) és elkötelezett kormánytisztviselő (lásd az Al-Duna szabályozását).²⁰² De az a nézet, hogy a kormányzás nem doktrínák és szervezettség kérdése, már a korai magyar konzervatív gondolkodásban is megjelent, még ha érdemi befolyáshoz nem is jutott.²⁰³

A Bach-korszak és a dualizmus során kiépülő modern államszerkezet különösebb politikai fölhajtás nélkül igazodott is az európai trendekhez, kiépült a magyar közigazgatás, amelyben a közhiedelemmel ellentétben jóval kisebb volt az úgynevezett dzsentribeáramlás, a kapitalizmus miatt talajt veszített, de szakértelemmel nem rendelkező, merőben társadalmi előjogokra alapított nemesi elemek szerepe.²⁰⁴ A professzionalizáció, a német, illetve inkább az

²⁰¹ Sajátos machiavellista csavar ebben a logikában II. Lipót egyik levelének gondolata. Az uralkodó a jó kormányzást a boldogság és a jólét révén határozza meg, de a *hatékony* kormányzás feltételeként említi az alkotmányosságot, a kormányzott ország szokásjogának közismertségét, mivel ennek révén el lehet *hitetni*, hogy valójában nem is a kormány (ti. a teljhatalmú uralkodó) kormányoz. Lásd Schlett István: *A magyar politikai gondolkodás története I.* Budapest, 1996, Korona, 271. p. Köz hely, de fontos, hogy a szokásjogon alapuló törvénykezés (a szokás megelőzi, fölülírja a törvényt: Werbőczy tézise), s ennek folyományaként a kormányzás Magyarországon, a magyar politika centrumában, azaz a Diétán gyakorlatilag konszenzusos tételnek számított. Lásd Szijártó M. István: *A Diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792.* Keszthely, 2010, Balaton Akadémia.

²⁰² Széchenyi igen sokáig mesterének tekintette Metternich herceget. Naplói tanúskodnak arról, hogy mennyire fontos volt számára Metternich véleménye (politikai tudása); azt kifejezetten igyekezett tanulságként és útmutatásként rögzíteni a maga számára.

²⁰³ Remek példát találunk erre Gróf Szécsen Antal németül megjelent (magyarul máig nem olvasható) művében, a *Politische Fragen der Gegenwart*-ban [A jelenkor politikai kérdései] (Wien, 1851, Jasper-Hügel-Manz). A konstitucionalizmusról szóló fejezetből idézünk: „[i]smét mások roppant mesterséges állammechanizmust képzelnek el. A hatalmi ágak kölcsönös egymásra hatását méríkskélí, fölismerik a mérséklő elemek szükségességét, nagyszerű téziseket fogalmaznak meg minderről; ámde rendszereik gyakorlati alkalmazása során csak erőtlén szurrogátumokat helyeznek az életerős elemek helyébe, naívan meglepődve és kifáradva tapasztalják, hogy mesterséges gátjaik mennyire gyöngék, s idealista fékjeik mennyire hatástalanok!” (41. p.). Szécsenről lásd Thallóczy Lajos: *Gróf Szécsen Antal.* Budapest, 1901, Athenaeum.

²⁰⁴ A rendszerváltás után szárbá szökkenő magyar társadalomtörténet rendkívüli értéket hozott létre forrásanyagban és elemzésben egyaránt, amelyet áttekinteni sincs módunkban, de amelynek ismerete a mai politikai világnézeti viták kardforgatóinak is hasznára lehetne.

osztrák Beamter-étosz kiépülése haladt tovább, a kormányzás mint politikai probléma lekerült a konzervatívok napirendjéről. A visszatéréshez történelmi sokk vezetett.

A politikai tudás mint sorstudás

A PROBLÉMA

Többször említettük, hogy a Trianon után teljes egészében megkérdőjeleződő (a politikai gyakorlatban viszont számos dimenzióban folytatódó) ancien régime, a viktoriánus-szabadelvű világ elrontott, elhibázott, útjavesztett korszaknak tűnt, amelyet technikailag (államigazgatási értelemben) talán alkalmas, de mélyebb értelemben, a nemzet vagy nép politikai sorskérdéseinek még föltevésére sem, nemhogy megválaszolására alkalmas elit dominált. A kormányozni (igazgatni) tudás elégtelen, itt mélyebb vagy alapjaiban másféle tudásra van (illetve lett volna) szükség. Ez volt az új konszenzus (ezt még a polgári radikálisok is osztották), amelyen belül általánossága és kritikai éle miatt nem mindig könnyű egymástól elkülöníteni a konzervatív, népi-nemzeti, tradicionalista, radikális jobboldali pozíciókat. Számos fontos szerző életében találunk mai szemmel élesnek látszó irányváltásokat. De mivel mindegyikben közös, hogy az ideológiai fogalomhasználat beemelése révén a történelem magyarázatát politikai világnézeti síkra terelik, s ezzel implicit módon különbséget tesznek a kormányzás technikája, illetve közjogi felfogása (Magyarországon nagyjából ezt nevezték államelméletnek), valamint a politikai tudás között, ezért ebben a nagyon tág, s persze retrospektívan körülrít értelemben az új konszenzus még konzervatívnak is nevezhető.

Itt is fontos fölidézni, hogy a 19. századi liberalizmus bírálata, illetve a történelem liberális értelmezése (haladás) és annak bírálata nem kizárólag magyar jelenség. Még a győztes, de kivérzett, és a vesztesekhez hasonlóan háborús sokk alatt álló országokban is hasonlóan éles bírálatok érték a háborúért felelősnek gondolt korábbi konszenzust és gyakorlatot. Főként francia, német és olasz mintákra utalhatunk, a kritikai konzervatizmus második nagy korszakára (ha az elsőt a francia forradalom idejére tesszük), amelyből aztán különféle további világnézetek fakadtak. A radikális változatok aztán szakítottak is a szintén egyre inkább 19. századnak érzékelt és értett (mérsékelt, polgári) konzervatizmussal, és sokfelé tényleges politikai hatalomhoz jutó pártok, mozgalmak ideológiájává váltak.

Mindez Magyarországon a nyilas hatalomátvételig nem következett be. Láttuk, hogy a Horthy-rendszert a jobbára 19. századi habitusú konzerva-

tívek sok ponton bírálták ugyan, de nem utasították el, s végig képesek voltak jelentős (de nem kizárólagos) befolyást gyakorolni a kormányzásra.²⁰⁵ A kérdés mármost az, hogy honnan, milyen forrásból lehet tájékozódni a helyes és helytelen politikai lehetőségek felől, illetve hogy milyen fölkészültségre, tudásra, tapasztalatra van szükség a helyes út megtalálásához és fölállalásához.

Úgy látjuk, ezen a ponton valóban véget ér a bírálat valamelyest konzervatívnak mondható konszenzusa. Ahogy a bevezetőben jeleztük, radikális politikai változások közben a kormányozni tudás politikai generációkon át fölhalmozódó elképzelésének eleve nehéz konkrét értelmet adni. Mégis, a konzervatív felfogásnak olyan válasz felelhet meg, amely az adott politikai közösség történelmére és közös, társadalmi tudására összpontosít, de nem zárkózik magába, hanem képes és hajlandó tágabb civilizációs kereteket is figyelembe venni. De nem lehet csodálni, hogy a történelmi viharok között ezt a tudást nem annyira a gyakran változó és összeomló, de legalábbis könnyen megingathatónak látszó intézményekben, hanem bizonyos személyekben keresték sokan, így a konzervatívok is.

A POLITIKAI BÖLCS – A TÖRTÉNÉSZ?

Eleve az egyik legklasszikusabb konzervatív elgondolásnak mondható, hogy a keresett politikai tudás valamilyen politikai *bölcsnél* van. Az elgondolás egyrészt azért klasszikus, mert Platón már alaposan ki is dolgozta, ráadásul többféleképpen (a Filozófus, az Államférfi, a Törvényhozó alakjaiban); másrészt a politikai filozófia történetében mindvégig népszerű maradt. Még a modern demokráciában is működik, amihez a már említett Leo Strauss gondolkodása, sőt tevékenysége is jó illusztráció.²⁰⁶

²⁰⁵ A két emblemikus alak Bethlen István és Teleki Pál. Ablonczy Balázs (Bethlen István és Teleki Pál konzervativizmusa. In Romsics Ignác szerk.: *A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948*. Budapest, 2009, Osiris, 167–85. p.) mindkettőjüket konzervatívnek tartja, de ő is jelzi, hogy Teleki egyáltalán nem zárkózott el a kor modern abszolutista törekvéseitől és gondolkodásától. Bizonyos értelemben vízvázalstónak tekinthetjük a numerus clausust: ez sem liberális, sem konzervatív felfogásban nem fogadható el. A jogfosztás akkor is jogfosztás, tehát törvénytelen, ha konzervatív érveket (társadalmi kiegyensúlyozás, igazságosság, igazságtétel) sorakoztatnak föl mögötte. A későbbi zsidótörvények esetében a konzervatívok azért jellemzően az ellenzők oldalán álltak.

²⁰⁶ Legendák és anekdoták szólnak arról, hogy Strauss chicagói tanítványai, a megszerzett politikai tudás (bölcsség?) birtokában hogyan hódították meg a neokonzervatív áramlat képviselőiként az amerikai kormányzatot a kilencvenes években.

A húszas évek Magyarországon erre az elgondolásra az egyik legjobb, s leghatásosabban működő példa Szekfű Gyula, illetve az általa megrajzolt Széchenyi István-portré.²⁰⁷ Szekfű értelmezésében és a helyes politikai út megfogalmazásában Széchenyi kitüntetett szerepet kap. Egyenesen archetipikus alakká stilizálódik, az okos és körültekintő, nyugatos, de magyar haladás jelképévé válva, aki a helyes történelmi útra kívánta terelni az országot a maga – figyeljünk jól – „konzervatív reformrendszerével”.²⁰⁸ Szekfű azonban nem áll meg itt, hanem nyomban szembe állítja vele a politikai bölcs ellenfiguráját, aki természetesen Kossuth. Az ellenalak az importált, doktriner, majd gyakorlati liberalizmus atyja, aki, illetve akinek utódai feltartóztathatatlanul viszik az országot a káoszba és a bukásba. A forradalmi hevületet és illúziót a dualizmus politikai korrupciója követi, a kettő között mély összefüggés van, hiába ellensége maga Kossuth a kiegyezésnek mint politikai paktumnak. A politikai bölcsség Szekfű szerint a konzervatív oldalon van,²⁰⁹ amelyet mintegy magába sűrít, megjelenít Széchenyi alakja.

Tudni kell, hogy Szekfű *módszere* nem új. Sőt, a módszerben rejlő mondanivaló – a tudás mindig személyekben rejlik – sem új. A magyar politikai irodalom művelőitől korábban sem állt távol a portré műfaja. Thomas B. Macaulay esszéit lefordították és azok népszerűek voltak; Kemény Zsigmond (aki Macaulay-ról is írt esszét) szintén Széchenyiről (valamint a két Wesselényiről) alkotott politikai arcképet,²¹⁰ Csengery Antal a magyar „szónokról és státusférfiakról”.²¹¹ A példákat sokáig sorolhatnánk,²¹² hozzátevé, hogy a műfaj napjainkban is népszerű, igazolva, hogy mennyire tartós az az általános várakozás, hogy a politikusok megértése a politikai közösség előtt álló

²⁰⁷ Szekfű első, tudatosan ikonoklasztikus műve szintén személyről szól, aki bizonyos értelemben a bölcs ellentéte: *A száműzött Rákóczi*. 1715–35. Budapest, 1913, MTA.

²⁰⁸ Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, 1935, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Ő is érzékeli és hangsúlyozza, hogy Széchenyi nem sorolható be egyértelműen konzervatívnak, mindazonáltal mint Szent Istvánhoz mérhető őstípus, államférfi, aki, mintegy Kossuthtal szembeállítva, mintegy saját jogú konzervatizmust alapított.

²⁰⁹ „A liberális korszak szigorú megítélése nem választhatja többé két ellenséges táborba a nemzetet, mert immár mindenki megegyezik abban, hogy a liberális közelmúlt a tévelygés korszaka volt, melyből csak szerves munkával, a valódi nemzeti hagyományok kiépítése által emelkedhetünk ki.” Uo. 6. p.

²¹⁰ *Sorsok és vonzások*. Budapest, 1970, Szépirodalmi.

²¹¹ Csengery Antal: *Magyar szónokok és státusférfiak. Politikai jellemrajzok*. Pest, 1851, Heckenast.

²¹² Mikszáth Kálmán és Kecskeméthy Aurél („Kákay Aranyos” néven írt) miniatűr, sokszor inkább ironikus-gúnyos portréi sem tévesztettek hatást, de ezekből inkább a politikai bölcs ellenfiguráit ismerhetjük meg. A műfaj magyar irodalmának elméleti földolgozása még várat magára.

politikai dilemmák, kérdések, nehézségek megértésének, sőt megoldásának is a kulcsa.²¹³

A politikai bölcsről való írás tehát maga is politikai írás, amit éppen ezért lehet bölcsen és kevésbé bölcsen csinálni. Maga Platón a klasszikus példa, hiszen írásainak főhőse gyakran az a Szókratész, aki filozófusnak ugyan bölcs, de politikai filozófusnak már nem föltétlenül: sem magát, sem az athéni államot nem képes megvédelmezni. Ezért akár arra is gondolhatunk, hogy Platón talán önmagát tartja a bölcsesség valódi ismerőjének, miközben mesteréről ír. De hogyan különböztethetjük meg őket? Ez a platóni 'tanítás' alapidilemmája, ebből szűrték le sokan – ahogy Strauss is – azt a tézist, hogy a politikai bölcs sohasem lehet teljesen őszinte; hogy a platóni bölcsesség nem azonos azzal, amit Szókratész tanított. Az igazi bölcs nem mondhatja ki a teljes igazságot, s ha a dolgokat a megfelelő irányba kívánja terelni, akkor olyan nyelvet kell használnia, amit mindenki megért, s helyesen ért.

Szekfű persze nem ezen a szinten vizsgálódik. Ő Széchenyiről ír, éspedig történészként. De éppen ebben van a lényeg: valójában *nem Széchenyre*, hanem *Szekfű Gyulára* irányítja a figyelmet. Ez még nem nagy újdonság, de van egy fontos implikációja: a politikai tudáshoz és bölcsességhez a *történész* autoritásán át vezet az út. Az államférfiak cselekedeteinek ismerete persze fontos a konzervatív világnézet számára. Ám ez az ismeret attól politikai, hogy politikai tétje, cselekvést befolyásoló ereje van. Ez a tudás nem marad, mert nem maradhat meg az akadémiai falak között. A történész (s nem a filozófus, mint Platónnál) veszi kezébe a politikus tanítását és nevelését.²¹⁴ A törté-

²¹³ Ma sem nélkülözzük a híres vagy hírhedt, de történelemalakító emberekről szóló könyveket. A magát nem is konzervatívnak, hanem reakciónak nevező John Lukacs kimondottan hangsúlyozza, hogy a történetírás valamilyen formában politikai gondolkodás is. Egyik főhőse, Winston Churchill páratlan politikai pályafutását és sikereit megelőzően és követően maga is műkedvelő, de jelentős történész is volt. Másik hőse, Truman elnök politikai ítélőképességét Lukacs szerint szokatlan történelmi műveltségének is köszönhetette: „Mi sem tudjuk kiszámítani, mennyivel vagyunk adósai Truman történelmi ismereteinek. Kevés amerikai elnök ismerte annyira a történelmet, mint Harry Truman. [...] Történelemszemlélete a hagyományos életrajzírói szemlélet volt [...] inkább az ember alakítja a történelmet, mint a történelem az embert.” Lukacs: 1945. *A nulla év*. Budapest, 1996, Európa, 111. p. A magyar aktuálpolitika portréfeldolgozásának hagyományát sajátos módon egy baloldali szerző, Lengyel László ápolja (*Kis magyar bestiárium*, Budapest, 2001, Helikon; *Új magyar bestiárium*, Budapest, 2015, Helikon). A liberalizmus-fejezetben is találkoztunk portrékönyvekkel (Tókéczki: *Tisza István*, Litván: *Jászi Oszkár*); az utóbbi évtizedben pedig se szeri, se száma az államférfiakról írt nagymonográfiáknak, ezeket itt nem vesszük sorra, de fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy ezek a művek – akarva, nem akarva – erőteljesen hozzájárulnak a konzervatív szemlélet fenntartásához.

²¹⁴ Ha nevelés: konzervatív felfogásban a politikai nevelés nem föltétlenül szakítható el a családi viszonyoktól, elkötelezettségtől, a politikára való tudatos fölkészüléstől és fölkészítéstől, elsősorban az arisztokrácia köreiben. Ismert példa lehet az Eötvös és a Széchenyi család.

nészautoritáson (ideértve az eszmetörténészét is) keresztül fölismert politikai bölcs, s az általa birtokolt politikai bölcsesség tézise még a hivatalosan nem konzervatív történelemszemléletbe is konzervatív vonásokat visz, amelyek aztán vagy a bemutatott államférfi, vagy a történelemmagyarázó történész alakjában válnak érzékelhetővé.²¹⁵

A konzervatív felfogás számára azonban *nem magától értetődő*, hogy a történész a politikai bölcsesség letéteményese, a politikai bölcsnek igazi ismerője. Nem nehéz fölismerni a probléma gyökerét. Egyrészt a politikai tudáshoz a konzervatív világnézetben valóban szükség van a történelemre, a tapasztalati tudásra, s még az is igaz lehet, hogy a politikai vezetők közül valóban az bizonyul bölcsnek, aki ismerte a történelmet. (Persze éppen Széchenyi nem különösebben jól.) Másrészt azonban a történelem tudása önmagában kevés: ezt éppen az mutatja meg, hogy a történészek nem voltak föltétlenül politikai bölcsök. A keresett tudás ugyanis politikai, ezért eleve többféle. Éppen ezért a konzervatívoknak föl kellett ismerniük, hogy fölösleges, s valószínűleg félrevezető abban reménykedni, hogy a történelem úgy, ahogyan a történész elmondja, azaz mások tettein át, a politikai tudást maradéktalanul és igazságként tartalmazza. A politikai tudás legalább annyira kötődik a jelenhez és a jövőhöz; mi több, lehet, hogy pont ettől képes történelmet *csinálni*.²¹⁶ A történelem vagy annak ismerete önmagában tehát elégtelen egy politikai tudás megszerzéséhez, a politikai bölcs, ha van ilyen, nem csak a történelmet ismeri; következésképpen a történész szükségképpen elégtelen képet tud csak adni a politikai bölcsről és bölcsességéről.

A viszontagságos történelem azonban zavarba is ejtheti a konzervatívot. Gondolhatunk Károlyi Mihályra, vagy főleg a Baththyány családra: az első felelős magyar miniszterelnök radikális nézeteket vallott; távoli rokona, Kázmér, a 48-as emigráció balszárnyán helyezkedett el; Ervin ismert anarchista volt az 1900-as évek elején; Tivadar a Károlyi-kormány belügyminisztere volt.

²¹⁵ Még a strukturalista – de már nem marxista – Szűcs Jenő is *Az utolsó Árpádok* mint államférfiak köré szervezi utolsó nagy művét (Budapest, 2002, Osiris), amelyben IV. Béla a hibáiból tanulni képes szervezőszéniként jelenik meg, aki korai, fiatalos, radikális, de nosztalgikus konzervatizmusát képes volt lecserélni egy klasszikusan rugalmas, de határozottan arisztokratikus-praktikus kormányzati stílussal és koncepcióval. Szűcs azonban *maga is* egyfajta konzervatív jelképpé vált azzal, hogy az ország Nyugathoz való történelmi tartozását a szovjet birodalom nyomasztó jelenlétében volt képes hatásosan megindokolni (*Vázlat Európa három történelmi régiójáról*).

²¹⁶ Tamás G. Miklós másik jelentős konzervatív esszéjében, a *Vázlat a hagyományról*-ban (in *Idola Tribus*, Párizs, 1989, Magyar Füzetek Könyvei 12, 246–274. p.) elképzelhetőnek látszik tartani, hogy a hagyományt tudatosan lezárjuk, s igazságát elfogadjuk. Minthogy azonban az igazság saját hagyományunk szerint szabad vitában ismerhető föl, a hagyomány lezárása legalábbis nehezen elképzelhető művelet; ráadásul a hagyomány hagyományként való fölfogása eleve kizárja, hogy azt igazságnak tekintsük. Ez az esszé is inkább a nehézségek fölismerésében és exponálásában segít. Megnyugtató vagy legalábbis egyértelmű megoldást nem nyújt.

A FILOZÓFUS ÉS A MISZTIKUS KÖZÖTT: KONZERVATÍV DILEMMÁK

Szekfű nem egyszerűen portrét rajzolt. Nemcsak Széchenyiről, Kossuthról, Rákócziáról írt, hanem politikai világnézetekről is. A konzervatizmust és a liberalizmust nemzeti sorskérdés, illetve sorsválasztás gyanánt interpretálta, nagy hatással kötötte össze a politikai világnézeteket a történelem tudásának és helyes politikai értelmezésének témájával. Concha Győző például úgy látta, hogy Szekfű a két 'elvet' afféle absztrakt, végletekig kiélezett, ráadásul szerinté átpszychologizált-miszticizált módon használja (ő persze egymást kiegészítő elveknek tekintette őket).²¹⁷ Ez már az az újdonság, amelyről főntebb is beszélünk: a politikai jó és rossz kétpólusú világgént áll előttünk, amelynek részleteit a bölcs ismeri, de amelyet a közösség előtt föltárni csak metaforák, példabeszédek révén lehet. Nem is nagyon hasznosak ezek a világnézeti kategóriák. Sokkal célravezetőbbek, hatásosabbak, színesebbek azok a fogalmak, amelyekhez erősebben tudnak érzelmek tapadni: a 'kuruc' és a 'labanc' irányzat, a 'kismagyar' és a 'nagy magyar' koncepciói, s a 'lelki alkat' fogalma.

A konzervatív felfogás ambivalensen viszonyul ehhez a nyelvhez és a vele kifejezett tudáshoz. Nem zárja ki, hogy valódi igazságok kifejezésére alkalmas: Platón megmutatta, hogy a filozófiai igazság költői képekkel olykor könnyebben megközelíthető, mint olyan fogalmakkal, amelyek meghatározása során gyakran tautológiákba ütközünk. Mégsem volt a filozófusok között nála nagyobb ellensége a költőknek, meséknek, a káosz, a konfliktus, az irracionális világaként bemutatott, elbeszélteni isteni világnak. Ezt az ambivalenciát a konzervatizmus mélyen átérzi és gyakorolja. Egyfelől elfogadja, hogy a történelmi és személyes tapasztalat, illetve azok ötvözte politikailag fontos tudás alapja, amelyet nem mindig lehet és szükséges a filozófia bevett fogalmaival kifejezni; főleg nem akkor, ha a politikai közösség ezt a nyelvet eleve nem vagy nehezen érti. A zsarnokságról és a szabadságról való értekezés helyett Athénban is meggyőzőbb volt Kreón alakjára és sorsára rámutatni. Másfelől viszont nem kívánja ezt a tudást valamilyen beavatottsághoz, kizárólagosan birtokolt gnószishoz kötni,²¹⁸ s azt sem gondolja, hogy ezt a tudást kizárólag metaforák és képek segítségével, egyfajta szellemi ezoterika keretében lehetne megszerezni és birtokolni.

²¹⁷ Concha: *A konzervatív és a liberális elv*.

²¹⁸ A politikai tudás félreértésének gnoszticizmusként való megragadása Eric Voegelin filozófiájának egyik kulcseleme. Voegelin maga is elég ezoterikus nyelven írt, ezért hatása jóval csekélyebb a konzervatizmusra, mint a többi klasszikusé, s ez így van Magyarországon is. Legátfogóbb feldolgozása magyarul: G. Fodor Gábor: *Kérdéstílalom. Eric Voegelin politikai filozófiája*. Budapest, 2004, L'Harmattan.

Edmund Burke itt is fontos példa. Számára a képzelet valóban politikai csatater; de a küzdelmet azért az érvek vívják. Nála a filozófus, a betűk embere, az értelmiségi, az ideológus a féltudás alakja; az igazság pedig valóban képes nyelven érthető meg a legjobban. Mindazonáltal a jó politikához politikusokra, a politikáról saját szabályai szerint gondolkodni tudókra, nem pedig művészekre, zsenikre, beavatottakra és prófétákra van szükség. A végső igazságot kizárólagosan ismerő politikai misztikus alakja nem fér bele a politikai tudásról szóló racionális, a filozófia fogalmaival megragadható világnézeti diskurzusba.

Nem könnyű a gnoszticizmus és a racionalizmus közötti úton haladni. A racionalista nyelvvel és tudásképpel szembehelyezkedő más politikai világnézetek – elsősorban a radikális-fasiszta jobboldal, a tradicionalizmus, valamint a népiség – ugyanezzel a dilemmával szembesülnek. A magyar eszmétörténetben kiemelten fontos népi gondolkodás és a konzervatizmus közötti határvonal részben amiatt húzható meg nehezen, mert a dilemma tudatosítását, pontos megfogalmazását a két háború között szerfölött erős szellemtörténeti irányzat eleve megnehezítette. Még a (társadalom)tudomány képviselői is előszeretettel használtak olyan kategóriákat, illetve értelmeztek át korábbiakat (például egy történelmi korszak, vagy egy eszmei irányzat 'elvét' igyekeztek megragadni, azon valamiféle szellemi karaktert, egyúttal reális hajtóerőt érve), amelyek egyszerre sugalltak valamiféle mélyebb és igazabb tudást, egyúttal azonban a szerző személyes megértéséhez és lényeglátásához kötődtek. (Nem kivétel ez alól például Max Weber sem: a 'karizma' jellemzően ilyen kategória nála.)

Két példát hozunk erre a problémára. Az egyik Joó Tibor, az 1945-ben, még fiatalon elhunyt gondolkodó, aki a magyar nacionalizmus egyfajta konzervatív eszméjét kívánta megfogalmazni, amelyben szerinte az európai-egyetemes elem éppoly fontos, mint a partikuláris lojalitás, a helyhez és néphez való hűség. Ennek a hűségnek a magyarázatát és igazolását igyekezett kifejteni, túllépve a liberalizmus dilemmáin (lásd az előző fejezetben), de nem beletrőrdve az érzelem, az irracionalitás, a 'vér szava' mítoszába: „Mind a népnek, mind a nemzetnek a lényegét abban kell látnunk, amit szellemének, géniuszának szoktak nevezni, s ami bizonyos alapvető, az egész szellemi életre, erkölcsre, művészetre, világszemléletre, vallásosságra kiterjedő magatartást jelent. [...] Ha egy nép vagy nemzet sajátos egyéniségét kutatjuk, ez az első kérdés, ennek a mibenléte, alkata, értékrendszere. [...] A néphez vagy nemzethez az ember szellemileg tartozik, nem a »vér« által, vagy bármiféle más módon. [...] [S]zármazhat valaki egy nép vagy nemzet »véréből«, ha nem annak a körében nő föl és sosem tudja meg származását, sosem lesz tagja ősei népének vagy nemzetének, az a népiség vagy nemzetiség sosem éled föl

benne, mert nincsen rá lehetőség, hogy szellemében részesüljön. Egyszóval mindkettő, népiség és nemzetiség egyaránt, nem természeti, még csak nem is pszichikai, lelki állapot, még kevésbé politikai, hanem merőben szellemi.”²¹⁹

Joó gyakran bőbeszédűen, felszínesen fogalmaz, nem megy mélyebbre, mint a megszokott toposzok (pl. Magyarország a Nyugat védőbástyája). Nála lényegesen mélyebbre hatol, de a racionális megismerés eszközeivel dolgozik Prohászka Lajos. Egyik jellegzetesen finom gondolatát idézzük: „[...] a nyugati szellem hozománya nem más a magyar élet testén, nem kívülről rá-rakódott kéreg, [...] de nem is puszta minta, amelyre az Európába szakadt, exogén nép a valóság nyomása alatt kénytelen-kelletlen formálódik, hanem bensőleg, gyökeréből összenőtt vele [...] De ebből ered egyszersmind a magyar szellem örökös ingatagsága és egyensúlyozatlansága is. Az ellenállás és a felejtés lelki bizonytalanságában indul meg a magyarság európai útja.”²²⁰ Prohászka ebben a szövegben elsősorban (de nem kizárólag) a német szellemmel állítja párhuzamba és kontrasztba a magyarságot, a közvetítői szerep betöltésére látja hivatva. Bár életművének föltárása még várat magára, szinte bizonyos, hogy Prohászka a magyar konzervatív filozófiai gondolkodás egyik legmagasabb színvonalú klasszikusa.²²¹

Hamvas Béla, a hozzá hasonló mélységű filozófus már egy markáns tradicionalista keretben tárgyalja a nemzet hivatását, lelkét, szellemét. Gyakran hasonlóan hangolt és találó metaforákkal, fogalmakkal, lényegmegragadásokkal dolgozik, így akár ide is sorolhatnánk; a markánsan nem konzervatív háttér miatt azonban nem itt tárgyaljuk.²²²

²¹⁹ Joó Tibor: *Magyar nacionalizmus*. Budapest, 1941, Athenaeum, 268–269. p. További irodalom Csizmadia Ervin: A magyar politikai fejlődés írói. Szekfű Gyula, Babits Mihály, Joó Tibor. *Kommentár*, 2017. 1. 68–77. p.; Filep Tamás Gusztáv: „A nemzet mint tiszta idealitás” – Joó Tiborról. *Kommentár*, 2006. 3. 98–108. p.

²²⁰ *A vándor és a bujdosó*. Reprint, Szeged, 1990 (eredeti: Budapest, 1936).

²²¹ Két, korábban publikálatlan írásához fűzött bevezetőjében Lackó Miklós is úgy értékeli, hogy Prohászka a szellemtudománynak nem a misztikus, hanem az intellektuális irányzatához áll közel; egész szellemi habitusát és felfogását az egyensúly keresése jellemzi. A kultúr-filozófus Prohászka Lajos. *Századvég*, 1997. ősz, 61–65. p.

²²² A szintén inkább konzervatív (a náci által betiltott) Hermann Keyserling egész Európát áttekintette egy efféle nemzeti lényeg-szemponthól: *Das Spektrum Europas* (Heidelberg, 1928, N. Kampmann VI.). Botos Máté: Keyserling és az arisztokratikus magyar étosz a Spektrum Europas alapján. *Kommentár*, 2007. 2. 71–83. p. Békés Márton úgy érvel, hogy valójában Németh László drámái-regényei is egyetemes-platóni ideákat közvetítenek, elsősorban egy-egy alakjukon keresztül, s így – tehetjük hozzá – nem föltétlenül egy misztikus-népi tudásréteghez nyúlnak vissza. Németh László politikai platonizmusa. *Kommentár*, 2007. 1. 3–10. p.

A POLITIKAI REALISTA – KICSODA?

Ha az imént Platónat emlegettük, akkor itt is idézhetünk klasszikus szerzőt, ezúttal Arisztotelészt. Bár hatalmas irodalom foglalkozik vele, s a modern konzervatizmushoz való viszonya is ellentmondásos, azért legalább annyi joggal hivatkozhat rá a modern konzervatív is, mint Platónra. Számos más dolog mellett Arisztotelész a társadalom, helyesebben a politikai közösség és a hatalom, a vezetés, a polgárok életének minősége közötti összefüggések egyik legnagyobb hatású elemzője. Az általa használt empirikus-normatív módszer szerint minden politikai közösségnek megvan a maga jó és rossz alkotmánya, optimális és korrupt rendje. Az alkotmányok mechanikusan nem exportálhatók vagy importálhatók, de nem is változtathatatlanok, s nem is attól jók, hogy léteznek, és ahogy léteznek, mert minőségük a közjó elérésétől, a hatalomgyakorlás milyenségétől függ. Arisztotelészt nemcsak azért nem nevezhetjük szociológusnak, mert anakronizmus volna, hanem azért sem, mert elemzéseinek kontextusa egy általánosabb, az ember rendeltetésére vonatkozó felfogás. Ez a megközelítés tud igazán megihletni egy konzervatív szemléletű társadalmelemzést.²²³

A 19. század egyik legnagyobb hatású arisztotelészi ihletésű társadalmelemzése Tocqueville Amerika-könyve, amit pedig amúgy Magyarországon is széles körben ismertek és olvastak. Tocqueville képes a demokráciát kívülről szemlélni, máig felülmúlhatatlan pontossággal és teljességigénnyel elemezni; s erre részben azért van módja, mert világos normatív föltevései vannak: ti. a szabadság és az egyenlőség értékeinek elfogadása, anélkül, hogy azokat egymásra redukálhatónak tartaná.²²⁴

Arisztotelész és Tocqueville egyaránt politikai realisták, mivel a létező uralmi viszonyok elemzéséből indulnak ki; ugyanakkor a politikai tudás természetére nézve is pontos leírásuk van, ami mindenképpen tartalmaz normatív, egyetemes érvényű szempontokat. Bármilyen szokatlanul vagy megle-

²²³ A realista politikaelmélet – ha elmélet – sok további klasszikust tud fölmutatni Thuküdidészről Tacitusig, Szent Ágostontól Machiavelliig, Montesquieu-tól David Hume-ig. Itt két ’rendszeres’ gondolkodót idézünk.

²²⁴ Néhány fontos írás Tocqueville modern értelmezéséhez magyarul: *Szabadság és/vagy egyenlőség. Tocqueville-tanulmányok*. Pilismarót, 2006, Politikai Filozófia Közhazsnú Alapítvány. A kötetben konzervatív és liberális világnézetű eszméletörténészek és teoretikusok egyaránt szerepelnek, a nyitó szöveg John Lukacsól van. Lukacs kitér a ’liberális vagy konzervatív volt-e Tocqueville?’ problémájára. Egyrészt idézi Tocqueville-t, aki egyik jelzőt sem vallotta magáénak; másrészt jelzi, hogy a recepcióban mindkét értelmezés legitim; harmadrészt viszont a kérdést nem tartja már relevánsnak. Mindez elég mozgásteret ad ahhoz, hogy itt Tocqueville felfogásának egyes elemeit beilleszthessük az itteni konzervatív értelmezésbe. A baloldalon jóval ritkábban idézik Tocqueville-t.

pően hangzik is, de ezt a szemléletet Bibó István elemzése nagyon elegánsan és meggyőzően képviselik. Bibót még véletlenül sem szokták beleilleszteni a konzervatív világnézetbe, s alighanem ő maga is tiltakozott volna ellene.²²⁵ Arról sincs tudomásunk, hogy akár Arisztotelész, akár Tocqueville gondolkodása mélyen hatott volna rá: Ettől azonban a szemléletbeli hasonlóságok nagyon is föltűnőek. Bőségesen beszél arról, hogy a magyar – általában a kelet-európai, illetve a német – társadalomfejlődés hol és miért jutott *zsákutcába* (normatív elem); szól a politikai felelősségről, nem kizárva, hogy egy politikai tévedés erkölcsi hibákat, hanyatlást is okozhat. De az erkölcsi hibákat (önelégtelenség, korrupció, a valós társadalmi problémák iránti közöny) is beleágyazza a történelmi adottságokba (leíró-történelmi realizmus). A kiegyezés *politikai hazugságként* való azonosításában elegánsan köti össze a politikai és az erkölcsi alkalmatlanságot és tévedést. Alkattanával, amelyben az egyének és csoportok 'lelki alkatát' objektív társadalmi körülményekkel hozza kölcsönös összefüggésbe (s elutasítja a misztikus-spirituális tényezők realitását) igen tartós hatást gyakorolt a későbbi magyar politikai gondolkodásra.²²⁶ Bibó elképzeléseit nem érdemes mérőben szociológiai vagy szociálpszichológiai tudományként felfogni: azok nagyon is politikai elképzelések és magyarázatok, egy határozottan arisztotelészi politikai tudás-konceptióhoz állnak a legközelebb, s ennyiben nyugodtan beépíthetők a konzervatív világnézet történeti konstrukciójába is. A legfontosabb ok pedig, amiért Bibót érdemes itt

²²⁵ Takáts József azonban A megfelelő ötvözet. Konzervatív összetevők a Bibó-életműben című tanulmányában szintén a konzervatív Bibót fedezi fel. In Takáts József: *A megfelelő ötvözet. Politikai eszmétörténeti tanulmányok*. Budapest, 2014, Osiris.

²²⁶ Lásd Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. In *Válogatott tanulmányok II.* Budapest, 1986, Magvető, 569–619. p. Értelmezéséhez lásd Oláy Csaba: Bibó a nemzeti és a politikai identitásról. *Világosság*, 2013. tavasz–nyár, 221–232. p.; Trencsényi Balázs: Bibó István és az „alkat-diskurzus”. In uő: *A politikai nyelvei. Eszmétörténeti tanulmányok*. Budapest, 2007, Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, 138–226. p. Az magától értetődik, hogy Bibó normatív premisszái mások voltak: demokrácia, egyenlőség, haladás – nagyjából a francia felvilágosodás humanista koncepciója. Messzire vezetne, de megjegyzésre érdemes, hogy Bibó ugyanakkor komolyan vette Ágoston pesszimizmusát is, például a hatalomról, a jog funkcióiról szóló írásaiban. Ezek értelemszerűen inkább konzervatív érzékenységéről tanúskodnak, noha Bibó úgy gondolta, hogy a hatalom legalábbis részben megszelídíthető, elszámoltathatóvá tehető. Bibó realista és ideológiaellenes felfogását több tanulmány is bemutatja: Dénes Iván Zoltán szerk.: *A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Pécs, 1993, Tanulmány. Bibó realizmusát és bölcs-voltát elemzi igen értően Nagy J. Endre: Tettbeszéd. Bibó István 1935-ös „megtérése”. In Dénes Iván Zoltán szerk.: *Megtalálni a szabadság rendjét. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Budapest, 2001, Új Mandátum; 111–143. p. Szintén a realizmust és az ágostoni hatás fontosságát hangsúlyozza a kötet két további tanulmánya (Percz László: Az antispekulativitás jegyében. 37–56. p.; Rác Sándor: Bibó István a társadalomszerveződésről. 57–74. p.).

idézni, az a 'hamis realista' fogalma, amivel szemben – logikailag – léteznie kell igazi vagy valódi realistának is. Ezt ő nem fejt ki, de természetesen nem nehéz rájönni – más írásai ezt még egyértelműbbé teszik –, hogy ő így gondol magára. A realista politikai tudás mindenestre abban áll, hogy a világos normatív elkötelezettség mellett határozottság, cselekvőkészség, és a radikális lépésektől sem idegenkedő bátorság egyszerre van jelen (ez nem kis mértékben Weber híres meghatározását idézi föl a politikusi hivatásról).

Mondanunk sem kell, hogy a konzervatív felfogás számára a 'normatív elkötelezettség' mibenléte okozza a legnagyobb fejfájást. Bibó a felvilágosodás, humanizmus, haladás programját tekintette kiindulópontnak; a konzervatív felfogás ezt természetesen nem osztja. Megkereshető-e Arisztotelész tanácsát követve a *legjobb magyar* politikai rend? Ha igen, akkor a konzervatív rá tud mutatni a politikai tudás forrására, s ha ehhez a megfelelő politikai képességek társulnak, megszülethet a politikai realista – aki bizonyosan politikus lesz. Maga Bibó, mint tudjuk, egyáltalán nem idegenkedett a politikai szerepvállalástól, legföljebb groteszk fintora a történelemnek, hogy normatív realizmusa dacára az utókor inkább a moralista-naiv, bár kétségkívül impozáns bátorsággal és tartással rendelkező politikust látja benne. Diktatórikus körülmények között a realizmus másként jelenik meg, mint a korlátozott állam és politika viszonyai között. A diktatúrával szembeni ellenállás más hatalomgyakorlási módokat igényel vagy tesz hozzáférhetővé mindkét oldalon. A magyar 'ellenállás' a Kádár-rendszerrel szemben nem számíthatott például jelentős társadalmi támogatottságra, ezért a morális kitartás, a jogvédelem, a véleményszabadság tényleges gyakorlása legalább annyira 'realizmus' volt, mint a hatalommal való egyezkedés stratégiájának követése. A tárgyalásos átmenet ennek a két koncepciónak, illetve stratégiának az elegyítéseként is leírható, ahol a körülmények változása hol az egyiket, hogy a másikat látszott realizistikusabbá tenni. A végeredmény ismert: létrejött az új demokratikus és szabad rend. Ennek keretei között viszont újra kellett tanulni a politikacsinálást is. Hol találjuk az ehhez szükséges tudást?

A SZAKÉRTŐ ÉS A POLITIKUS

A rendszerváltás utáni konzervatív felfogás a politikai tudást illetően két nagy állításban foglalható össze. Az egyik kritikai, a másik konstruktív. A kritikai állítás lényege, hogy hol *nem* található ez a tudás; a konstruktív állítás pedig természetesen az, hogy hol igen.

A kritika politikai tartalma az, hogy téves az a nézet, amely a politikai tudást a *szakértőkben* keresi. Az új rend politikai alapvetéséhez tartozott – leg-

alábbis jelentős ideig –, hogy a névleges politikai elit nagy része alkalmatlan a kormányzásra, mivel társadalmi, gazdasági, tudományos és egyéb ismeretei ehhez elégtelenek, márpedig ezek nélkül modern kormányzás nem folytatható. Ennélfogva a politikai tudás egyszerűen szakértői tudás, vagy másképpen tudományos tudás vagy ismeret.

Bár Hayek és Polányi Mihály nézetei arról, hogy a társadalom nem tervezhető, nagyon összhangban voltak ezzel a kritikával, látni fogjuk, hogy a konstruktív tézis (hol van a politikai tudás) kifejtésében ezek már nem használhatók: egyikük sem érdeklődik mélyebben a politikai hatalom gyakorlása, a gyakorlati kormányzás mibenléte iránt. Éppen a kormányzásra való erőteljesebb fókusz miatt volt érdekesebb náluk Michael Oakeshott bírálata a politikai racionalizmussal kapcsolatban, noha a szöveg más tanulmányokkal együtt viszonylag későn, csak 2001-ben jelent meg magyarul.²²⁷ Oakeshott érvelésével a 'szakértői kormányzás' problémáját is jobban meg lehetett ragadni.²²⁸ A politikai racionalizmus olyan kormányzásfilozófia, amelyből hiányzik a valódi politikai tudás vagy inkább bölcsesség. Mivel a kommunista diktatúrában nincs politika, legfőbb ideológia és technológia, ezért nincs lehetőség politikai tapasztalatok összegyűjtésére, a valódi kormányzásra. A szakértelem, a politikai racionalizmus helyi neve, ezért valójában csak mese. Olyan mese, amelyben sokan és mélyen hittek, hiszen a diktatúra utolsó évtizedei Magyarországon a felvilágosult, jozefinista, reformer kormányzás jegyében teltek; az egyre helyesebb megoldások, az egyre jobb reformok végeláthatatlan sorban követték egymást. Oakeshott-tól a konzervatívok azonban azt tanulták meg, hogy a szakértelem mítosza mélyén hamis tudás van; hogy a racionalizmus semmivel sem észszerűbb, mint a fanatikus irracionális; hogy a bukott rendszer kudarca a 'szakértők' kudarca is, s ezért a kormányozni tudás mélyebben megalapozott politikai tudást igényel.²²⁹

Oakeshott persze elsősorban saját, történelmileg stabil brit és amerikai világának tapasztalataira épített, így valamilyen mértékben még mindig támaszkodhatott arra, hogy létezik egy ellentétes, nem szakértői hagyomány

²²⁷ Politikai racionalizmus. In *Politikai racionalizmus*. Budapest, 2001, Új Mandátum; 123–152. p.

²²⁸ A 'szakértelem' is tag fogalom, hiszen a tudomány is fölparcellázódott. Szűcs Zoltán Gábor például a rendszerváltás egyik domináns 'nyelvét' (itteni megközelítésünkben: a politikailag releváns tudásra vonatkozó tudást) 'szociologizálónak' nevezi (*Az antalli pillanat. A nemzeti történelem szerepe a magyar politikai diskurzusban. 1989–1993*. Budapest, 2010, L'Harmattan).

²²⁹ Ennek a kritikai tézisnek konzekvens képviselője Molnár Attila Károly, aki az említett Oakeshott-kötet szövegeit válogatta és a terjedelmes előszóban mutatta be a szerző gondolkodását. Lásd még tőle Quadriga: A jó rendről. *Kommentár*, 2006. 2. 3–18. p.; Kit érdekel a szociológia? *Kommentár*, 2007. 4. 21–39. p.

és tudás, amely kellő eligazítást nyújthat a mindenkori jelen politikai kihívásai között is. Magyarországon azonban a politikai racionalizmus (szakértői kormányzás) mélyebben beágyazott hagyománynak tűnt, így sokak szerint a konzervatív kritikának is jóval mélyebbre kellett mennie, egészen addig az állításig, hogy a múlt tehertétele olyan súlyos, hogy a megőrzés-óvatos változtatás konzervatív ösztönére nem is szabad hagyatkozni. A 'szakértelemre' való hivatkozás ugyanis tényleg politika, ti. manipulatív hatalmi retorika, amely egy mélyebb hatalmi struktúra megőrzését szolgálja.²³⁰ Ennek lebontásához nem elég a konzervatív racionalizmuskritika, ehhez realista politikára van szükség, amely képes számolni a hatalom és ellenhatalom valóságával. A demokratikus-alkotmányos rend keretei között a hatalom ugyanolyan realitás, mint a diktatúrákban; a szakértő mint a politikai tudás birtokosa nem (csak) filozófiai téveszme, hanem hatékony politikai mítosz. Vele szembeállítani tehát csak a valódi politikai tudás birtokában lehet: ez a tudás értelemszerűen másnál, mint a hatalom birtokosánál nem is lehet. Lánczi András így foglalja össze ezt a fölismerést: „A politikai bölcsesség és a praktikus tudás közötti különbség relatív, nem szubsztantív. [...] Vissza kell térnünk a politika valóban releváns kérdéseire: ezek a hatalom és a hatalom feltételei – nem pedig az igazságosság; a politikus maga – nem pedig az intézmények; és az, amit a politikusok tesznek – nem pedig az, amit tenniük kellene.”²³¹

Ezzel meg is fogalmaztuk a konstruktív tézist: a politikai tudás máshol, mint a politikusnál nem lehet. A tudás valódiságát értelemszerűen csak a hatalom megszerzésének és megtartásának képessége igazolhatja vissza. Sem 'a' történelem szubjektív politikai megtapasztalása, sem annak tudományos ismerete, sem egyéb kitüntetett tudomány- vagy szakterület ismerete, sem valamilyen misztikus-ezoterikus tudás, sem a morális autoritás nem azonosítható a politikai tudással. Ez valójában univerzális tudás: szakértői kormányzás sosem volt lehetséges, legfőbb szakértőinek föltüntetett kormányzás. Oakeshott bírálata, ha nem is naiv, de egyoldalú: igaza van abban, hogy a szakértelem, a szaktudás révén nem lehet jól kormányozni, mert ahhoz más is kell tudni; ám arról nem vesz tudomást, hogy minden igazi politikus ösztö-

²³⁰ Lánczi András a *Konzervatív Kiáltvány* (Máriabesnyő-Gödöllő, 2002, Attraktor) című esszégyűjteményében elutasítja ugyan a radikális cselekvést (a rendet akarni kell, de nem kell tenni: 52. p.); de a „posztkommunistáknak” a hatalomból való eltávolítását szükségesnek nevezi, továbbá nagyon masszív kommunista hagyományról beszél, amellyel a konzervatívoknak – vélhetően kellő morális és szellemi radikalizmussal – szembe kell nézniük. Nincsen tehát töretlen konzervatív folytonosság, a helyzet – akárhogy is nézzük – nem teszi lehetővé a lassú átmenetet.

²³¹ Bölcsesség és tudás között: A kreativitás politikája a posztkommunista világban. *Kommentár*, 2009. 2. 21–40., 40. p.

nösen 'jól' kormányoz, mert igazából megveti és nem veszi komolyan a szakértelmet. Oakeshott után Tilo Schabert következett.²³²

Ez a továbblépés nem minden konzervatív számára fogadható el minden fenntartás nélkül. Az oakeshotti negatív tézist valószínűleg egyetértés övezi, hiszen ennek magja Burke-nél is megtalálható. Sőt, ugyanerre gondolva a konstruktív állítás sem kifogásolható: a politikai tudás végső soron a politikus birtokában van. Az azonban már nem magától értetődő, hogy a politikai tudás a politikai érvényesülés (hatalmi siker) tudása-e, vagy a politikai közösséget szolgáló kormányzás tudása is: Burke bizonyosan az utóbbi nézetet képviselte. Másként megközelítve: ha a politikai realizmus a hatalom elmélete (és gyakorlata), akkor a realizmus önmagában még nem konzervatizmus.²³³ Az előző fejezetben is láttuk, hogy a liberális, sőt, s talán még inkább a radikális baloldali felfogás számára is fontos támponttá vált a realizmus egyik vélt vagy valódi klasszikusa, Carl Schmitt. A liberálisok a pluralizmus megoldásához támaszkodhattak rá (a minimális egyetértés valóban csak minimumot jelent, de olyat, amelynek nemcsak erkölcsi, hanem politikai jelentése és jelentősége is van, például a közbizalom, a tisztesség, a rend, a biztonság), a baloldal a politikai akcionizmus teoretikusaként gondolhatott rá. A konzervatív felfogás azonban abból, hogy a politikusok a föltevés szerint jobban ismerik a politikát, mint a nem politikusok, nem azt a következtetést vonja le, hogy a politikusok cselekvése például morális szempontok szerint nem bírálható felül; s azt sem, hogy a politikai cselekvés szükségképpen a legmagasabb rendű vagy mással nem helyettesíthető cselekvés. A konzervatizmusban a politikai tudás nem automatikusan a legmagasabb rendű tudás. A konzervatív felfogás komplex politikai világnézet; ami azonban magában foglalja azt is, hogy a politikára is képes kívülről tekinteni.²³⁴

²³² A politika méltóságáról és jelentőségéről. Budapest, 2013, Századvég. A könyvet kiadó Századvég Alapítvány mint szellemi műhely vezetői – Láncai András, majd G. Fodor Gábor – a mértékadó teoretikusai az Oakeshott–Schabert-átmenetnek, s általában a konzervatizmus és a realista politikaelmélet szoros kapcsolata tézisének. Kitüntetetten fontosnak tartja ideológusi szerepüket Aron Buzogany – Mihai Varga: The ideational foundations of the illiberal backlash in Central and Eastern Europe: the case of Hungary. *Review of International Political Economy*, 2018. 6. 811–828. p.

²³³ A realizmusról szóló első nagyobb lélegzetű magyar nyelvű politikaelméleti (többségében eszméletörténeti) tanulmánykötet szerzői politikai világnézetüket tekintve a lehető leg szélesebb spektrumot fedték le (Szűcs Zoltán Gábor – Gyulai Attila szerk.: *A hatalom kódében. Bevezetés a realista politikaelméletbe*. Budapest, 2016, L'Harmattan).

²³⁴ Schmitt sem állítja, hogy a politikai logika nem versenyezhet más logikával, akár az etikaival. Ebben az értelemben ő maga is pluralista marad. Más írásai – főleg a vezérelvről – sugallnak egy olyan meggyőződést, hogy a politikai logika egyszerűen nem tűr maga fölött más autoritást, s hogy ez ellen sem a filozófia, sem a politikaelmélet nem tehet semmit.

TÁRSADALOM, HARMÓNIA, EGYENSÚLY

A társiasság gondolatvilága

A francia forradalom társadalmi forradalom is volt, a forradalmi háború pedig nem katonák, hanem civilek háborúja volt. A 'civil' természetesen a citoyen-t, vagyis a köztársaság polgárát, azaz a politika új alanyát jelentette, amely vagy aki – ahogy láttuk – elsősorban a liberális felfogás számára referenciapont. Ahhoz azonban, hogy a politika alkalmas alanyává, s ne romboló erejévé váljon a polgár, előbb bourgeois-vá kell válnia: a klasszikus konzervatív reflex és ösztön ezt a feltételt állítja föl. Mert a burke-ánus konzervatív tiszteli ugyan a nemességet (Burke sokszor idézett bekezdésben temeti a 'lovagiasság' kultúráját, s egyúttal Európa dicsőségét), de számára a nemesi kiváltságok már nem érinthetetlenek. Anglia ugyanis olyan politikai közösség, amelynek alapját egy új világ, a *társadalom* képezi, amelyben tulajdonánál, funkciójánál, tudásánál fogva vesz részt a polgár, s a származás már másodlagos. A társadalomban való részvétel fontosabb, mint a politikában, pontosabban a kormányzásban való részvétel; a politika, ha nem is mellékes, de mindenképpen másodlagos tevékenység. A nagy újdonság tehát a társadalom mint magánpolgárok együttese, akik számára ez a közeg maga a nyilvánosság, a köz és a társaság.

Az Angliához képest jóval patriarkálisabb, feudálisabb országok, köztük Magyarország még nem társadalom. A nemesek együttese *rend*, kaszt, s nem *társaság*. Viszont történeti létezése, folytonossága, a politikai közösség és köztudat fenntartásában játszott szerepe tagadhatatlan. A történelmi helyzet pedig úgy hozta, hogy a társaság, a társas élet, majd ebből társadalom 'megteremtése' is feladatává vált: legalábbis Széchenyi így látta. A *Hitel* provokatív és radikális programja, programszerűsége miatt Dessewffy részben joggal tiltakozott, de a tradicionális-patriarkális kiindulópontja miatt nem tudta méltányolni vagy mélyebben megérteni a modernebbül konzervatív Széchenyi alapvető gondolatát. A *hitel* fogalmát ugyanis eleve mélyebb értelemmel látja el: „A hitel tágasabb értelemben. Tudniillik: hinni és hihetni egymásnak.”²³⁵ Ez a mélyebb, morális, egyúttal viszont a társadalmi élet egyáltalán vett lehetőségét (őszinteség nélkül nincs beszélgetés, társalgás, ami nélkül viszont nincs közös cselekvés) is megragadó összefüggésére építő program aligha-

²³⁵ Széchenyi István: *Hitel. Mai magyar nyelven*. Budapest, 2016, Logod Bt., 204. p. Széchenyi szellemében választottuk ezt a kiadást. A régi szövegek is a mának szólnak; ahogy a korabeli régít kellett az akkori újba illeszteni, vagy az újat a régibe, ugyanígy van értelme annak is, hogy régi szöveget az új nyelvben ismerjük meg.

nem az egyik legszerencsésebb kiindulópont, amit a magyar eszmetörténetből meg tudunk nevezni. Széchenyi egyetlen kifejezéssel szinte az összes politikai világnézeti regisztert egyszerre meg tudta szövelezni. Ennek konzervatív hangzása a mélyebb tartományban érzékelhető, azaz ott, ahol a hitel mögött a hihetőség, az őszinteség, s vele együtt egy közös nyelv szükségessége is föl van vetve.

Az említett brit társadalmi fejlődésre reflektáló filozófiában ez a gondolat természetesen korábban megjelent. Általánosabb megfogalmazással: a civilizálódás magában véve is megoldja a politikai konfliktusok jó részét. A társas élet *kidolgozása*, a *minőség* növelése segít az emberiséget (illetve később a nemzetet is) fölemelni.²³⁶ A nyelvművelés, a tudás terjesztése, az esztétikai igényesség, az udvariasság és általában a formák iránti érzék pallérozása – mindezek mai szemmel olvasva erőtlenné, politikailag hatástalannak tűnő gondolatok, de tudni kell, hogy a kor nyugati politikai irodalma ezeket nagyon komolyan vette. Rousseau lázadásának radikalizmusa is ezt erősíti meg: a szabadság elvesztését semmilyen civilizáltság nem kárpótolja. A konzervatív felfogás szerint viszont igen.

A forradalom azonban kitört; sőt hagyománnyá, állandó kihívássá vált. Ezért a konzervatívok sem vonulhattak vissza a magánéletbe a formákat tovább csiszolgatni. De a program – azaz a társadalom mint társiasság, szociabilitás – megteremtése a köztársaság, a politikai közösség megteremtése előtt továbbra is értelmes maradt. A határozott haladáshoz se forradalomra, se masszív és invazív kormányzati intézkedésekre, reformokra nincs föltétlenül szükség, legfőljebb olyanokra, amelyek nem gátolják, hanem lebontják a polgárosodás előtt az akadályokat. A többi nagyrészt rábízható a jóakarátú, és tenni vágyó emberekre. A polgárrá válás, a társadalmi átalakulás műhelyei és színterei ugyanis a társadalmi kapcsolatok nem kormányzati, nem politikai intézményei. Ezek még hiányoznak, de pótolhatók. Így hát Széchenyi kaszinót létesít, hogy az elit fragmentált, egymással alig, vagy alá-fölé rendeltségi viszonyokban élő csoportjai egyenrangúakként kommunikálhassanak egymással. A lóversenyen a polgárság és a nemesség egyenrangú. A részvényt-

²³⁶ Kármán József így zárja *A nemzet csinosodása* (Budapest, 1981, Magvető) című írását: „Az igaz literátor hozza le [...] a bölcsesség szép világát; a terjeszt a nemzetekre *dicsőséget* és *virágozást* és *közboldogságot*, a teszi a jobbágyot *meggyőződésből* való kész engedelmi jobbágygá, az uralkodó a *szívek* uralkodójává, az ember emberre” (38. p., eredeti kiemelések). Amire érdemes figyelni: egyrészt a harmónia, a konfliktusok megoldásának reménye; másrészt az egyetemesség felé való kinyílás a mondatban. A ’csinosodásról’ mint magyar politikai nyelvről Takáts József munkáiban olvashatunk friss elemzéseket, például Magyar politikai beszédmodok a XIX. század elején. In Szajbély Mihály szerk.: *Mesterek, tanítványok: Ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére*. Budapest, 1999, Magvető, 224–249. p.

társaságban pedig a pénz (a részvénytulajdon) egyenlősége bontja le a kommunikáció akadályait, immár minden előjogot félretolva, de nem romboló, hanem építő céllal. Ezek az intézmények egyúttal egy egymás számára hitelesen megjelenő, belső értékkel rendelkező, azaz a külső, avított és már-már nevetséges jelmezeket levető, magánszemélyek-polgárok érintkezéseit csíholó és nevelő eszközök, amelyek együtteséből a polgári (burzsoá) társadalom megformálódik.

Az úriember eszménye

Sőt, nemcsak ez, hanem egy ennél is konkrétabb cél, egy társadalmi eszmény. A minta továbbra is Anglia, de már a 19. század társadalmi kulcsfigurája, az *úriember*.²³⁷ Az úriember kategóriája volt hivatva képviselni az új nemességet, amely nem előjog, hanem tudatos önművelés és munka (persze nem kétékezi) eredményeként emelkedik föl. Nem azonos a burzsoával, azt legfőljebb nyersanyagnak tekinti. Politikai világnézetében pedig hangsúlyozottan nem a francia citoyen republikánus érzelmeit és étoszát képviseli, hanem a monarchista-arisztokratikus kultúrát és hagyományokat.

Természetesen nem az a kérdés, hogy az úriemberétosz vagy -eszmény mennyire tudta a valóságban fölváltani a korábbi nemesi mentalitást és kultúrát, illetve magába olvasztani a polgárság (nagyon szűk, s ráadásul etnikailag inkább német) rétegeit. Már a dualizmus szerzői is világosan látták, s ezt a két háború közötti hatalmas szociológiai-szociográfiai kutatómunka ismerői is tudták, hogy ehhez a brit/angol mintához szükséges mélyebb gazdasági és társadalmi feltételek – például a tulajdonosi középosztály – sincsenek meg. A ’gentry’ nálunk ’dzsentrí’ lett, ami eleinte ugyan még valóban tartalmazott valami eszményítést, később azonban már inkább megvetést. Ugyanígy, az ’úri középosztály’ sem a polgári homogenitást, hanem a társadalom többi rétegétől, csoportjától való elkülönülést sugallta, s egyre szűkebb ideológiai bázisra építve (pl. „keresztény úri középosztály”).²³⁸

²³⁷ Széchenyi „beszélte a gentlemannyelvet. Beszélte életmódjával, írásaival, meggyőződéseivel, szokásaival, érvrendszerével, szerepválasztásaival és utóéletével – azáltal, hogy annak alanyává tette magát”. Bodrogi Ferenc Máté: Széchenyi István és a gentlemanek nyelve. *Irodalomtörténet*, 2011. 2. 150–176., 151. p.

²³⁸ A középosztály létéről, helyesebben nemlétéről és lehetőségéről dúló korabeli vitákat kisebb könyv méretű tanulmányban foglalja össze például Kövér György: *A magyar középosztály-teremtés programjai és kudarcai. Fogalomtörténeti áttekintése a reformkor végétől a nagy válság kezdetéig*. In uő szerk.: *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon*. Budapest, 2006, Századvég, 77–160. p. További irodalom: Gyáni Gábor: *Polgárság és kö-*

Az úriember nem vált tehát igazán robusztus társadalmi eszménnyé.²³⁹ Asbóth Jánost, a dualizmus talán legismertebb konzervatív gondolkodóját – ironikusan? elismeréssel? – Sir Johnnak titulálták, de ezzel akaratlanul kivételességét is hangsúlyozták. Mikszáth regényeinek egyik fő témája pontosan ez a társadalmi és politikai átmenet, ami többnyire sikertelen (sikeres példát – ott is inkább kivételképpen – Jókainál találunk.) Megfigyelései szerint az új társadalmi eszmény gyors megteremtése belső okokból folyton kudarcba fullad: a demokratából előbújik a földesúr; a liberálisból a cinikus hatalomtechnikus. Csakhogy mindezt Mikszáth maga is egyfajta nagyúri elnézéssel, mondhatni, dzsentriösztönnel képes leírni, folyton relativizálva a bírálatot is. Az olvasók többsége azonban szatíráként, s nem iróniaként olvasta.²⁴⁰

A konzervatizmus számára azért mégis levonható egy tanulság: a nemesi kaszt ösztönei egyfelől tényleg nem tudnak beépülni egy magasabb rendű úriemberétoszba; másfelől viszont a megvetés, a lenézés indulatait sokszor éppen a másik oldal szervilizmusa provokálja. Ezek az ösztönök ugyanakkor valós erkölcsi értékeket is hordoznak; a tragédia az, hogy ez a 'hordozás' nem társadalmiasul, nem válik közhaszonná, közjóvá, ahogy annak idején Széchenyi remélte. Az úriember csak nem születik meg; illetve ami megszületik, az bármilyen kedves és humoros is, magán viseli a gonoszság és az ostobaság lenyomatát.²⁴¹

zéposztály a diskurzusok tükrében. *Századvég*, 1997. tél, 30–45. p.; és Tóth Zoltán: „A magyar középosztály megteremtése”. Uo. 46–72. p.

²³⁹ Ezt állapítja meg Concha Győző is, bár ő még reménykedik: A gentry. In uő: *A konzervatív és a liberális elv*. Gödöllő-Máriabesnyő, 2005, Attraktor, 111–155. p.

²⁴⁰ Éppen ezért merül föl a cinizmus vádjá Mikszáthtal szemben is. A vádat a legalapossabban megvizsgáló Karácsony Sándor szerint Mikszáth nem cinikus, hanem hiteles és őszinte (A cinikus Mikszáth. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1990 3=4: 211–317. p. [újraközlés]). A dzsentrivilágról szinte mindenki írt, vagy érintette; s persze ez nemcsak a regény- és novellairódomra vonatkozik, hanem a filmekre, színjátékokra is. Lásd még Szőcs Máté: Párhuzamos történetek. A dzsentrik a szép- és a szakirodalomban. *Múltunk*, 2011. 2. 20–33. p. Érdemes fölfigyelni arra, hogy J. Swift maró szatírája kora angol és európai társadalmairól ugyanúgy tartalmaz valamiféle latens dicséretet is (a civilizáció áldásai akkor is áldások, ha a korrupció tagadhatatlan), bár Mikszáthhoz képes az ebből adódó ironikus látószög valóban elmosódottabb.

²⁴¹ Nem a magyar dzsentri az egyetlen baljóslatú figura a háború előtti, illetve a két háború közötti 'boldog békeidőkben'. Az osztrák/bécsi kispolgár, aki hasonlóképpen valami nagyobb eszménynek az eltorzult változata, remek párhuzam. A jovialitás-kedélyesség, a híres osztrák Gemütlichkeit baljós, kegyetlen oldalának felmutatása a két világháború közötti osztrák irodalom egyik nagy témája, Karl Kraus, Ödön von Horváth, Leo Perutz, Arthur Schnitzler műveire utalhatunk. (Még messzebb lépve francia analógiákat is találunk, de ezekre végképp nem térhetünk ki.) Mikszáth őket is megelőzve érzékelteti az általánosabb érvényű kilátástalanságot és kétségbeesést, még ha kisebb erővel is, s folyton készen a megbocsátásra, készen a reményre. A dzsentri 'sajtója' persze később sem lett jobb (Hanák Péter történész elítélő értéktétele a

Mikszáthot ellenpontozza, bár nem mond neki ellent Krúdy Gyula. Krúdy politikailag radikális nézeteket vallott, hatása mégis jóval erősebb a konzervatív tradícióban. Ennek oka alkalmasint éppen az, hogy a legnépszerűbb regényeiben ábrázolt ancien régime-mel szemben jóval megértőbb, mint Mikszáth. Talán azért, mert az úriemberség nála esztétikai kategória. Krúdyt nem annyira hősei (alteregóját, Szindbádot leszámítva), mint inkább témái és megközelítésmódja teszi alkalmassá arra, hogy a konzervatív érzékenység és világértelmezés számára referencia legyen. Rendszerint nem úriemberekről írt, s még kevésbé társadalmi eszményekről. Az élet bús-borongós élvezete, a nehezen megközelíthető stílus, bizonyos fokig éppen az ideologizmus teljes hiánya, s persze Krúdy autonóm, hangsúlyozottan nem polgári, de még kevésbé proletár személyisége teszi rokonszenvéssé a konzervatív világlátás számára. Ha az úriember nem is született meg, eszménye nem volt teljesen képzeletbeli és értéktelen.²⁴² S ha van magasrendű és értékközvetítő nosztalgia, akkor az éppen a Krúdy-nosztalgia, amely az 1971-es Szindbád-filmmel kapta meg a zárókövét. A rendszerváltás után megismert Oakeshott-féle attitudinális konzervatizmus-koncepciónak, amely szerint konzervatívnak lenni nem politikai, hanem személyes életprogram,²⁴³ a Krúdy-stílus és téma-választás hibátlanul alá tudott játszani, ha olykor át is csúszva a sznobizmus (szolgai-divatszzerű utánzás) mocsarába. De bármilyen gazdag tartalmú és jelentésteremtő is a konzervatív úriember életeszménye, Krúdy regényeinek költőisége éppen a valóságosság hiányát emeli ki.

Persze miféle valóságban kellett volna az úriembernek a két világháború között helytállnia?²⁴⁴ Hiszen a 19. századi szabadelvű konszenzus elutasítása maga volt az új konszenzus. Akár azért, mert az úriember világa eleve reakciónak tűnt, akár azért, mert a dzsentri képe fölülírta az úriemberét (másodlagos kérdés, hogy ezt milyen tényekkel támasztották alá, vagy vélték alátámaszthatónak); valami látványosan-szomorúan, de visszavonhatatlanul véget ért. Ha mégis volt a nyugati értelemben vett világpolgár úriember éto-

Kádár-rendszer hivatalos álláspontja volt, lásd Szőcs i. m.). Szabó Miklós a rendszerváltás után is rendületlenül kitartott amellett, hogy a magyar konzervatív tradíciók mélyén a dzsentrizmus van (Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története 1867–1918. Budapest, 2003, Új Mandátum).

²⁴² Krúdy a polgáréoszt osztó Márai Sándor számára éppúgy mértékadó, mint a 'reakciós' John Lukacs számára.

²⁴³ M. Oakeshott: Konzervatívnek lenni. In uő: *Politikai racionalizmus*. Budapest, 2001, Új Mandátum, 431–454. p.

²⁴⁴ A helytállás morális feladat is. Ebben a tekintetben vannak vállalható példák: Herczeg Ferenc, a rendszer konzervatív-liberális 'írófejedelme' nemcsak műveiben, hanem a háború előtti és alatti magatartásában is képes volt fenntartani a jó értelemben vett úriemberi étoszt (például az antiszemitizmus elutasításában, zsidó származású szerzők védelmében).

szának hús-vér megtestesülése, az a már említett Justh Zsigmond volt; nevezetes regényének címe pedig mindent kifejez: *Fuimus. Azaz: Voltunk.*²⁴⁵

S mégis: az úriember eszménye nem volt olyan könnyen kiírható. John Lukacs igen markánsan fogalmazza meg, hogy a második világháború morális győztése nem az ideológus, hanem a tisztességes ember; éppen ezért ő a reakciósságot, nem pedig a konzervatizmust tartja a helyénvaló beállítódásnak. De nem a szavak a fontosak.²⁴⁶ Abba, ahogyan a konzervatizmust itt rekonstruáljuk, nagyon is befér egy ilyen Lukacs-féle reakciósság. Ahogyan Kosztolányi számára sem maradt járhatatlan egy olyan út, amely bizonyosan nem politikai világnézet, de a konzervatív habitussal jól megférő látásmód. Esti Kornél ugyanis így summázza a még élhető társadalom alapját: „mivel igazán jók úgyse lehetünk, legalább udvariasak legyünk. Ez az udvariasság pedig nem udvariaskodás volt, nem bók, nem üres fecsegés. Sokszor csak abban állott, hogy kellő pillanatban, észrevétlenül elhelyezzen egy közönyösnek látszó szót, melyet valaki kétségbeesetten várt tőle, mint életének igazolását. Ezt a legkülönb erénynek tartotta. Mindenesetre különbnek, mint az úgynevezett jóságot.”²⁴⁷ Kosztolányi szövegében nem a társadalmilag valamennyire kötött, részben konvenciókból kialakított úriember, hanem a belőle egyetemessé növe morális és politikai ellenforradalmár-eszmény olvasható ki: „az emberiséget azok vitték szerencsétlenségbe, vérbe és piszokba, akik lelkesedtek a közügyért, akik komolyan vették küldetésüket, akik forrón és becsületesen virrasztottak, s jötevői azok voltak, akik csak a maguk dolgával foglalkoztak, a kötelességmulasztók, a közönyösek, az alvók. Nem is az a hiba, hogy a világot kevés bölcsességgel kormányozzák. Az a hiba, hogy egyáltalán kormányozzák.”²⁴⁸ Ez nem anarchizmus, mert az már elv, lelkesedés, közügy. Itt minden politikai ideológiának ellentmondanak, de nem önmagáért, hanem egy önfenntartásra képes, nem tökéletes, de elviselhető mo-

²⁴⁵ Budapest, 1957, Szépirodalmi. A kiadás dátuma meglepő lehet, de ez is hozzátartozik ahhoz, amit a struktúrák továbbéléséről mondtunk.

²⁴⁶ Lukács maga is hivatkozik az úriember-életről: *Évek* (Budapest, 1999, Európa). A konzervatizmus társiasság-gondolköre iránt az egyik legkitartóbb érdeklődést tanúsító Horkay Hörcher Ferenc recenziója ehhez: *A gentleman eszményének hanyatlása*. In uő: *A gentleman születése és hanyatlása*, Budapest, 2006, Helikon, 154–166. p. Egy fontos végjegyzet-észrevétel tőle: „Talán nem túlzás azt állítani, hogy a gentleman fogalmával Lukács egy olyan erkölcsi kategóriára bukkant, amely a magyar és a brit eszmétörténet számos átfedésének egyike, mondjuk a történelmi alkotmányosság és a fontolva haladás jogi és politikai kategóriája mellett” (166. p.).

²⁴⁷ Kosztolányi Dezső: *Esti Kornél*. Budapest, 2002, Magyar Könyvklub, 49–50. p.

²⁴⁸ Uo. 190. p.

rális közösség nevében. A harmincas években talán ez lehetett a konzervatív társadalomeszmény esszenciája.²⁴⁹

Az alkotmányos tradíciót tárgyalva már említettük, hogy igen nehéz kérdés, hogy azokat a politikai világnézeti irányzatokat, amelyek a véget már a 19. század második felében elővételező gazdasági, majd politikai válságokra reagáltak (USA: polgárháború; Franciaország: háborús vereség és Kommün; Anglia: búr háború; Oroszország: vereség Japántól), s amelyek közül az első világháború volt a legmélyebb, miként lehet, illetve érdemes kategorizálni. Azt már világossá tettük, hogy álláspontunk szerint a konzervatizmus semmiképpen sem fogható föl afféle genusfogalomnak és ernyővilágnézetnek, amelybe minden nem baloldali világnézet beleszuszkolható.²⁵⁰ Az európai forradalmi, de legalábbis radikális újkonzervatizmus számára például a régi világ úriembereszménye pontosan olyan hiteltelen eszménynek látszott, mint marxista forradalmáré. Thomas Mann a háború alatt megtagadja a civilizáció-társadalom-jog-politika gondolatvilágát, helyébe a lélek-kultúra-művészet-szabadság világát kívánja állítani.²⁵¹ A háborúból hazatérő fiatal tiszt, a klasszikus polgárcsaládból származó Ernst Jünger a munkásról ír rendkívüli hatású esszét:²⁵² ez egyszerre lázadás az osztályszemlélettel és a polgári világgal szemben. A jóval kevésbé iparosodott magyar társadalomban egy ilyen radikálisan modern, urbánus antiliberalis megközelítésnek nem lehetett hitele, bár a magyar nemzetiszocializmus idővel igyekezett fölzárkózni a német munkásmitológiához is.²⁵³ Helyette inkább az agrárnépesség, a falu, a vidék világának politikai értelmezése kínált friss lehetőségeket. De ez az értelmezés éppúgy nem konzervatív, ahogy a nemzetiszocialista totalitarizmus felé csúszó, a liberalizmuskritikában még konzervatív, de a nemcsak politikai, hanem elvi talaját is elvesztő radikálisoké sem az.

²⁴⁹ Ami Kosztolányi leírásában még hiteles eszmény, az Ottlik Gézánál reménytelen önelentmondás. Az úriember-nevelő intézmény – a kadétiskola – etikai kódexe miben sem különbözik a társadalom farkastörvényeitől. A kifinomultság, az értékek őszinte képviselése pedig nemcsak lehetetlenség, hanem ellenszenves; esetleg paródia, amin nevetni sem lehet (*A drótszemüveg*. <https://mek.oszk.hu/01000/01002/01002.htm#10>).

²⁵⁰ Szabó Miklós többször idézett példánk arra a megközelítésre, amely a baloldali forradalmi alternatíván kívül lényegében mindent az „újkonzervatizmus és jobboldali radikalizmus” címszó alá sorol. Szerteágazó és nagy forrásbázison készült elemzése dicséretesen tág, a magyar eszmétörténetben is pártját ritkítóan széles nemzetközi kitekintést nyújt, de egyszerűen nem veszi komolyan, hogy az újkonzervatív áramlatok nemcsak politikai, hanem elvi vitában állnak a klasszikus konzervatívokkal.

²⁵¹ Thomas Mann: *Egy apolitikus ember elmékedései*. Budapest, 2014, Talentum.

²⁵² *Der Arbeiter*. Stuttgart, 1981, Klett-Cotta.

²⁵³ Az új állam koncepciója a Hungarista Munkaállam nevet viselte. De a harmincas évektől kezdve már a 'konzervatív'-neobarokk' állami szponzorációjú képzőművészet is jóváhagyta a munkás, a modern (acélba öltöztetett) katona, a testi erő kultuszát.

Illegitim társadalmi szövetek...

A kommunista diktatúra minden nem marxista társadalmi eszményt reakciónak bélyegzett meg, beleértve a parasztság világára építő elképzeléseket is. Nemességről, arisztokráciáról, nagypolgárságról szó sem lehetett; az úri középosztályt mély megvetés övezte, s a korábban polgárosodó-kapitalizálódó nagy- és középparaszti réteggel együtt kimondottan üldözte. Ugyanakkor az üldözés és az üldözöttség politikai viszonyai két sajátos hatást váltottak ki. Egyrészt megteremtették a szimpátiát; másrészt bizonyos mértékig konzerválták a szerepeket. A mérnök, a doktor, az ügyvéd és a tanár 'úr' maradt, a társalgás és a gesztusok nyelve sokáig őrizte a régi formákat, olykor talán még rehabilitálta is őket. A hatvanas-hetvenes években aztán mélyre merült az ország a nosztalgiában, mégpedig a politikailag leggyűlöltebb korszak, a Horthy-korszak iránt. A népi és a baloldali újjászületés egyes formái (táncházmozgalom, KISZ-es tábortűz-romantika) mellett az operett, a magyar nóta, a pesti kabaré is kiugró népszerűségnek örvendett.²⁵⁴ A Krúdy-kultuszról már szó volt. A példák szaporíthatók, s mindez azt igazolja, hogy a szociológiai értelemben nagyrészt megsemmisített társadalmi csoportok-rétegek, ha lehet így fogalmazni, a társadalmi formákban és képzetekben meglepően virulens módon éltek tovább. A család, vagyis a társadalmi formák áthagyományozásának egyik fontos területe itt döntő szerepet kapott. Mindennek közvetlen politikai jelentősége, s pláne eszmei jelentése már nemigen volt. Mégis számolni kell vele; elképzelhető, hogy a politikatudományban is sokszor említett magyar sajátosság, a nők még közép-európai mércével mérten is tartósan alacsony közvetlen részvétele a politikában összefügghet ezeknek a tradícióknak a szívósságával. Ha az úriembereszmény nem is, a mentalitás megmaradhatott a diktatúra körülményei között is, sőt az üldözöttség akár még konzerválhatta is.

*Államtársadalom, civil társadalom, polgártársadalom,
nemzettársadalom*

A konzervatizmus persze semmiképp sincs kizárólagosan elkötelezve a gentlemaneszmény iránt (ami lehet angol, spanyol, magyar, amerikai is, de sem orosz, sem finn, sem román). Mivel jóval egyetemesebb világnézet, lényege a

²⁵⁴ Bizarr, de való: az operett kultuszának a szovjet elvtársak is előszeretettel hódoltak. A *tanú* egyik híres jelenete az Operettszínházban játszódik. Páger Antal, Honthy Hanna – a korábbi korszak ikonjai – az ünnepi adások és műsorok sztárjai voltak, s még a Karády Katalin-kultusz is újjáéledt.

helyes társadalmi egyensúly és harmónia gondolatvilága, a társiasság, a szociabilitás intézményekben és érintkezési formákban megragadott koncepciójában rejlik, amelynek pedig koronként más és más hordozói, erői lehetnek. A 19. századi konzervatizmus, különösen a hetvenes években kibontakozó válságjelenségek, a marxista szocializmus, a katolikus ellendoktrína hatására egyre élenkebben érdeklődött a társadalom ügyeinek modern eszközökkel és fogalmakkal való feldolgozása, átgondolása iránt.²⁵⁵ De láttuk, hogy a politika, a kormányzás 'szociologizálása', tudományosítása iránt a konzervatív szemlélet inkább szkepszissel viseltetik. Mindazonáltal – részben még a középkort sok tekintetben rehabilitáló romantika hatása alatt – az egészségesnek és természetesnek vélt 'közösségiség' valamiféle visszaállításának politikai programja sok konzervatív számára járható útnak tűnt, különösen a bukottnak látszó szabadelvű, szabad versenyű gazdaság alternatívájaként. Ennek a gondolatkörnek a legkiforrottabb verziója az olasz–portugál–osztrák korporatizmus volt. Ezt a katolikus egyház is lelkesen támogatta, úgy érzékelve, hogy a klasszikus, organicista, közösségelvű (azaz nem individualista, de nem is etatista) felfogás számára váratlan modern lehetőségek nyílnak meg.²⁵⁶

A fasizmus valósága azonban ezeket az elképzeléseket is illúzióvá alakította. Valójában a konzervatív felfogásnak egyetlen olyan társadalmi koncepció sem felelhetett meg, éspedig elvi okokból, amely radikális átalakítást ígért, ha mégoly nem baloldali, organikusnak elképzelt, de mindig utópisztikus jövővel is. Ennek elvi háttéréről rövidesen szólunk még.

A proletárdiktatúra elvileg szintén átmeneti állapotnak számított, a cél egyfajta morális közösségi utópia volt. A politikai valóság persze sosem engedte a diktatúra legitimációját ehhez kötni. Az osztályharcnak még a szocializmus keretei között is értelmet kellett és lehetett adni. A spontaneitás, a lokalitás, a civil szféra kivétel nélkül az ellenőrizendő világhoz tartozott. Ezért 1988-89-ben igen nagy keletje volt a civil társadalom fogalmának.²⁵⁷ Magyarországon a civil ellenállás, a civil ügyek már a rendszerváltáskor is

²⁵⁵ Legalábbis figyelemre méltó, hogy a katolikus-konzervatív Frederic Le Play, a francia szociológia egyik atyja Magyarországon is járt, sőt, monográfiát közölt Hatvan társadalmáról és egy jobbágycsaládról. A család társadalmi fontossága a konzervatív felfogásban tradicionálisan kiemelkedő. Botos Máté: A konzervatív társadalomfilozófia atyja: Frédéric le Play (1806–1882). *Magyar Szemle*, 1996. 5. 516–527. p.

²⁵⁶ A keresztény teológia és egyházi doktrínák politikai eszmei hatását később mutatjuk be részletesen.

²⁵⁷ Mészlivetz Ferenc: 1989 újraértelmezése. *Magyar Tudomány*, 2010. 1215–1225. p. Ralf Dahrendorf: *After 1989. Morals, Revolution and Civil Society*. London, 1991, Basingstoke; Timothy Garton Ash: *The Uses of Adversity. Essays on the Fate of Central Europe*. Penguin Books, 1994; valamint uő: *We the People: The Revolution of '89 Witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin and Prague*. Penguin, 1999.

népszerűbbek voltak a pártoknál. A civil ellenállás, a civil társadalom azonban politikai fogalom, amennyiben az állammal/politikával állítják szembe. Ez a szembeállítás magában foglalja a 'civilség' és a 'politikai ideológia' ellentétpárját is. A civil társadalomban elképzelt polgár természetesen közügyek iránt elkötelezett, de nem világnézetek által vezérelt, hiszen az a közös cselekvést az evidensen fontos ügyekben megnehezítené, vagy éppen ellehetetlenítené. A konzervatizmus rokonszenvvel tekint a civil társadalom fogalmára, de elsősorban úgy és abban az értelemben, ahogyan Tocqueville gondolta: vagyis a szabadság egyik garanciájaként, a politikára nevelés eszközeként. Ugyanakkor a modern civil társadalom fogalom magába olvasztotta a közéleti, politikai aktivizmus elemeit is, gyakorlatilag átmenetet képezve a politikai mozgalmakhoz, amelyek viszont már nagyon is markáns – és jellemzően nem konzervatív – eszméket vallanak. Ezért a civil társadalom mai fogalma inkább a baloldali gondolkodás társadalomképébe illik, illetve a később tárgyalandó közösségelvűség politikai filozófiai irányzatába.

A valódi alternatívát a rendszerváltás utáni magyar konzervatizmus egy másik politikai eszménnyel tudta fölvezetni, amelyet az előző fejezetben is idéztünk. Ismét Márai Sándorról van szó. Márai *polgárságát* az emigráció, a hűség, s az itthon rá kimondott anatómia politikailag is hitelesítette. A polgárosodás anyagi-kulturális részleteiről, folyamatairól a magyar társadalomtudomány a háború előtt, majd a hetvenes évektől fogva rengeteget írt és föltárt ugyan, de anélkül, hogy ennek politikai dimenziót adhatott volna. Az író szövegeiben azonban egyszerre lehetett megpillantani a világpolgár (de legalábbis európai polgár), és a budai polgár alakját. Nála minden személy, minden tárgy, minden gesztus társadalmilag beágyazott, ugyanakkor az emberiség, de legalábbis a nyugati civilizáció örök sorsának jelképe is. De ahogy a liberalizmusról szóló fejezetben láttuk, Márai nem az angol úriember, hanem a francia polgár ideálját emeli be a magyar politikai eszmevilágba. Márai nem a gazdag Párizs, a nagypolgári negyedek lakója volt. De a kispolgárban sem a filiszterséget és önzést, hanem a civilizáltságot és a függetlenséget veszi észre. A *polgár* fogalmában nála egyesül a citoyen és a bourgeois, belefér a történelmi arisztokrácia és a munkásosztály is: arisztokraták hirdetnek hibátlanul baloldali nézeteket, utolérhetetlen eleganciával; a javíthatatlanul kispolgári Párizs védi a civilizációt a keleti barbársággal szemben. Ez a komplex és sokszínű, valamiképpen teljes, Thomas Mannéhoz mérhető tágasságú polgári világ radikálisan szemben áll a totalitárius társadalmakkal anélkül, hogy egyfajta avítottan reakciós, vagy műveltségi-kulturális gögtől áthatott elitet képviselne. A kilencvenes évek egyik messze hatóan katartikus élménye volt ennek a világnak a föltárulása, beemelése a köztudatba, szinte kultikus körülrajongása, s végül politikai platformmá kovácsolása.

A társadalom, a társiasság fölfedezésétől a társadalmi intézmények, majd a társadalmi eszmények világán át a modern konzervatizmus a mindenki számára nyitva álló önművelés, autonómia, erkölcsi integritás irányába haladt. Így a magyar politikai gondolkodásban, jórészt a magaskultúra, az irodalom szerzőinek egyes műveiben elég robusztus, a rendszerváltás után közvetlen politikai hatással is bíró irányzatként tudott megjelenni.

Ebben a haladásban egészen kiemelkedő referenciapontnak számított Roger Scruton angol filozófus, több szempontból is. Scruton már a rendszerváltás előtt jó kapcsolatokat épített ki cseh/szlovák, lengyel és magyar ellenzéki körökkel, értelemszerűen széles világnézeti alapon, jelentős erkölcsi tekintélyre szert téve. Minthogy független, az egyetemi-akadémiai világgal többé-kevésbé még szemben is álló gondolkodó, egyfajta magatartásbeli mintát is nyújtott (ennek kiváltképpen a 2010-es kormányváltás után lett jelentősége, összhangban a 'nyugati liberális elittel' való konfrontációval, amely az antiliberális meggyőződés szerint az egyetemeken is dominál. Természetesen Scruton művei számítottak a leginkább. Magyarul számos könyve elérhető, elsőként éppen a konzervatizmusról szóló jelent meg, amely többek között éppen a kommunista filozófus Lukács György éles bírálatát is tartalmazza. Scruton egész gondolkodását igen erősen befolyásolja az esztétikai értékelés: a konzervatizmust, ha nagyon erősen fogalmazunk, mindenekelőtt a jó ízlés definiálja, amely természetesen társadalmi örökség, s elsősorban éppen a társadalmi örökség mély megértését és méltánylását jelenti: művészeti és szellemi alkotásokat éppúgy, mint magukat az intézményeket és szokásokat (történetesen mondjuk a bikaviadalt vagy a rókavadászatot). Az Európai Unióval mint mesterséges, üres, merőben racionalista konstrukcióval szembeni bírálatában, illetve a nemzetállam mint természetes közösség védelmében is sok érvet vettek át a magyar konzervatívok, bár a scrutoni attitűd esztétikai motívációit a politikai küzdelmekben aligha lehet már fölfedezni.

De nem tagadható el, hogy ennek az élménynek a kétezres évek hamar véget vetettek. Ahogy az úriember, úgy a polgár alakja is elenyészett; valószínűleg itt is a gazdasági-társadalmi alapok hiányában kereshetjük az okokat, valamint a Kádár-rendszer sajátos politikai antikultúrájában, atomizmusában, amelyet a politikai jobboldal vezetői tudomásul vettek, elsajátítottak és kihasználtak. A polgári társadalom helyett a nemzet lett az egyedül releváns kollektív eszme. A konzervatív felfogásban a nemzet természetesen megkerülhetetlenül fontos értelmezése a politikai közösségnek, de a nacionalizmus inkább idegen tőle. Másként fogalmazva: a modern nacionalizmus igen könnyen válik olyan átfogó, az egyént átjáró érzés- és attitűdvilággá, amely egyrészt szinte lehetetlenné teszi a civilizációs értékekre való odafigyelést, másrészt a magánszférára, az autonóm emberi élet megélésére, azaz a poli-

tikától való viszonylagos függetlenségre is jelentős veszélyt jelent. Nagyon leegyszerűsítve egy nacionalista számára a bölcsőtől a sírig, a lakás falától a nemzeti kegyhelyekig, a bútorvásárlástól a szabadidős tevékenység megválasztásáig mindennek abból a szempontból kell megmérnie, hogy az mennyire szolgálja a nemzet javát. A korai magyar konzervatívok is gyanakvással tekintettek erre a mindent magába szívó érzületre. Számukra a magyar alkotmányosság hagyománya nemzeti hagyomány volt ugyan, de semmiképpen sem a Széchenyi-féle romantikus értelemben (Hunnia mint istennő), sem a Kossuth-féle republikánusabb értelemben (egységes nemzeti állam, nyelv, közigazgatás). Azt már láttuk, hogy az államalkotói képesség gondolata lassan átalakult egyfajta faji-nemzeti kiváltsággá, az eleve elrendeltség hitévé, amiben a szabadelvű elit is osztozott. Ebből már nem volt nehéz egyfajta fajelméletre eljutni, ami azonban már nem konzervatizmus.

ETIKA

A liberális világnézetnek Kant és a kanti erkölcsfilozófia a kályhája, amelyben az emberi méltóság és az erkölcsi egyenlő értékűség megkérdőjelezhetetlen axióma vagy erkölcsi minimum, s ahonnan a morálfilozófiának el kell indulnia. A konzervatív szerzők (de – ahogy láttuk – egyes liberális szerzők is) ódzkodnak az ilyen etikai megközelítéstől. A bevezetőben is jeleztük, hogy ez nem az irracionális lélek rész (indulatok, ösztönök, érzelmek) előtti behódolást jelenti, hanem az értelem szerepének és funkciójának eltérő elgondolását, illetve az etikai elvek axiomatikus státusának megkérdőjelezését. A konzervatív felfogás tehát semmiképpen sem a nietzschei erkölcsi relativizmus (az értékek megkérdőjelezése, túl jón és rosszon szuverén értékteremtés, szuverén értékválasztás, az értékek és elvek történetisége), hanem egyrészt az arisztotelészi erénytan, másrészt a skót-brit empirizmus, főként David Hume és Adam Smith erkölcsi érzélem-tana, harmadrészt a skolasztikus természetjog valamilyen kombinációját szokta követni, természetesen szerzőtől függően eltérő hangsúlyokkal.

A magyar etikai gondolkodás tulajdonképpen erős gyökerekkel és hagyományokkal rendelkezik. A kanti felfogás bírálata, de legalábbis a vele kapcsolatos fenntartások hamar jelentkezték. Ennél jóval érdekesebb, hogy az erkölcsfilozófiai építkezés terén mennyire jelentős az úgynevezett *értékelmélet*, amelynek gyökere az értékek valamilyen objektív-reális létének elismerése. Ebből adódik, hogy az erkölcsi cselekvés értékelésében is kitüntetett szerepet játszanak az értékek, amelyeket követni, elérni, tükrözni, megvalósítani igyekszünk (ennek fordítottja a negatív érték és érték követés). Böhm Károly

az értékekről szóló akadémiai székfoglalójában az értéktant (axiológiát) egyenesen az ontológiával (léttannal) egyenértékűnek nyilvánítja.²⁵⁸ Az értékek hierarchikus rendben állnak egymással, ennek mértékegysége, írja Böhm az a 'salakíz', amely egyre kevésbé érezhető, amint az ember egyre szabadabban éli meg önmagát. Böhm felfogásán Fichte és Nietzsche hatása egyaránt érzékelhető. Hasonló felfogást képviselt Brandenstein Béla, akinél a keresztény teológia hatása is jobban érzékelhető. Az értékek nála is hierarchikus rendben helyezkednek el, az erkölcsi cselekvés kétirányú: az értékek elfogadása és megvalósítása vagy elutasítása. Ez a cselekvés teljes embert kíván, akarat, érzelmi és értelmi tevékenységet egyaránt. A végső értékelés ezért mindig az emberre vonatkozik, aki erényei révén tudja bemutatni, hogy az értékeket hogyan volt képes elfogadni és saját egyéniségének részévé tenni.²⁵⁹ A már idézett Kolnai Aurél szintén az értékek felől közelíti meg az etika és az erkölcsi cselekvés problémáját: rá mindenekelőtt E. Husserl és M. Scheler fenomenológiai megközelítése volt hatással, s ő az, akinél az értékelméletnek a legerősebb összekötése alakul ki politikai gondolkodásmóddal, az említett utópiaellenességgel és a 'tárgy szuverenitásának' szabad elismerésével: erről nemsokára még szólnunk.²⁶⁰ Kolnai etikai gondolkodásának tengelyében két fölismerés áll: az egyik, hogy erkölcsi életünk nem redukálható etikai elvek követésére és betartására, mivel a 'jó' számtalan nem erkölcsi aspektussal is rendelkezik. Az értékek maguk is olyan minőségek, amelyek 'jó' volta nem csupán vagy nem kizárólag erkölcsi természetű. A másik, hogy ugyanakkor a 'rossznak' tematikus primátusa van, ami azt jelenti, hogy lelkiismeretünk képes arra, hogy a helytelent, a rosszat, a gonoszt fölismerje, s azt kategorikusan megtiltsa. Ha van fontos elv, az mindig valamilyen tilalom.²⁶¹

A rendszerváltás utáni sokszoros válsághelyzet és válsághangulat egyik jellegzetes konzervatív értelmezése az erkölcsi válság volt. Ennek természetesen volt egy sajátosan magyar aspektusa,²⁶² de volt egy egyetemesebb érvenyű is, amely egyrészt már akkor a liberális etikai abszolutizmust nehezmé-

²⁵⁸ *Az értékelmélet feladata és alapproblémája*. Budapest, 1990, MTA.

²⁵⁹ Brandenstein értő és kritikus értelmezéséhez lásd Veres Ildikó: *Hiány – filozófia – kritika. Válogatott tanulmányok a magyar filozófia köréből*. Kolozsvár–Szeged, 2003, Pro Philosophia.

²⁶⁰ *Der ethische Wert und die Wirklichkeit*. Freiburg im Br., 1927, Herder. Kolnai nem kímélte a neotomizmust sem (amelyben a szabad filozófiai tevékenység korlátozását látta), fenntartásai voltak Arisztotelésszel szemben is (nála a 'jó'-t túlságosan relativisztikus fogalomnak találta).

²⁶¹ Kolnai fiatalabb kollégái voltak a már említett Bernard Williams és David Wiggins, akik ismerték és elismerték Kolnai filozófiai eredetiségét. Williams etikai, etikaelméleti szkepticizmusa nemcsak a brit empirizmus, hanem Kolnai érveinek hatását is tükrözi.

²⁶² Láczi András: *A magyar demokrácia morális válsága. Világosság*, 1996. 2.

nyezte, másrészt a modernséggel és a demokráciával összefüggésbe hozott relativizmust, vagyis az értékek teljes egyenrangúságát, a szabadnak tételezett értékválasztást, a másik egyén választásának messzemenő tiszteletben tartását és tolerálását. Ennek bírálata a konzervatívok egyik fontos mondani-valója volt.²⁶³ A 2010-es jobboldali fordulat után a 'demokrácia' politikai értékelése a jobboldalon erősen megváltozott; szinte csak pozitív kontextusban fordul elő; ezzel együtt a demokráciával kapcsolatos erkölcsi bírálat a liberalizmus erkölcsi bírálatává egyszerűsödött.

Ami a konstruktív oldalt illeti: érdemes megemlékezni Kolnai Aurél egyik legérdekesebb tanulmányáról, amely a politikai jobb- és baloldaliság etikai-erkölcsfilozófiai különbségét taglalja, megmutatva, hogy egy konzervatív ihletésű etikai megközelítés felől mennyire méltányolható a baloldaliságban rejlő etikai igazság.²⁶⁴ John Kekes magyarra lefordított könyveiben nemcsak az etikai abszolutizmus (egalitarizmus, igazságosságelvűség, szabadság, jóindulat, tolerancia: bármelyik kerülhet a végső elv szerepébe) bírálatát találjuk meg, hanem egyrészt a 'rossz' elleni küzdelem fontosságának politikai etikai alátámasztását (erről később), másrészt a jó, azaz átgondolt, éretnyes, de az erkölcsi javak mellett más javakat is ismerő és méltányoló életforma igazolását. Hörcher Ferenc pedig a prudencia-phronesis arisztotelészi, éretnyes etikai fogalmaival, valamint a cicerói politikai etika más eszközeivel (alkalmas pillanat, politikai ítélőképesség, mérséklet) dolgozva igyekszik egy konstruktív konzervatív politikai filozófia támpontjait kidolgozni.²⁶⁵

VILÁGNÉZET

A fentiek alapján bátran kijelenthető, hogy a konzervatív felfogás, irányultság mélyen beágyazott a magyar eszmetörténetben, illetve a tágabb értelemben vett politikai gondolkodásban, még tágabban a politikai kultúrában és eszmei hagyományban. Az alkotmányosság és a közjogi felfogás, a politikai tudásra vonatkozó, inkább implicit föltevések és többé-kevésbé költői-meta-

²⁶³ Lásd Molnár Attila Károly írásait és könyveit, például *A szabadságot lelkiismeret*. Budapest, 2014, Barankovics Alapítvány – Gondolat. A szerző eszmetörténészként a lelkiismeret fogalmát és annak átalakulását elemzi. A modern fogalom lényegében a toleranciára szorítja vissza, valamint egy homályos 'meggyőződésre' saját, természetesen magunkra korlátozott igazunkkal kapcsolatban.

²⁶⁴ Az erkölcsi mozzanat a politikai megosztottságban. In Balázs Zoltán szerk.: *Kolnai Aurél*. Budapest, 2000, Új Mandátum, 181–198. p.

²⁶⁵ *A Political Philosophy of Conservatism. Prudence, Moderation and Tradition*. Bloomsbury Studies in the Aristotelian Tradition. Bloomsbury, 2020.

forikus fogalmak, valamint a társadalmi reformok, intézményalapítások, és a sokszor irodalmi formában kidolgozott eszmények nem azonosak a filozófiai reflexióval. Éppen a konzervatív politikai világnézet számára ezek nem is föltétlenül drámai problémák, ma azonban a konzervatizmus filozófiailag is megalapozott pozíció, ahogy a bevezetőben leírtuk. Tulajdonképpen furcsa lett volna, ha ez a pozíció továbbra is reflektálatlan marad.

Arra is utaltunk azonban, hogy a rendszerváltás után a magyar konzervatizmus jóval tétovábbban bontakozott ki, mint például a liberalizmus.²⁶⁶ A liberális elit az Antall-kormány bírálatát során a konzervatív jelzőt jellemzően a már bemutatott történeti értelemben és elítélő-megbélyegző kontextusban használta, sokkal pontatlanabban és éppen ezért nehezebben kivédhető módon, mint az ellenkező előjelű, ugyanolyan vehemens liberalizmusbírálok.²⁶⁷ Radikális fordulatok után eleve bonyolult a konzervatizmus helyzete. Ha az a rendszer valóban elnyomó volt, nehéz az értéket védeni benne. Az új rendszer igazolása mindenképpen könnyebb, ha van benne restauratív elem. Ez egyrészt a saját történeti hagyományok restaurációját jelenti: ahogy láttuk, az alkotmányosság, a történeti alkotmány, a történeti tudás autoritása, s valamennyire bizonyos társadalmi-kulturális tradíciók folytatása és hangsúlyozása valóban szerepet kapott egy inkább politikai pozícióként és örökségként, semmit átgondolt filozófiai koncepcióként önmagát felfogó korai konzervatizmusra. Másrészt restaurációnak foghatjuk fel a konzervatív felfogás szerint tartós igazságok helyreállítását is. Ehhez viszont már elengedhetetlen, hogy a konzervatív pozíció kellően argumentatív és filozófiailag felkészült legyen.

Utópiák ellen

A rendszerváltás tágabb, de konszenzusos értékelése szerint nemcsak egy önkényuralom, diktatúra bukását jelentette (persze nem csak Magyarországon), hanem egy utópikus társadalmi rend, a kommunizmus, s a marxizmus–leninizmus mint totalitárius ideológia végét is. Sőt, még ennél is többet: általában az ideologikus és utópikus gondolkodás végét. Mintha Kelet-Európában

²⁶⁶ Arról, hogy a konzervatív gondolkodás a rendszerváltás után milyen szakaszokban haladt előre és bontakozott ki, Velkey Ferenc elemzése kimerítően tájékoztat: *Reformkori hagyomány-törödékek a (mai) magyar konzervatizmusban*. In Balogh László Levente – Nagy Levente szerk.: *Konzervatív reflexiók*. Debrecen, 2015, Egyetemi Kiadó, 95–172. p.

²⁶⁷ Liberális oldalról elégszer támadták az Antall-kormány 'avitt' és 'veszélyes konzervatizmusát', de a kormány nem azonosította magát a konzervatizmussal. Kereszténydemokrácia, nemzeti szabadelvűség, népiség, kisköz- és agrárius hagyományok: nagyjából ezek voltak a főlvállalt jelzők és eszmei támpontok.

ért volna véget Európa szellemileg is nyomasztó korszaka, amely az első világháborúval kezdődött, s a náci és a bolsevista rendszerekben teljesedett ki.

Magyarország azonban már 1919-ben ízelítőt kapott a modern baloldali totalitarizmusból. A polgári radikálisok között is voltak olyanok, mint Kolnai vagy Menczer, akiket ez a konzervatizmus irányába indított el. Mások hosszabb utat jártak be, de éppen ezért különleges szerepet töltek be azok a baloldali gondolkodók, akik a sztálini rendszer megtapasztalása után fordultak szembe nemcsak a totalitarizmussal, hanem az utópikus gondolkodással. Ettől persze ők maguk nem váltak konzervatívvá, de mivel itt a gondolatok és az eszmék, nem pedig a szerzők a fontosak, itt is meg kell emlékeznünk róluk. Orwell disztópikus regénye, az 1984 a legszigorúbban tiltott könyvek közé tartozott a szocialista táborban, csakúgy, mint a magyar származású Arthur Koestler *Sötétség délben*-je. Ez utóbbi nem disztópikus regény ugyan, de Koestler más műveihez hasonlóan ebben is bőségesen találunk filozófiai elmélkedéseket. Rubasov, a kivégzésre váró, koncepció perben – önmagát – elítélt marxista ideológus utolsó perceiben idáig jut: „Negyven esztendeig úgy élt, hogy szigorúan betartotta a szerzetesi fogadalmat, amit a Pártnak tett. Tartotta magát a logikus számítás szabályaihoz. A józan ész maró savával égette ki tudatából minden maradványát a régi, logikátlan erkölcsnek. [...] És hová jutott? A kikezdhethetetlen igazságok axiómái abszurd végeredményre vezettek [...]. Meglehet, nem való az embernek minden gondolatot végiggondolni a logikainak adódó legvégső következtetés levonásáig.” Az utópia még csak terv, amely iszonyatos összpontosítást és könyörtelen cselekvést igényel – miközben az egyén sorsát egyszerűen nem lehet összefüggésben hozni vele: ez a regény tanulsága.²⁶⁸

Jóval ambivalensebb Szathmári Sándor regénye, a *Kazohinia*,²⁶⁹ amelyik előbb jelent meg A. Huxley híres *Szép új világánál* (először 1942-ben, erősen cenzúrázva), s amely a Swift-féle kerettörténetet használja föl. A regény egyszerre két, egymást tükröző – hiperracionalista és hiperirrationalista – társadalmat mutat be, tulajdonképpen Swift Gulliverjének *Negyedik utazását* imitálva. Ott a lovak és a jehuk hasonló tükörtársadalmait megismerve töprenghet az olvasó, hogy mit is akart Swift mondani. Mert mindkettőben van valami, ami visszataszító. Sem az ész hideg, sem az ostoba szokások anarchikus uralma nem emberhez méltó. De hogy mi volna az emberhez méltó – az valójában nyitott kérdés marad, és Swift könyörtelenül kigúnyol-

²⁶⁸ Koestler, A.: *Sötétség délben*. Budapest, 1988, Európa-Reform Rt. Az idézetben szereplő „negyven év”-nek kísérteties hangulatot ad, hogy az 1948-as fordulattól a könyv első magyar kiadásáig is éppen ennyi idő telt el.

²⁶⁹ Budapest, 1972, Magvető (Szathmári a nevét írói névként írta i betűvel).

ja Gulliver saját társadalmát, a távoli Angliát, illetve Európát is. Szathmári politikai nézeteiről nem nagyon tudunk, amennyit igen, az inkább egyfajta keresztény-baloldali indíttatásra utal. Műve mindazonáltal igen erős tanúság mellett, hogy a tökéletes társadalom témája egyszerre súlyos politikai és morális probléma. A 20. századi magyar irodalomból még egy utópia témájú művet emelünk ki.²⁷⁰ Márai Sándor *Utazás Canudosba* című kisregénye már 1968-ra reflektál, de nem közvetlenül, hanem egy 1897-es brazil lázadást földolgozva. Márai az anarchista lázadás érzelmi vonzerejét mutatja be, amelyből egy totális ellenőrzés rendszere kezd kibontakozni. Az állam, amely annak rendje és módja szerint mélyen korrupt és erőszakos, egy ilyen lázadó, kivonuló, utópikus közösséget nem tolerálhat, s az ész és a demokrácia nevében kegyetlenül eltapossa. Az utópia rettenetes, az ellenszere pedig mélyen ellenszenves. Voltaképpen mind az utópikus lázadás a korrupcióval szemben, mind pedig a demokrácia és a modern állam valósága ellenségesen áll szemben a civilizációval, amelynek hordozója a polgár. Ez áll Márai egész gondolkodásának tengelyében: a vagy rendszerré, vagy közösségi mániává váló politika alapján véve betegség.²⁷¹

A szélsőségek elutasítása, illetve annak vizsgálata, hogy a szélsőséges politikai programok, totalitárius ideológiák milyen szellemi, filozófiai pozícióból nőnek ki, mélyebb filozófiai vizsgálódásokat igényel, s ezen a szinten már nem könnyű konzisztensen a baloldal szellemi hagyományán belül maradni.²⁷² A konzervatív gondolkodás mindenestre tradicionálisan erősen épített a felvilágosodás racionalizmusának bírálatára, amihez később a nietzschei

²⁷⁰ A magyar irodalom számos ismert és kevésbé ismert szereplőjét foglalkoztatta az utópia-disztópia téma. Madách, Babits és Karinthy Frigyes az ismertebbek; s mindannyian jellemzően disztópikus felfogású regényeket írtak. A pesszimista, legfőképpen szkeptikus társadalmi jövő- és emberkép mindenképpen központi helyet foglal el a konzervatizmusban, így ezek a regények (Madách esetében színművek) ebből a szempontból itt relevánsak. Az irodalomtudomány jelentősebb figyelmet fordít az utópikus-disztópikus regényekre; a politikai eszmétörténet azonban nem igazán figyel még rájuk. Lásd ehhez Mester Béla alapos áttekintése: *Nincs út jobb hazába, hiába, hiába. Intés az őrzőkhöz. A pesszimista utópia elfödött magyar hagyománya*. 2019. <https://ligetmuhely.com/liget/nincs-ut-jobb-hazaba-hiaba-hiaba/>.

²⁷¹ Márai regénye sem fejtett ki jelentős hatást a rendszerváltás után, de a kétezres években többen is foglalkoztak vele. Lásd ehhez Szabó Ádám kismonográfiáját: *Canudos ösvényén*. Budapest, 2010, L'Harmattan.

²⁷² A szocializmus hivatalos ideológiája a technikai-technológiai haladás igenlését írta elő. Mindazonáltal éppen a tudományos-fantasztikus, 'könnyű' irodalomban (Galaktika-sorozat, de az ifjúsági könyvek is) föltűntek a technikai haladás önértékét részben megkérdőjelező disztópikus darabok is, elsősorban a fegyverkezéssel és az emberiség önpusztító képességeinek növekedésével összefüggésben. További adalékot szolgáltat a rendszer ideológiai irányítóinak érdeklődésével kapcsolatban, hogy külön – zárt anyagként olvasható – válogatásban közöltek M. Horkheimertől, G. Katebtől, K. Mannheimtől és másoktól idevágó politikai filozófiai íráso-

akaratfilozófia, ha tetszik, akaratmítosz bírálata is csatlakozott. Ezek nyilvánosság elé természetesen csak a rendszerváltás után léphettek. Az ekkor megjelent filozófiai-esztétörténeti bírálatok közül talán az első Molnár Tamásé.²⁷³ A szerző azok közé tartozik, akik a modern konzervatizmust sem kedvelik, mi több, a teljes modernitással szemben állnak, ezért gondolkodásának alapiránya egyfajta tradicionalizmus, amit másutt tárgyalunk. Erre amúgy jellemző, hogy az utópiák iránti elméleti és gyakorlati vonzalmak egyik gyökerét a kereszténységben látják, s így már a modern politikai gondolkodást messze megelőző korszakokat is egyenrangú bírálatban részesítik. A monoton hanyatlás eszméje vagy képzelete azonban maga is utópikus jegyeket visel magán, hiszen logikájából következik, hogy valamilyen disztópia felé halad az emberiség, és pedig feltartóztathatatlanul. Ezzel a valódi politikai és morális szabadság (szabad döntés) lehetőségei igen korlátozottakká válnak, gyakorlatilag a személyes kivonulás marad: ez azonban aligha politikai világnézet.

Ha az utópikus gondolkodás analitikus-fogalmi és fenomenológiai bírálataira keresünk példát, akkor Kolnai Aurél neve áll elől. Ő is csak a negyvenes években vállalta föl a konzervatív pozíciót, de emlékiratai tanúsága szerint 1919-es emigrációjában már a Tanácsköztársaság utópisztikus, mélyen felforgató világa döntő szerepet játszott.²⁷⁴ Kolnai nem fejezte be az utópikus gondolkodás bírálatáról írt fő művét, de antiutópizmusának fő gondolata világos: az utópia nem csupán megvalósíthatatlan, hanem elgondolhatatlan állapot, mert a helyes és a jó automatizmusa (senki sem képes rosszat, helytelent tenni) valójában megszünteti az ember emberként való létét. A megvalósíthatatlannal próbálkozni is politikai bűn, mivel oktan és súlyos szenvedést okoz; az elgondolhatatlannal való próbálkozás pedig nemcsak intellektuális hiba, hanem erkölcsi bűn, mivel az erkölcsi jó eléréséhez szükséges szabadságot veszi el, s így lehetetlenné teszi az erkölcsi életet.²⁷⁵ Kolnai, aki nemcsak a bolsevizmus, hanem a náciizmus kérlelhetetlen ellenfele is volt, olyannyira, hogy a náci ideológiáról írt gigászi művét, a *The War Against the West* talán Eötvös József magnum opusa után időrendben az első nemzetközileg is jelentős, magyar szerzőtől származó politikai könyvnek tekinthetjük,²⁷⁶ igen kritikusán szemlélte az amerikai mintájú progresszív demokráciát is. Elis-

kat (Az utópiáról. Válogatás polgári szerzőktől. Szerk. Erdélyi Lajos. Budapest, 1979, OM, Marxizmus-Leninizmus Oktatási Főosztály).

²⁷³ *Utópia: örök eretnokség.* Budapest, 1991, Szent István Társulat.

²⁷⁴ *Politikai emlékiratok.* Budapest, 2005, Európa.

²⁷⁵ Az utópia kritikája. In Balázs Zoltán szerk.: *Kolnai Aurél.* Budapest, 2003, Új Mandátum 157–180. p.

²⁷⁶ London, 1937, Gollancz.

mervé a két fő gonoszsággal való szembeszállás érdemeit, Kolnai a progresszív demokráciában is számos totalitárius tendenciát észlelt.²⁷⁷ Nem annyira Tocqueville nyomdokait követte, mint inkább ebben is a baloldali észjárás és eszményt bírálva. Különbséget tett a „common man” és a „plain man” között, tehát nem az egyszerűséget, hanem a közönségességet utasította el. Számára az egyszerű ember nagyon is fontos, mert a normalitás, a józan ész és az ép erkölcsi érzék hordozója és ismerője.²⁷⁸

Az utópiaellenesség a már ismertetett technokratikus-szakértői kormányzás konkrét bírálatában is sokszor fölbukkant. A társadalommérnökség, a rideg számítással definiált közjó, a programszerű (azaz programok végrehajtásából álló) kormányzás, általánosabban pedig a liberális moralizmus (politikailag korrekt beszédmód, egyenlőtlenségek elleni küzdelem stb.) utópikus eszmeiségének bírálata a rendszerváltás utáni magyar konzervatizmus kritikai fegyvertárának gyakran használt darabja.²⁷⁹ A 2010 utáni kormányzás politikai gyakorlatához is valószínűleg hozzájárult a konzervatív utópiabírálat: legalábbis föltűnő, hogy a korábbi szocialista-liberális programcentrikusság (választási program, kormányprogram, rövidebb-hosszabb akcióprogramok) helyébe az aktuális jelen igényeinek való megfelelés, illetve a hosszabb távú gondolkodás igényeit kielégítő 'ajánlat', 'szövetség', 'szerződés' és hasonló retorikai megoldások léptek.

Igazság és hagyomány

Az utópikus gondolkodás, a racionalizmus, az értelem erejébe vetett túlzott bizalom bírálata a magyar konzervatizmus történelmi tapasztalatokkal bőszesen alátámasztott kritikai platformja. Föltehetjük a klasszikus kérdést: milyen konstruktív állítást tudnak a konzervatívok ezzel szemben tenni (leszámitva a teljes visszatérést vagy megtérést valamilyen filozófiailag elképzelt aranykorba, ami viszont már a tradicionalizmus terepe)?

Több válasz, illetve állítás is leszűrhető. Az egyik Kolnai gondolataival függ össze: az értékek, köztük nemcsak morális, hanem az élet pluralizmusát igazoló másféle értékek létezése is tapasztalati úton megismerhető; az élet szövege gazdagabb annál, hogy néhány elvre vagy végső axiómára le lehetne

²⁷⁷ Lásd például Az Apokalipszis három lovasa. In Balázs Zoltán szerk.: *Kolnai Aurél...* i. m. 199–214. p.

²⁷⁸ The Meaning of the 'Common Man'. In D. J. Mahoney ed.: *Privilege and Liberty and Other Essays in Political Philosophy.* New York, 1999, Lexington Books, 63–104. p.

²⁷⁹ Megadja Gábor: Az utópikus gondolkodás veszélyei. *Kommentár*, 2016. 1. 38–57. p. A tanulmány Molnár Tamás és Kolnai Aurél bírálatát igyekszik integrálni.

egyszerűsíteni. Ezt a szöveget kimerítően, maradék nélkül nem lehet föltárni, fölfejteti, mert mindig más és más oldalát mutatja be a szemlélőnek. Ennek az objektivistá, igazságközpontú (a valóságot megismerhetőnek állító), egyúttal kontextualista (mert a valóságot mindig valamilyen összefüggésben, például hagyományban megértő) filozófiának nagyon erős közép-európai gyökerei vannak. Elsősorban az osztrák filozófiának a fenomenológiai hagyományára utalunk, s főként Franz Brentanóra és Edmund Husserlre. Brentano arisztotelészi és skolasztikus alapon modernizálta az ismeretelméletet, fenntartva, hogy a dolgok megismerése során akkor is igazi ismeretre tudunk szert tenni, ha ismeretünk mindig valamilyen személyes, esetlegességektől befolyásolt tapasztalatba ágyazódik bele. De minden tapasztalatnak valós alapja van: Kolnai ezt a kiindulópontot a „tárgy szuverenitásának” nevezi. A „tárgy” természetesen nem naturális értelemben veendő: a filozófia, de tágabban véve az emberi megismerés számára az erkölcs vagy a politika is tárgy. Ez a szemlélet teszi lehetővé, hogy ellenálljunk két nagy kísértésnek: a szubjektivizmusnak, ami a jobboldali radikalizmusok filozófiai gyökere, s amely szerint a valóság végső soron az akarattól függ; s a naturalizmusnak, ami a baloldali-marxista radikalizmus gyökere, s amely szerint minden, ami van, determinált, azaz nincs valóban szabad akaratunk. A helyes ismeretelmélet és a helyes metafizika ellenáll mindkét redukcionizmusnak.

Messzire vezetne annak tárgyalása, hogy az osztrák filozófia – amely a 19. század közepétől, természetesen beleágyazva a német gondolkodástörténetbe, világszínvonalú gondolkodók sorát tudja fölmutatni – milyen módon gyakorolt hatást a sokkal provinciálisabb, de rohamosan erősödő magyar szellemi életre. A konzervatizmus egyetemes eszmetörténetében mindenestre nemcsak a brit burke-i tradíciót vagy a francia de Bonald- és de Maistre-féle radikális iskolát, hanem az osztrák objektivistá-kontextualista felfogást is előkelő hely illeti meg. Kolnai egyértelműen ennek az örököse, ebben a hagyományban foglal helyet.²⁸⁰ A korábbiakban azt is láttuk, hogy a dualizmus magyar szellemi horizontján az igazán erős gondolatok kevésbé a filozófiai, mint az irodalmi művekben jutottak kifejezésre, de azt is tudni kell, hogy az irodalom más politikai közösségekben is hasonlóan erőteljes szerepet játszott. Itt is csak az osztrák párhuzamra utalunk: a drámaíró-költő-eszéista Karl Kraus egyik fő témája az volt, hogy a nyelven keresztül hogyan

²⁸⁰ Az osztrák filozófia és a konzervatizmus összefüggéseiről Nyíri J. Kristóf közölt több esszét is, már a rendszerváltás előtt is: *Európa szélén*. Budapest, 1986, Kossuth. A kontextualizmus Wittgenstein amúgy sok szempontból konzervatív alaphangú filozófiájában nagyon erős hangsúlyt kap, ami Nyíri szerint már a posztmodern felé nyit utat (*A hagyomány filozófiája*. Budapest, 1994, T-Twins Kiadó – Lukács Archivum).

lehet a gondolkodást, majd a cselekvést is uralni; ő már az első világháború totális mozgósításában az ideológiai totalitarizmust bírálta – fölöttébb peszszimista konklúziókkal. Franz Kafka disztópikus novellái és regényei szintén erősen kötődnek ahhoz a közeghez, amelyben már érzékelni lehetett egy korábban elképzelhetetlen módon működő totális államot. Ugyanakkor Joseph Roth és Robert Musil műveiben a Monarchia olyan különös képződmény, amely egyszerre ellentéte a felvilágosodás tisztaész-gondolatából kiinduló, de totális állammá szervezett, s éppen a szervezést, az akarást önmaga elvévé emelő porosz (nagynémet) birodalomnak, valamint a merőben érdekelvű, hűvös ésszel mérlegelő, az államot tisztán eszköznek tekintő politikának is. A Monarchiában a józan észszerűség és a magától értetődő hagyománytiszteltet (inkább hagyományban való élés); a modern és multikulturális szellemi közeg, valamint a középkorba vesző, teológiai-misztikus alapokon nyugvó kormányzás különös egyvelege működött. A szellemi és a kormányzati totalitarizmus baljós árnyai az egyik oldalon; az ész és az érzelem között, az objektíven érvényes normák és az észszerűtlennek ható szokások között egyensúlyozó konzervatív világnézet a másik oldalon: nem csoda, hogy a Monarchia politikai filozófiáját még nem írták meg, hiszen abból igencsak ellentétes eszmék és irányzatok erednek; a hitleri világkép, a kelsen alkotmányos demokrácia, a freudi pszichoanalízis, a Mises–Hayek-féle gazdasági liberalizmus – vagy éppen a konzervatizmus.²⁸¹

Budapest persze nem volt Bécs, ráadásul a magyar horizontot más ügyek és más, erőteljes hagyományok formálták; ugyanakkor a már említett, több dimenzióban is elemezhető nosztalgia és a rendszerváltás közben-után formálódó konzervatizmus ehhez a tágabb birodalmi hagyományhoz is vissza tudott nyúlani. Kolnai csak a 2000-es években lett ismert Magyarországon, viszont a nemzetközileg eleve ismertebb Polányi Mihály írásai már a kilencvenes évektől hozzáférhetőkké váltak. Az ő gondolkodását is oda tudjuk ehhez a tradícióhoz kötni. Polányi eredetileg természettudós volt, s a tudományfilozófia (amely jelentős részben szintén az osztrák filozófiából nőtt ki) tanulmányozásán át jutott el eredeti ismeretelméletéhez.²⁸² Ebben hasonló alapelvekre lelhetünk, mint Kolnainál: a valóságról szerzett tudásunk alapja az igazság, de a tudás természete olyan, hogy mindig tartalmaz valami kö-

²⁸¹ Hayek Carl Menger egyik örököse, azé a Mengeré, aki az arisztotelészi-objektivistá föltevésekre építve dolgozta ki a használati érték-elméletét, hozzájárulva a modern közgazdaság-tudomány megalapozásához. Tóth András kimondottan konzervatívként mutatja be: *A konzervatív közgazdaság-tudomány születése. Athenaeum – Konzervatív Szemle*, 2015. 2. 14–19. p.

²⁸² S. Ruzsits Jha: *Reconsidering Michael Polanyi's Philosophy*, Pittsburgh, 2002, University of Pittsburgh Press.

zölhetetlent. Ezt nevezi személyes tudásnak.²⁸³ Ez az erkölcsi dimenzióban a lelkiismeret: „Az igazság transzcendens valóság, amivel a lelkiismeret tud kapcsolatot teremteni. [...] A lelkiismeretre való hivatkozás azért nem vezet anarchiához, mert Polányi a Luther-féle lelkiismeret-értelmezést megelőző – interszubjektív – lelkiismeret-fogalmat használta, amely nem az egyén magánérzéseire épül, hanem azzal szemben valamilyen univerzális tartalomra hivatkozik.”²⁸⁴ Ez az univerzális tartalom nem a spekulatív-karteziánus vagy kantianus ész által valamilyen deduktív módon levezetett elv, hanem a hagyomány által közvetített, mások által megerősített és visszaigazolt, de az ész számára elfogadható, ellenőrizhető igazság. Ez egyszerre tiltja meg, hogy valamilyen univerzális elv nevében a lelkiismeret fölött bárki diktatúrát gyakoroljon, valamint azt, hogy a lelkiismeret abszolút szubjektív kérdéssé váljon, ami ugyanúgy azzal a következménnyel fenyeget, hogy – igazság nem lévén – a törvény pusztá politikai akarat vagy hangulat függvénye legyen.

Leo Strauss gondolkodásában szintén kulcskérdés az igazság és a hagyomány viszonya, de ezt ő másként teszi föl. Molnár Tamáshoz hasonlóan számára is az esztétörténet, azaz más filozófusok gondolatai adják a vizsgálat anyagát, de tőle eltérően nem folyamatos hanyatlást tételez föl, hanem a klasszikus és a modern gondolkodás között törést lát.²⁸⁵ A klasszikus, inkább a kivételesek számára elérhető erények, s a rájuk alapozott kormányzás helyébe Machiavelli, majd Hobbes a tudományos megismerésre és a mindenki által elérhető erényekre (inkább: tulajdonságokra) alapozott kormányzást állítja. Ámde ezek a tulajdonságok valójában azt mutatják, hogy az ember képtelen a konfliktusmentes együttélésre. Mit lehet tenni? Az egyik lehetőség, ha a történelemben mutatkozó sikeres példákra hagyatkozunk. Ennek veszélye, hogy elvész a bizonyosságtudat, az a meggyőződés, hogy a kormányzás helyes elvek és értékek szerint zajlik, s amely nélkül nincs sikeres kormányzás. Sőt, a történelem is a tudomány kezébe került, a történettudomány pedig folyton rámutat a történelmi példák esetlegességeire, tovább roncsolva az igazságba és helyességbe vetett hitet.²⁸⁶ A másik lehetőség, ami tulajdonképpen az előbbi kudarcából adódik, hogy a politikai filozófus igyekszik ezt a hitet minden áron fönntartani, például azzal, hogy a klasszikus antik mintákat, amennyire tőle telik, föleleveníti, tanítja, átadja. A politikai filozófus

első számú feladata a nevelés, amelynek fő funkciója az igazságba vetett hit alátámasztása és megőrzése. Természetesen az egyik legnehezebb kérdés, hogy lehet-e az igazság mellett érvelni úgy, hogy nem hiszünk benne, de azt akarjuk, hogy mások higgyenek. Strauss szerint lehet, sőt a politikai filozófia legnagyobb alakjai pontosan ezt tették.²⁸⁷ A már említett törés végső oka tulajdonképpen nem más, mint ennek az iszonyatos tehernek a továbbhordására való képtelenség.

Nem egyszerű kérdés, hogy Strauss felfogása megfelel-e a konzervatív világnézeti hagyományoknak. Maga Strauss dicsérettel szól Burke nézeteinek a kritikai (vagyis a forradalmat és filozófiáját bíráló) részéről, de a brit alkotmányosság történetiségének, azaz esetlegességének, azaz az igazsággal való merőben kontingens kapcsolatának hangsúlyozását már maga is bírálja.²⁸⁸ Mármint vagy egyetértünk Strauss-szal abban, hogy valójában nincs semmilyen metafizikailag igazolható etikai vagy politikai igazság, de anélkül, hogy a kormányzottak higgyenek ilyenben, nem lehet kormányozni; vagy úgy véljük, hogy a hagyományból kiolvashatók, föltárhatóak igaz és helyes elvek, értékek – ahogy Polányi gondolja. Az előbbi esetben a konzervatív meggyőződés valóban tisztán politikai alapú, a kormányzás számára hasznos és szükséges, de végső soron filozófiai értelemben skizoid gondolkodásmód. A második esetben a konzervatív meggyőződés filozófiai igazságigénnyel is föllép, vagyis a hagyományt valódi igazságok hordozójának tekinti.

A hazai politikai filozófiai irodalomban Láncki András a legismertebb és legelismertebb Strauss-értelmező.²⁸⁹ Írásaiban ezek a dilemmák jól kitapinthatók. Markánsan bírálta azt, amit a modernség filozófiai konszenzusának tart (nagyjából Strauss nyomán), s amelynek a szocializmus és öröksége (a posztkommunizmus) mintha sűrített kivonata volna. Ez a konzervatív számára elsősorban morális okokból elfogadhatatlan: „[e]zért oly érzékeny a konzervatív a modern relativista tendenciákra, amelyek érdem nélkül is jutalmazhatják az embereket,” hiszen „a modernnek [...] mindenki számára szabadságot biztosítanak, függetlenül attól, hogy milyen erkölcsi mércét tart valaki magára nézve kötelezőnek.”²⁹⁰ Minden mérce egyenrangú. De ha arra a kérdésre keressük a választ, hogy mégis melyik az igaz, Láncki sem mond mást, mint hogy erre nézve teljes vagy tökéletes választ nem tudunk adni. „Csak a kereső kételkedő tud nevelni – mindenki más vagy dogmatikus lesz,

²⁸³ Polányi Mihály: *Személyes tudás I–II.* Budapest, 1994, Atlantisz; uő: *Filozófiai írásai I–II.*, Budapest, Atlantisz, 192. p.; R. T. Allen: *Beyond Liberalism. The Political Thought of F. A. Hayek and Michael Polanyi.* New Brunswick, London, 1998, Transaction Publishers.

²⁸⁴ Molnár Attila Károly: Bevezetés. In Molnár Attila Károly szerk.: *Polányi Mihály.* Budapest, 2002, Új Mandátum, 7–62., 47–48. p.

²⁸⁵ Láncki András: Leo Strauss törésméleletéről. *Világosság*, 1996. 6. 38–59. p.

²⁸⁶ Strauss, L.: *Természetjog és történelem.* Máriabesnyő-Gödöllő, 1999, Pallas-Attraktor.

²⁸⁷ Strauss, L.: *Az üldöztetés és az írás művészete.* Budapest, 1994, Atlantisz.

²⁸⁸ *Természetjog és történelem...* i. m.

²⁸⁹ Láncki András: *Modernség és válság – Leo Strauss politikai filozófiája.* Máriabesnyő-Gödöllő, 1999, Pallas Stúdió-Attraktor.

²⁹⁰ A konzervativizmus ismeretelmélete. In *Konzervativizmus régen és ma. A XXI. Század Intézet évkönyve.* Budapest, 2006. 41–57., 49. p.

vagy nincs mit tanítania.²⁹¹ De mit keressen, mit tanítson a filozófus, hogyan neveljen, ha maga sincs birtokában az igazságnak, sőt, talán meg is van győződve arról, hogy keresése hiábavalóság? Nos, erre a válasz – ha őszinték vagyunk – nem lehet más, mint hogy az „ideológia valójában nem más, mint a politikai valóság elrejtésének egy módja”.²⁹² Még ha a konzervatizmus idegenkedik is attól, hogy ideológiának nevezzék, el kell fogadnia, hogy riválisai azok, s ennél fogva maga is az; ebben az esetben azonban vagy 'kénytelen' határozottan hinni saját igazságában (amit a hagyományba ágyazottnak tart), vagy előbb-utóbb önmagát a sikeres kormányzás egyik funkciójává teszi.

Utolsóként John Kekes álláspontját mutatjuk be. Kekes szintén magyar származású morál- és politikai filozófus. Igen termékeny szerző, aki a kétezres évek elején személyesen is közreműködött a magyar konzervatizmus újjáépítésében, újragondolásában; négy könyve is elérhető magyarul. Igen tudatosan építkező szerző: *A liberalizmus ellen* című könyve²⁹³ a Rawls, Dworkin, Feinberg, Kymlicka, Nagel által fémjelzett egalitárius liberalizmus részletes kritikája. Kekes különös gonddal bírálja Rawls igazságosságelméletét, lényegében ugyanis ennek alternatívájaként mutatja be, hogy az igazságosság hogyan értelmezhető konzervatív felfogásban. Ezt *A konzervatizmus ésszerűsége* című könyv²⁹⁴ fejti ki. Kekes konzervatizmusa egyfajta arisztotelianus középútasság, csak itt intellektuális erényekről van szó: az egyik a pluralizmus (a két véglet a relativizmus és az abszolutizmus), a másik a pesszimizmus (végletek: optimizmus és kétségbeesés), a tradicionalizmus (végletek: autoritarizmus és korlátlan kritika) és a szkepticizmus (végletek: racionalizmus és fideizmus). Ennek keretein belül érvel amellett, hogy a konzervatív álláspont filozófiailag is megalapozható, ésszerű érvekkel alátámasztható, s a politikai cselekvés számára kellő szabadságot ad. Fenntartja, hogy a 'jó életre' vonatkozó egyéni elképzelések korlátozhatók, de az indokolatlan vagy önkényes kormányzati beavatkozások számára is világos korlátokat szab. Kekes konzervatizmusa mindenképpen kivételes jelentőségű, egyrészt rendszerezett és analitikus-pozitív formája miatt (ami azt is jelenti, hogy csak minimális mértékben idéz vagy kommentál klasszikusokat, tehát nem eszmetörténeti fejtegetésekbe burkolja a mondanivalóját), másrészt filozófiai pontossága miatt.

²⁹¹ Válság és politikai filozófia. *Kommentár*, 2007. 4. 3–20., 18. p.

²⁹² Bölcsesség és tudás között. *Kommentár*, 2009. 2. 21–40., 39. p.

²⁹³ Budapest, 1999, Európa. Ennek egyik témáját bontja tovább *Az egalitarizmus illúziói* (Máriabesnyő, 2004, Attraktor), illetve egészíti további kritikákkal (a moralizmust, a szentimentalizmust, az ideologizmust-utópizmust, a tolerancia retorikáját bírálva).

²⁹⁴ Budapest, 2001, Európa.

A politika autonómiája

Minden filozófiai tévedés erkölcsi tévedéssé és politikai szélsőséggé alakul: Kolnai éppúgy osztja ezt a meggyőződést, mint John Kekes. Ami a konstruktív részt illeti, arra nézve egyetlen általános szabály adható, tudniillik az, hogy óvakodni kell a szélsőségektől, amihez pedig kellően árnyalt és megbízható ismeretelméletre, illetve megfelelő intellektuális erényekre van szükség. Tulajdonképpen ez a kellő árnyalás, a valóság sokrétűségének elfogadása alapozza meg a következő fontos állítást, amely a rendszerváltás utáni magyar konzervatív gondolkodásban különösen a 2000-es évek óta egyre markánsabban megjelenik. Máris hozzátehetjük: ebben a tekintetben a nyugati politikai gondolkodás tendenciáival összhangban.

Arról van ugyanis szó, hogy ha az emberi világ nem egyszerűsíthető le elvek vagy összefüggések véges és kis elemszámú halmazára, akkor számolnunk kell azzal is, hogy magát a politikát, amely az emberi világban – de legalábbis a mi civilizációnkban – elég fontos szerepet játszik, szintén nem redukálhatjuk sem gazdasági, sem vallási, sem etikai vagy más cselekvésekre és szempontokra. Ennek a gondolatnak a gyökerei mélyre nyúlnak a nyugati filozófiába. A konzervatív felfogás számára akkor vált különösen érdekessé és fontossá, amikor a fentiekben jellemzett redukcionista-abszolutista filozófiák a nekik megfelelő politikai ideológiákban is testet öltöttek. A marxizmusban a politika, ahogy a parlamentáris tradíció ismeri, csupán burzsoá látszat; az egalitárius liberalizmusban pedig csak szigorú etikai határok között folytatható, sőt valójában nincs is másra fölhatalmazása, mint erkölcsi célok (pl. az egyenlőtlenség fölszámolása, a társadalmi igazságosság előmozdítása, az elnyomás elleni küzdelem) megvalósítására.

A politika azonban valamilyen módon és formában autonóm. Hogy ez az autonómia miben áll, milyen természetű, s mi az alapja, az természetesen vita tárgya. Amíg konzervatív szemléletben maradunk, addig mindenesetre nem léphetünk egy bizonyos határon túl, azaz magát a politikát sem abszolutizálhatjuk, viszont föltételezhetjük, hogy létezik a már korábban elemzett politikai tudás; hogy a politikai cselekvés szabályai – hasonlóan például egy játék szabályaihoz – a tevékenység, a politizálás közben és révén ismerhetők meg, s értelmüket is a politikai célokból merítik; s hogy a politikai vagy politikusi hivatás saját erényekkel és logikával rendelkezik.

A rendszerváltás szellemi horizontján a konzervatizmus alig-alig volt látható.²⁹⁵ Viszont a politika valamilyen önállóságának állítása más kontex-

²⁹⁵ A *Konzervatív Szemle* című orgánum 1994-ben jelent meg csupán néhány számmal. Ugyanebből az évből érhető el a *Magyar konzervativizmus: hagyomány és jelenkor* című kis

tusokban nagyon korán megjelent, elsősorban a marxizmus politikatagadásának ellenhatásaként. A politika mint tudomány intézményes, akadémiai megszervezésének elvi-ideológiai alapjai már eleve szemben álltak a marxizmus alapvetésével. Valójában persze nem is ideológiai, hanem tudományos alátámasztásról volt szó; arról, hogy a politika jelenségei nem iktathatók ki még a szocializmus valóságából sem, tehát tanulmányozásuk legitim. Éppen ezért az erősebb állítások a nyugati társadalomelméletekből, elsősorban a funkcionista iskolából merítettek ihletet: a politika a társadalom egyik al-rendszere, sajátos törvényszerűségekkel és kompetenciákkal.²⁹⁶ Ebben semmilyen közvetlen konzervatív világnézeti megfontolás nincs, inkább a társadalomtudományokra általában jellemzőbb racionalista premisszákat jelennek meg. A társadalom bonyolult rendszerként van elméletileg megkonstruálva, amelyben a politika bizonyos integratív és céltételező funkciókat lát el: ez igazán nem konzervatív felfogás. Mindazonáltal Max Webernek *A politika mint hivatás* című előadása igen korán megjelent;²⁹⁷ márpedig Weber ebben a szövegben nem csupán tudósként, hanem politikai bölcsként is állást foglal. A későbbiekben a konzervatív felfogás formálódásához a baloldali ellenzék, később kormány (1990–1994, 1994–1998) önfelfogása, a szakszerű, szakértelmiségiek által vezérelt és irányított kormányzás gondolata járult hozzá, természetesen negatív értelemben: Részben a jobboldali politikusok, részben a konzervatív politikai gondolkodók részéről voltak olvashatók erős kritikák az értelmiségi szerepkör félreértéséről, arról, hogy a politikai felelősség a politikusoké, az értelmiség legfőbb kibicszerepet tölthet be, az pedig vagy komikus, vagy káros, mert megtévesztő. A politika autonómiájának kérdése a kétezres évek elején már kifejezetten központi téma volt a konzervatív szövegekben, amelyek közvetlenül is fölhasználhatók voltak a politikai kampányokban.

Természetesen ezt a témát nem lehet úgy tárgyalni, hogy a „politikai” fogalmának, s vele együtt a politika minden mástól való elhatárolásának klaszszikusát, Carl Schmittet, illetve munkásságát ne említsük. S nem csak emlí-

teni kell: Schmitt művei közül a *Politikai teológia* már 1992-ben megjelent;²⁹⁸ *A politikai fogalma* pedig 2002-ben.²⁹⁹ Számtalan tanulmány, konferencia foglalkozott és foglalkozik vele. S ha a rendszerváltás elé tekintünk, az ismert okokból természetesen a háború elé, akkor azt látjuk, hogy az autonómiagondolat, illetve a schmitti elmélet a magyar politikafilozófiai irodalomban is előkerült. Korniss Gyula például már 1933-ban reflektált rá, sőt, egész politikai filozófiai fő műve bizonyos szempontból erre a témára van hangolva:³⁰⁰ „liberálisnak vagy szocialistának, konzervatívnek vagy radikálisnak, autokratának vagy demokratának, nacionalistának vagy internacionalistának lenni annyit jelent, mint más és más értékfelfogást táplálni az állam eszménye és célja felől. Az államférfiak politikai programja lényegében alkalmazott világnézet. *A politikai elv végső elemzésben nem egyéb, mint az állam eszményéről való értékmeggyőződés.* Az államférfiak és pártok tudatosan vagy nem-tudatosan ehhez mérve bírálják az állam meglévő szerkezetét, jogrendjét s javasolják átalakító reformjaikat” (kiemelés hozzáadva).³⁰¹ Korniss a magyar – tágabban a német–osztrák – felfogásnak megfelelően az államra koncentrált, de a „politikai elv” elkülönülése megjelenik, igaz, erősen hozzákötve egy normatív tartalomhoz, ami Schmittnél nincsen (őt nem bírálja, de ismerteti az egzisztencialista barát-ellenség ellenfogalmat). Viszont a szerző az egyes világnézeteket egymással éppen a politikai tartalom szempontjából egyenrangúként kezeli, implicite módon jelezve, hogy a politika világnézeti konfliktusai nem oldhatók föl az erkölcsi helyesség vagy a tudományos igazság kategóriában.

Az államférfi a már említett és népszerű szellemtörténeti irányzathoz áll közel. Ez a nagyon tág filozófiai irányzat, vagy inkább háttér alkalmas volt arra, hogy a politikára is úgy tekintsenek, mint ami a maga sajátos szellemi-gondolati tartalma szerint különbözik a tudás és a cselekvés más területeitől, de a misztikus-ezoterikus gondolkodás felé is utat nyitott. Ennél szigorúbb elvek és mélyebb filozófiai belátások szerint jár el a fenomenológia, amelynek segítségével Kolnai Aurél nagyon korán, már 1933-ban részletesen bírálta Schmitt koncepcióját.³⁰² Kolnai elemzésében a politika autonómiája nagyon hangsúlyos, de ennek alapját nem a barát és ellenség antagonizmusa, hanem a konfliktus és a konszenzus egymásra utaltsága adja. A politika – főleg a belpolitika, vagyis a tulajdonképpeni politikai anyag – nem igazság vagy tévedés kérdése, már csak azért sem, mert az emberi élet más területei sem

kötet, amelynek szerzői közül Molnár Károly Attila igyekszik a konzervatizmus ideológiai alapvetését kifejteni, a többi szövegben jellemzően még az a felfogás dominál, hogy a konzervatizmusnak közvetlen köze a keresztényszocializmushoz, általában a keresztény gondolkodáshoz van. (Szerk. Tőkész László, Budapest, Batthyány Lajos Alapítvány, Barankovics István Alapítvány). Folyóiratoknál maradvány: az *Athenaeum* című folyóirat hat számot produkált 2015–2016-ban (szerzői gárdája alapján liberális konzervatív felfogást igyekezett megjeleníteni). A *Kommentár* folyóirat 2006 óta folyamatosan megjelenik ugyan, de 2018-ban radikálisan megváltozott, a radikális-újjobboldali konzervatizmus orgánumává vált.

²⁹⁶ Ezt a felfogást képviselték az első magyar politikatudományi tankönyvek is, különösen Bihari Mihály és Pokol Béla (*Politológia*, több kiadás).

²⁹⁷ Budapest, 1989, Medvetánc Füzetek.

²⁹⁸ Budapest, 1992, ELTE ÁJK.

²⁹⁹ Budapest, 2002, Osiris–Pallas–Attraktor.

³⁰⁰ Korniss Gyula: *Az államférfi. A politikai lélek vizsgálata I–II.* Budapest, 1933, Franklin. A könyv franciául is megjelent.

³⁰¹ Uo. 89. p.

³⁰² A politika tartalma. *Századvég*, 2007. 1. 105–136. p.

így működnek vagy szerveződnek. A politika sajátosságait minden további nélkül meg tudjuk ragadni az értékhangsúlyok különbözőségeivel, ideértve olyan értékeket is, amelyeket sajátosan politikainak gondolunk (nemzeti/közösségi érdek, béke, jólét), s amelyekre nézve a vita nemcsak megengedett, hanem szükséges is. Ugyanezt a témát fejleszti tovább Kolnai a baloldaliság és a jobboldaliság elemzésében.³⁰³ Ebben a tanulmányban úgy érvel, hogy a két politikai alapbeállítottságban az erkölcsi mozzanatok különbsége a legfontosabb. De nem a helyesség és helytelenség értelmében (azaz nem arról van szó, hogy valamelyik oldalnak erkölcsi igaza van), hanem az emberi világ elrendezésének erkölcsi hangsúlyértelmezésében. Így például Kolnai szerint, amíg a baloldal (baloldali gondolkodásmód) az erkölcsi elvek és mércék bajnoka, addig a jobboldal az egyéni erkölcsi teljesítményeké és erényeké. Ahogy a normális emberi életben egyaránt szükség van mércékre és erényekre, mert mércék nélkül az erények vakok, erények nélkül pedig a mércék erőtlenné (vagy ami még rosszabb, zsarnokságra nevelnek), a politikában is szükséges a két oldal egymással folytatott vitája és sajátos hangsúlyrendszere.

Kolnai írásai is csak a rendszerváltás után gyakorolhattak hatást Magyarországon, miközben Schmitt koncepcióját egyre szélesebb körben vitatták. S ahogy Nyugaton, úgy Magyarországon is bekövetkezett egy sajátos fordulat: a politika autonómiájának gondolata nem csupán a konzervatív gondolatrendszer képviselőit ihlette meg, hanem egyrészt a baloldalon is fogadókészségre talált (lásd a baloldaltól szóló fejezetet), másrészt a politikatudomány számára is inspirációt adott.³⁰⁴ A konzervatív körben Schmitt – többek között az előző fejezetben kifejtett okoknál fogva – soha nem vált Oakeshotthoz vagy Burke-höz hasonlítható autoritássá, s nemcsak személyes élettörténete miatt, hanem azért sem, mert a politika autonómiájának, öntörvényűségének tétele valóban könnyen abszolutizálható; a barát és ellenség fogalompárja pedig túl vékony talaj ahhoz, hogy azon egy bonyolult társadalom még bonyolultabb kormányzásának épületét stabilan fölépítsük. A konzervatív szemléletben a kormányzás valóban speciális tudást, tapasztalatot igényel, de nem

³⁰³ Az erkölcsi mozzanat a politikai megosztottságban. In Balázs Zoltán szerk.: *Kolnai Aurél... i. m.* 181–198. p.

³⁰⁴ Például Körösi András vezérdemokrácia-koncepciójára utalhatunk. A kilencvenes években a demokrácia fogalma eléggé egyneműnek látszott: vannak természetesen politikai viták, de ezek vagy racionális alapon megoldhatók (a konszenzus elérhető), vagy többségi szavazással, de ideiglenesen, azaz az ellenkező megoldásra nyitottan lezárhatók. Az, hogy a demokrácia alapjában véve *politikai* rezsim, amelyben hatalom, kormányzás, uralom, irányítás, vezetés is van, kevésbé volt szembetűnő tény. Schmitt ennek megfogalmazásához kellő elméleti muníciót adott. Körösi András: *Vezér és demokrácia. Politikai tanulmányok.* Budapest, 2005, L'Harmattan.

annak a szinte ösztönös tudását, hogy ki az ellenség és ki a barát. Ez lehet fontos, de messze nem elegendő. Mindazonáltal Schmitt számos további írása, elsősorban a liberalizmusbírálata, valamint a teológia és a politika kapcsolatának sokrétű elemzése – amely szintén beleillik egy tágabb és divatos politikaelméleti érdeklődésbe – valamilyen mértékben automatikusan a konzervatív érzékenységet erősíti.³⁰⁵

Tökéletlenség, hanyatlás, gonoszság/politikai rossz

A felvilágosodás emberképének vélt vagy valós optimizmusa klasszikus filozófiai célpontja a konzervatívoknak. Az utópikus, de előbb páratlanul elnyomó, majd egyszerűen lapos és fojtogató, elaggó és nevetséges diktatúrába fulladó szocializmus és hivatalos eszménye, a szocialista ember ebből a szempontból könnyű célpont volt. A rendszerváltások eufóriája ugyanakkor a pesszimista ellenképet nem tudta eleinte hitelessé tenni. 1989 után nagyon kevesen tudtak vagy akartak borúlátók lenni, olyannyira, hogy az elképesztő mértékű gazdasági válság is csak átmeneti nehézségnek tűnt. Az elnyomás alóli szabadulással érzelmileg sem férhetett meg egy olyan felfogás, amely nem csupán általában a változatlanságot, hanem kimondottan a rossz és a gonosz kiiktathatatlanságát hangsúlyozza. A klasszikus konzervatívok pesszimizmusa a radikális forradalmisággal szemben fogalmazódott meg, márpedig a világban – nemcsak Kelet-Európára kell itt gondolni, a 'demokratikus átmenet' több sikerpéldája más földrészekén született meg, gondolhatunk Dél-Afrikára, Chilére, a Fülöp-szigetekre – többnyire vértelen, erőszakmentes rendszerváltások zajlottak le. A nevezetes 'történelem vége' tétel nem annyira tudományos, mint inkább politikai hangulatjelképpé vált.

A rendszerváltás bódulata hamarosan oszlani kezdett. A diktatúra súlyos gazdasági, társadalmi, s közösségi örökségével már a rendszerváltást megelőzően is sokan számot vetettek, a különféle reformprogramok bal- és jobboldalon egyaránt nagyon komoly válságot írtak le. Az 1985-ös monori találkozó szövegei túlnyomórészt pesszimisták. A tárgyalásos rendszerváltás nagyon sokak szemében egyre inkább pusztá elítváltásnak, vagy rosszabb esetben álelítváltásnak tűnt. Ez a hangulat kedvezhetett a konzervatív politika világnézetnek is.

³⁰⁵ Ez markánsan érzékelhető a magyar konzervatív gondolkodás fontos eszméletörténetének, Karácsony Andrásnak a munkásságán, konzervatizmus-esszéin is: *Mozaikok. Politika – értelmiség – konzervativizmus.* Máriabesnyő, 2014, Attraktor.

Ezen a ponton ismét a szövegek viszonylagos bőségével találkozunk, de talán meglepő módon kimondottan az irodalom berkein belül. A pesszimizmus szinte közmondásosan magyar betegség ugyan, amely nemcsak a magas-, hanem a köznapi kultúrát, a közbeszédet, a közbölcsséget is áthatja, de politikai világnézetet azért senki nem alapított rá. Annál robusztusabban érvényesül a szépirodalomban, ahogy ezt az utópiák tárgyalásánál már említettük is. A romantika, s benne a politikai romantika többféleképpen is visszatért az ész tökéletes rendjével össze nem egyeztethető tragikus vagy csak elégikus (tehát veszteséget megfogalmazó) műfajokhoz, témákhoz, s ez így volt Magyarországon is. A magyar irodalomban kifejezetten a csúcok közé tartoznak az időskori Vörösmarty titáni reménytelenséget sugárzó versei (*Előszó, Emberek, A vén cigány*), *Lear király*-fordítása, Arany *Hamlet*-fordítása, tragikus-elégikus balladái, versei, de még a kései Toldi-művek is; nem is beszélve Madách ultrapesszimista tragédiájáról. Sőt, az irodalmon túl itt még a zenére is kitérhetünk: a magyar pesszimizmus talán legnagyobb, egyetemes jelentőségű szelleme alighanem Liszt Ferenc (főleg kései korszakára gondolunk). Ezekben a művekben az ember bukottságának következményei gyakran hangsúlyozottan nem nemzeti, hanem egyetemes érvényűen vannak megfogalmazva, így ha politikai gondolkodóknak nem is nevezhetjük e szerzőket, mindenképpen fontos támpontoknak tekinthetők a konzervatív világnézet számára; főként, ha figyelembe vesszük, hogy a 19. századi magyar politikai irodalom összességében véve jóval provinciálisabb volt. Mindamellett nemcsak Vörösmarty, Arany és Madách műveinek tónusán ismerhető föl az 1848/49-es vereség (számukra inkább tragédia). Annál is kevésbé, mert a kiegyezés felemássága, az első nagy kapitalista válság (1870), a társadalmi átalakulás sebessége, a belső feszültségek a pesszimista történelemértelmezést folyton napirenden tartották. S itt ismét beszélhetnénk tágabb nemzetközi tendenciákról is, amelyek a 20. századi bukást – a világháborút – érzelmileg már megelőlegezték, utána pedig – ahogy arról már volt szó – igen intenzív ellenhatást váltottak ki.

A rossz valóságossága és elkerülhetetlensége a világháború után nem nagyon volt tagadható. A konzervatívok dolga azonban nem volt egyszerű, hiszen az ellenhatás intenzitása olyan totalitárius ideológiákat hozott helyzetbe, amelyek nem kevesebb, hanem több szenvedést és elnyomást szabadtattak a világra. Kosztolányi pesszimizmusa a jóakarat lehetőségeivel és általában a jó szándék társadalmi hasznosságával kapcsolatban már szerepelt; itt is utalhatunk rá, inkább jelképes értelemben, hiszen a politika világában efféle nézetekkel nem sokra lehetett menni. Az újabb történelmi tragédiák, a holokauszt, a háború, majd a háború után gyorsan kiépülő újabb elnyomás tapasztalatai aztán az egyetemes pesszimizmus újabb, de továbbra is jobbra

irodalmi műveit ihlették meg; a szocializmus idején a pesszimizmus filozófiai álláspontként amúgy is legfőljebb csak irodalmi műfajokban jelenhetett meg. Pilinszky János, Ottlik Géza, Örkény István, Kertész Imre oeuvre-jét itt nincs módunk elemezni.³⁰⁶ Annyi kétségtelen, hogy bár valószínűleg egyikük sem vállalná föl a konzervatív jelzőt, főleg az itt használt politikai világnézeti értelemben,³⁰⁷ mégis ők azok, akik a konzervatívok számára oly fontos, az emberi természetre vonatkozó alapkérdéseket valóban egyetemes érvénnyel tudták föltenni.

Mindazonáltal volt egy irányzat, amelyet itt tradicionalizmusnak nevezünk, s amely a politikai világnézeti önmegfogalmazástól írtózott ugyan, de amelyet nem nehéz leírni és hivatkozni, mert filozófiai értelemben kétségkívül markáns és egyedi módon reflektált mindarra, amit egységesen a modernség válságának tekintett, s amelynek szerinte a felsorolt tragédiák és megrázkódtatások csak tünetei. A róla szóló fejezetben részletesebben is tárgyaljuk, itt csak annyit jelzünk, hogy a konzervatív és a tradicionalista szemlélet között párhuzamok is vannak, elsősorban a bíráló tárgyában: mindkettő a felvilágosodás, a modernség, a haladáshit valamilyen ellenzői. Hozzátehetjük, hogy a modernség bírálata a posztmodern felől is értelmes; amennyiben a modernség a jóléttel, a kényelemmel, a gazdasági racionalitással, a környezet iránti közönnnyel, egyfajta reflektálatlan haladáshittel azonos, annyiban a posztmodern bíráló a tradicionalista és a konzervatív kritikával karöltve haladhat; s amennyiben valóban posztmodern talajból sarjad, annyiban baloldali jegyeket is ölthet; konstruktív megfogalmazásban (kisközösségek, lokalitás) pedig az ökológiai világnézet egyik forrása is.³⁰⁸

³⁰⁶ Ottlik *Iskola a határon* című regénye egyrészt az alá-fölé rendeltség emberileg öröklendő érvényességét sugallja, másrészt a személyes és közösségi túlélés veszteségeivel szembe-
sit. Örkény egyik egypercesében személyesen megjelenik a sátán (*A sátán Füreden*). Kertész végtelen pesszimizmusát bemutatni is nehéz; mivel ő az egyetlen, aki megérté nemcsak a rendszerváltást, hanem tanúja volt a régi hajlamok és indulatok újra fölcsapásának, különösen is fontos tanúja és elemzője az emberi természet örök állandóinak.

³⁰⁷ Persze ki tudja? Kertész Imre: „És ha történetesen megkérdeznék, hogy mi a politikai meggyőződésed, vagy hogy létezik-e egyáltalában ilyenféle nézeted [...] Már hogyan létezne. Csak az a baj vele, hogy elmúlt a realitása. Mint, mondjuk, a Karl Jaspers-féle demokratikus, vagy a Széchenyi István-féle szabadelvű konzervativizmusé [...] Lehetőséges, hogy valójában a konzervatív eszmével rokonszenvezel? Miért ne? Ha volna isten, istenhívó is lennék. Sőt: ha Magyarországon lenne igazi konzervatív párt [...], őszinte támogatója volnék.” *K. dosszié*. Budapest, Magvető, 243. p.

³⁰⁸ Békés Márton: *Az utolsó felkelés* (Budapest, 2014, Századvég) című esszékönyve az „ökorossz” problémájáról szól, azaz a természet és a civilizáció kibékíthetetlen ellentmondásáról. A neomarxista irányzat több képviselője is igyekezett Marxnál is megtalálni az ökológia szemlélet gyökereit, lásd például Marosán Bence: *Elidegenedés és emancipáció a természetben*. Ökológiai motívumok Marx és Engels munkásságában – úton egy marxista megalapo-

Vannak azonban jelentős eltérések is. A tradicionalista felfogás a vallási hanyatlásból indul ki. Egyesek a középkor nagy szintézisének széteséséből (reneszánsz, majd protestantizmus) vezetik le a hanyatlást, s ebből következően a katolicizmus mint politikai doktrína és gyakorlat számukra az ideális. Persze a 20. századi 'modern' (azaz a II. Vatikáni Zsinat felfogását követő) katolicizmus számukra már nem, vagy alig-alig fogadható el. Mások még messzebbre teszik a hanyatlás kezdetét, s ezzel többé-kevésbé folytatják Nietzsche felfogását, aki a platóni–szókratészi filozófiát már romlottnak látta, a kereszténység (és a zsidóság) történelmi hatását pedig katasztrofálisnak. Még szélsőségesebb változatokban a hanyatlás, a korrupció egyfajta politikai apokaliptikává válik, a teljes megsemmisülés víziójává.

A konzervatív felfogás ezzel szemben a vallásra kívülről tekint, elismerve önnön politikai határoltóságát éppúgy, mint a vallási meggyőződés társadalmi fontosságát. A vallás és a politika egymást támogató, de egymásra nem redukálható tartományok. Ugyanis az ember romlottsága olyan teológiai tétel, amelyet az értelem is beláthat és komolyan vehet, de meg nem változtathat. A politika nem veheti át a vallás (és szervezetei, például az egyházak) üdvözítő szerepét, hanem egyszerűen kezelnie kell a romlott, rosszra hajló és irracionális emberi természetet. Mi több, a tradicionalizmus olykor kimonodottan forradalmi-radikális, chiliasztikus formákat is ölthet, amelyek éppúgy a romlottság jelei és a társadalmi lázadás ideológiái, mint a baloldali utópiák és mozgalmak. A modernség bírálata helyes; de nem szabad szem elől téveszteni azt, hogy maguk a bírálók is az esendő ész és a romlott emberi természet áldozatai, s így hajlamosak a radikális megoldásokra és gondolatokra.

A magyar konzervatizmus számára ebből a szempontból jó szolgálatot tett a korábban már idézett John Kekes. Felfogásában kulcsszerepet játszik a gonoszság, a rossz állandósága és realitása (ez alapozza meg Kekes peszsimizmusát, amit azonban nemcsak az optimizmustól, hanem a cinizmustól is elhatárol), továbbá az a meggyőződés, hogy a politikának a rosszat kezelnie kell, de ehhez nem szükséges például vallási jellegű meggyőződésekre támaszkodnia. Az emberi természet rosszra hajlamossító tényezői közül ugyanis vannak olyanok, amelyek közvetlenül relevánsak a politika számára, ilyen például és elsősorban az ideologikus gondolkodás, az önigazolás és önfelmentés, amelyek rendszeres, szokásszerű, ártatlanokat súlyosan károsító,

zottságú ökológiai elmélet felé (87–102. p.); Antal Attila: Ökológiai marxizmus. Az „ökológiai Marx” és annak felfedezése (240–258. p.); mindkettő: Antal Attila – Földes György – Kiss Viktor szerk.: *Marx... Interpretációk, irányzatok, iskolák*. Budapest, 2018, Napvilág. A domináns – modern – civilizáció bal- és jobboldali bírálata olykor alig-alig választható el egymástól.

életüket elvevő cselekedetekbe torkollnak.³⁰⁹ Természetesen sokféle rossz létezik, és sokféle rosszra hajlamossító tényező; már azzal, hogy ezeket komolyan vesszük, s nem engedünk számukra fölösleges teret, jelentősen eltérünk a liberális-egalitárius, az emberi autonómiát – legalábbis elvileg – mindenél fontosabbnak tartó felfogásoktól. Ezek egy része ráadásul csak névleg védi az autonómiát: Kekes a jóttevők zsarnokságának nevezi azokat liberálisokat, akik akár a legszebb arisztotelészi ideálokat is kormányzati-politikai beavatkozással szeretnék társadalomszerte érvényesíteni.³¹⁰

Végül ismét megemlíjtük John Lukacsot, aki – mint tudjuk – az amerikai politikai kontextus miatt sem szívesen tartja magát konzervatívnak, hanem reakciónak; de aki az emberi természet állandóságának és a benne rejlő rossz állandóságának tézisének rendületlenül képviseli, többek között ebben látva a demokrácia örök kísértésének, vagy inkább beteljesítőjének, a populista politikának is gyökerét: a félelem és a gyűlölet – írja – a politikából eltávolíthatatlan ösztönök, mert az emberi természet legmélyebben fekvő régióiból törnek föl.³¹¹

³⁰⁹ Kekes, John: *A gonoszság gyökerei*. Máriabesnyő-Gödöllő, 2007, Attraktor.

³¹⁰ Kekes, John: *Az egalitarizmus illúziói*. Máriabesnyő-Gödöllő, 2004, Attraktor.

³¹¹ Lukacs, John: *Demokrácia és populizmus. Félelem és gyűlölet*. Budapest, 2008, Európa.

BALOLDALI IDEOLÓGIÁK

MARXIZMUS, ANARCHIZMUS, KRITIKAI TÁRSADALOMELMÉLET

Ebben a fejezetben három irányzatot tárgyalunk, amelyeket jobb híján vonunk a 'baloldali ideológiák' címszó alá, hiszen szorosán véve az első fejezetben bemutatott liberalizmus, különösen annak modern, egalitárius és domináns iránya, valamint a kommunitarizmus, főként az ökológiai szemlélet egyes megjelenési formái is besorolhatók volnának ebbe a csoportba. Ugyanakkor az anarchizmusnak Magyarországon is voltak a kereszténységhez is erősen kapcsolódó változatai. A jellemzően jobboldali témákkal, érzékenységekkel és hagyományokkal való kapcsolatok azonban nem teszik indokolatlanná a baloldali hagyomány egészéhez való domináns kötődést. Szélsőséges példával élve az, hogy a marxizmus igen érzékeny a történelemre, s így van közös vonása a konzervatizmussal, nem indokolja például a jobboldalhoz való sorolását.

Azt is tudni kell, hogy ezek az irányzatok egymással is vitában – nem ritkán éles vitában – állnak vagy álltak, nem is beszélve a liberalizmussal, s persze főként a jobboldalhoz sorolható libertarizmussal való szembenállásukról. Végül előre kell bocsátani azt is, hogy jelentőségük igen változó, főként történelmi távlatból. Vannak irányzatok, mint például az agrárszocializmus, amely megszűnt, illetve más ideológiai irányzatokban oldódott föl, ezért csak röviden emlékezünk meg róla. Az anarchizmus eszmeileg tartósan jelen volt ugyan, de politikai súlya mindig marginálisnak volt mondható. A kritikai társadalomelmélet ideológia volta nem magától értetődő tény, lehet, hogy más elnevezést érdemes keresni rá.³¹²

³¹² A bevezetőben röviden tárgyalt nagy áttekintő munka (Ball–Bellamy eds.: *Cambridge History of Twentieth Century Political Thought*) a marxizmust öt fejezetben tárgyalja (külön az orosz, az ázsiai, a nyugati, s még azon belül a franciát: éppen ez utóbbiból nőtt ki a kritikai társadalomelmélet domináns iskolája); majd négy fejezetet szentel a különféle baloldali ideológiáknak (feminizmus, pacifizmus, ökológizmus, identitáselméletek): Több megoldási lehetőségünk van tehát. Amúgy Steven Lukes összefoglalója a könyv végén arra a következtetésre jut, hogy a 20. század eszméinek összességében egészen jól tájékozódhatunk a bal- és a jobboldal kategóriáinak segítségével.

MARXIZMUS

Genezis

Bár a liberalizmus és a konzervatizmus a francia forradalom két domináns örököse, s ebben az értelemben a modern politikai gondolkodás két szülője, a marxizmus több szempontból is új kezdetként értelmezhető. Mindenekelőtt az első, s máig a legbefolyásosabb ideológia, amely egyetlen gondolkodóról kapta a nevét, aki ráadásul kifejezetten törekedett arra, hogy a világot a filozófia révén ne csak értelmezze és magyarázza, hanem meg is változtassa; mégpedig harcra alkalmas eszmék és eszmeiség kidolgozásával.³¹³ Így doktrínája viszonylag könnyen föltárható, jóllehet a doktrína későbbi története részben Marx írásai lehetséges különböző olvasatainak küzdelméről is szól. Erre a történetre tehát erősen rányomja bélyegét az a probléma, hogy mi számít hiteles, kanonikus értelmezésnek, meddig 'marxista' egy Marx-interpretáció.

Ennélfogva kissé másként kell alkalmaznunk saját módszertanunkat, amely a társadalmi gyakorlatokat, hagyományokat, szokásokat is az ideológia részének tekinti. Azt még lehet mondani, hogy Marx saját életfelfogása és példája valamilyen mértékben mintává is vált, különösen az értelmiségen belül; azt azonban nem, hogy a marxizmus mint doktrína és a társadalmi gyakorlatok között egyszerű megfeleléseket lehetne találni. Lehet és kell is beszélni forradalmi étoszról, de ez megvolt és megvan Marx nélkül is, vagy talán helyesebb az a némileg közhellyé vált kijelentés, hogy a nagy 'fölszabadító' baloldali hagyományban Nietzsche és Freud mellett Marx a harmadik autoritás.³¹⁴ Lehet beszélni munkáskultúráról, -hagyományokról, de azokat bizonyosan nemcsak a marxizmus, hanem más irányzatok is befolyásolták (elég, ha az utópikus szocialisták és 'törődő tőkésék' kezdeményezéseire gondolunk, George Pullman, Robert Owen, Tomáš Baťa nevét említhetjük példaként).³¹⁵ Egyes országokban a szakszervezeti mozgalom, másutt a szociáldemokrata-szocialista pártok, kevésbé szerencsés országokban a bolsevik

³¹³ A leninizmust, maoizmust, más személynévhez kapcsolt 'izmust' nem tekinthetjük a marxizmussal egyenrangúnak (ebben nem értünk egyet az előző lábjegyzetben idézett könyv megoldásával); az előbbi kettő önmagát is a marxizmus valamilyen módosításaként, kiegészítéseként fogja föl.

³¹⁴ Nietzsche mindenképpen a 'konzervatív forradalom' vagy 'radikális konzervatizmus', Freud a hatvanas évek óta tartó, sokféle fronton előrehaladó társadalmi 'fölszabadítási' mozgalmak ihletője. Marxszal együtt mindhárman valamilyen külső, idegen, de mélyen belénk férkőző (erkölcsi viselkedésünket, gondolkodásunkat, énképünket károsan befolyásoló) hatalom ellen segítenek föllázadni.

³¹⁵ Owen ma inkább utópista szocialistának számít, ő teoretikus is volt; mindenesetre a gyakorlatban is kipróbálhatta az elveit, s itt most ezekre a tapasztalatokra hivatkozunk.

pártok gyakorlatából, politizálásából születtek olyan alkotások, amelyek igen mélyen áthatották és áthatják a mindennapokat, jelen vannak mindenki életében. A munkáspártok és -mozgalmak céljai közül bizonyos értelemben a jóléti állam elérése a legnagyobb fegyvertény. Viszont Marx igen ellenezte (volna) elméletének jóléti-szociális intézkedésekre való alkalmazását. Ez azonban már nem rajta múlott; azt viszont nem mondhatjuk, hogy a 19. századi marxizmus és kommunizmus, de legalábbis a tőlük való félelem ne befolyásolta volna a törvényalkotást.

Szerencsére nem kell Marxnak és a marxizmusnak a teljes világtörténelemre gyakorolt hatását összefoglalnunk, lévén tárgyunk a magyar politikai gondolkodás; viszont a marxizmus és a munkásmozgalom internacionalizmus, valamint az a tény, hogy az önmagát marxistának (s persze leninistának) deklaráló kommunista párt negyven éven át gyakorolt egyeduralmat az ország fölött, nem könnyíti meg a tárgyalást. Mindenesetre igyekszünk a módszertani egység jegyében eljárni.

Elméleti alapok

Ahogy jeleztük, Marx maga is igyekezett elméleti-filozófiai fölismeréseit gyakorlati-ideológiai programmá alakítani. Elméletének gyökerét a hegeli filozófia adja, amelyből a történelem egyfajta determinisztikus és teleologikus felfogását szűrte le. A felvilágosodás általános haladáshitének jegyében föltételezte, hogy az emberiség valamilyen erkölcsi tökéletesedés felé halad. Az erkölcsi tökéletesség olyan állapot, amelyben az egyének azonosulnak a közösséggel, nincsenek elkülönült érdekeik, de ezen belül teljes körű szabadságban és harmóniában élnek. A fennálló társadalomban ez lehetetlenség. Sőt, önmagában az egyéni erkölcsi akarat és erőfeszítés, a jobbító szándék, netán az ezekből kiinduló politikai reformok sem vezetnek el idáig, mi több, még ronthatnak is helyzetet, elterelve a figyelmet a valódi teendőkről.

Az erkölcsi meggyőződés adja a marxizmus tartós és folyton megújuló vonzerejét; az egyéni erkölcsi erőfeszítések hiábavalóságáról való meggyőződése pedig a tudományba, különösen a gazdaság- és társadalomtudományba vetett bizalmat. A történelemben visszatekintve ugyanis az eszménytől jelentősen eltérő állapotokat találunk: harcot, küzdelmet, szenvedést, előítéletességet, az emberek egymástól való mesterséges, de maguk által fönntartott elkülönülését (idegenség, elidegenedés) stb. A történelem azonban olyan tapasztalattömeg, amelyből kiolvasható a jövő. Az anyagi termelés egyre magasabb szintre jut, miközben az egyenlőtlenség kizsákmányolók és kizsákmányoltak között nő, egészen addig, amíg a kapitalizmus körülményei között

a kizsákmányoló tőkés, illetve tulajdonosi csoportok (osztály) és a kizsákmányoltak (proletariátus) közötti ellentét olyan szintet ér el, amelyet csak egy minden korábbinál radikálisabb esemény, a kommunista forradalom oldhat föl. Minden olyan meggyőződés, amely nem ezt a felfogást osztja, szükségképpen ideologikus és retrográd; a marxi fölismerések ellenben, bár maguk is eszmerendszert alkotnak, a tudományos igazságot tartalmazzák. Azt, hogy mikor és hogyan robban ki a végső forradalom, nem lehet pontosan előre jelezni: a marxista politika mint tevékenység lényegében nem más, mint a forradalmi pillanat fölismerésének és a forradalom végrehajtásának művészete.

A marxizmusnak tehát van etikai magja, történelemfilozófiája, társadalomeszménye, s bizonyos fokig politikai gyakorlata. Baloldaliságát az egalitárius etika, az utópikus meggyőződés, a racionalisztikus tudásképp (az emberi értelem a természet és a társadalom minden összefüggését képes föltárni és befolyásolni), az egyén föloldása a közösségben és az ennek megfelelő elosztási egalitarizmus, valamint a forradalmi étosz adja. Egyes pontokon, ahogy jeleztük, érintkezik jobboldali eszmei hagyományokkal is: a történelem kiemelt szerepe, a közösségiség, bizonyos fokig a radikalizmus is szerepel a jobboldali hagyományokban.

Marx írásainak értelmezése is részévé vált a marxizmusnak. Példaképpen három jelentős témára utalunk. Az egyik az elidegenedés és eldologiasodás jelenségei: különösen a 20. század ötvenes-hatvanas éveiben váltak divattá, a jóléti kapitalizmus bírálatának sarokpontjaivá. A másik az elnyomás rejtett, ideológiailag elfedett, interiorizált módszerei iránti érzékenység és azok föltárása. A harmadik magának a marxizmusnak az ideológiává válása, és az ideológia használata az uralom megszerzése után, az uralom gyakorlása a kormányzás során, ahogyan az Kelet-Európában, utóbb Kínában, Dél-Amerikában és másutt is történt. Tekintettel arra, hogy a marxizmus mint politika-elmélet az elmondottaknál fogva jóval erőteljesebben bele van ágyazva saját gyakorlati hagyományába (ebben a tekintetben szintén a konzervatizmushoz hasonlít), ezért ennek a hagyománynak a föltárása során fogunk egyes elméleti kérdésekkel részletesebben is foglalkozni.

Magyarország: szociáldemokrácia, agrárszocializmus, polgári radikálisok

Láttuk, hogy Eötvös hosszan értekezik a kommunizmusról, amelyet a demokráciában rejlő lehetőségnek, azaz a radikális egyenlőség felé ható tendenciának tart. Marx és követői azonban nem voltak demokraták. Számukra a parlamentáris demokrácia az osztályuralom merő díszlete. Marxot a válasz-

tőjog kiterjesztése nem hatotta meg. III. Napóleon népszavazással szentesített államcsínye számára azt a kérdést, hogy a tömegek kellő politikai nevelés nélkül képesek-e megdönteni az uralkodó osztályok uralmát, végleg eldöntötte: a válasz természetesen nemleges. A politikai intézményrendszeren való tudatos kívül helyezkedés azonban önmagában nem old meg semmit, legföljebb az anarchista, sehová sem vezető álmodozásnak kedvez. Mozgalom- és pártszervezésre van tehát szükség. Ez a tudatos szervezőmunka, talán paradox módon, politikai innovációhoz vezetett: a szervezett tagságon alapuló, a tagok gondolkodását, sőt mindennapos, magánéleti tevékenységét is befolyásolni, irányítani kívánó párttípus megjelenéséhez. A marxizmus eszméit elfogadó szociáldemokrata pártok így egyes országokban, köztük Magyarországon is, előbb jelentek meg, mint maguk az eszmék világnézetileg átgondolt és a helyi viszonyokhoz adaptált formában. A magyarországi marxizmus mint elméleti rendszer egészen a 20. század elejéig alapjában véve viszonylag kevesek által ismert szellemi import volt.

Ráadásul a magyar szociáldemokrácia csupán igen szűk társadalmi bázisra támaszkodhatott, hiszen alig létezett még nagyipar. Létezett azonban egy sajátos réteg, főleg a Tiszántúlon és a Viharsarokban: az állam által szervezett és koordinált hatalmas építőmunkálatokat (folyamszabályozás, vasútépítés) végző, a hagyományos falusi közösségeket és életformákat elhagyó földmunkás-, kubikustömeg. Áchim András, Csizmadia Sándor, Szántó Kovács János, Várkonyi István közülük kiemelkedő, valódi tömegeket mozgatni tudó, szervezői tehetséggel is megáldott politikusok voltak; részben a szociáldemokrata pártban, részben saját párttal próbálkozva (Független Szocialista Párt 1897, Magyarországi Parasztpárt 1906), olykor-olykor országgyűlési mandátum birtokában is. Az agrárszocialista mozgalmak jelentős eszmei önállóságot nem mutattak, a szocialista-marxista eszmék mellett anarchista és vallásos kapcsolódási pontjaik is voltak; viszont társadalmi és mozgalmi szervezeti modelljük, az újfajta közösségi együttléti formák, az írástudás, egy radikálisabb történelemolvasat (Dózsa- és Petőfi-kultusz) többféleképpen is beépült a magyar baloldali hagyományba.

A mélyebb és önálló Marx-recepció a századforduló nagy politikai és szellemi kríziséhez kapcsolódott. Erről a polgári radikalizmus kapcsán már szöveltünk, s jeleztük, hogy a mozgalom és szervezetei – a Galilei Kör, a Társadalomtudományi Társaság, a Huszadik Század folyóirat – a marxista eszmék számára is fórumot biztosítottak. Maga Jászi is – bár elutasította a történelmi materializmust (idővel egyre jobban) – a marxizmusban a tudományos megismerés egyik lehetséges útját látta. Ugyanakkor egyrészt a marxizmus már említett közvetlen és sürgető politikai igényei (a forradalom előkészítése, a szociáldemokrácia mint legális párt megfelelő alkalmazása), valamint az eu-

rópai munkásmozgalmat, a hivatásos forradalmárokat és radikális politikai erőket galvanizáló 1905-ös orosz forradalmi események, a francia politika masszív balra tolódása (az 1906-os, 1910-es választásokon a baloldal a 70%-os fölényt is megközelítette), s természetesen az 1905-ös magyarországi ellenzéki győzelem miatt az aktuálpolitika mélyen befolyásolta a világnézeti vitákat is.³¹⁶

Ennek az időszaknak kulcsszereplője Szabó Ervin. Szabó marxista volt, ő adta ki az első Marx–Engels válogatást magyarul; elméleti érzékenysége és igényessége magyar viszonylatban kivételes volt, de természetesen ő is igyekezett a gyakorlati, értelemszerűen parlamenten kívüli politikát is alakítani. Nemzetközi ismertsége sem volt jelentéktelen, főleg német nyelvterületen. Hatást gyakoroltak rá a bécsi orosz emigránsok, de volt kapcsolata az olasz és a francia munkásmozgalmakkal is, a jelentős teoretikusok közül Robert Michelsszel, aki a politikatudomány első nagy pártelméletét megalkotta, és Georges Sorellel. Szabó mindvégig a hiteles marxizmust kereste, de még inkább a gyakorlati cselekvés lehetőségeit. Elméleti munkássága ezért végső soron nehezen összegeezhető. Litván György idézi Leszek Kolakowski alábbi jellemzését Sorelről, s hozzáfűzi, hogy ezt Szabó Ervinről is írhatta volna: „A reformizmust az ortodoxok [ortodox marxisták] módján bírálja, az ortodoxokat az anarchistákhoz hasonlóan, az anarchizmust Marxra hivatkozva, Marxot pedig Bakunyin és Proudhon szellemében. Számára, akárcsak Marx számára, a szocializmus nem csupán a társadalmi szervezet megjavítását jelenti, hanem teljes, a morálra és a gondolkodásra is kiterjedő átalakulást. A szocializmusnak vallásos és karizmatikus jelleget akar adni [...] ellenzi a proletárdiktatúrát is, valamint az államosítást, amelyben nem felszabadulást, csupán a politikai hatalom új eszközét a termelőkkel szemben.”³¹⁷ Szabó ennél azért mélyebb Marx-hívó volt, de kétségtelen, hogy a szindikalizmussal, vagyis a gyakorlatias, aktivista, ugyanakkor a (szociáldemokrata) pártérdekektől és azok mérlegelésétől, általában a pártpolitikától idegenkedő munkásmozgalommal jobban szimpatizált. A magyar szociáldemokráciával, annak vezetésével, és általában a pártszerű munkásmozgalommal nem volt felhőtlen a viszonya: ezért a későbbi hivatalos kommunista párt és párttörténetírás igen kritikusan bánt vele. Viszont amikor a kommunista diktatúra, a megvalósult szocializmus humanista-demokratikus-moralista reformja a hatvanas években napirendre került, Szabó egykori nézetei a demokrácia

³¹⁶ Schlett István: *A szociáldemokrácia és a magyar társadalom 1914-ig*. Budapest, 1982, Gondolat.

³¹⁷ Litván György: *Szabó Ervin, a szocializmus moralistája*. Budapest, 1993, Századvég, 157–158. p.

inherens korlátairól (magyarán ortodox marxizmusa) már nem sokat segíthettek.

Még egy fontos mozzanatot emelünk ki vele kapcsolatban: az uralkodó konzervatív-liberális történetírással szemben, amely hol az alkotmányos kontinuitást, hol az államalkotó képességet, hol a függetlenségi hagyományt emelte ki, Szabó megalkotta és képviselte a magyar történelem osztályharc-interpretációját, amelyben még Kossuth is az uralkodó osztály érdekeinek védelmezője (ezzel nem kis konsternációt okozott a baloldalon is). Ennek az értelmezésnek a kommunista hatalomátvétel után jött el a nagy ideje. Kossuthot rehabilitálták ugyan, mivel a függetlenségi hagyományt a rendszer látványosan fölvállalta, de talán azért is, mert leegyszerűsítő sémája (ők-mi) az osztályharcfelfogás hasonló sematizmusával remekül korrelált.³¹⁸

A bolsevizmus mint valóság és mint erkölcsi probléma

Az 1918-ban összeomló dualizmus Magyarországon gyakorlatilag mindenkit készületlenül talált. Az uralkodó-kormányzó elit teljes csődöt mondott, tehetetlenségét pedig a kicsi és sokféleképpen megosztott ellenzék végképp nem volt képes ellensúlyozni. A hatalom az utcán hevert, ahogyan ez majd 1956-ban is történik; ráadásul idegen megszállás fenyegetett, a belső védekezőképesség a nullához közelített. A modern államokban az ilyen alkalmak valóban kivételesek, ezért különösen érdekesek a politikai gondolkodás számára. A magyar helyzetben valamiféle erkölcsi tőkével a baloldal rendelkezett, s ez adott számára kiinduló politikai legitimitást is. A magyarországi kivételes helyzet azonban két világtörténelmi változással is összefüggött: egyrészt a világháború okozta mély civilizációs sokkal, másrészt az orosz bolsevik hatalomátvétellel, a szovjetrendszer megalapításával. Mindezek földolgozására az események viharos menetében nem volt mód, de annyi bizonyos, hogy az 1918-19-es kataklizma (amely Trianonban végződött) nemcsak a jobboldal számára volt trauma, hanem a baloldal számára is (hasonló játszódott le Né-

metországban is, csak az ottani bolsevik kísérlet jóval korlátozottabb volt, és másféle tanulságokkal járt).

A polgári radikálisoktól itt eltekintünk. Legfontosabb teoretikusuk, Jászi a Tanácsköztársaság alatt már emigrált, s láttuk, hogy a marxizmussal szembeni fenntartásai erősebbek lettek, a bolsevik politikai kísérlet pedig számára mélyen ellenszenves maradt. Más volt a helyzet a hivatalosan is a marxizmus talaján álló gondolkodókkal és politikai vezetőkkel: ezekben a pillanatokban valóban igaz volt, hogy az egyetemi katedráról vagy szemináriumi teremről, kávéházi törzsasztaltól vagy polgári szalonból a történelem sokakat egyenesen minisztériumi, majd népbiztossági pozíciókig röpitett. Marx – és az oroszországi fejlemények – sokuk számára egyszerűvé tették a dolgot: az előre megjósolt forradalmi pillanat elérkezett, a parlamentáris keretekhez igazított szociáldemokrata pártpolitikára nincs többé szükség. A marxista pártvezetés ennek megfelelően járt el. A politika tehát azonnal totálissá vált. A legkülönbébb területeken hoztak teljesen újszerű intézkedéseket; hirtelen minden lehetségesnek mutatkozott. Egyrészt megalakulnak a terrorkülönítmények, demonstratív kivégzésekkel sokkolva a társadalmat; másrészt az erőszakmentességet hirdető Sinkó Ervin a Ludovika Akadémia kadétjainak lázadása után az elfogott fiataloknak büntetés helyett nevelő célzattal Dosztojevszkij-előadásokat tart. A terror és az új, boldog, kommunista társadalom mintha bizzar karneváli egyveleggé vált volna. Mindenre volt idő, ugyanakkor semmire sem.³¹⁹ A hagyományos értelemben vett politikai gondolkodásra, úgy tűnhetett, végképp nincs szükség.

Azonban mégis volt valami, ami aztán tartós dilemmává vált a baloldali tradícióban: ez pedig az erőszak. A baloldal humanista-racionalista gyökerei a francia forradalom terrorjának igazolását is szerfölött megnehezítették, a probléma tehát korábban is ismert volt; csakhogy az erőnnel, ha bonyolult módon is, de valahogy igazolni lehetett a rosszal szembeni erőszakos föllépést (ahogy a középkori egyház egyes teológusai is a lelkek üdvössége érdekében látták igazolhatónak az erőszakot). A marxizmus azonban mélyebbre megy: eleve hamisnak nyilvánítja az erkölcsi dilemmákat, legalábbis

³¹⁸ Említettük, hogy a Kádár-rendszer ezen változtatott: visszatért a dualizmus liberális történelemmagyarázatának egyes elemeihez (pl. az országnak akkor volt 'jó', amikor nem volt 'széthúzás'). Az osztályharc-interpretáció is megtartott azonban bizonyos hadállásokat: például az istváni kereszténység 'objektív' haladás volt egy fejlettebb osztályharc irányába; a Dózsa-fölkelés természetesen a parasztság osztályharcának ragyogó példája; a mohácsi csatavesztés az uralkodó osztály önzésének (a jobbság újabb jogfosztásának) a következménye; stb. Ennek a kornak és irányzatnak az igen befolyásos képviselője volt például Andics Erzsébet és Mód Aladár.

³¹⁹ Arra például igen, hogy a világon először a magyar posta adjon ki bélyeget Marx Károlyról. Azt megelőzően csak az uralkodó és hitvese volt magyar bélyegen arcképpel látható. (Marx mellett a sorozatban szerepelt még Martinovics Ignác, Engels Frigyes, Petőfi Sándor és Dózsa György.) Szabó Ervinre néhány hónappal a halála után az 1919-es május 1-jén hatalmas gipszszobor emlékezett. A karneválszerűséget egyformán hangsúlyozza Arthur Koestler és Kolnai Aurél is; sőt az ellenforradalmi rendszer is hol ezt, hol pedig, természetesen, a terrort emelte ki vádként. Lásd ehhez Csunderlik Péter: *A „vörös farsangtól” a „vörös tatárjárásig” – A Tanácsköztársaság a korai Horthy-korszak pamflet- és visszaemlékezés-irodalmában*. Budapest, 2019, Napvilág.

úgy, ahogyan azokat a polgári világ megéli (meg nem szüntette) őket. Lukács György az egyik legfontosabb szerző itt, hiszen ő maga is tevékeny cselekvője volt a proletárdiktatúrának. Nagypolgári származása és műveltsége, irodalmi érdeklődése, a generációjára eleve nagy hatást gyakorló Nietzsche–Dosztojevszkij-élmények birtokában már korábban meghozta a maga személyes radikális döntését, hiszen számára a kommunizmus és a marxizmus valóban a világnézeti lehetőségek egyike volt csupán, amelynek 'választását' valamiképpen alá kellett támasztani. Ez nemcsak morális, hanem lelki-szellemi kényszer, ahogy mindenki más számára is. S ezt Lukács meg is tette. Az erkölcsi dilemma – szabad-e az erőszakot gyakorolni a kommunizmus érdekében? – így tulajdonképpen már nem is dilemma, hanem vállalandó gyakorlati következmény. Így válik a dilemma 'hamissá', noha érthető marad. A politikai gondolkodás szempontjából kétségkívül az egyik legfontosabb írása – A bolsevizmus mint erkölcsi probléma – még csak a probléma vázlata,³²⁰ nem sokkal később a Taktika és etika című szöveg már egyértelművé teszi, hogy miként fogadható el az erőszak.³²¹ A fiatal Hegelről írt filozófiai traktátusban (az erkölcsi abszolutista) Kantot bírálva így fogalmaz: „A kötelességek kollíziójának problémája ebből a szemszögből az egyik legjellemzőbb kérdés. Ugyanis már azzal, hogy egyáltalán elfogadják azt a tényt, hogy a morál valóságos követelményei összeütközésbe kerülhetnek egymással, elismerik magának a polgári társadalomnak az ellentmondásosságát.”³²²

Dosztojevszkij-elemzése még érdekesebb példázat: a szerzőnek itt nem kell filozofálnia, alig kell a marxista terminológiát használnia, így sokkal személyesebbé tudja tenni az üzenet lényegét, amely természetesen itt is az, hogy a személyesség, az erkölcsi dilemmákon való rágódás maga is tünet, patológia, aberráció, a polgári egoizmus meghaladhatatlan végpontja, ami után semmi más nem lehetséges, csak a kommunista meggyőződés. Ez túl van jón és rosszon, de nem személyes értelemben (ezért téved Nietzsche, mert ahogyan ő képzei el az emberen túli embert, abban már semmi emberi nincs), hanem az ész kényszerítő következtetéseként, egy új, a közösségben élő ember típusában.³²³

Azt, hogy miért és hogyan teszi meg Lukács az etikailag elfogadhatatlan erőszak elfogadásának lépését, saját tanítványai is sokféleképpen komment-

tálták.³²⁴ A legtöbb klasszikus erkölcsi doktrína az erőszak egyes eseteit persze igazolhatónak tartja, például bűnözők ellen; a realista politikaelmélet pedig a közjó érdekében szintén igazolhatónak tartja az erkölcsileg önmagában helytelen tett elkövetését, jellemzően azonban konkrét és jól leírható cselekvésekre korlátozva. A bolsevizmus problémája azonban annak az erőszaknak az igazolása, amely nem a személyes rossz vagy helytelen tettekhez köti a büntetést, megtorlást, preventív erőszakot. A közjó fogalma még értelmezhető, amennyiben azonosítjuk egy osztály érdekével, abban a meggyőződésben, hogy ezzel az emberiség végső célját szolgáljuk. De tagadhatatlan, hogy ez a jelenben kiterjedt és rendszerszerű erőszakos cselekedeteket követel meg. A proletárdiktatúra valódi diktatúra, s így bőségesen él az elnyomás eszközeivel, adott esetben a terrorral.

Az erőszak fölmagasztalását a radikális jobboldalon, a forradalmi konzervatívoknál is megtaláljuk. A 20. századi politikai gondolkodás történetében mindenképpen kiemelt hely illeti meg az erőszak igazolása ideológiai lehetőségeinek tanulmányozását, amelyből a totalitarizmuselméletek is kiemelkedtek. A két szélsőséges ideológiát tekintve azonban mégis észrevehetünk egy különbséget ebben a tekintetben: a marxizmus ragaszkodik ahhoz, hogy a végső cél az erőszakmentes, sőt az erőszak lehetőségét is kizáró, vagyis erkölcsileg mégiscsak tökéletesnek mondható állapot, amelybe észszerű út vezet. Persze a náci ideológia sem engedhette meg magának az erőszak abszolút öncélú apoteózisát, hiszen az valóban fönntarthatatlan, illetve elgondolhatatlan állapotokhoz vezet; ezért a nép javát tette meg az egyéni cselekedetek végső erkölcsi mércéjévé. Jó és helyes az, ami a német népnek jó és helyes – az axióma nagyjából ez. Ugyanezt a kommunista ideológia nem tehette meg: igaz, hogy a párt akarata, mögötte a proletariátus érdeke a mindennapos cselekvés

³²⁴ Kis János: Lukács György dilemmája. In uő: *A politika mint erkölcsi probléma*. Pozsony, 2017, Kalligram, 394–446. p. (A szerző Lukács esetén keresztül morálfilozófiai és morálpszichológiai téziseket is tárgyal, így a szöveg nem csak Lukácsról szól.) Lásd még Heller Ágnes interjút: *Viszonyom Lukács György etikájához*. In Fehér Ferenc – Heller Ágnes: *A Budapesti Iskola. Tanulmányok Lukács Györgyről*. Budapest, 1995, T-Twins, 495–508. p.; és Vajda Mihály: *Változó evidenciák*. Budapest, 1992, Századvég–Cserépfalvi. Schlett István – ő itt kívülálló – szintén kimerítően tárgyalja Lukács 1918–19-es írásait: *A politikai gondolkodás története Magyarországon 3*. Budapest, 2018, Századvég, 408–429. p. Lásd még Weiss János: *A forradalom drámája (Esettanulmány Lukács Györgyről)*. In Böcskei Balázs szerk.: *A forradalom végtelensége. Lukács György politika- és társadalomelmélete*. Budapest, 2016, L'Harmattan, 99–120. p. A Lukács-iskola idézett tagjai kivétel nélkül elutasították az eredeti lukácsi választ az erőszakra. Ez alighanem punctum saliens: az etika 'elsőbbsége' révén értették meg a politika lehetőségét. Másként fogalmazva az etikai dilemma valóságosságának, az erőszak igazolása örök és minden helyzetben aktuális igényének elismerése teszi lehetővé, hogy belépünk a politika világába, mintegy fölszabaduljunk rá.

³²⁰ *Szabadgondolat*, 1918. december.

³²¹ http://exsymposion.hu/index.php?tid=article_page__surfer&csa=load_article&rw_code=taktika-es-etika-.

³²² *A fiatal Hegel*. Budapest, 1979, Magvető, 221. p.

³²³ <https://www.marxists.org/archive/lukacs/works/1949/dostoyevsky.htm>.

számára megadja a szükséges támpontokat, de a végső pecsétet mégis az emberiség egészének java teszi rá a cselekvés igazoló bizonyítványára. Csak annyit kell tenni, hogy ezt a logikai láncot belátjuk és elfogadjuk.

Ezt az utat követte a két háború között a kommunizmussal rokonszenvező értelmiség, Nyugat-Európa-szerte is. A politika leegyszerűsödött. A forradalmi pillanat eljövételének mérlegelésére immár nincs szükség, hiszen létrejött a Szovjetunió; aki még mindig a forradalom problémáján töpreng, mint Trocki, az nem lehet kommunista. A moszkvai koncepciós perek; a szovjet valósággal való szembesülés, a spanyol polgárháború újabb ideológiai erőszakja, majd a német–szovjet kiegyezés azonban ismét előtérbe állította az erkölcsi problémát, még ha más dimenzióban is. A koncepciós perek a személyes etika, sőt az egyéniség végső föladásának szükségességét brutális erővel demonstrálták, hiszen a vádlottnak önmagát kellett elítélnie olyasmikért, amit el sem követett; a német–szovjet kiegyezés pedig szinte megoldhatatlan ambivalenciát okozott az európai munkásmozgalmakban. Lukács a maga részéről befejezte az erkölcsi dilemmákkal való küzdelmet; mások viszont nem.³²⁵ A már említett Sinkó Ervin, amúgy a Tanácsköztársaság idején Kécskemét városparancsnoka, a bukás után egy ideig még a kereszténységben is kereste a kiutat, az erőszakmentesség számára abszolút parancs maradt (legalábbis a második világháború végéig: útja és hanyattatásai véget értek a titói Jugoszláviában).³²⁶ Nemzetközileg a legismertebb ellenpólusa Lukácsnak a magyar származású kommunisták közül Arthur Koestler, akinek *Sötétség délben* című regényét már idéztük. Ahogy Sinkó, úgy Koestler sem volt filozófus: sokkal inkább újságíró és regényíró, de talán még inkább utazó kalandor, a szó legjobb értelmében. Koestlert igen érdekelte saját fejlődése, élete, ezért többször is számot vetett döntéseivel.³²⁷ Őt a szovjet valósággal való szembe-

³²⁵ Ez természetesen nem azt jelenti, hogy Lukács György további munkásságát nem határozta volna meg az etikai állásfoglalás. Ez lehetetlen is lett volna, tekintettel arra, hogy az ideológus a szovjetrendszer valóságának, a sztálini diktatúrának, koncepciós pereknek a sűrűjében élt, aktív részese volt a népi demokráciák elfojtásának, viszont tagja a Nagy Imre-kormányának is (ráadásul nem volt hajlandó Nagy Imrével szemben vallani). Egyetlen marxistának megmaradt tanítványa, Mészáros István több fejezeten keresztül igyekszik számot vetni mesterének ragaszkodásával ahhoz a döntéshoz, hogy az etikailag helyes magatartás csakis a párhűség lehet. Lásd *A tőkén túl*. II. kötet, 9–10. fejezet. Ez nem teszi értéktelenné Lukács belső ellenállását, olykor számottevő kiállását (pl. Csehszlovákia megszállásával szemben). Lukács alakjának tartós fontosságát az adja, hogy szinte tesztként működik: hogyan lesz az etika gyakorlati erkölcs a marxista kormányzás alatt?

³²⁶ Rövid és fontos beszámolója erkölcsi döntéseiről: *Szemben a bíróval*. Budapest, 1983, Magvető. A kiadás dátuma meglepő lehet, mivel a szöveg teljesen nyíltan beszél a vörösterorról mint igazolhatatlan erőszakról. Lásd még Balogh Magdolna: Sinkó Ervin kommunistasága: a messianizmustól a titóizmusig. *Múltunk*, 2013. 2. 145–164. p.

³²⁷ *Nyílveesszó a végtelenbe*. Budapest, 1996, Osiris; *A láthatatlan írás*. Budapest, 1997, Osiris.

sülés, majd a spanyol polgárháború tapasztalatai vezették a kommunizmussal való szakításhoz, amelyet a koncepciós perek még jobban alátámasztottak; idézett regényének francia kiadása sokak szerint igen jelentős szerepet játszott abban, hogy a háború után nem lett abszolút többsége a kommunista pártnak Franciaországban. A könyv francia kiadásából 1946–1948 között kétmillió példány fogyott el.³²⁸ Jelentős hatást gyakorolt George Orwellre is. Magyarországon az abszolút tiltott kategóriában szerepelt, így dacára annak, hogy Koestler sokáig fontos kapcsolatokat tartott fenn a magyar szociáldemokrata-kommunista mozgalommal, illetve annak irodalmi elitjével (Németh Andorral, József Attilával), hatása csak a rendszerváltás után bontakozhatott ki, utólag rajzolva föl az etikai probléma másik lehetséges megoldását, azaz a *nemet* mondást.³²⁹

A Horthy-rendszer: a baloldali hagyomány európaizációja

Ebben az alfejezetben tágabb távlatot veszünk szemügyre, s módszertani szempontjainkat alkalmazva, mert nemcsak a marxista, hanem a tágabb baloldali szellemi hagyományra, annak társadalmi beágyazódására is ki kell térnünk.³³⁰

³²⁸ <http://www.german-times.com/the-rediscovered-original-manuscript-of-arthur-koestlers-novel-darkness-at-noon-allows-for-a-new-interpretation-of-a-literary-and-political-classic/>.

³²⁹ Egy összegző mondat *A láthatatlan írásból*: „[K]ét princípium: a hagyományokon alapuló, becsületes, intellektuálisan korlátolt és fantáziátlanul illemtudó, s az embertelen Utópia szolgálatában álló, csalással és fortélyal dolgozó világ konfliktusa, amelynek végkimenetele ez utóbbi megaláztatása és veresége lett” (418. p.).

³³⁰ Sajátos kezdeményezése volt a polgári radikális mozgalom legfontosabb szervezőinek, a Társadalomtudományi Társaságnak az 1903-ban elindított vállalkozása, a Társadalomtudományok Szabad Iskolája. 1918-ig zajlottak az eredetileg kifejezetten a munkások számára meghirdetett előadások, a lehető legszélesebb tematika alapján. A rendszeres beiratkozók száma – egyes évekből egészen pontos adatok is vannak – a százat mindig meghaladta, olykor a háromszázat is. (Szapor Judit: Egy szabad egyetemért. A Társadalomtudományok Szabad Iskolája. *Medvetánc*, 1985/4–1986/1. 125–158. p.). A szélesebb nyilvánosság, s főleg az ’alsóbb’ néposztályok felé fordulás az értelmiség részéről a 20. század egyik fontos fejleménye, olykor a diktatúrával szembeni ellenállás kiterjesztésének szándékával, olykor egy ideológiai gyakorlati megvalósításának jegyében. Jobbára a baloldali és a népi ideológia egyik fontos intézménye volt a népi kollégiumok mozgalma (ehhez lásd Pataki Ferenc: *A NÉKOSZ-legenda*. Budapest, 2005, Osiris). A hetvenes évektől az ellenzéki repülőegyetemek, a szakkollégiumok, a budapesti és vidéki ’körök’ játszottak hasonló – ellenálló, integráló, részben a társadalmi mobilitást előmozdító – szerepet). De a Horthy-korszakban egyrészt a kormányzat is tett ilyen erőfeszítéseket, másrészt, és még nagyobb hatással az egyházak (korszerű ifjúsági szervezetek, cserkészlet, legény- és leányegyletek, ezek által szervezett tanfolyamok stb.).

A Horthy-rezsimben a szociáldemokrácia mint párt és politikai mozgalom lehetőségei erősen korlátozottak voltak, reputációját a Tanácsköztársaságban játszott szociáldemokrata szerep igencsak megtépázta. Ugyanakkor a legalitását nem veszítette el, a *Népszava* folyamatosan megjelent, külföldi kapcsolatai, különösen az osztrák szociáldemokráciával (legalábbis annak végső vereségéig) megmaradtak.³³¹ A nagyipar további kiépülésével Budapesten, Miskolcon, Győrött, de más iparágak révén kisebb városokban tovább tudott erősödni, folytatva a szociáldemokrata munkáskultúra és életmód kiépítését. Egyúttal valamiféle védelmet, féllegalitást tudtak biztosítani a radikálisabb köröknek, illetve a valóban illegális, de Moszkvától inkább független kommunista csoportoknak is. A baloldali hagyományba, különösen az intellektuális elitet tekintve beépültek nem éppen marxista meggyőződésű értelmiségiek, vagy legalábbis egyes témáik. Ilyen volt az első világháborúra visszatekintő *pacifizmus* (elég Babits Mihályra utalni), egy laza politikai-szellemi konszenzusként az *antifaszizmus és humanizmus* (Füst Milántól Bartók Béláig), a munkásvilág *irodalmi* 'fölfedezése' novellákban (Gelléri Andor Endre), lírában (József Attila, Kassák Lajos), regényben (Székely János), s a *feminizmus* (Bédy-Schwimmer Róza). A népiekről szóló fejezetben is látni fogjuk, hogy a népi mozgalom is erős új impulzusokat ad a baloldalnak, olyannyira, hogy például Erdei Ferenc kettőstársadalom-elmélete, amelyről ott lesz szó, valamint a belőle levont politikai következtetések a marxizmus új alkalmazási lehetőségeit is megmutatták.

Ugyanakkor azt sem szabad elfelejteni, hogy a radikális jobboldal – ahogy Németországban, Olaszországban – szintén saját jövője kiemelten fontos hordozójának tekintette a munkásságot: az ő szempontjukból a marxista tanok ugyanúgy egy letűnt korszak rekvizitumai voltak, mint a liberalizmus. A nyilas elit tagjai közül többen is szociáldemokrata háttérrel rendelkeztek, olvasták és ismerték Marxot; fölismerve azonban a radikális politika új lehetőségeit, szakítottak a régi párttal. A parlamenti bejutás után a nyilas frakció javaslatai túl is tettek a szociáldemokrácia legmerészebb szociális, egalitárius és antikapitalista követelésein, természetesen a munkásság fölemelését a nemzet érdekével igazolva.³³² Így a társadalmi szövetekben, a mélyebb csoportreflexekben a baloldali hagyomány számos ponton eltérhetetlenül összefonódott egyes jobboldali meggyőződésekkel. Innen érthető, hogy még a

³³¹ A politikai arénában játszott szerepükhöz lásd Schlett: i. m. 522–558. p.

³³² Ungváry Krisztián: Kik is azok a nyilasok? *Beszélő*, 2003. 6., <http://beszelo.c3.hu/cikkek/kik-azok-a-nyilasok>. A kormánytöbbséget alkotó nemzeti konzervatív-kereszténykonzervatív erők számára sem volt azonban idegen a szociális törvénykezés, a gazdaság erőteljesebb állami kontrollja, akár tervezése.

háború után is sor került zsidókkal szembeni akciókra, pogromokra, hiszen a 'zsidó' és a 'tőkés' kategóriáját széles körben azonosították.

A két háború közötti korszak fejleményei tehát a magyar baloldal modernné válása és mély meggyökeresedése, egy európai szinten is értelmezhető baloldali elit megszületése, egyúttal összekapcsolódása egyes jobboldali eszmékkel.

A marxista kormányzás dilemmája

A SZTÁLINI DILEMMA

Az 1945-ös fordulat ismét radikális elitcserével járt, 1919-től eltérően azonban a fentiek miatt érettebb és fölkészültebb politikai elit kezébe került a kormányzás. A vereség, a megszállás, a szovjet érdekszférába kerülés, a Kommunista Párt megkerülhetetlenné válásának tényei ellenére sem tekinthetjük a koalíciós kormányzás nagyjából két és fél esztendejét minden belső legitimitást nélkülözőnek. Moszkva a népi demokrácia elképzelését jóváhagyta. Ez a rendszer a szovjethez képest kompromisszumos, azaz nem forradalmi, de radikális átalakítást irányzott elő például a tulajdonviszonyokban, a nagytőke és nagybirtok fölszámolásában, általában a 'feudalizmus' és a 'kapitalizmus' meghaladásában, a 'népi ellenőrzés' és a népi állam struktúráinak kiépítésében. A pártpluralizmus teljes megszüntetése, a paraszti tulajdon kollektivizálása, a 'proletárdiktatúra' modelljének bevezetése egyelőre nem volt napirenden. A helyzet azonban rövidesen megváltozott, s Magyarországra a szovjet, pontosabban a sztálini totalitárius modellt kényszerítették, s vele együtt azt a problémát, hogy mit is jelent kormányozni a marxista ideológia alapján.

A marxizmus értelmezési hagyományában ezért játszik kitüntetett szerepet mindmáig Lenin, Trockij és Sztálin is. Nagyon leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy a marxi elmélet alapvető politikai kérdései – mikor és hogyan valósítható meg a kommunizmus, hogyan található 'el' a megfelelő forradalmi pillanat, és hogy miként kell rá fölkészülni – a marxista alapon álló pártok és gondolkodók számára eleve meghatározzák, hogy a politikai gyakorlatban fölmerülő problémákat egyáltalán hogyan lehet és kell megfogalmazni és megoldani. A politikai gyakorlat kétféle lehet: ellenzékben (akár illegálitásban) és kormányon (adott esetben népfrontos-koalíciós verzióban). Míg Lenin politikaelméleti jelentősége talán abban van, hogy az ellenzékbeli kormányra kerülés operációját képes volt végrehajtani a marxi ideológiai alapon (természetesen kellő rugalmassággal kezelve Marx elképzeléseit: ebben éppen az segítette, hogy maga Marx kormányzati tanácsokkal nem szolgált), s

ezzel mintává, sőt modellé vált (elsősorban a harmadik világban); addig Trockij és Sztálin egy nyertes forradalom után mutatkozó dilemma két megoldási lehetőségét képviselték. Trockij – továbbra is leegyszerűsítve – a szovjet államot a forradalom *eszközének* tekintette, nagyjából úgy, ahogyan a párt is az volt. Az igazi világforradalom még várat magára, ezért a helyzet alapján véve kormányon is ugyanaz, mint ellenzékben: a Szovjetunió a felkészülés fegyvere, nem pedig a kommunizmus megvalósulása. Ezért Trockij és követői számára a szovjet államépítés inkább elrettentő, mint vonzó, mivel ami ott épül, az új elnyomó struktúra, legföljebb nem a tulajdonosi, hanem a bürokratikus osztály érdekét szolgálja. Ezzel szemben a sztálini értelmezés a forradalom *utáni* marxizmus, a *marxista* kormányzás problémájára keresi a választ. Függetlenül tehát attól, hogy Sztálin elméleti képességei nem voltak egyenrangúak Lenin vagy Trockij képességeivel, a marxizmuson *belül* valós politikaelméleti kérdésekre igyekezett választ adni. S bár a sztálini diktatúra a maga totalitárius, erőszakos, terrorisztikus módszerei és minőségei révén diszkreditálta önmagát, a Szovjetunió további története ugyanezzel a problémával terhes: *mi az, ami van?* Ha a megvalósult kommunizmus, akkor egy sereg nyilvánvaló jelenségnek nem volna szabad léteznie (többek között az államnak sem: ezt Lenin alighanem túl hamar kijelentette); ha viszont ezek a jelenségek léteznek, akkor elhúzódó átmenetre, szakaszokra kell számítani. Mindez azonban post festum a forradalom eredeti értelmét kérdőjelezi meg. Ezek a témák adtak keretet a nem szovjet kommunista rendszerek önértelmezéseihez is, mindig abból az axiómából kiindulva, hogy a szovjetrendszernek – akármilyen is az – lényegileg több köze van a kommunizmushoz, mint bármelyik másikkal.

A KELET-EURÓPAI KOMMUNISTA RENDSZEREK: MILYEN DEMOKRÁCIA?

1948 után néhány évig a sztálini út mechanikus másolása még lehetségesnek és kíváncsinak látszott. A politikai gondolkodás nemzeti hagyományai, s általában a politikai tevékenység teljesen megszűnt. Legföljebb arra nyílt mód, hogy például Magyarországon a rezsím bemutassa: a lenini út elsőre (Tanácsköztársaság) nem volt ugyan sikeres, de a magyar forradalmi hagyományok valóságok, és az 1945-ös fordulat nem más, mint rácsatlakozás a szovjet forradalomra: annak kései, de hiteles folytatása. Még a Kádár-rendszer is ragaszkodott ahhoz, hogy november 7. és április 4. a két legnagyobb munkaszünettel megünnepelendő ünnep.

Az elemi erővel kitörő 1956-os forradalom, s talán inkább szabadságharc azonban a magyar politika eseményeit ismét elgondolkodtató politikaelmé-

leti problémává tette. A republikanizmus kapcsán Arendt reflexióira már kitértünk; kérdés, hogy a marxista, s tágabban a baloldali hagyomány hogyan számolt el a tapasztalatokkal. Azt tudjuk, hogy a szabadság rövid időszaka alatt még a legjobboldalibbnak számító Mindszenty bíboros is osztály nélküli társadalomról, a történelmileg igazolt helyes irányról beszélt nevezetesen november 3-i rádióbeszédében, ami lehetett némi számítás, de mindenképpen a valóság számításba vétele (a beszédet a lehetőségekhez képest alaposan előkészítették: a forradalom alatt tulajdonképpen ez volt az *egyetlen* széles körben ismertté váló kibontakozási program), azaz annak elismerése, hogy a magyar társadalom egyáltalán nem ellenséges a baloldali hagyománnyal, miközben élesen elhatárolja magát a kommunista párt diktatúrájától. Nem vevő a marxista ideológiára, de igenis vevő egy baloldali-szociáldemokrata kormányzásra. A szabadságra szüksége van, igényli az önkormányzás intézményeit, egy kistulajdonosi-kisparaszti, 46-os mintájú népi demokrácia opciója valószínűleg többséget kapna. Ez megfelelt a népi ideológia elképzelésének éppúgy, mint a szociáldemokráciának, amely a létező és tagadhatatlanul szükséges nagyipar állami kontrolljáért felelhetett volna. Talán nem megyünk messze, ha az osztrák paritásos-korporatív modell egyfajta adaptációjának lehetőségét is fölvetjük, hiszen az akkor még robusztusabb vallásosság, s a hagyományosan erős nemzeti, függetlenségi érzelmek minden bizonnyal egy inkább jobboldali demokratikus néppártot, semmint egy baloldali néppártot hozhattak volna koalíciós helyzetbe (lényegében kisgazda-szociáldemokrata platformot).

Mindenkinek a valóság semmi esélyt nem adott, helyette visszatért a marxizmus mint uralkodó doktrína, a belőle következő proletárdiktatúrával, amit azonban a 'forradalmi parasztság' és a 'haladó értelmiség' mint uralkodó osztályok kiegészítéssel láttak el. Ennek megvolt az ideológiai jelentősége: a parasztságra tett 'alkotmányos' hivatkozás a népi ideológia számára adott valamekkora védelmet, a 'haladó értelmiség' révén pedig a humanista hagyományok részleges rehabilitálására is mód nyílt. A már említett szélesebb baloldali örökség, elsősorban a közvetlen politikai gondolkodástól távolabbi irodalmi, zenei, egyéb művészeti ágakban, persze erősen megszűrve (lásd Koestler regényeit), de fennmaradhatott.³³³

Az 1956-os szabadságharc a legszigorúbban ellenőrzött témák közé került és maradt, de jelentőségénél fogva a hatását képtelenség volt fölszámol-

³³³ Az irodalom mindig is kényesebb terület volt. A Révai József által megkövetelt szocialista realizmus kötelező darabjai (termelési regények) mellett, részben után, már a Kádár-korszakban itt is születtek a baloldal egész hagyományán belüli is értékelhető alkotások (Déry Tibor, Sarkadi Imre, Sánta Ferenc).

ni. Különösen tartósnak a *demokrácia* problémája bizonyult. Láttuk, hogy a marxista kormányzás a parlamentáris-liberális demokrácia számára nem tart fenn külön helyet, hiszen az politikai intézményrendszerként az elidegenült polgári osztályuralom szinonimája. A 'népi demokrácia' pedig egyrészt az 1948-ban hivatalosan lezárt és meghaladottnak minősített korszakot jelölte, másrészt az 56-os szabadságharcnak is tagadhatatlan népi jellege volt (1989-ben Pozsgay Imre *népfelkelésnek* nevezi, s ezzel fogalmilag véget vet a Kádár-rendszer egy fontos ideológiai tézisének). Új terminusra volt tehát szükség: ez volt a szocialista demokrácia. Ebben a közvetlen kontroll, a személyes szabadság, a munkahelyi beleszólás, a helyi öngazgatás, valamint egy általános demokratikus ellenőrzés koncepciója kapott helyet, s ezzel egyfajta totális társadalmasított demokrácia utópiája sejlett föl.

A valóság azonban az állampárti diktatúra volt.³³⁴ Ebből válik érthetővé a nyilvánosság politikai problémája. A demokrácia egyrészt a hivatalos ideológia szerint valóság volt, másrészt azonban a látencia, a valótlanság, a képmutatás problémái miatt utópia.³³⁵ A paradoxon lényege az volt, hogy ha demokrácia van, akkor szabad lehetne beszélni arról, hogy esetleg még sincs. Mivel ez tilos, ezért demokrácia sem lehet, tehát *nincs*. Ezért vált a szabad beszéd és nyilvánosság a magyar, s általában a kelet-európai diktatúráknak (tágabban minden magát demokratikusnak nevező diktatúrának) a próbakövévé és politikaelméleti tesztjévé.

A szabad beszédből közvetlen politikai reformokat levezetni igyekvő Csehszlovákia, a prágai tavasz látványosan mutatta meg a kommunista rend urai számára, hogy a szabad beszéd veszélyes. A nyílt, önmagát is leplezetlenül diktatúrának nevező megoldástól azonban visszariadtak (az elnyomás kényelmesebb, bár messze nem marxista alternatív ideológiáját a nemzeti retorika adta, erre a legjobb példa Románia volt). Marx ezen a téren valóban nem sok támpontot adhatott, hiszen a forradalom utáni kormányzati teendőkről nem nyilatkozott; viszont az is érzékelhető volt, hogy a lenini diktatúra egyrészt maga sem volt stabil berendezkedés, másrészt eléggé hadilábon áll a marxi utópiával. A legnagyobb és párthű, noha mindig gyanús szaktekintély, Lukács György utolsó (poszthumusz megjelent, de 1968 körül írt)

³³⁴ A Kádár-kor hivatalos demokráciavitéiről lásd Pap Milán: *Kádár demokráciája. Politikai ideológia és társadalmi utópia a Kádár-korszakban*. Budapest, 2016, NKE.

³³⁵ Ugyanez volt a helyzet a kommunizmussal: az továbbra is messze esett a valóságtól, s ahogy jeleztük, föl sem merülhetett, hogy a Szovjetuniót bárki, bármiben is megelőzze a kommunizmushoz való közelségben (ezt J. Tito próbálta meg először, véstérhes közvetlen következményekkel). Ennek nem várt pozitív hozadéka volt azonban, hogy egyes kelet-európai országok minimális, de valóságos teret kaptak arra, hogy az alapkérdésre – hogyan kell kormányozni, uralkodni a marxista ideológia alapján – többféle válasszal próbálkozzanak.

művében még mindig a sztálinizmust igyekszik ügyesen kritizálni, valamint a lenini államelhalási elméleten töpreng, gondosan ügyelve arra, hogy Trockijtól meg Buharintól egyaránt elhatárolja magát. Am ha tétován is, maga sem tud más következtetésre jutni, mint hogy valamiféle szabadabb nyilvánosság nem árthatna. A nyilvánosság hiányának politikai vákuumereje egyre nyilvánvalóbb volt.³³⁶

Ha a demokráciával való óvatos, s rendszerint a semmibe futó elméleti kísérletezéstől eltekintünk, akkor öt olyan jelentősebb elméleti fejleményről tudunk beszámolni, amelyek így vagy úgy, de kapcsolhatók a politikáról való gondolkodáshoz anélkül, hogy a szocialista demokráciát közvetlenül érintenék, s legalábbis gyökereikben kötődnek a marxizmushoz.

Elméletek

Az egyik az úgynevezett 'formációelmélet'. Tudnivaló, hogy Marx történelemelméletében az osztályharc adja a dinamikát, de bármilyen korszakot vagy régiót tekintünk is, mindig megadható egy éppen érvényes leírása a vizsgált társadalmi-gazdasági egységnek. A leírás terminus technicus a 'termelési mód.' (Durván leegyszerűsítve ez olyasmi, mint a 'társadalmi-gazdasági modell' vagy rendszer.) A *termelés* hangsúlyozásával a történelmi materialista szemlélet jut érvényre, de a termelési mód fogalma a gyártás, előállítás, eszközhasználat mellett magában foglalja azokat a viszonyokat is, amelyek a termelésben résztvevők – gyakorlatilag mindenki – között fennállnak. Ezek a viszonyok határozzák meg, hogy végül milyen termelési mód vagy modell jön létre egy korábbi fázisban kibontakozó osztályharc következtében. A jól vagy kevésbé jól ismert elnevezések – ázsiai, antik, germán, tőkés termelési módok – tehát valamilyen rendszerré, egésszé, modellé összeálló viszonyrendszert jelölnek.

A marxizmus sztálini verziójában ezek a modellek szigorú történeti sorrendben jelennek meg, az átugrás lehetősége nélkül, de fenntartva azt az opciót, hogy az egyes modellek mint fázisok igen gyorsan követhetik egymást. Politikátörténeti alkalmazással élve például az 1917 februári orosz forradalom még csak 'polgári' volt, az októberi pedig már 'kommunista.' Mármost

³³⁶ *A demokratizálódás jelene és jövője*. Budapest, 1988, Gondolat. Ezt Mészáros is elégtelennek találja (*A tőkén túl*), de van, aki a munkás-öngazgatás gondolatát fedezi föl benne – más kérdés, hogy 1988-ban ennek a gondolatnak már nem volt aktualitása. Lásd Bartha Eszter: Munkásság, államszocializmus, öngazgatás: volt-e alternatíva? In Böcskei Balázs szerk.: *A forradalom végtelensége...* i. m. 138–158. p.

(i) mivel Marx maga is folyton csiszolgatta a kategóriáit, de mindvégig fönn tartotta az egyes termelési módok egymásból való kibontakozásának tézisé (pontosabban az új mindig meghaladja, megszüntetve megőrizi az előzőt); (ii) mivel nagyon eltérő mélységben foglalkozott az egyes termelési módok konkrét történelmi-empirikus változataival, megnyitva az eltérő értelmezések számára az utókor számára a vitát; (iii) s mivel az ötvenes–hatvanas években kibontakozó kétpólusú világrendben a szovjet táboron belül igen eltérő történelmű országok jelentek meg; nos, mindezért a marxista ideológián belül egyre feszítőbb kérdésként jelent meg, hogy a történelmi materializmus (akár marxi, akár engelsi – mivel Engelset különösen is foglalkoztatta ez a kérdés –, akár sztálini) sémái és fázisai egyáltalán mennyire állják meg a helyüket. Nem nagyon lehetett vitatkozni például azzal, hogy Afganisztán történetében sem antik, sem germán, sőt valójában tőkés termelési móddal sem találkozunk. Marad az ázsiai. Csakhogy az ázsiaiból nincs átmenet a kommunizmusba. De ha ez így van, akkor miféle elméleti legitimációt lehet adni például az Afgán Kommunista Párt politikai támogatásának? Milyen pártról van szó? Továbbá azzal sem nagyon lehet vitatkozni, hogy az elmélet alapján az Európán kívüli teljes világtörténelmet időben és térben lényegében az ázsiai termelési módhoz kell sorolni (a prekolumbián civilizációktól a kínai, koreai, vagy éppen az arab társadalmakig), ez viszont fölöttebb abszurd. Hogy mindez nem egyszerűen akadémikus kérdés, azt jól mutatja, hogy a kínai különút – amelynek sikerét nehéz volna elvitatni, különösen a szovjet összeomlás fényében – ideológiájához lényegében itt találjuk meg a marxizmuson mint történelmi materialista elméleten belül a gyökereket.

Hasonló, bár messze nem ekkora világtörténelmi jelentőségű volt a magyar formáció-vita. A helyzet úgy hozta, hogy két valóban nagyon neves történész-gazdaságtörténész járult hozzá a marxizmus történetének ehhez a fejezetéhez. Tőkei Ferenc sinológusként a kínai történelmet, filozófiát is jól ismerte, de behatóan tanulmányozott történelmi és antropológiai irodalmat is; nemzetközileg is ismertté éppen az ázsiai termelési móddal kapcsolatos elképzelései tették.³³⁷ Azon túl, hogy Lukácstól eltérően Tőkei meg tudta tartani a szellemi tekintély szerepét (egészen 2000-ben bekövetkezett haláláig volt a marxista *Eszmélet* folyóirat szerkesztőségének elnöke), munkásságának politikaelméleti relevanciáját az imént vázolt kontextus adta meg: ha a

³³⁷ Életműve igen szerteágazó, reprezentatív munkájának tekinthető: *A társadalmi formák marxi elméletéhez*. Budapest, 1988, Kossuth. Másodlagos hatásként a nyugati neomarxista elméletek iránti nyitást is nevéhez, illetve hatásához köthetjük, különösen, de nem kizárólag Immanuel Wallerstein recepcióját. Lásd ehhez még Orthmayr Imre: *A termelési mód nyomában*. In Hársing László – Kelemen János szerk.: *Az élő Marx. Tanulmányok Marx társadalomelméleti és metodológiai koncepciójáról*. Budapest, 1983, Kossuth, 56–100. p.

történelmi materializmus ismert és hivatalos interpretációja Marx saját szövegei alapján is megkérdőjelezhető, de legalábbis vitatható, akkor a létező(-nek nevezett) szocializmus egyes problémáira is kereshető nem dogmatikus (a szovjet modellt-utat mechanikusan követő) válasz.

A másik szerző nemzetközileg jóval híresebb: Polányi Károlyról van szó, aki a magyar politikatörténetben sem mellékes szerepet játszott, hiszen a Galilei Kör első elnöke volt; később a bécsi emigráció tagjaként az osztrák baloldalon is újságírói szerepet vállalt, illetve egészen az 1948-as fordulatig remélte, hogy egy baloldali demokratikus irányt vesz Magyarország. Jászi-val különösen szoros kapcsolatban volt, hozzá hasonlóan maga nem volt a marxizmus híve, de a szovjet forradalmi modellt – különösen eleinte – lojálisan követte. Nem marxistaként kevesebb ideológiai előítéllettel nyúlt a kapitalizmus történetiségének kérdéséhez. A gazdaság helye, értelmezése, a piaci viszonyok történeti-kulturális beágyazottsága érdekelte, s ezen a téren igen jelentős hatást gyakorolt a gazdaságtörténet, a gazdaságantropológia, a gazdaságszociológia művelőire; ma is sűrűn idézett szerző. A polgári radikális mozgalomban játszott szerepétől itt eltekintünk, illetve annyit érdemes megjegyezni, hogy Polányit akkor is erősen vonzotta az úgynevezett gildizmus: a 'céh' mint társadalmi intézmény számos oknál fogva humánusabbnak tűnt, mint a nagyipari üzem. Bár az egykori intézmény följújtására és elterjesztésére széles körben a modern korban értelemszerűen nincs mód, a gildizmus a nem-kapitalista, nem államszocialista, hanem valamilyen társadalmi-szövetkezeti tulajdonlás és termelés-fogyasztás-szervezés gondolatát erősen inspirálta. Ez volt – utóbb – az az elképzelés, amelynek a Kádár-kor Magyarországon a baloldali reformerek, ahogy már láttuk, a politikai demokráciát részben helyettesítő, részben megalapozó szerepet szerettek volna juttatni.³³⁸

A második fontos újdonságnak az elidegenedés-eldologiasodás témája bizonyult. Sokan Lukács György *Történelem és osztálytudat* című, minden bizonnyal a legismertebb és legvitatottabb (utóbb Lukács által is erősen bírált) könyvét tartják a kiindulópontnak, éppen azért, mert a filozófus ebben a modern érzékenységre jobban reagáló szubjektívebb, egzisztencialistább, idealistább, Hegelre és a fiatal Marxra építő gondolatokat fogalmaz meg.³³⁹ A fő célpont természetesen a kapitalizmus: Marx lendületes bírálata a *Gazdasági-filozófiai kéziratokban* a kapitalista viszonyok totális elidegenítő hatá-

³³⁸ Gyurgyák János: *Eszmé, gondolatok, hatások Polányi Károly életművében*. In Gyurgyák János szerk.: *Polányi Károly*. Budapest, 1986, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár (Magyar Szociológiai Történeti Füzetek 2) 7–86. p.

³³⁹ Márkus György: *Elidegenedés és eldologiasodás Marxnál és Lukácsnál*. *Világosság*, 1990. 11. 824–842. p. A nagy vitát kiváltó 2017-es Lukács-émlékkonferenciának is ez volt az egyik vezértémája.

sát tartalmazta.³⁴⁰ A munkás számára idegenné válik saját munkája, eszköze, az, amit termel; a munkáján kívül azonban csak munkaerejének újratermelésével foglalkozik, tehát idegen tőle 'szabadideje' is, következésképpen teljes lényében megszűnik embernek lenni, tárgyá, dologgá válik maga is, s így idegen számára a másik ember, idegen számára, vagy inkább tőle mindaz, ami társadalmi, biológiai, fizikai értelemben körülveszi. Ez a képlet azonban veszélyeket hordozott a létező szocializmusban is, mivel az érzékletesen ábrázolt elidegenedés szinte összes jelensége, tünete föllelhetőnek bizonyult az állami vállalatokban, gazdaságokban dolgozó munkások életében, s persze a társadalom szinte minden szegmentumában. A bürokratizálódás és az elembertelenedés, a fogyasztói attitűd és az individualizmus, a kiirthatatlan bűnözés és a tagadhatatlan anómiák (alkoholizmus, munkakerülés, öngyilkosságok) mintha ugyanarra az alapproblémára utalnának vissza: hiába történt meg a forradalom, a magántulajdon megszüntetése, a társadalmi mobilitáció; a munka nem vált örömmé, a szocialista ember nem eléggé társadalmi egyén, még mindig nincs 'nembeli lényegénél'.³⁴¹

A többi kritikai koncepció már szakítás a marxizmussal. Az egyik, a Lukács-iskola 'bezárásához' vezetett: a szóban forgó könyv szerzőinek legális publikálási lehetőségei megszűntek.³⁴² A könyv mai szemmel olvasva meglehetősen nehézkes, politikai kérdésekről nem szól, ezért részletes ismertetésétől el lehet tekinteni. A lényegét egyrészt az a gesztus adja, hogy Marx fő művének, *A tőkének* az alapkategóriáit állították a vizsgálat középpontjába (mennyire meghatározott és meghatározható a munkabér kulturális-történeti összetevője, konstansa, s ezt a szocialista gazdaságban ki és hogyan állapíthatja meg; igaz-e, hogy a tőkés termelési mód valóban irracionális, a munkásosztályt elnyomó irányba fejlődik stb.); másrészt az, hogy a szocialista gazdaságban is strukturális problémákat észleltek, illetve kimondták, hogy számos ponton a kapitalizmus logikája érvényesül (munkaszervezés, fogyasztói attitűd, valós áruviszonyok, elnyomott, de érzékelhető profitorientáltság). A könyv inkább a következmények felől nézve fontos: a marxizmus

³⁴⁰ Marx, Karl: *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*. Budapest, 1977, Kossuth.

³⁴¹ Így hiába lehet fölrajzolni az elidegenedés ellentétéként a kommunizmus termelési módját (pl. Márkus György: *Marxizmus és „antropológia”*. Budapest, 1966, Akadémiai), az elidegenedéstéória palackból kiszabadult szellemként viselkedett. Heller Ágnes 1969-es könyve már az egyéniség kibontakoztatásának régi-új receptjében véli az elidegenedés ellentétét fölfedezni (*Érték és történelem*. Budapest, Magvető). Lásd még Tordai Zádor: *Az elidegenedés mítosza és valósága*. Budapest, 1970, Kossuth.

³⁴² Bence György – Kis János – Márkus György: *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* Budapest, 1992, T-Twins – Lukács Archivum.

nemcsak a kormányzás kérdésében nem ad új támpontokat, hanem tudományos alapjaiban, a gazdasági viszonyok alakításában is erősen bírálható.

A politikai gondolkodás szempontjaiból nézve Konrád György és Szelényi Iván elemzése a szocialista rendszerről mindenképpen fontosabb.³⁴³ A könyv elméleti forradalma tulajdonképpen nem más, mint a marxista elemzési keretek és fogalmak eredeti funkciójuknak megfelelő használata, vagyis a valós uralmi szerkezet bemutatása: „Mihelyt azonban már a bürokratikus uralom elemzéséhez folyamodunk, egyszersmind túl is léptünk a tulajdonviszonyok fogalmán, s egy mögöttes, általánosabb fogalomra, a társadalom uralmi viszonyaira utalunk, s ezen belül az uralom legitimitációjának kérdésére. Eleve föl kell tételeznünk ugyanis, hogy az uralom legitimitációjának csak egyik lehetséges formája a tulajdon, de a legitimitáció más alapjai is elképzelhetők.”³⁴⁴ Ebben a mondatban nemcsak a marxi *intenció*hoz, azaz az uralmi szerkezetek föltárásához való visszatérés az érdekes, hanem a marxista kormányzás alapmeggyőződésének a teljes elutasítása. A tulajdonviszonyok *nem* magyarázzák meg az uralmi viszonyokat; ráadásul a weberi koncepciót is bevető szerzők szerint az uralom magyarázatához annak legitimitációja is hozzátartozik. Pandora szelencéje tehát kinyílt: a marxizmusból lényegében a kritikai elem és indíttatás marad, de a szociológus, a társadalomkutató, a politikatudós, s végső soron a politikai teoretikus számára szabad választássá válik, hogy a politikai és társadalmi uralomra milyen magyarázatot ad: adhat weberit, de adhat, ad absurdum, arisztotelészt is. Ezért nem foglalkozunk most azzal, hogy igaza van vagy volt-e a szerzőknek, amikor az értelmiséget nevezték meg új osztálynak. A pártállamnak, illetve az állampártnak a leírása, az uralomra jutás és a kormányzás technikáinak, jellegének a leírása olyan terminusokkal történik, amelyek módszertanilag forgatják föl a marxista kormányzás önleírását, miközben a marxi intenciót, s bizonyos fokig a marxizmusból is eredő strukturalista módszert megőrzik. Ez már lényegében átvezetés a magyar kritikai társadalomelmélet irányába, amelyről külön is szólunk.³⁴⁵

Végül az ötödik fejlemény szintén egy könyvhöz társítható, amely először nem is magyarul, hanem angol nyelven jelent meg, magyar kiadására csak a rendszerváltás után került sor. Szerzői az emigrációba kényszerített Fehér Ferenc, Heller Ágnes és Márkus György voltak, s így a szöveget mégis a magyar politikai gondolkodás részének tekinthetjük. Fehér Ferenc 1978-ban jelentet-

³⁴³ *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest, 1989, Gondolat.

³⁴⁴ 63–64. p.

³⁴⁵ Lényegében ezeket a megállapításokat visszhangozza a Lukács-iskola még nem említett tagja, Vajda Mihály is: *Marx után szabadon, avagy miért nem vagyok már marxista?* Budapest, 1990, Gondolat. Bár magát szocialistának tartja, tisztában van azzal, hogy a hatalmi-uralmi viszonyok nem azonosak, illetve nem vezethetők le maradék nélkül a tulajdonviszonyokból.

te meg a Dictatorship Over Needs című tanulmányát,³⁴⁶ majd ugyanezzel a címmel adta ki a három szerző a közös könyvet 1983-ban.³⁴⁷ A könyv végleges leszámolás a kommunista berendezkedéssel, egyúttal pedig a szovjet és a kelet-európai pártállamok öntörténetével és ideológiájával. Ez a kontextus magyarázza, hogy a könyv olykor szabályos tudományos elemzés (ilyen például a kommunista rendszerek legitimációjának, illetve legitimációs stratégiáinak bemutatása, az arisztotelészi uralomtípusok szabad használata a rendszerleírásnál), olykor éppen a tudományos nézőpontot relativizáló politikai világnézeti elkötelezettség hangsúlyozása (a bevezetőben például a marxista hagyomány kritikai potenciálját erősebbnek tartják, mint a liberális elméletet, nem is szólva az „anakronisztikusnak” nevezett konzervatív felfogásról; kifejezetten a nyugati baloldalhoz szólnak, s részletesen foglalkoznak az államkapitalizmus vagy a Trockizmus témáival). A politikai gondolkodás történetében azonban az ilyen elkötelezett kritikák fontosak egy-egy világnézet hagyományának megkonstruálásában, illetve továbbépítésében, érzékenységének élesítésében. A politikaelmélet kategóriáinak bevezetése és szabad használata a politikai gondolkodás függetlenségének biztosítója, s ennek révén a politikai tevékenységre is fölszabadít. Ebben az értelemben bármilyen nem marxista (legalábbis nem dogmatikusan marxista) megközelítés, valóságleírás – hogy egy marxista kategóriát használjunk: – objektíven a politikai szabadság felé tett lépés.³⁴⁸

A rendszerváltás után

VÁKUUM

A rendszerváltás idején és után, a polgári demokratikus berendezkedés restaurációját követően a marxista gondolkodás számára túl sok tér nem maradt, s itt nem elsősorban a gyakorlati, hanem az elméleti politikát értjük. Ez persze nemcsak a magyar, hanem a szovjet szocializmus bukása következtében globális szinten is igaz volt. A marxizmus alapvető morális – kantiá-

³⁴⁶ Telos, 1978, 35. 31–42. p.

³⁴⁷ Magyarul: *Diktatúra a szükségletek felett*. Budapest, 1991, Cserépfalvi.

³⁴⁸ Szűcs Jenőnél már említettük, hogy strukturalista szemlélete ellenére már a fogalomhasználata révén is a szuverén politikai gondolkodás számára bővítette a teret. Ehhez tartozik, hogy Bibó István válogatott írásainak 1986-os publikálása többek között minden bizonnyal azért volt jelentős esemény, mert ezek az írások ugyanezt a szuverén politikai gondolkodást példázták és példázzák, függetlenül attól, hogy a szerző adott esetben (egy konkrét szövegben vagy csak érvel) éppen egy baloldali hagyományt épít tovább.

nus – gyökerei révén azonban mindig képesnek bizonyult a megújulásra, a lendületvételre, főként olyankor, amikor valamilyen mély gazdasági-társadalmi válság jelentkezett. Ilyenre pedig volt példa, ráadásul Magyarországon a gazdasági átmenet önmagában is rendkívüli megpróbáltatásokat is rótt széles tömegekre.

A baloldali hagyományok sem szűntek meg, bár a szimbolikus politikai térben látványosan visszaszorultak: a közterekről eltűntek a korábbi szobrok (egy részük mementóként funkcionál tovább), az utcanevek megváltoztak, a kommunista állam ünnepei megszűntek (május 1. ünneplése maradt meg egyedül, ami azonban egyetemes munkásmozgalmi emlék). A marxizmus ideológiai intézményrendszerét, oktatását fölszámolták. Egyedül az 1956-os szabadságharc egyes mozzanatait, főként Nagy Imre helytállása, Bibó István alapjában véve baloldali veretű politikai gondolkodása, s legfőként a Kádár-rendszerhez fűződő kedvező és egyre kedvezőbbnek tűnő kollektív emlékek hordozták tovább a baloldali hagyományok amúgy nem föltétlenül összefüggő elemeit. Alighanem a nosztalgia bizonyult a leghasználhatóbbnak a politikai töképezéshez, s minden bizonnyal számos választáson játszott döntő szerepet, persze nem mindig ugyanannak a politikai erőnek a sikerében. A társadalomban erős baloldali preferenciák is élnek (etatizmus, egalitarizmus, a szabadság viszonylagos leértékelése más értékekkel szemben). A baloldali hagyomány tehát fennmaradt, de töredékesen és leértékelve. De erre – talán meglepő módon – robusztus baloldali ideológia mindmáig nem tudott épülni.

MARXIZMUSTÓL MARXIZMUSIG

A rendszerváltás gazdasági-társadalmi ára hamar megmutatkozott. Erre több ideológia képviselői is reagáltak. A marxista, vagy ahhoz közel álló felfogást vallók közül a legkövetkezetesebb bírálatot nem politikai teoretikus, hanem szociológus fogalmazta meg. Szalai Erzsébet már a rendszerváltás előtt is a szocialista nagyvállalatok kapcsolatrendszerét és belső viszonyait kutatta, s korán arra a következtetésre jutott, hogy a késő kádári technokrácia (állami és vállalati menedzsment, igazgatás) olyan társadalmi csoporttá, renddé alakult, amely képes volt a privatizáció során a saját érdekeit képviselve új tőkésosztályként megformálódni.³⁴⁹ Mint láttuk, a Konrád–Szelényi-könyv

³⁴⁹ Szalai Erzsébet: *Oroszlánok és a globalizáció. Kísérlet az 1998 tavaszán hatalomra került kormány szociológiai és szociálpszichológiai megközelítésére*. Budapest, 1999, Új Mandátum. *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi új kapitalizmusban*. Budapest, 2001, Aula. Az új-

óta a magyar szociológia egyre bátrabban nyúlt az osztály- és elitelméletek-hez is.³⁵⁰ Szalai nagy önállósággal kezeli a marxi kategóriákat, Bourdieu és Weber kategóriáit is alkalmazza: tézise szerint a magyar átalakulás során létrejövő kapitalizmus kizsákmányoló rend, noha osztályharc nem folyik benne (nincs megfelelően azonosítható elnyomott osztály).³⁵¹ A teoretikus marxista (Szigeti Péter)³⁵² ezt természetesen kifogásolja, számára az empiria önmagában még elégtelen ahhoz, hogy a valóság teljes szerkezetét hitelesen föltárjuk. Annyit mindenesetre leszögezhetünk, hogy Szalai Erzsébet valóban párját ritkító következetességgel és évtizedeken át elemezte és elemzi az uralkodó elit vagy osztály föltételezett koherens és konzekvens uralomgyakorlását, anélkül azonban, hogy ebből a strukturalista (de morális hevületől fűtött) elemzési keretből a politikaelmélet irányába továbblépne.³⁵³ Ezt, legalábbis részben, a kilencvenes években a marxizmus felé forduló Tamás Gáspár Miklós igyekszik megtenni, az újmarxizmus tárgyalásánál még visszatérünk rá. Itt azt a gondolatát idézzük, amely szerint a kádári (és általában a szovjet) szocializmus ugyanúgy a magántulajdon talaján állt, mint a kapitalizmus, de ezt titkolta, s persze pontosan ennek föltárását szankcionálta és tiltotta a legjobban. Ezzel a rendszerváltás után időszakra is negatív befolyást gyakorolt, hiszen hiteltelenítette a valódi osztály nélküli társadalom lehetőségének még a gondolatát is. Annál fontosabb a feladat: föltárni, hogy a rendszerváltás utáni kapitalizmus voltaképpen logikus *folytatása* az előző rendszernek, ennél fogva a marxizmus alapvető elgondolásai továbbra is érvényesen képviselhetők.³⁵⁴

Az egykori szocializmus valódi baloldaliságát és társadalmi teljesítményét kétségbe vonó álláspont természetesen nem találkozott minden marxis-

kapitalizmus – és ami utána jöhet... Budapest, 2006, Új Mandátum. Az alábbi diskusszióban világos elhatárolásokat és fogalomhasználatra való törekvést találunk: Szalai Erzsébet – Szigeti Péter – Krausz Tamás: Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban. Beszélgetés Szalai Erzsébet azonos című könyvéről. *Eszmélet*, 2002. 54. 83–106. p.

³⁵⁰ Eber Márk Áron – Gagy Ágnes: Osztály és társadalomszerkezet a magyar szociológiában. http://fordulat.net/pdf/21/F21_Eber-Gagy_osztaly.pdf.

³⁵¹ Történet kísérlet az elnyomottak osztályának újfajta megközelítésére, nyugatról átvett fogalommal ez lehetne a „prekariátus” (a prekariátus állapotában élők). Sajátos, hogy a rendszerváltás utáni széles körű depriváció a népi ideológia egyes teoretikusait (például Bogár Lászlót) is mélyen foglalkoztatta, s bár a marxizmus tőlük távol áll, a fogalomhasználatban és a magyarizációs sémákban erős rokonság észlelhető.

³⁵² Lásd a 349. lábjegyzetben hivatkozott diskurzust.

³⁵³ A magyar szociológiában többen is folytatnak elitkutatásokat, ezek sem föltétlenül állnak a szigorú marxizmus, hanem a tágabb értelemben vett kritikai szociológia normatív talaján állnak.

³⁵⁴ „Egyszerű és nagyszerű kapitalizmus.” *Eszmélet*, 2007. 75. 90–114. p. Továbbá lásd még a filozófus vitáit: *A helyzet*. Budapest, 2002, Élet és Irodalom.

ta egyetértésével.³⁵⁵ Szigeti Péter is közéjük tartozik, aki talán a legfontosabb összekötő teoretikusa a régi és az újmarxista politikai gondolkodásnak, kifejezett törekvése, hogy a marxista felfogás helyét az új politikai-társadalmi rendben is megtalálja. Kiindulópontja már a politikára hivatkozik: szerinte a korábbi rendszer államszocialistának nevezendő, amelyben a társadalmi integráció feladatát a politika látta el.³⁵⁶ Ez eltér a kapitalistától, amelyben a piac tölti be ezt a funkciót. Az államszocializmus politikailag megbukott, de a helyére lépő kapitalizmus problémái sem csekélyebbek, pontosabban reprodukálják a klasszikus témákat: a hatalom ellenőrizetlenségét (a parlamentarizmus, a képviseleti demokrácia erre alig alkalmas), az elnyomást és a kizsákmányolást. Szigeti részben azonban még az államszocializmus korszakát is rehabilitálja, mivel úgy látja, hogy valódi megoldáscsírák bontakoztak ki, amelyeket a rendszerváltás és az új kapitalizmus nagyrészt elfojtott ugyan, de amelyek mélyebb igényekből táplálkoznak, hogysem teljesen ki lehetett volna őket irtani. Közelebbről: a politikán túl egy primer közösségi-társadalmi interaktív szférát tételez föl, amely emlékeztet a Jürgen Habermas által ismertté tett 'életvilág' fogalmára. Ezt a szférát ugyanis mind a politikai, mind a gazdasági logika veszélyezteteti azzal, hogy azt gyarmatosítani igyekszik. Szigeti azonban el tudja képzelni, hogy valamilyen érdekképviseleti (korporatív) megoldással ez a veszély elhárítható, kezelhető. A pártpluralizmussal szemben egy nem populista, plebejus-rousseau-iánus demokráciával egészítené ki a korporatív struktúrát, azaz a döntően fontos ügyekben a nép közvetlen részvételét írta elő. Végül számol egy „vezető párttal,” amely egyfajta alkotmányos őrként óvna ennek a berendezkedésnek a struktúráját.³⁵⁷

³⁵⁵ Krausz Tamás: Vita TGM téziseivel. Miről szól a „nagyszerű kapitalizmus” elmélete? *Eszmélet*, 2007. 75. 115–124. p. Továbbá: TGM és a baloldali kommunizmus – Tamás Gáspár Miklós: A helyzet c. könyvéről. *Eszmélet*, 2002. 55. 137–152. p.

³⁵⁶ Emiatt sem ért egyet Tamás Gáspár Miklóssal. A magyar marxizmusnak a rendszerváltáskor is már alkotó gondolkodói között vita van arról, hogy államszocialista vagy államkapitalista rendszer volt-e a létező szocializmus. A vita összefoglalásához Krausz Tamás: Megjegyzések a szocializmusvita jelenlegi állásáról. *Eszmélet*, 2004. 64. 135–55. p.

³⁵⁷ Szigeti Péter: Államszocialista kísérletek – történelmi tanulságok. *Eszmélet*, 2003. 58. 37–73. p. Továbbá Krausz Tamás – Szigeti Péter: *Államszocializmus – értelmezések – viták – tanulságok*. Budapest, 2007, L'Harmattan – *Eszmélet* Alapítvány. A felfogás gyökereit azonban már megtaláljuk az említett Kádár-kori elméleti vitákban. Pap Milán: A népitől a szocialista demokráciáig. A korai Kádár-korszak demokráciafogalma a pártfolyóiratok tükrében. *Múltunk*, 2015. 1. 202–226. p.

Szigeti más írásaiban komoly figyelmet szentelt Carl Schmittnek.³⁵⁸ A nyugati újbaldal egyes teoretikusai hasonlóképpen járnak el.³⁵⁹ Mivel Schmitt politikafogalmát, a politikai minőségről alkotott elképzelését egy jobboldali eszmei környezetben fogalmazta meg, s mivel Schmitt igencsak kompromittálta magát a nemzetiszocialista vezérelvű politikai berendezkedésben, a baloldal bizalmatlanul tekintett erre az elméleti kéretre, noha a schmitti antagonisztikus felfogás (a politika egzisztenciális barát-ellenség viszonyra vezethető vissza) erősen emlékeztet a marxista osztályharc-antagonizmusra. Szigeti ezt ki is használja, természetesen bírálva is Schmittet: különbséget tesz politikum és politikai között, ahol az előbbi jelöli a valóban egzisztenciális konfliktust, ahol a társadalom alapviszonyainak megváltoztatása lehet a tét, s ezzel az uralom szerkezete a téma; az utóbbi a 'normál' politikai konfliktusokat, amelyeket hatalmi harcként élünk meg. Schmitt elmélete tehát tulajdonképpen fölszabadító hatású lehet az újabb marxista irányzatokra, hiszen mintegy visszavezeti őket a politika terrénjára anélkül, hogy szükségképpen politikai ideológiai, s főleg pártpolitikai-közpolitikai szinten meg kellene fogalmazniuk valamilyen pozíciót vagy identitást.

Mészáros István gigantikus művét, *A tőkén túlt* már idéztük. Sem a szöveg, sem a szerző nem mondható Magyarországon ismertnek, de gyökerei szintén a magyarországi kommunista kísérlet tanulságaiból, a Lukács György életművével és örökségével vívott küzdelemből erednek, miközben ambíciói globálisak.³⁶⁰ A négykötetes munka összefoglalása is lehetetlenség, itt csak a politika és a marxizmus kapcsolatáról szóló, szempontunkból releváns részre összpontosítunk. A II. kötet 11–13. fejezetében igyekszik számot adni arról, hogy a marxizmus miért nem volt képes a helyesen elgondolt végállapothoz vezető utat pontosabban és egyáltalán megvalósítható módon fölvázolni. Mészáros szerint egyrészt a 'tőke' lehetőségei még messze nincsenek kimerítve az osztályuralom fönntartására (ő ezt 'kiteleptetésnek' hívja: azaz a belső

³⁵⁸ Szigeti Péter: A politikum konstrukciója. *Eszmélet*, 2013. 100. 82–111. p. A decizionizmus két terepe Carl Schmittnél – a szuverenitás makro- és a bírói ítélet mikroszintjén. In Cs. Kiss Lajos szerk.: *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmittől*. Budapest, 2004, Gondolat, 338–357. p.; Uő: Politikai hatalom – társadalmi uralom. A „politikum”, a „politikai” cselekvés és az állami mozzanatainak viszonya a globalizáció korában. *Politikatudományi Szemle*, 2005. 3–4. 201–224. p.

³⁵⁹ Giorgio Agamben, Claude Lefort, Chantal Mouffe, Antonio Negri lehetnek jó példák. Lásd ehhez Kovács Gábor: Birodalom, demokrácia, legitimitás – a politikai tér az ezredforduló után. In Bodnár M. István – Borbély Gábor – Pogonyi Szabolcs szerk.: *A politikum filozófiája*. Bence György-émlékkönyv. Budapest, 2010, Gondolat, 193–244. p.

³⁶⁰ Tudnivaló, hogy Hugo Chavez nagy érdeklődéssel fordult Mészáros munkássága felé. Persze egyáltalán nem vagyunk abban a helyzetben, hogy a filozófus gondolatainak hatását a venezuelai társadalmi-gazdasági kísérletre fölmérjük, de a kapcsolat jól dokumentált.

ellentmondások más síkra való terelésének), másrészt Marx minden esetleg félreérthető megjegyzése ellenére sem kívánta megjósolni a végső küzdelem időpontját, de még körülményeit sem. Így az idő, az időlépték problémáját nyugodtan félre lehet tenni. Ami pedig a politikát illeti: Mészáros szerint Marx élete végéig tisztán negatív módon fogta föl a politikát. Nagyon is érdekes, hogy ez nem elutasítást vagy félreértést jelentett, hiszen tulajdonképpen egyetértett azzal a klasszikus gondolattal, ami a politikában az akarat (s az erő) szerepét emeli ki minden intézménnyel, eljárással, tudományossággal szemben. De ez a politikából a társadalmat, a társadalmi erőt kizárja, mintegy távol tartja tőle. A politika (mondhatni: a politikai) és a társadalom (a társadalmi) egymással kibékíthetetlen ellentétben áll. Fontos következmény, hogy ez az ellentét nem haladható meg, nem számolható föl rendeleti úton, hiszen az végső soron csak a politikának ad újabb (s persze hiábavaló) előnyt. Akárcsak sok más marxista gondolkodó, Mészáros fenntartja, hogy a megvalósult szocializmus nem társadalmasította, hanem államosította a tulajdont, s így a munkás számára továbbra is külső elnyomó, kényszerelsajátító viszonyokat tartott fenn. Az alapvető kapitalista ellentmondás fennmaradt.

Bár Szigeti Péter és Mészáros István egyaránt ragaszkodnak a hagyományosabb értelemben vett marxizmushoz, azaz ambíciójuk a marxi gondolkodást *értékes filozófiai előfeltevések* alapján alkalmazni a jelen problémáira (ebben az értelemben 'ideologikusabb' gondolkodók, s mint láttuk, a szocializmus értékelésében ellentétes állásponton vannak), a 2000-es évek után megerősödő magyar újmarxisták számára Marx tulajdonképpen a marxizmus egyik, vagy éppen a legfontosabb, de semmiképpen sem az egyetlen klasszikusa. Ez fonákul hangozhat, de könnyű érzékelni benne a fölszabadító potenciált. Ez a fölszabadulás, amelyet tipográfiailag úgy is jelezhetünk, mint a Marxizmustól a marxizmusig való út, Nyugaton korábban végbement, s amelynek nyomán létrejött az a marxizmus, amely valóban Marxhoz fordul ihletért, és határozottan az ő kategóriáival igyekszik dolgozni, de nem kívánja magát a tételszerű (korábbi kifejezéssel dogmatikus) ideológiához kötni. Antonio Gramsci, Ernesto Laclau, Slavoj Žižek, Jean Baudrillard, Michel Foucault, Antonio Negri, Gilles Deleuze, Zygmunt Bauman mások mellett úgy jelentek meg a magyar újmarxista generációban (illetve Gramsci, Bourdieu, Foucault korábban is), ahogyan tizenöt-húsz évvel korábban a konzervatív világnézet számára Oakeshott, Scruton, Russell Kirk.³⁶¹

Ez a generáció Magyarországon is kimondja, hogy „[a] marxizmus véget ért, mert Marxból kiindulva módosított formában sem szervezhető többé to-

³⁶¹ Alapos áttekintésük: Kiss Viktor: *Ideológia, kritika, posztmarxizmus*. Budapest, 2018, Napvilág.

talitással az elmélet (marxizmus), a gazdasági-társadalmi valóság (kapitalizmus), a politika (az osztályharc) és a világtörténelem (a kommunista forradalom). A kapitalizmus morális-humanitárius kritikája marxi értelemben éppen úgy ideológia lehet csupán, mint az elnyomottak, nyomorultak és kizsákmányoltak harcra buzdítása és a kapitalizmus összeomlásának 'tudományos' bizonyosságából születő romantikus pozíció.³⁶² Ám azzal, hogy a marxizmust mintegy átemeljük (ha tetszik, posztmarxizmusként) a baloldali ideológiák családjába, egyúttal eszközzé és fegyverré is tesszük. Az új- vagy posztmarxizmus így mintegy fölszabadul (s ez nem szándékolt ironia: az emancipáció ideológiája is emancipációra szorul) a gazdasági logika, a gazdaságelméleti, politikai gazdaságtani kategóriák szorításából, s a valódi politikai cselekvési szabadság ihletőjévé válhat. Ráadásul sok más baloldali ideológiával szemben (identitáselmélet, forradalmi anarchizmus, kritikai társadalomelméletek) a neomarxizmusnak Marx utópiájáról sem kell lemondania. A kommunizmus ismét elgondolhatóvá válik, mivel nem terheli többé a történelem, s így fölszabadul az emberről mint teljes lényről való gondolkodás számára.³⁶³

Az új generáció témaválasztásai is jól tükrözik ennek a fölszabadulásnak a hatásait. Természetesen megmaradnak bizonyos klasszikus témák (politikai gazdaságtan, történelemelmélet),³⁶⁴ de mellettük helyet kapnak a tágabb baloldali, illetve liberális hagyományon belül is számontartott és művelt témák (alapjövedelem, klímaváltozás, önkormányzás, kultúra, társadalmi reprodukció). Mindenekelőtt a korábban már említett és nagyon fontos elidegenedés témáihoz, kiváltképpen a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* gondolataihoz való ismételt visszatérés jegyében a politikai gondolkodás számára elsősorban érdekes területeken pedig valóban merész eszmefuttatások válnak lehetővé. Tamás Gáspár Miklós a kommunizmus fogalmát igyekszik a marxi szövegek alapján szinte nietzschei módon újragondolni: ahogyan a munkásmozgalom a kommunizmusról gondolkodott, az szerinte nem volt más, mint az általánossá tett magántulajdon, holott az csupán egy lehetséges, ráadásul elnyomó rendszer alapja. A kommunizmus megmarad filozófiai eszménynek. Sebők

³⁶² Kiss Viktor: *Marx és ideológia*. Budapest, 2011, L'Harmattan, 282. p. Az új nemzedék reprezentatív föllépéséhez lásd Antal Attila – Földes György – Kiss Viktor szerk.: *Marx... Interpretációk, irányzatok, iskolák*. Budapest, 2018, Napvilág.

³⁶³ Ezt a politikába való visszatérést, a politikára való alkalmassá tevést hangsúlyozza Kiss Viktor az idézett *Ideológia, kritika, posztmarxizmus* zárszavában (287–317. p.). A szerző a hazai újmarxista generáció eszmétörténetileg és elméletileg talán legfölkészültebb tagja, számottevő publicisztikai munkássággal is (*Leértékelt társadalom*. Budapest, 2009, Új Mandátum).

³⁶⁴ Scheiring Gábor: Kritikai politikai gazdaságtan. In Antal Attila – Földes György – Kiss Viktor szerk.: *Marx... Interpretációk...* i. m. 30–50. p.; Földes György: A történelmi materializmus nyomában. Uo.: 376–396. p. Mindkét szerző egyes marxi tételeket meghaladottnak tart, de alapkategóriák egész sorát kívánja megőrizni.

Miklós ugyanilyen merészséggel állítja párhuzamba Marx kommunista és Robert Nozick anarchista-libertáriánus utópiáját, egyfajta 'metautópia' lehetőségét megpendítve, amelyben akár a konzervatívok is jól érezhetik magukat.³⁶⁵ Viszont föltűnő, hogy az új generációt szinte egyáltalán nem érdekli a történelem, sem általában, sem azon belül a magyar; benne a marxizmus egykori nagy problémájával: vajon mi a teendő forradalom után? S mi történt – elméletileg releváns értelemben – a forradalom után? Ennek a kérdésnek a teljes negligálása – mai szemmel – éles határvonalnak tűnik a régi és az új generáció között.

ANARCHIZMUS

Elvi elhatárolások

Az anarchizmus igen sokszínű eszmeáramlat, azon egyszerű oknál fogva, hogy mivel kiindulópontja, ami ezeket mégis összeköti, alapjában véve kritikai-negatív, az emberek fölötti uralom, a politikai hatalom, a valamilyen érdek- és értékvezérelt közösségi preferenciákat követő kormányzás elutasítása, ezért igen sokféleképpen folytatható akkor, ha a 'helyes' vagy kívánatos társadalmi együttéléssel kapcsolatban kérdezzük. Lényegében ez, vagyis a kritikai kiindulópont, majd az ideális társadalomra vonatkozó elképzelés, illetve az ehhez tartozó optimista és egalitárius (mindenki egyformán képes saját kormányzására) emberkép magyarázza, hogy minden sokszínűsége ellenére is inkább a baloldalhoz soroljuk.

Egy *libertárius* államellenesség, vagy inkább minimális állam-felfogás önmagában még nem tekinthető anarchizmusnak. A 'spontán rend' föltevése, vagyis az a meggyőződés, hogy egy tetszőleges közösség valamilyen 'külső' erő közreműködése nélkül, vagy a kevés számú kollektív feladatra létrehozott intézmények nélkül képes hatékonyan működő szabályokat, konvenciókat alkotni, ezek szerint működni, önmagában még szintén nem anarchizmus. Egy

³⁶⁵ Tamás: A kommunizmus az állítás mint a tagadás tagadása (59–73. p.); Sebők: A stagnálás és fejlődés joga – Nozick és Marx szabadságutópiája (275–90. p.). Mindkettő: Marosán Bence Péter főszerk.: *Elidegenedés és emancipáció. Karl Marx és a Gazdasági-filozófiai kéziratok*. Budapest, 2016, L'Harmattan. Tamás G. M. álláspontja voltaképpen filozófiai földolgozása és kifejezése a korábban már említett történeti tézisnek, vagyis, hogy a lenini úton elinduló szovjet rendszer valójában letérés a kommunizmus felé vezető útról – már amennyiben az 'út' egyáltalán jelent valamit. Az idézett kötet sokféle témát jár körbe. Itt két olyan szöveget idéztünk, amely közvetlenebbül érinti a politikai gondolkodást, de számos további tanulmánynak is vannak ilyen implikációi.

konzervatív, ügyvezető-ügyintéző jellegű kormányzás ezzel például nyugodtan megfér. Az anarchizmus mindenképpen akkor születik meg, ha minden politikai uralommal, kormányzással szemben föllép, és pedig valamilyen elképzelt, eszményített állapot, vagy az emberi természet nevében.

A *republikánizmus* hatalomellenessége sem anarchizmus, mert bár a negatív elem erősen jelen van benne, de – legalábbis a ma domináns republikánus szerzők elképzeléseit ismerve – elég robusztus kormányzást képez el, a javak jelentős újraelosztását, a többségi elv érvényesítését, a politika felelősségi körének tágra szabását. Hasonló a helyzet a különböző *szocialistikus-kommunistikus* gyökerű anarchista eszmékkel, mivel az államellenesség mellett igen tágra meghúzott kollektív kompetenciákat rendelnek az általuk preferált közösségekhez.

Az anarchizmus történetében talán legmélyebb gyökerekkel a *vallásos áramlatok* rendelkeznek. Annak dacára, hogy a vallást és a vallásosságot rendszerint a jobboldalhoz kötjük, éppen az anarchizmus volt képes a baloldal számára a vallást is hasznosítani. Egyrészt az intézményes vallások, vagyis az egyházak, különösen pedig a hierarchikus (katolikus és ortodox) egyházak elutasításával (az anarchizmus politikai befolyása katolikus és ortodox országokban volt mindig is a legerősebb); másrészt a racionális (a vád szerint inkább racionalista) teológia helyébe állított érzelmi és etikai kereszténység-interpretációval. Jézus ezekben válik forradalmárrá, de legalábbis társadalmi ellenállóvá, a szegények képviselőjévé. Latin-Amerikában az úgynevezett katolikus *felszabadítási teológia* és a marxizmusnak ilyen-olyan (rendszerint anarchizmusba hajló) értelmezései között igen erős kapcsolatok jöttek létre.

Hagyományok és érzékenység

Az uralomellenesség, a lázadás, az elnyomás miatti fölháborodás igen mély érzések, amelyek minden baloldali ideológiának erős érzelmi és politikai motivációt kölcsönöznek; ha pedig ehhez az ember autonómiájának, önkormányzásra való képességének, a békés egymás mellett élés 'természetessége' gondolatának meggyőződése is társul, akkor az anarchizmus meglepően mély és átélhető ideológiának bizonyulhat, amely képes a liberális, konzervatív, kommunista-szociáldemokrata nagyideológiákhoz hasonlóan átfogó világnézetként is funkcionálni. Ha nincs is nagy és önálló filozófiai hagyománya, a politikai gyakorlat és az etika terén jól fölismerhető minták örökösének mondhatja magát. Ezek közül hármat emelünk ki.

Az egyik, s talán a legfontosabb, a *kivonulás*, a politikai társadalom elvetése és megtagadása. Ennek bibliai gyökerei vannak. Sem a görög, sem a ró-

mai politikai gondolkodás nem ismerte a városban, a poliszban kívüli emberhez méltó élet lehetőségét. A kereszténység annál inkább. Még az intézményszerű egyház sem tudott és akart – legalábbis Nyugaton – beépülni a politikai struktúrákba, megtartotta azt a gondolatot, hogy az 'egy keresztység' mindenkit egyenlővé tett és tesz, az egyenlők közössége pedig már nem ebből a világból való. Az egyenlőképpen megszenteltek/megigazultak egyenlően viszonyulnak egymáshoz, minden hierarchia nemcsak Isten ellen való, hanem természetellenes is. A legradikálisabb eretnekmozgalmak eszerint igyekeztek elrendezni belső viszonyaikat, de még a hierarchikus egyház is helyet talált a radikális egyenlőség társaságai (szerzetesrendek) számára, amelyek közül különösen a ferencesek bizonyultak hajlamosnak arra, hogy a politikai viszonyokkal szemben is megfogalmazzák a radikális egyenlőség követelését. A hierarchiát komolyan vevő középkor – a magyar is – tele van remeteségekbe vagy zárdába vonuló, a radikális egyenlőséget választó királyi utódokkal, főurakkal. A kivonulás a 'bűnös' világból mindenekelőtt megszentelődés, egyúttal azonban egy új, boldog és tökéletes élet lehetőségének kezdete. Az első amerikai kolóniák is ilyen anarchista, azaz politikamentes, a vallási-teológiai szempontok szerint elrendezett közösségek laza hálózataként működtek. A '68-as nemzedék minden szekularizmusa ellenére is számos hasonlóságot mutat ezzel a magatartással: kivonulás a társadalomból (olykor szó szerint: a természetbe, a sivatagba), kommunamozgalom, házfoglalás, de legalábbis valamilyen kollektív módon kifejezett nonkonformizmus.

A másik fontos politikai minta a személyes példamutatás, az *egyéni hősiesség*. Annak ellenére, hogy az anarchista felfogás jellemzően radikálisan egyenlőségelvű, az anarchizmus mint politikai mozgalom inkább elitista. Természetesen jó és kívánatos, hogy minél többen legyenek az utcákon, építsék a barikádokat és bontsák a hatalom erődtítményeit, de egyéni akciók, hősiesség nélkül nem várható eredmény. Ha másért nem, akkor példaadásként, mint Victor Hugo halhatatlan Gavroche-a, a barikád előtt eleső utcagyerek.³⁶⁶ Nincs még olyan politikai ideológia, amelyben a hőst és az antihőst (terroristát) oly nehéz volna megkülönböztetni, mint az anarchizmus. A hősi vagy antihősi gesztus gyakran szorosan összefügg a kivonulással, s egyszerre képes egyéni elitista stratégiává válni (magányos hős, próféta), illetve csopor-

³⁶⁶ Ugyanennek a hősiességnek a fordított politikai előjelű, megrendítő változata a mexikói háborúban a világi kormányzattal szembeszegülő katolikusok egyik főhőse, a szintén gyermekkorú Szent José Sánchez del Río. Míg az anarchista 'hősök' jellemzően koronás fők ellen követtek el merényleteket, a republikánus kormányzattal szemben a Cristo Rey (Krisztus király) nevében vívtak háborút. A katolikus anarchizmus történetét talán még nem írták meg.

tos, kommunális stratégiaként működni (kiválasztottak, szentek, megszábadultak, fölszabadultak stb.).

A harmadik, inkább a 68-as mozgalmak nyomán megformálódó minta az *emotivizmus*, az etika föloldása az érzésekben, egyfajta nagyon leegyszerűsített (értékekről, értékek hierarchiájáról nem tudó) utilitarizmus. Helyes az, ami mindenkinek jó, azaz jólesik; helytelen, ami valakinek rossz, azaz rosszul esik. A szenvedés, a fájdalom föltétlenül rossz, tehát kerülendő, mások és saját életünkben is: ebből adódik, hogy a háború, az erőszak, a szegénység, az engedelmeskedés (mint kényszer) eminensen rossz dolgok. Amire viszont törekedni kell, az a jó érzések dominanciája, elsősorban a szeretet, a közösségi együttlét közvetlen élvezet. Alighanem ennek a mintának, viselkedési kultúrának egyik legemlékezetesebb és legismertebb modern összefoglalása a *Hair*.

Magyar anarchizmus

A KEZDETEK. SCHMITT JENŐ HENRIK

Az anarchizmus magyar hagyományainak földolgozása (nagyjából a rendszerváltásig tartó időszakra vonatkozólag) megtörtént, így ebben a részben főképp erre támaszkodunk.³⁶⁷

A magyarországi szociáldemokrata párt balszárnyának egyes tagjai már korán a radikálisabbnak tetsző anarchizmus felé fordultak. Mivel az erőszakot nem utasították el, az államhatalom kiemelt figyelmet fordított rájuk. Különösen a népszerű Erzsébet királyné svájci meggyilkolása után (1898) végképp nem számíthattak a közvélemény támogatására sem. Jóval sikeresebb recepcióként emlékezhetünk meg a marxizmus kapcsán már említett agrárszocialista mozgalmakról. A hagyományos módon szabályozott falusi életformától elszakadó, de értelemszerűen ahhoz képzelet- és gondolatvilágban erősen kapcsolódó paraszti tömegek számára különösen a vallásos hagyományok lehettek érzelmileg fontosak, amihez mély történelmi emlékek is társultak. A szociáldemokráciától elszakadó Várkonyi István és társai által 1897-ben megalapított új párt éppen egy meggyőződéses anarchistában, Schmitt Jenő Henrikben megtalálta az ideológiáját is.

³⁶⁷ Bozóki András: Utak az anarchizmus felé. In *Anarchizmus és rendezőelvek. Az MPTT Évkönyve*. Budapest, 1986, 169–170. p.; Bozóki András – Seres László – Sükösd Miklós: *Anarchizmus tegnap és ma. Az anarchizmustól az alternatív mozgalmakig*. In uők: *Anarchizmus ma*. Budapest, 1994, T-Twins. Bozóki András – Sükösd Miklós: *Az anarchizmus elmélete és magyarországi története*. Budapest, 1994, Cserépfalvi.

Schmitt, bár (eleinte) hivatalnokként kereste a kenyerét, inkább hivatásos filozófusnak volt tekinthető. Egyenrangú partnerként cserélt eszmét Tolsztojjal, jelentős monográfiákat publikált (Ibsenről, Tolsztojról, Nietzsche-ről). Főbb filozófiai munkái németül jelentek meg, mozgalmatszervezői tevékenységét viszont – 1910-ig – Magyarországon fejtette ki. Felfogása pacifista-antimilitarista, az emberiség közös vallási örökségét keresi, egyúttal pedig egy ideális szabad (természetesen az állami erőszaktól, elnyomástól mentes) együttélési formát vár, amelyet a tudás bővüléséhez köt. Bár a gnózis általában valamilyen elittudásformához való ragaszkodással jár együtt, Schmitt kifejezetten nem így, nem beavatásként, nem közölhetetlen misztikus ismeretként, hanem mindenki számára elérhetőként gondolja el.³⁶⁸ Schmitt valóban meglehetősen ismert gondolkodó volt a századforduló idején, s hatása nemcsak a filozófia, valamint a politikai gondolkodás, hanem a művészetek terén is markánsan érzékelhető: a ma legismertebb példa alighanem Csontváry Kosztka Tivadar festészete, de ide sorolható a *gödöllői művésztelep* alkotói közössége (ami közel volt egy valódi kommunához), Komjáthy Jenő költészete, majd egy későbbi generációból Hamvas Béla, Tábor Béla, Szabó Lajos, az ún. Budapesti Dialogikus Iskola tagjai. Őket a tradicionalizmusnál tárgyaljuk, de ez a kapcsolat is jelzi, hogy a vallásos gyökerű anarchizmus könnyen utat talál a kifejezetten jobboldali irányzatok felé is.

Schmitt egész életében és munkásságában jól érzékelhetők az anarchizmus már említett vonásai, illetve azok ütközése. Idioszinkratikus gondolkodás, egyéni filozófia, amely ugyanakkor egyetemes érvényre tart igényt (ebben Tolsztoj és Nietzsche hatása egyaránt érzékelhető), egyúttal azonban – legalábbis ideig-óráig – intenzív mozgalmi munka; a kivonulás inkább személyes távozás, de már hatásaiban érzékelhető minta is; vallásos indíttatás, egyúttal rokonszenv a baloldali étosz és tudományos-racionalista politikai gondolkodás iránt.

A KIVONULÁS MINTÁZATAI

Az anarchizmus egyik legmélyebb politikai ösztöne és mintája, ahogy már írtuk, a kivonulás. A szecesszió elsősorban művészeti irányzat, de a névazonosság eszmei rokonságra is utal; a 19. század második felében nagyon sokan, sokfelé keresték a polgári-akadémiai világból való kilépés lehetőségeit. Ezek, ahogy említettük, részben valóban a magányos hős (a művészetben a

³⁶⁸ Gautsch, Andreas: Eugen Heinrich Schmitt: Erkenntnis und Anarchie. *Ne znam. Zeitschrift für Anarchismusforschung*, 2017. 6. 30–55. p. <https://anarchismusforschung.org/wp-content/uploads/2018/02/Gautsch-E.H.-Schmitt-Erkennntnis-und-Anarchie.pdf>.

zseni) stratégiához igazodtak; olykor kisebb társaságokkal, körökkel együtt. A magányos próféta, remete, látnok szerepköréről a konzervatizmusról szóló fejezetben már megemlékeztünk, úgy értékelve, hogy a politikai misztika olyan tudásformáról igyekszik számot adni, helyesebben annak nevében föllépni, amelynek ellenőrizhetősége a be nem avatottak számára erősen korlátozott. Az efféle prófétai szerepkör Magyarországon is elég népszerűnek volt mondható, Ady talán a legtöbbet idézett példa, de Szabó Ervin, akinek az anarchizmus, helyesebben az anarchoszindikalizmushoz fűződő szoros kapcsolatáról már megemlékeztünk, hasonló tekintélyt élvezett. A népiség alapító atyja, Szabó Dezső is vállalta, kívánta ezt. Németh László, Illyés Gyula szintén a népi gondolkörhöz sorolt szerzők, akik ezt a funkciót ugyancsak szívesen vállalták.³⁶⁹ A Németh-féle minőségszocializmus is efféle elitista kivonulást irányoz elő, ti. kivonulást a kapitalizmus, a szovjet szocializmus világrendjéből. Ez viszont mindenki számára nyitott lehetőség, így végül valamiféle kollektív megigazulás következhet be. A politikai misztika hatása így beállítottásként inkább a népiségben, tartalmilag pedig inkább a tradicionalizmusban érzékelhető, semmint a közvetlen politikai célokat artikuláló anarchizmusban.

Mondani sem kell talán, hogy különösen a diktatúrák időszakában a kivonulás nem annyira választott, mint inkább kényszerűségből is vállalt döntés, egyfajta belső emigráció, bujdosás, de mindig készen a prófétai visszatérésre. Így bár fonák módon, de a tartós és megújuló elnyomás folyton ébren tartotta a magyar anarchizmusban is erős egyéni kivonulás stratégiáját, többnyire természetesen az anarchista világnézethez való kapcsolódás nélkül. A lakótelepi lakás tömeges magányába visszavonuló Kertész Imrétől a vidékre, egyenesen a határhoz költöző Nádas Péterig a Kádár-rendszer alatt jól érzékelhető az a magatartás, amely nem mond le a közösség számára való gondolkodásról, de azt nagyon antipolitikai módon teszi (semmi párt; semmi mozgalom, semmi közönséges politika). Konrád György *Antipolitika* című esszégyűjteménye ennek a kényszer szülte helyzetnek már a diktatúra utolsó éveiben született feldolgozása.³⁷⁰ A rendszerváltás után azonban ez a szerepkör nagyobb részt megszűnt, talán Nádas Péter képvisel utolsóként és kellő személyes súllyal egy ehhez hasonló nézőpontot.

Az egyéni kivonulás mellett a kollektív kivonulás stratégiájáról is szót kell ejtenünk: ennek közvetlen politikai hatása olykor még erőteljesebben is érzékelhető. Már Schmitt Jenő vallásos-teológiai irányzatának is köze volt az agrárszocialista mozgalmak említett vallásos gyökereihez, a 20. században pedig olykor egészen föltűnően megerősödtek a magyar szempontból alter-

natívnak mondható kisegyházak (pejoratív megjelöléssel szekták), elsősorban a nazarénusok, az adventisták, a Jehova tanúi és mások, és pedig a tradicionálisan protestáns vagy katolikus paraszti csoportokban. Ezt a jelenséget többnyire anomáliaként, devianciaként értékelte még a népi ideológia is, hiszen a kivonulás a társadalom számukra kívánatosnak tartott megújítása szempontjából destruktív magatartás lehetett csupán. A politika otthagynása minden politikai ideológia számára kihívás, ugyanakkor az egyik legmélyebb és legerőteljesebb politikai ösztön.

A diktatúrák persze nem tűrték el ilyen kísérleteket, a szocialista kollektívizmus üldözte az efféle 'kommunális kollektívizmust', sokszor még erőteljesebben, mint az egyéni kivonulást, belső emigrációt. 1968 hatását azonban a keleti rendszerek sem voltak képesek teljesen távol tartani maguktól. Értelemszerűen olyan magatartásformák, amelyek egyes nyugati országokban észlelhetők voltak, azaz a fizikai kivonulás, a hely- és térfoglalás, az elkülönülés gesztusai és intézményei, a keleti blokk országaiban elképzelhetetlenek voltak. Maradtak a szimbolikus lehetőségek, s főként a zene, azon belül is a punk, s még pontosabban a zene közös hallgatása mint kollektív magatartás; továbbá egyes lázadásformák, amelyeket a politikai rendőrség izgatottan nyomozott, és számontartott. Ez markánsan generációs témává is vált, s jól érzékelhetően eléggé nyugtalanította a rendszer hivatalosságait. A rendszerváltáskor azonban kiderült, hogy mindez inkább az ösztönök és érzések ellenállása volt, a politikai anarchizmus néhány kisebb szervezetét sem volt képes eltartani, illetve számára utánpótlást kinevelni.

Legalább ennyire fontosnak mondhatjuk a vallásos háttérű kollektív kivonulás sajátos magyar példáját, a katolikus Bokor mozgalmat. Alapítója és vezetője, a piarista Bulányi György többször szenvedett börtönbüntetést. Mozgalma erőt merített a II. Vatikáni Zsinat egyes dokumentumaiból, különösen a magyar egyházra jellemző klerikálisabb felfogás bírálatához; erkölcsi tőkéjét pedig a rendszerrel szembeni hajthatatlan ellenállása adta. Számunkra két fő gondolata releváns: az egyik a vallásos anarchizmus számára axiomatikus pacifizmus vállalása. A mozgalom több fiatalja börtönbüntetést is vállalt a katonai szolgálat megtagadása miatt. A másik gondolat az állam, politika inherens rossz voltának állítása, amely Bulányi felfogása szerint az egyházat is korrumpálja, korrumpálta a konstantini fordulat – a kereszténység államvallássá válása óta. A mozgalom nem lépett ki az egyházból, de a mai napig feszült viszonyban áll vele. Közvetlen politikai szerepre azonban – érthetően – nem kívánt vállalkozni, de fönntartotta a rendszerváltás után újraszerveződő egyház-állam kapcsolatrendszer markáns bírálatát.³⁷¹

³⁶⁹ Szabó Dezsőre Sorel, Németh Lászlóra Tolsztoj és Gandhi is erős hatást gyakorolt.

³⁷⁰ Lásd a bevezető fejezetet is.

³⁷¹ http://www.bokorportal.hu/bgy_irasok_gyujtemeny.php.

A rendszerváltás után a kollektív kivonulás stratégiája sem talált további követőkre. Azt, hogy az anarchista ihletésű politikának van azért vevőköre, a Kétfarkú Kutya Párt nem jelentéktelen szavazóbázisa jelzi. Jelentős teoretikus munkát azonban találunk.³⁷²

HŐSÖK ÉS ANTIHŐSÖK

A magyar anarchista hagyományból jótékonyan hiányoznak a terrorista cselekmények, noha tervek és kísérletek szintjén azért léteztek (Tisza István ellen még Szabó Ervin körében és jóváhagyásával is szerveztek merényletet).³⁷³ A váratlanul érkező Tanácsköztársaság az anarchisták számára is adott radikális cselekvési lehetőséget, bár a Budapesti Anarchista Csoport fenntartotta a jogot arra, hogy a bolsevik berendezkedést is bírálja.³⁷⁴ A politikai akcionizmus önmagában persze még nem anarchizmus (maradva Tiszánál, az ellene megkísérelt merényletek nem mindegyikének volt ideológiai háttere). Valamiféle konzekvens-koherens minta, személyes elhivatottság mindenképpen szükséges. Erre a legjobb példa Batthyány Ervin pályafutása. Batthyány Angliában lett a neves anarchista teoretikus, Pjotr Kropotkin követője. Itthon Schmitt Jenő inkább profetikus megközelítésével szemben egy modern racionalista anarchista irányzat mellett érvelt, amely az emberben lévő természetes jóság és szolidaritás ösztöneire igyekezett építeni. Nála is megjelenik a kivonulás gondolata. De itt ennél fontosabb, hogy a gróf saját birtokán saját elvei szerint még iskolát, nyomdát is létesített, komoly helyi ellenállással szemben, megpróbálva egyfajta anarchista eszmei központot létrehozni, könyvkiadással, sajtóval – meglehetősen csekély sikerrel, viszont a példaadás tartós mintáját megteremtve.

A diktatúrák idején bizonyos fokig minden ellenálló, minden másként gondolkodó számára nyitott a hősi vagy antihősi pozíció. Forradalmak, szabadságharcok idején, mint 1956-ban is, ahol és amikor a hatalom – Hannah Arendt gondolatát fölidézve – az utcán hever, valóban az utca a politika színtere. Gavroche méltó utódai voltak 56 fiatal budapesti és vidéki hősei. A magyar szabadságharcos emblematis alakja a fiatal (fiú és leány egyaránt), a diák; s erre a tizenhat éves ipari tanuló Bauer Sándor önégető gesztusa tette

³⁷² <http://www.communicatio.hu/doktoriprogramok/kommunikacio/cikkek/bacsvanl/anarchia.htm>.

³⁷³ Sőt, Szabó maga is vállalkozott volna a lövésre, mondván, hogy súlyos betegsége miatt nincs már félálomja – de éppen ez tette alkalmatlanná is rá.

³⁷⁴ A magyarországi anarchisták világszemléletének összefoglalása tíz programpontot közöl, lásd Bozóki-Sükösd: *Az anarchizmus elmélete...* i. m. 140. p.

a végső pecsétet. Amikor pedig a rendszer ellenzői, ellenfelei, ellenállói ismét megkezdtek az utca visszavételét, többnyire március 15-én, köztük ismét – persze nem kizárólag – nagyon sok fiatal látszott. Ez így volt egészen a rendszerváltásig, olyannyira, hogy a kelet-európai rendszerváltó országok közül csak Magyarországon alakult generációs alapon új, radikális párt: a Fiatalkor Demokraták Szövetsége, eleinte kifejezetten bázisdemokrata koncepció alapján működve.

A hősi ellenálló gesztusok politikai súlya rendezett demokratikus keretek között természetesen csekélyebb, az erőszakos terrorista változatok pedig inkább Olasz- és Németországban produkáltak látványos akciókat. A radikális 'hősi' gesztusok 2006 után kaptak ismét nagyobb figyelmet, először a Gyurcsány-kormányval szembeni ellenállásban, majd az Orbán-kormányokkal szemben, de sem a bal-, sem a jobboldalon nem találunk kimondottan erre épített anarchista elméletet. (A szélsőjobboldalon bizonyos tradicionalista koncepciókat igen, de azok éppen egy új rend építését célozzák meg a nonkonformitás eszközeivel.) A harcos, háborús retorika és gesztusnyelv 2014 után pedig egyre markánsabban a politikai főáram része lett, egészen odáig, hogy az ország és vezetője az Európai Unió 'igája' és hatalmi rendszere elleni föllépés élharcosává vált. A 'hősi' pozíció ma erőteljes politikai hatalomgyakorlási eszköz.

ETIKA

Az etikai emotivizmusról azt mondtuk, hogy a 68-as nemzedék újítása. A klasszikus anarchizmus vagy valamilyen forradalmi etikát, vagy kimondottan keresztény etikai meggyőződést tartalmazott. A 68-as etikanak azonban mindkettőhöz van köze: a tolsztojánus szeretet- és szolidaritásetika éppen a 'merev' és uralmi viszonyokat leplező, rosszabb esetben fönntartó szabályok elleni szabad és helyes szeretetérzés nevében lép föl; a politikai elnyomás ellen küzdő baloldali hagyomány könnyen folytathatónak bizonyult a társadalmi elnyomás elleni küzdelemben, magát a küzdelmet téve erkölcsi főparancsnak. Röviden summázva: a jó érzés az erkölcsi élet veleje, az etikus – erkölcsileg átgondolt – cselekvés számára pedig a fő szabály a jó érzést zavaró (=elnyomó) viszonyok ellen tenni.

Tamás Gáspár Miklós először 1983-ban megjelent „anarchista-szindikalista-szocialista” esszéjét, *A Szem és a Kéz* szövegét így indítja: „Azt mutatjuk, ami mindenkinek jó. De az emberek különböznek egymástól – és az, ami nekik jó, szintén. Ám mégis világos, hogy az a jó társadalom, amelyben mindenkinek jó; hiszen nem tudhatjuk, van-e olyan ember, akinek a java valamiért

nem fontos. [...] A Jó addig jó, amíg csak név. Amíg csak indexe annak az állapotnak, hogy kivétel nélkül mindenki hozzájut javakhoz. Ha megadhatók a Jó tartalmi jegyei, akkor lehetetlen, hogy mindenki számára jó legyen – tehát megszűnik jónak lenni és maga hívja elő a gonoszt.” Bár az esszé a javakról szól, egyértelmű nominalizmusából nem következhet más, mint a jó szubjektív definíciója. Ez még nem emotivizmus ugyan, de nem nagyon mutathat más felé. Ugyanis a szerző az utilitárius – hasznosságelvű – etikát is éppen azért bírálja, mert az is föltételezi, hogy az egyéni jóról objektív ismeret szerzhető; hiszen csak így lehet kormányozni, vagyis dönteni például két olyan lehetőség között, amelyek bizonyos számú egyén jólétét eldönthető módon különbözőképpen befolyásolják (növelik vagy csökkentik). Ráadásul fölteszi, hogy a 'több jó' egyúttal 'jobb' is, ami viszont – a szerző szerint – nem triviális. Akár igaza van, akár nincs, ha elvetjük a hasznosságelvű kormányzást, akkor nem nagyon marad más, mint egy egalitárius emotivizmus, azaz annak kimondása, hogy jó az, ami nekem jó (hozzátéve, hogy ameddig másnak ettől nem rossz); ez azonban változhat, alakulhat, s alapján véve számomra is rejtély marad, saját jószágomat sem tudom alapján véve kormányozni.

Az emotivizmusra éppen ezért valóban nehéz politikai elméletet építeni. Egészen különös, hogy a konzervatizmusról szóló fejezetben már említett utópikus regény, Szathmári Sándor *Kazohiniája* mutat be erre egy kísérletet. A regény alapján elég nehéz eldönteni, hogy a szerző utópiaként vagy disztópiaként mutatja be a hinek és a behinek párhuzamos társadalmát. A lényeg mindenesetre az, hogy a teljesen észszerűen berendezett, minden elnyomást kiküszöbölő, ugyanakkor mechanikus hin világban az érzelmek nem uralkodnak kiszámíthatatlanul a hineken, akiknek azonban mégis szükségük van egy olyan, közelebből meghatározhatatlan fogalomra, a 'kazo'-ra, amely számukra a helyest, a jót, a harmóniát jelenti (ellentéte a 'kazi'), s ezzel értelmet (?) ad mindennek. Ugyanebben a 'végső érzés'-ben találja meg a szintén ott idézett Márai-regény (*Ítélet Canudosban*) főhősnője az okát annak, hogy miért 'kell' a polgári világból kivonulva egy azzal tökéletesen ellentétes őserdei közösséghez csatlakoznia, amelyben hangsúlyozottan rend van, de szabály csak egyetlenegy (az esti ima). Canudos mellett nem lehet érvelni, azt meg kell élni: Márai szerint ez 68 ereje és igazsága (amivel ő személy szerint persze nem ért egyet, de a regényhez fűzött kommentárja szerint így tette a maga számára érthetővé).

KRITIKAI ELMÉLETEK

Habermas és Foucault

Utolsóként tekintjük át a baloldali hagyomány legkevésbé ideológiaszerű, inkább ernyőként felfogható eszmei irányvonalát. Ennek gyökerei részben a marxizmus válságához, részben a marxizmussal eleve rivális viszonyban álló alternatív (német: George Simmel, Ferdinand Tönnies, Werner Sombart, Max Weber stb., francia: Pierre Bourdieu, Michel Foucault, Raymond Boudon stb.) szociológiához, helyesebben társadalomelmélethez kötődnek.³⁷⁵ Két fő teoretikus gyakorolt széles körű hatást a magyar társadalom-, illetve politikaelméleti gondolkodásra: Jürgen Habermas és Michel Foucault.

Habermas a *Frankfurti Iskola* talán legismertebb alakja. Igen terjedelmes életművén részletesen tanulmányozható a marxizmus, a marxista (nála eleve a Lukács által újragondolt kategóriákkal, s a fiatal Marxra koncentrált látásmóddal rendelkező) gondolkodásmód átalakulása, továbbfejlődése egy szuverén baloldali társadalomelmélet irányába. Ennek kritikai mondanivalója a piaci és a bürokratikus-hatalmi racionalitás (stratégiai cselekvés) veszélyességének bemutatása. Ez a racionalitás ugyanis az 'életvilág', vagyis a normális, közönséges emberi viszonyok fölszámolásának, eltorzításának, gyarmatosításának veszélyét hordozza. A konstruktív-normatív mondanivaló lényege, hogy a merőben érzelmi közösségi filozófiákkal, a személyes egzisztencializmussal, a kivonulással, netán a szekuláris korban már erőtlen régi (valásos) autoritásokkal ez ellen nem lehet, és nem is érdemes küzdeni. Az értelem ugyanis nemcsak egoista stratégiai cselekvésre, hanem úgynevezett társas-kommunikatív, ugyanúgy stratégiai cselekvésre is indíthat. Röviden: a deliberatív-diszkurzív, 'megbeszélő' és 'kibeszélő' demokrácia képes lehet az életvilágot elnyomni igyekvő (de szükséges és hasznos!) piaci és hatalmi-politikai logikát korlátozni, és keretek között tartani. Habermas tehát a baloldalt abban az értelemben új terepre viszi, hogy elveti a végső forradalom mítoszát, nem kívánja a 'rendszer' leépíteni vagy megszüntetni, de egyrészt ragaszkodik ahhoz, hogy lehetséges az ideálok felé haladni, másrészt bízik a baloldali hagyomány gerincét adó felvilágosodásban, vagyis az ész, az értelem erejében.

³⁷⁵ A német társadalomelmélet-történet feldolgozásához: Felkai Gábor: *A német szociológia története a századfordulótól 1933-ig I-II.* Budapest, 2007, Századvég; Balogh István – Karácsony András: *Német társadalomelméletek. Témák és trendek 1950-től napjainkig.* Budapest, 2000, Balassi. A német és francia elmélettörténethez egyaránt: Pokol Béla: *Szociológiai elmélet I-III.* Budapest, 2004, Századvég. Számos monográfia készült egyes teoretikusokról, ezeket itt nem soroljuk föl.

Foucault jóval pesszimistább: az ő gondolkodásában Marx és a marxizmus mellett a másik két nagy leleplező gondolkodó, Nietzsche és Freud, valamint a baloldali francia egzisztencializmus, Jean-Paul Sartre hatása legalább ennyire fontos. Foucault központi témája a hatalom és az uralom, amelynek természetére nézve Foucault szerint a különböző társadalmi perifériák a legalkalmasabbak. A 'periféria' jelenthet szó szerinti elkülönültséget (börtön), de jelenthet bármilyen 'kirekesztettséget,' időben vagy térben, életformában vagy identitásban, esetleg cselekvésben (szexualitás). Nélküle nincs identitáspolitikai vagy identitáspolitikai mozgalom. Egyes perifériák leírása, elemzése ma már önálló társadalomtudományi diszciplínákká vált: ilyen akadémiai hatást valóban csak ritkán ér el gondolkodó. Foucault saját elemzései egyúttal mintává is váltak, hiszen eszköz- és fogalomtára rendkívül hajlékony és önreflexivitásra alkalmas. Freud nyomán Foucault saját gondolkodásában is képes leleplezni a hatalom viszonyait; a nyelvben öröklött és kényszereket hordozó tudati formákat. De ez a gyökere a pesszimizmusának is: minden fölszabadulás egyúttal alávetés, minden forma lebontása újabb szabály, intézmény, kód generálása, s vele együtt az elnyomás újabb lehetősége.

Mindkét gondolkodó kiemelten fontos a politikai gondolkodás szempontjából és számára, noha Habermas inkább a társadalomteoretikus, Foucault pedig társadalomfilozófus, szociológus és történész egyszerre. A kritikai elmélet képviselői általában ezt a szerepkörhagyományt viszik tovább, azaz számukra a politikai világnézetek, főleg ideológiák 'hordozása' vagy építése önmagában érdektelen tevékenység. Mégis, a létező (nyugati, modern vagy posztmodern, kapitalista, tömegek/fogyasztók/elnyomottak) társadalmi viszonyokkal kapcsolatos alapbeállítódásuk döntően kritikai, elutasító; konstruktív elképzeléseik pedig (ha vannak) valamilyen utópia felé mutatnak, így a politikai világnézetek terén elég jól elhelyezhetők.

A magyar recepció

Magyar nyelven viszonylag korán olvasható volt néhány fontos szerző ebből az irányzatból: Marcuse, Habermas, és ismert volt Sartre, Camus egzisztencialista filozófiája, illetve regényei, valamint Max Weber egyes írásai.³⁷⁶

³⁷⁶ Marcuse: *Ész és forradalom*. Budapest, 1982, Gondolat; Habermas: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Budapest, 1971, Gondolat; Weber: *Állam, politika, tudomány*. Szerk. Kemény István, Varga István. Budapest, 1970, KJK. Ezt követően Webertől számtalan tanulmány, könyvrészlet jelent meg a magyar szociológia és -oktatás intézményesülésével párhuzamosan.

A már sokat emlegetett elidegenedés- és osztálytudat-tematika Lukács és mások révén szintén szerves részévé vált a megengedett-megtűrt filozófiai nyilvánosságnak. A nyolcvanas évek első felében aztán szinte gátszadadás-szerűen jelentek meg a Frankfurti Iskola egyes gondolkodóiról szóló tanulmányok, beszámolók. Ebben komoly érdemeket szerzett a fiatalon elhunyt szociológus, Papp Zsolt, aki nagy biztonsággal mozgott a marxizmus és a német társadalomteoretikusok munkásságában.³⁷⁷

Az ideológiai korlátok megszűnése után a marxista terminológia és problematika is zárójelbe kerülhetett. Habermas iránt nem lankadt az érdeklődés, s ennek vélhetően éppen az volt az oka, amit már említettünk: elméleti elképzelései alkalmasak voltak arra, hogy átsegítsék a baloldali hagyományt egy posztoszocialista korszakba, ahol már nem volt 'kötelező' a kommunista társadalomban hinni, de szabad volt egy demokratikus utópiában remélni.

Ha nem is közvetlenül Habermas írásai alapján, de nagyjából ebben az elméleti és politikai világnézeti környezetben fogalmazódtak meg azok az elképzelések is, amelyek a rendszerváltással egyidejűleg egyfajta szélesebb társadalmi-gazdasági paktum megalkotását is javasolták. A rendszerváltó tárgyalások azonban döntően a politikai rendszer megalkotására koncentráltak, a legnagyobb viták itt voltak, s innen indultak el a politikai vezetők is. A gazdasági átmenetről szóló bizottsági eszmecserek alig-alig kaptak nyilvánosságot. Az elképzelés lényege pedig az lett volna, hogy a politikai sikernek is feltétele az összes érdekelt fél bevonása és befolyásának intézményesítése: azaz az érdekképviselőt parlamenten kívüli csatornáinak a kiépítése. A Spanyol átmenet nevezetes eseménye és dokumentuma, a Moncloa-paktum volt az egyik idézett példa, tágabb értelemben pedig az osztrák és a német paritásos-neokorporatív rendszer.³⁷⁸ Habermas koncepciójának terminológiájával élve azonban Magyarországon is az történt, ami másutt: a politikai hatalmi struktúra vagy rendszer gyakorlatilag az első pillanattól fogva elfojtotta a társadalmi érdekképviselőt (elsősorban a munkavállalókat védő) szervezeteit és mozgalmait, s velük együtt saját legitimációs bázisát is.

³⁷⁷ A válság filozófiájától a „konszenzus” szociológiájáig. Budapest, 1980, Kossuth; *Konszenzus és kihívás*. Budapest, 1985, Kossuth.

³⁷⁸ Ezt a felfogást igen eltérő felfogású teoretikusok is megfogalmazták. Lásd Pokol Béla: *Politikai reform és modernizáció*. Budapest, 1989, Magvető; Bruszt László: *A centralizáció csapdája*. Szombathely, 1995, Savaria Press. A pártállam egyes képviselői részéről is egy korporatív struktúra látszott eleinte konszenzussá tehető útnak. Persze számukra a párt politikai irányítása nem volt megkérdőjelezhető; az ellenzéki 'neokorporatisták' ellenben a teljes pluralizmus mellett képzelték el egyes döntések konszenzusos 'kiszervezését' az érdekeltek – elsősorban a munkaadók és a munkavállalók – fórumaira.

Az új magyar politikai rendszerben tehát a nyilvánosság előtt nagyon kevés valódi deliberatív esemény, mozzanat zajlott le: még az átmenet tárgyalásait is gondosan zárt ajtók mögött rendezték, az eredmény bemutatása volt lényegében az egyetlen valódi politikai pillanat, amely élőben zajlott (az SZDSZ és a Fidesz bejelentette, hogy nem írja alá a megegyezést, de nem is vétózta meg, ellenben népszavazást kezdeményez). Így még a megegyezés formális kihirdetését is fölülírta a megkezdődő harc. A frissen intézményesített demokrácia szó szerint az első pillanattól fogva a küzdelem, az agónia képét mutatta. Ez olykor az irracionalitás terepére is rátévedt, s így már csak ezért sem tudta megszerettetni magát az egyet nem értést eleve kevésbé kedvelő közvéleménnyel. A küzdelem részben éppen a kommunikációs csatornákért (eleinte televízió, rádió) zajlott, minimális teret engedve a valóban önérdékmentes diskurzusoknak.

Habermas, utóbb pedig Foucault a magyar politikai gondolkodás későbbi éveiben is a baloldalon bizonyultak autoritásoknak, de fordított helyzet is előállt: a kilencvenes évek baloldali dominanciájával szemben az elnyomás, az uralom rejtett stratégiáinak leleplezése inkább a jobboldal számára volt aktuális. Ezt a feladatot – Habermas, és általában a kritikai elméletek, különösen Pierre Bourdieu elméleteit fölhasználva, de egészen Antonio Gramsciig visszanyúlva – Pokol Béla végezte el. Számtalan tanulmányban és könyvben érvel amellett, hogy a mára kialakult globális elit a média elfoglalásával és befolyásolásával képes a lokális identitások, erkölcsi szokások és meggyőződések felülírására, jellemzően az emberjogi liberális doktrína érvényre juttatásával. Ehhez rendszerint hozzárendelődnek a pénzügyi körök is, s így előáll a nyilvánosság uralásának ideológiai és anyagi bázisa. Azt persze hozzá kell tennünk, hogy a kritikai elmélet baloldal ellen fordítása sem csupán magyar jelenség. A radikális-alternatív jobboldal másutt is bőségesen tud meríteni az 1968-as nagy örökségből, hiszen a 68-as mozgalom szociológiai-társadalmi értelemben, egykori aktivistái és politikusai révén valóban döntő posztokat foglalt el az akadémiai-egyetemi világban, az EU és tagállamainak bürokráciájában, s a médiában; azaz hatalmat és uralmat gyakorló elitte is vált. A kritika visszajára fordítása után azonban a jobboldali világnézetek persze nem egy habermasi deliberatív demokrácia utópiáját vázolják föl, hanem általában valamilyen visszatérést javasolnak a nemzeti közösségek és a 'normalitás' keretei közé, nyitva hagyva minden további politikai világnézeti kérdést.

A szkeptikus, pesszimista Foucault-val nehezebb ugyanezt a fordulatot végrehajtani. Fogalmi eszközei messze nem olyan nehézkesek, mint Habermas és általában a német (részben a francia) társadalomkritika eszköztára. Éppen ezért hajlékonyabban alkalmazhatók a hatalmi viszonyok föltárására. Már a rendszerváltás hajnaláról is föl tudunk idézni igen invenciózus tanul-

mányokat. Rév István a kádári reformok sorozatát mutatta be úgy, mint aminek a révén rendszerszintű bizonytalanság alakult ki, amivel pedig egyrészt hatékonyan lehetett fönntartani magát a rendszert (mindenki annak határain belül remélte saját reformját vagy ellenreformját megvalósíthatni), másrészt – és nem szándékolt következményként – maga a rendszer is lassan saját reformálhatóságának mint illúzióknak esett áldozatul, nem véve észre, hogy a kormányzás ebben a környezetben elveszíti a 'tapadási' felületét, szó szerint illuzórikussá válik.³⁷⁹

Ugyanebben az időben kísérletezett Foucault számos írásának magyar fordítója, Szakolczai Árpád (Horváth Ágnessel) az állampárt, illetve annak egyik funkcionáriustípusának, a politikai instruktoroknak, illetve tevékenységüknek empirikus elemzésével Foucault hatalomról alkotott elképzeléseire támaszkodva. A kutatás során a kényszerhelyzetek, az információs aszimmetriák példáival illusztrálják nemcsak a párt, hanem általában a hatalom viszonyainak működését, már a könyv végén jelezve, hogy a mikroszintű elemzés szempontjából végső soron majdnem érdektelen, hogy szocialista diktatúra, vagy éppen liberális demokrácia működik-e. Már ekkor jelzik, amit Szakolczai egy másik tanulmányában kifejt, hogy ti. a modern állam minden liberális szólam és meggyőződés ellenére is masszív elnyomó gépezet, de nem azért, mert bizonyos elitek mintegy a markukba kerítik, hanem azért, mert az uralom genealógiája – története – során magának az államnak nincs más útja. A fölszabadulás mindig illúzió.³⁸⁰

A kritikai elméletek gondolkörét a legmarkánsabban és figyelemre méltó folyamatossággal a *Replika* folyóiratban követhetjük nyomon. Foucault rendszeres hivatkozási pont, a tematikai spektrum megbízhatóan fölöleli a Nyugaton megszokottat.

Ami pedig az érzületek és a baloldali hagyományok továbbélését, tudatos gondozását illeti: az ideologikusabb neomarkista útkeresés mellett a tágabb, kritikai-baloldali gondolkodás képviselői és folytatói nyilvánvalóan köny-

³⁷⁹ Rév István: A bizonytalanság mint hatalomgyakorlási technológia. In Rév István szerk.: *Gazdaság- és társadalomtörténeti szöveggyűjtemény a szocializmus magyarországi történetének tanulmányozásához*. I–II. Budapest, 1990, Aula, 658–676. p.

³⁸⁰ Szakolczai Árpád – Horváth Ágnes: *Senkiföldjén. A politikai instruktorok tevékenységéről az állampártban*. Budapest, 1989, Akadémiai; Szakolczai Árpád: A polícia mint a boldogság tudománya. Adalékok a liberalizmus genealógiájához. *Századvég*, 1989. 3. 19–38. p. Szakolczai és Horváth nem sokkal később Nyugatra települt, ahol főleg a tág értelemben vett antropológia igen termékeny és elismert szerzőivé váltak. Foucault korai hatásáról főleg a történetírásról lásd Klaniczay Gábor: Michel Foucault és a történetírás. *Magyar Lettre Internationale*, 1998. ősz, 13–16. p.; Takács Erzsébet – Lajtai László: „A történelemben az ember valahogy az élet teljességével foglalkozik”. Interjú Klaniczay Gáborral. *Sic Itur ad Astra*, 1999. 2–4. 3–18. p.

nyekben nyúlhatnak a civil társadalom intézményes lehetőségeihez, benne az akcionista és egészen radikális Attactól (attac.hu) a különféle jogvédő szervezetekig; tudományos-akadémiai intézményeik számára azonban jelentősen szűkült a tér. Folyóirataikat, orgánumaikat már idéztük; az elméletileg is igényes blogok közül a merce.hu-t érdemes kiemelni. Zárásképpen idézzük azt az 2015-ben megjelent reprezentatív kötetet, amelyben ötven baloldali (ideértve természetesen az újmarxistákat is) tudós, művész, közéleti személyiség ajánlott – rövid szinopszissal – egy-egy 'kötelező baloldali olvasmányt' az olvasók figyelmébe.³⁸¹ Az ötven műből kilenc képviseli a magyar baloldali hagyományt, közülük az általunk is tárgyalt Jászi Oszkárt, Polányi Károlyt és Szalai Erzsébetet nevezhetjük meg úgy, mint aki a politikai gondolkodás művelői közé is besorolható. A többiek a tágabb értelmiség tagjai, irodalmat, filmet, más tudományt képviselnek. Ez a válogatás így jól jelzi, hogy milyen tágan kell és érdemes meghúzni a baloldal határait: most már hagyományát.

JOBOLDALI RADIKALIZMUS ÉS SZÉLSŐJOBOLDALISÁG

A JOBBOLDALI RADIKALIZMUS MINT EGYSÉGES ESZMERENDSZER

A jobboldali radikalizmus eszmetörténeti szempontból nem nevezhető egységes irányzatnak. Több más fejezetben bemutatott gondolkodót (elsősorban a népiek, a kereszténység ihlette gondolkodók, a tradicionalisták és a radikális konzervatívok közül) szemlélnék úgy, mint a jobboldali radikalizmus megfogalmazóit. További nehézséget jelent, hogy nem nagyon nevezhetünk meg olyan közös metszetet, ami az ide sorolható szerzőket egyöntetűen jellemezné. Ugyanakkor a különböző radikális jobboldali szerzők számtalan hasonlóságot mutatnak más eszmerendszerekkel. Felfedezhetünk konzervatív, klaszszikus (nemzeti) liberális, szocialista, keresztényszocialista, népi, radikális konzervatív vagy tradicionalista vonásokat, hogy a kötetünkben külön nem ismertett nacionalizmusról ne is beszéljünk.³⁸²

Az oka, hogy ennek ellenére is beszélhetünk jobboldali radikalizmusról az, hogy egy magát többnyire egységnek tekintő irányzatról beszélhetünk. A radikális jobboldali gondolatvilág hirdetői minden ellentétük és különbözőségük ellenére is többnyire kifejeznek valamiféle összetartozást, egymáshoz való kötődést. Emellett ez a nézetrendszer immár egy évszázada a magyar politikai gondolkodás meghatározó elemét jelenti, így időben viszonylag állandó, stabil gondolatvilágnak tekinthető. Harmadrészt pedig, mint látni fogjuk, a jobboldali radikalizmust jellemzi néhány olyan egyedi, ám szorosan összekapcsolódó fogalom és témakör, melyeknek feldolgozása, értelmezése

³⁸¹ Böcskei Balázs – Sebők Miklós szerk.: *50 könyv, amit minden baloldalinak ismernie kell.* Budapest, 2015, Noran Libro.

³⁸² A nacionalizmus vizsgálatától kötetünkben el kell tekintsünk. Noha a politikai gondolkodás legtöbb irányzata számára nagy jelentőséggel bír, és általában is az emberek egyik legfőbb igazodási pontja, nem tekinthető ideológiának. A nacionalizmus az identitás, a személyes és közösségi kötődésnek olyan referenciapontja, mely minden gondolkodót áthat, mindenkit válaszra készítet. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy minden politikai irányzat, minden gondolkodó nacionalista lenne (mint ez kiderült a korábbi fejezetekből is), ám még a nem nacionalista, antinacionalista vagy anacionalista gondolkodók is rákényszerültek, rákényszerülnek, hogy a nemzet, a nacionalizmus kérdéseire reflektáljanak. Épp ezért a nacionalizmus kérdése, a hozzá való viszonyulás kötetünk minden fejezetében megjelenik. A jobboldali radikalizmus és a szélsőjobboldaliság abból a szempontból érdekes, hogy itt a nemzet kiemelkedően fontos igazodási pontot alkot.

önálló karaktert ad neki, azokra koherens választ ad. Így Freeden bevezetőben feltárt meghatározása alapján egyértelműen ideológiának tekinthető.

Amikor ébredő, fajvédő, szegedi, ellenforradalmi, nemzeti vagy nemzeti radikális gondolatról, gondolkodásról olvasunk, többnyire a jobboldali radikalizmusról van szó. Ez a gondolatvilágot nem jellemezhetünk egységes, közös tulajdonságokkal, sokkal szerencsésebb, ha Wittgenstein fogalmát használva inkább 'családi hasonlóságokról' beszélünk, olyan gondolati elemekről, melyek a jobboldali radikalizmust, a hozzá köthető gondolkodókat többnyire jellemzik.³⁸³

Vizsgálatukat épp ez nehezíti meg. Mivel egységes ideológiáról nem, csupán széles és laza hagyományfolyamról beszélhetünk, mely 1918-1919 fordulóján állt össze valamiféle rendszerre, inkább a jobboldali radikalizmushoz köthető gondolati elemeket mutatjuk be körképszerűen. Fontos kiemelni, hogy a tárgyalt gondolati elemek többsége nem kizárólag a jobboldali radikalizmushoz köthető. A fejezet végén emellett röviden kitekintünk két kisebb esztétörténeti jelentőségű gondolati rendszerre, melyek csak nagyon lazán kapcsolódnak a jobboldali radikalizmushoz: a nemzetiszocializmushoz és az alternatív jobboldaliságra.

A NEMZET

Ha van egyáltalán olyan fogalma a jobboldali radikalizmusnak, ami szinte minden szerzőjét jellemzi, az a nemzet fogalmának középpontba emelése. A nemzeti érzés, a nacionalizmus természetesen messze nem kizárólag az ő eszmerendszerükben van jelen, ám náluk kiemelkedő jelentőséggel bír. A politika legfontosabb mozgatórugójaként kezelik, az emberi kötődések, identitások legfontosabbjaként, ugyanakkor a más nemzetek hasonlóan erős nemzetfelfogását feltételezve a politikai konfliktusok fő forrásaként is jelenik meg. A nemzetek és államok közötti viszonyt a nemzet jelentősége miatt alapvetően konfliktusosan fogják fel.

A dualizmus korának uralkodó állami-területi nemzetfogalmával ('egy politikai nemzet') szemben a jobboldali radikalizmus egy kulturális-etnikai megközelítést alkalmaz.³⁸⁴ Mivel a nemzet kiemelkedően a kultúrából, a származásból táplálkozik, és mivel emellett a közösség jellegének fő meg-

határozója, a közösség megfelelő működtetéséhez minél jobban meg kell ismerni. Ez az oka a történelem kiemelkedő szerepének a radikális jobboldali gondolkodásban.

A történelem alapvetően két funkcióval jelenik meg a radikális jobboldali politikai gondolkodásban. Mint az identitás alapja, kiemelkedő jelentősége van a származásnak, a nemzet eredetének. Ez magyarázza az őstörténetre irányuló figyelmet, egyrészt a valóban tudományos alapon álló viták (például a 19. századi ugor-török háború) iránti érdeklődést, másrészt a kevésbé tudományos alternatív magyarázatokat (például a honfoglalás jelentőségét tagadó őshonosság elmélete) népszerűségét. A származás keresését szolgálja a nép- és nyelvrokonság iránti érdeklődés a tudományos érveket is felmutatható finnugor és török (nyelvi, kulturális stb.) kapcsolatok mellett olyan, a valóságtól elrugaszkodottabb elméletek kapcsán, mint például a sumer, etruszk vagy a szíriuszi rokonság. A múlt iránti érdeklődést jelzi az újpogányság és az ezotéria iránti fokozott érdeklődés.³⁸⁵

A második említésre méltó funkciója a történelem középpontba emelésének az, hogy a sivár jelennel szembeni kontrasztként a dicső múltat állítja, ami egyben példamutató jelleggel is megjelenik. Ennek részeként igen népszerű a radikális jobboldalon a hagyományőrzés, a győztes csatákról és hadvezérekről való megemlékezés, a katonaemények tisztelete. A múlt kultusza igen komoly súllyal jelenik meg a könyvkiadás (ismeretterjesztő könyvek és történelmi regények), a folyóiratok, a rendezvények és megemlékezések terén.³⁸⁶ A múlt kultusza fontos szerepet játszik a nemzeti erények (például bátorság, hősiesség, hűség, önfeláldozás, illetve elsősorban a későbbi korokban a nemzeti lángelme, a magyar tudós kultusza) hangsúlyozása, példaként mutatása.

A történelmen belül a harmadik, elsősorban a származáshoz köthető kiemelkedő gondolat a nyelv középpontba állítása. A jobboldali radikalizmus, túllép a „nyelvében él a nemzet” szállóige gondolatvilágán, és a nyelvnek a közösség összekötő kapcsán túl egyéb szerepet is tulajdonít. A magyar nyelv relatív, térségbeli elszigeteltsége miatt egyfajta kivételességérzetet is kelt. A nyelv ápolásának nagy jelentősége mellett megjelenik a nyelv rejtett tartalmának feltárására való törekvés, a szóelemzés. Gyakran megjelenik a kérdés, a magyar nyelv indoeurópai nyelvektől való eltérő szerkezete miatt lehetővé

³⁸³ Lásd Ambrus Gergely: Analitikus filozófia. In Boros Gábor főszerk.: *Filozófia*. Budapest, 2007, Akadémiai, 1087. p.

³⁸⁴ Lásd Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Budapest, 2007, Osiris, 215–288. p.

³⁸⁵ Például Badiny Jós Ferenc: *Jézus Magyar eredete*. Budapest, 2014, Angyali Menedék Kiadó; Bobula Ida: *A sumír-magyar rokonság*. Budapest, 1982, Esda; Paál Zoltán: *Arvisura – Igazszólás*. Budapest, 2005, Püski.

³⁸⁶ Erre friss példák Benkő László regényei Szent László királyról, a tatárjárásról, a honfoglalásról vagy az azt követő évtizedekről.

teszi-e a világ jobb megismerhetőségét. A nyelv jelentőségét mutatják azok az elméletek is, amelyek a magyar nyelvnek már ősnyelvként, eredeti nyelvként, gyöknyelvként tulajdonítanak jelentőséget, melytől aztán a világ többi nagy civilizációjának nyelve is ered. Ugyanez a helyzet az írással, egész pontosan a magyar rovásírással. A radikális jobboldalon megfigyelhető kultuszán kívül (lásd például a rovásírásos könyvkiadást, a rovásírás-tanfolyamokat vagy akár a rovásírásos helységnévtábla-állítást) sok dilettáns szerző összeköti más civilizációk betűvetésével, illetve kozmikus jelentőséget is tulajdoníthat neki (példa rá a sumer ékírással vagy a tatárlakai agyagkorongokon szereplő jelekkel való összekapcsolása).³⁸⁷

A jobboldali radikalizmus, mint szó volt róla, szakított a politikai nemzet fogalmával, ám a helyére lépő kulturális-etnikai nemzetfelfogás számtalan kérdést vetett fel nekik is. A kultúrnemzeti megközelítés kedvelt toposza a kultúrfölény gondolata, melynek értelmében a magyarság a térségen belül kiemelkedő szellemi-kulturális teljesítménye miatt kiemelkedő szerepet tölthet be (maga a gondolat a radikális jobboldalhoz nem köthető Klebelsberg Kunónak köszönhetően terjedt el).³⁸⁸ A kultúrnemzeti felfogás fő problémája a radikális jobboldal szociáldarwinista³⁸⁹ felfogása következtében a nemzetek közötti konfliktus kikerülhetetlenségében rejlő feszültség: miközben a nemzetiségekkel is konfrontálódni kényszerül a magyarság, a kultúrnemzetnek asszimilálnia kellene őket.

A nemzet etnikai-faji megközelítése mára elvesztette jelentőségét. Amennyiben eszmetörténeti vetületét vizsgáljuk, kiemelt figyelmet érdemel az eugenika (ál)tudományága. Lényege abban áll, hogy a darwini elméletet a társadalom szolgálatába állítva a közösség számára értékes emberek súlyát növelték volna az értéktelennek minősítettekkel szemben. Ennek érdekében Magyarországon az egészségügy fejlesztésére, a sokgyermekes, katonaviselt és egészséges emberek földhöz juttatására, valamint a házasságkötés (egészségügyi szempontú) szabályozására, korlátozására születtek javaslatok. Az olyan, a nyugat-európai, de különösen a német eugenikát jellemző radikális

³⁸⁷ Például az alternatív néprokonításokhoz Padányi Viktor: *Sumír-magyar nyelv lélekazonossága*. 1961, Turáni Történelmi Társulat; Alinei, Mario: *Ősi kapocs – A magyar-etruszk nyelvrokonság*. Budapest, 2005, Allprint; a rovásírás kultuszához Friedrich Klára: *Új Rovásírás Tankönyv és Szakköri Ötlettár*. 2015, Szakács Gábor Magánkiadása.

³⁸⁸ Ujváry Gábor: Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint kultúrpolitikája. In Romsics Ignác szerk.: *A magyar jobboldali hagyomány*. Budapest, 2009, Osiris, 387–388. p.

³⁸⁹ A szociáldarwinizmus az evolúciós elmélet társadalmi alkalmazása. A különböző személyek, csoportok versengését feltételezi, melyben az erősebb diadalmaskodik, míg a gyengébb elpusztul.

megoldási javaslatokra, mint a tömeges ivartalanítás vagy az értéktelennek tekintett emberek elpusztítása, nem került sor Magyarországon.³⁹⁰

Érdekes epizód volt továbbá a fajelmélet,³⁹¹ azon belül is elsősorban Méhely Lajos munkássága, aki a materialista világkép jobboldali változatát fogalmazta meg. Szerinte az emberi fajok állandó harcban állnak egymással, a háború a természetes kiválasztódás színtere, így azt a fajában egységes, faji jellegében és lelkében tisztább, homogénebb közösség nyeri meg. A szellemi tényezőket tisztán a fajra vezette vissza, úgy vélte, a politikai rendszert a faj jellegéhez kell igazítani. Minden más szempontot (gazdaság, kultúra stb.) alárendelt a faj számára kedvező környezet kialakításának. A magyarságot két fajta, az uráli köznép és a turáni nemesség összességének tekintette.³⁹² Az etnikai alapú nemzetfelfogás mára szinte teljesen eltűnt, talán a genetikai rokonság, az embertan iránti fokozottabb radikális jobboldali érdeklődés tanúskodik róla.³⁹³

Sokkal nagyobb szerepet tölt be mind a mai napig a zsidósággal való problémás viszony a radikális jobboldal gondolkodásában. A középkori, elsősorban vallási alapú konfliktusokat, idegenkedést (lásd 'Krisztusgyilkosok'), antijudaizmust a 19. században váltotta fel egy modernebb antiszemitizmus (noha a zsidóellenesség a megelőző időszakban sem volt állandó és erős, több zsidó személy futhatott be komoly karriert a rendi Magyarországon, ahol a zsidóságnak világosan szabályozott szerepe volt).³⁹⁴ Az új környezet megteremtésében fontos szerepe volt a kibontakozó kapitalizmusnak és az oroszországi pogromok által kiváltott tömeges zsidó bevándorlásnak. A jelenség nem magyar sajátosság: a hazai tiszaezlári vérvád vagy a keresztügy párhuzamba állítható például a híres francia Dreyfus-perrel.

Az új antiszemitizmus egyik meghatározó képviselője volt Istóczy Győző, aki a zsidóságot nem vallásként, hanem külön népként, kasztként kezelte. Tevékenységükben a hagyományos nemzetállamokat felszámoló pánjudaizmust, az agresszív térfoglalást vélte felfedezni. Szerinte a Magyarországból Új-Palesztinát teremtő összeesküvésük lényege, hogy míg az asszimilánsnak

³⁹⁰ Lásd például Benedek László: A cselekvő eugenikának és a pszichiátriának öröklésbiológiai és orvosi vonatkozásai. [1930] *Monatsschrift Ungarischer Mediziner*, 1931, no. 10.

³⁹¹ Fontos még egyszer kiemelni, hogy a faj jelentése már megváltozik a konzervatizmusról szóló fejezetben tárgyaltakhoz képest. A fajelmélet esetében biológiai töltetet is nyert.

³⁹² Lásd Gyurgyák János: *Magyar fajvédők. Eszmetörténeti tanulmány*. Budapest, 2012, Osiris Kiadó, 87–101. p.

³⁹³ Kiszely István: *A magyar ember. A kárpát-medencei magyarság ember-története*. Budapest, 2004, Püski.

³⁹⁴ Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet*. Budapest, 2001, Osiris, 25–43. p.

tűnő neológok elfoglalják a befogadó országok politikai és gazdasági vezető pozícióit, addig az ortodoxok megőrzik a zsidóság eredeti tisztaságát. A helyzet megoldására pártot szervezett (Országos Antiszemita Párt), valamint kezdeményezte a zsidó bevándorlás leállítását, Palesztina zsidó nemzetállammá alakítását, a kapitalizmus keretek közé szorítását, valamint a zsidóság tevékenységének korlátozását.³⁹⁵

A kapitalizmus születésével kapcsolatos antiszemitizmusra jó példa Bartha Miklós munkássága, aki *Kazár földön* című szociográfiájában a kárpátaljai zsidóság eredeti tökefelhalmozása, és ezzel párhuzamosan a ruszin lakosság megnyomorítása ellen emelt szót. Úgy vélte, a nemzetiségeket csak megfelelő szociálpolitikával, az anyagi felemelésükkel lehetne megnyerni, melynek útjában áll a nagybirtok, a középosztály gyengesége és a zsidóság.³⁹⁶

A fajvédők tevékenységéhez köthető a polgári radikalizmus, a kommunizmus és a zsidóság végleges összekapcsolása. Méhely a korábban bemutatott fajelméletét a zsidóságra alkalmazva ugyan elutasította a fajok közötti hierarchiát, ám mégis a magyarságra nézve fenyegetésként szemlélte őket. Ugyanakkor elűzésüket, kiirtásukat vagy ellenséges elkülönítésüket ellenezte, helyette 'barátságos elkülönítésüket', a velük kölcsönösen előnyös feladatmegosztáson alapuló együttélést, a mutualizmust indítványozta.³⁹⁷

Más fajvédők nem biológiai alapon közelítették meg a kérdést. Bajcsy-Zsilinszky Endre a zsidókérdést társadalmi szinten kívánta kezelni, a parasztság felemelésével kívánta őket kiszorítani a vezető pozíciókból. Úgy vélte, ehhez állami beavatkozásra is szükség van, a sajtót korlátok közé kell szorítani, az államnak aktívabb szerepet kell vállalnia a kultúrában, le kell állítani a zsidó bevándorlást és általános numerus clausust kell bevezetni.³⁹⁸ Farkas Gyula az irodalmon keresztül szemlélte a kérdést. Úgy vélte, a felületesen asszimilálódott zsidók a kultúrában domináns pozícióra tettek szert, ami a kultúra néptől való eltávolodását, idegenségét, hanyatlását idézte elő. Úgy vélte, ez ellen egy nemzeti kulturális reneszánszra van szükség, melyet az Ady Endréhez hasonló költők és írók munkásságában vélt felfedezni.³⁹⁹

A zsidókérdést 1945 után egy rövid időszaktól eltekintve tabusították, ami a berendezkedő szocialista rendszer vezetőinek (ez főleg a Rákosi-kor-

³⁹⁵ Paksy Zoltán: *Istóczy Győző és a magyar antiszemita mozgalom*. Budapest, 2018, L'Harmattan Kiadó; Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon...* i. m. 314–331. p.

³⁹⁶ Bartha Miklós: *Kazár földön*. Budapest, 1901, Ellenzék Könyvnyomda.

³⁹⁷ Lásd Gyurgyák János: *Magyar fajvédők...* i. m. 87–101. p.

³⁹⁸ Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Nemzeti újjászületés és sajtó*. Budapest, 1920, Táltos Kiadása; *Uó: Egyetlen út: a magyar paraszt*. 1938, Kelet Népe.

³⁹⁹ Farkas Gyula: *Az asszimiláció kora a magyar irodalomban 1867–1914*. Budapest, 1938, Magyar Történelmi Társulat.

szakra volt igaz, a Kádár-rendszerben már kevés zsidó töltött be vezető pozíciót) származásával együtt muníciót szolgáltatott a radikális jobboldal számára a zsidóság, a kommunizmus és az internacionalizmus összekötésére. Ez a rendszerváltás után a túlhatalmuktól és nemzetköz befolyásuktól való félelemmel egészült ki (gondoljunk csak Csurka István kései alkotói periódusára).⁴⁰⁰

Sokkal később, az 1970-es években jelent meg a politikai közösség és a cigányság viszonyának kérdése. A megjelenő konfliktusok elsősorban az életmódbeli különbségekre és a demográfiai átrendeződésre koncentráltak. Az utóbbi években jelent meg a cigányság nemzetté válásától, nemzetiségi mozgódásaitól, esetleges autonómiatörekvéseitől való félelem.

A FÜGGETLENSÉG

A radikális jobboldal, mint kiderült, a nemzetet emeli gondolkodása középpontjába, a nemzetállam híve. Épp ezért vált fontos kérdéssé az állami függetlenség kérdése, annak mikéntje. A nemzetállami függetlenség lehetősége az egyik népszerű lehetőség. Ez a történelem jelentősége miatt jelentős részben magában hordozza a függetlenségi háborúk, forradalmak, a kurucok vagy 1848 kultuszát, míg ezzel együtt jelentős Habsburg-ellenes vonzata is van. Megfogalmazói körében igen népszerű az ezeréves nemzetállam mítosza, amely úgy véli, a 18. század előtt Magyarország etnikai szempontból többnyire homogén volt, ezt csak a török kiűzése utáni betelepítések írták felül. A nemzetiségek asszimilációjának erős igénye szintén megjelent itt, illetve az első világháború után az etnikai alapú revízió követelése. Szintén népszerű hirdetői között a magyar kultúrfőlny fentebb már kifejtett gondolata.

A nemzetállami függetlenség alternatívája egyfajta magyar birodalmiság gondolata. Ennek magját ismét a történelem központi szerepe, a középkori magyar állam, annak politikai súlya, vélt nagyhatalmisága jelenti. A magyar birodalmiság megteremtésére számtalan javaslat született a 19. századtól. A Habsburg Birodalom magyar dominanciájúvá, Budapest-központúvá alakítása a 67-esek egyik alapvető távlati célkitűzése volt, míg a birodalmiságot fenntartani vágyó 48-asok valamiféle Dunai Föderációban gondolkodtak. A geopolitika, különösen a német geopolitikai iskola hatására jelent meg a magyar politikai gondolkodásban a földrajzi határookra törekvés (elsősorban ez a Balkán északi részének bekebelezését jelentette volna), melyet Hoitsy

⁴⁰⁰ Csurka István: *Az áldozat imperializmusa*. [2004] In *uó: Őszi torna. A szerző válogatott írásai*. Budapest, 2008, Trikolor Könyvkiadó, 298–380. p.

Pál munkássága képviselt.⁴⁰¹ A magyar geopolitikának volt egy másik, védekező változata is, mely főleg az első világháború után tett szert jelentőségre. Ennek legfontosabb megfogalmazója Teleki Pál volt, aki a történelmi határok, elsősorban a történelmi országterület egységességére, a Kárpátok szerepére, illetve a trianoni határok természetellenességére hívta fel a figyelmet.⁴⁰² A Szent István-i birodalom katolikus politikai gondolkodásban gyökerező tana a teljes területi revízió támogatásában öltött testet. A magyarság európai vagy közép-európai küldetésének gondolata szintén egy enyhébb formáját jelzi a birodalmi gondolkodásnak.

A birodalmiság gondolata ma elsősorban négy formában jelenik meg. Egyrészt megfigyelhető egy fokozott külpolitikai érdeklődés, aktivitás és befolyásra törekvés a Balkánon. Másik fontos elem a közép-európai együttműködés és összefogás gondolata, amire a Visegrádi Együttműködés jelent példát. Az európai és közép-európai küldetéstudat gondolata szintén visszatérő, állandó toposza a magyar politikai gondolkodásnak. A negyedik említésre méltó elem pedig a turanizmus eszmerendszere.

A turanizmus a 18–19. század fordulóján kialakult eszmerendszer. Születésének oka, hogy a Nyugat-Európában egyre népszerűbb keletkultusz és orientalizmus Magyarországon is megjelent, felélénkítve a magyarság keleti jellegéről, valamint a keleti származása és nyugati mintakövetése közötti feszültségről való gondolkodást. Maga a turanizmus nem volt egyedülálló a 19. században, jól párhuzamba állítható a pánnacionalizmusokkal (elsősorban a pánszlávizmussal és a pángermánizmussal). A turanizmus kapcsán nagyon fontos kiemelni, hogy sosem kizárólag a jobboldali radikalizmushoz kötődött, sőt a kezdeti időszakban a politikai spektrum szinte minden elemét, beleértve a fősdrot is, érintette.

A turanizmus megragadhatóságát nagyban nehezíti, hogy fogalma alatt több jelentést is érthetünk. Az őshaza, a rokon népek keresése és a hozzájuk kapcsolódó ismeretterjesztés a leghétköznapiabb formája. Szintén jelentős a Kelet ihlette kulturális-művészeti mozgalom. A turanizmusnak ugyanakkor lehetnek politikai vonzatai is. Jelentheti a politikai orientációra vonatkozó következtetések levonását, politikai, gazdasági vagy kulturális befolyásszerzésre, illetve a nyugati és keleti világ közötti közvetítői szerepre való törekvést is.

A turanizmus 1918 előtti birodalmi, imperialista töltete a világháborús vereség után időszerűtlenné vált, háttérbe szorult, ugyanakkor a trianoni bé-

⁴⁰¹ Romsics Ignác: A magyar birodalmi gondolat. In Gombár Csaba – Volosin Hédi szerk.: *Nem élhetek birodalom nélkül*. Budapest, 2002, Helikon Kiadó – Korridor Politikai kutatások Központja, 41–81. p.

⁴⁰² Békési László: *A politika földrajza*. Budapest, 2004, Aula Kiadó, 102–104. p.

keszerződés kiváltotta csalódás a nyugati országokban radikalizálta a mozgalmat. A korábbi tudomány és mérsékelt erők által dominált turanizmusban megjelent a hivatalos tudománnyal szembeni szkepszis, az alternatív őstörténetek és nyelvrokonságok iránti érdeklődés, illetve a faji gondolkodás is. Azaz, hogy a szocialista berendezkedés a turanizmussal kapcsolatos történelmi vitákat elfojtotta, valamint ezzel párhuzamosan a finnugor nyelvészetet és néprokonságot is kiemelten támogatta, kiváltotta a turanizmus fokozatos szembefordulását a finnugor rokonság elméletével. Ennek szélsőséges formája lett az egész nyelvrokonság 'Habsburg–kommunista összeesküvésként' való szemlélete. Ugyanez okozhatta, hogy az emigrációban az alternatív elméletek jelenhettek meg az igazi, nemzeti tudományként. Ugyanakkor a turanizmus gondolkodásának visszaszorítottabb formában, de megmaradtak mind a tudományos (pl. László Gyula vagy Mándoky Kongur István), mind pedig kulturális megjelenítői (utóbbira példa az *István, a király* kelet vagy nyugat-dilemmával foglalkozó központi konfliktusa).⁴⁰³

A rendszerváltás után természetesen a keleti orientáció gondolata nem örvendhetett túlzott népszerűségnek. A turanizmus a nyilvánosság előtt először az őstörténet kapcsán jelentkezett. A rendszerváltásban, így közvetve a Nyugatban való csalódás, az euroatlanti integráció és a globalizáció jelentette kérdések, valamint a sorozatos politikai és gazdasági válságok együttesen vezettek egy olyan identitásválsághoz, mely a turanizmus számára kedvező talajt szolgáltatott. A néprokonságra alapozott politika, a Nyugattól való elfordulás gondolata, a turanista szubkultúra kibontakozása elsősorban olyan eredményekre vezetett, mint a turanista kulturális irányzatok kilépése a széles nyilvánosság elé (gondoljunk csak a Kurultáj vagy az Ősök Napja hatalmas tömegeket megmozgató rendezvényeire), valamint a keleti nyitás kormányzati szinten is felkarolt politikája. A turanizmuson belül a 2000-es évektől megfigyelhetjük az újrashakmaiasodást, a dilettánsok háttérbe szorulását és a tudományosan megalapozott gondolatok szerepének növekedését.⁴⁰⁴ Ennek fontos hordozója a Magyar-Turán Alapítvány és vezetője, Bíró András Zsolt. A turanizmus egyik legérdekesebb következménye, hogy a magyar radikális jobboldal gyakorlatilag egyedülként a nyugati világban a tömeges bevándorlás kezdetéig egyértelműen iszlámbarátnak volt tekinthető.

⁴⁰³ Ablonczy Balázs: *Keletre, magyar! A magyar turanizmus története*. Budapest, 2016, Jaffa Kiadó.

⁴⁰⁴ Például Margittai Gábor: *Mi a madzsar?* Budapest, 2009, Scolar Kiadó; Bíró András Zsolt – Fehér Tibor – Bárány Gusztáv – Pamjav, Horolma: Testing Central and Inner Asian admixture among contemporary Hungarians. *Forensic Science International: Genetics*. 2014, no. 15. 121–126. p.

Ezzel párhuzamosan természetesen nem tűnt el a nemzeti ezotéria gondolatvilága sem. Ez a gondolatvilág merített a magyar néphitből, a rokon népek mitológiájából, valamint a kortárs újpogányságból is. A nemzethez kapcsolódóan misztikus, rejtett ismereteket kívánnak feltárni, melyek vagy feledésbe merültek, vagy tudatosan hallgatták el azokat. Ilyen a Szent Korona misztériumának vizsgálata,⁴⁰⁵ valamint a Pilisnek mint szent helynek, szívcsakrának, az Árpád-ház temetkezési helyének, Attila ősi fővárosának vagy Ósbuda helyének kutatása szintén ide sorolható.⁴⁰⁶ A jelenség nem egyedi, elsősorban a kelta és germán világot jellemzi a pogány vallások restaurálásának szándéka, az újpogányság kultusza.⁴⁰⁷

A turanizmus a nyugati társadalmakat dekadensnek, hanyatlónak, eltorzultnak látja, mellyel szemben a keleti hagyományos és egyetemes értéket állítja mind erkölcsi, mind pedig szellemi tekintetben. Fontos kiemelni, hogy ezeket az értékeket nem a politikai hatalom birtokában kívánják erősíteni, hanem a társadalom önszerveződése révén, ezért is van részükről nagy igény az erős civil szférára. A turanizmus nem kíván kivonulni a nyugati világból: a magyar kultúrát többnyire, míg Magyarország elhelyezkedését teljes egészében nyugatinak tartják. Ugyanakkor a magyar kultúra keleties vonásai és a magyarság keleti származása miatt elképzelhetőnek tartják a magyarság összekötő szerepét a keleti és nyugati civilizációk között. A magyarság keleti származása következtében a keleti (elsősorban a török) népekben természetes barátokat és szövetségeseket vélnek felfedezni, akik együttműködve védelmet lelhetnek a nagyhatalmak befolyásával szemben. A finnugor rokonsággal szemben kritikus hozzáállás mind a mai napig jellemzi a turanizmust.⁴⁰⁸

A HARMADIK ÚT

A jobboldali radikális gondolkodás utolsóként bemutatott eleme a nyugatkritika, és az ebből fakadó harmadikutasság eszméje. A 20. század több sorsfordulója (Trianon, Jalta, 1956) váltott ki a Nyugattal szemben csalódottságot,

⁴⁰⁵ http://www.minden-ami-magyar.hu/szk/papgabor_angyalikoronaszentsillag.pdf, letöltve: 2019. 10. 01.

⁴⁰⁶ Például Papp Lajos: *A magyarokhoz*. Budapest, 2006, Kairosz; Gönczi László: *Piliscsillag, Napcsillag*. Budapest, 2006, Sárosi.

⁴⁰⁷ Lásd Rountree, Kathryn ed.: *Contemporary Pagan and Native Faith Movements in Europe*. 2015, Berghahn Books.

⁴⁰⁸ Lásd például Ágoston Balázs: *Új időszámítás jön a kutatásban*. 2018; Kásler Miklós: *Rendkívüli az érdeklődés a magyarság eredete, történelme iránt*. Forrás: <https://demokrata.hu/magyarorszag/uj-idoszamitas-jon-a-kutatasban-2-111950/>, letöltve: 2019. 9. 24.

fokozta fel az ezzel kapcsolatosan korábban is meglévő érzelmeket. Az 'egyedül vagyunk' izolacionista gondolata mellett ehhez kapcsolódóan ki kell még emelni a keleti nyitás és a közép-európaiság harmadik útjának gondolatát.

A kritika a globalizációt általában is illeti. A gazdasági globalizációval szembeni bírálatok elsősorban a szabadpiac és a kapitalizmus kritikájához kapcsolódnak. A kulturális globalizáció bírálatát főleg az amerikanizáció és a multikulturalizmus kritikájához kötődik, vele szemben a nemzeti jelleg, kultúra és múlt hangsúlyozása jelenik meg. A politikai globalizáció elleni támadás fő színtere az euroatlanti integráció bírálatát, vele szemben a függetlenség, a semlegesség és az euroszepticismus gondolatát támogatják. A globalizáció bírálatát kapcsán gyakran megjelenik a radikális jobboldali gondolkodás kedvelt toposza, az összeesküvéstől való félelem. Gyakori az a gondolat, hogy egyes külső hatalmak, valamint a velük a háttérben együttműködő belföldi csoportok együtt aknázzák alá Magyarország önállóságát, törekednek akár a magyar kultúra és nemzet felszámolására is.⁴⁰⁹

A harmadikutasság lényege, hogy a fennálló társadalmi-gazdasági rendszereket a radikális jobboldalon előszeretettel utasítják egyként vissza. A kommunizmusnak felróják a múlttal való szakítását (szemben a történelemnek a radikális jobboldal számára jelentett kiemelkedő szerepével), az internacionalizmusát (szemben a nemzet középpontba emelésével), valamint a külső gyámkodás keresését és kiszolgáltatását (szemben a függetlenségi törekvésekkel). A liberalizmus progressziójával a történelem jelentőségét, kozmopolitizmusával szemben a nemzet kiemelt szerepét, individualizmusával szemben pedig gyakran a nemzeti kollektívizmust állítják szembe. A harmadikutasság így támaszkodva a fajvédők és a népiek gondolatvilágára egyaránt jelenti a hagyományos politikai berendezkedések és baloldali kihívóinak elutasítását, a kapitalizmus és a kommunizmus elítélését, velük szemben a „harmadik Magyarország” megteremtésének igényét.⁴¹⁰

A radikális jobboldali harmadikutasság magában hordoz egy jobboldali kapitalizmuskritikát is. Ennek gyökerei a 19. század végéig nyúlnak vissza. Az agráriusok már ekkor megfogalmazták a mezőgazdaság érdekeinek elsőbbségét az iparral szemben, a bankok és tőzsdék bírálatát. A Horthy-korszakban a radikális konzervatívok antikapitalizmusán túl érdemes még kiemelni a népiekhez kötődő Matolcsy Mátyás kapitalizmusbírálatát, a tulajdonviszonyok-

⁴⁰⁹ Lásd például Bogár László: *De kik azok a „nemzetközi pénzügyi körök”? In uő szerk.: Globalbüntiben*. Budapest, 2012, Kairosz, 23–26. p.

⁴¹⁰ Lendvai István: *A „harmadik” Magyarország. Előszó és vallomás*. [1920] In uő: *A harmadik Magyarország. Jólátok és tanulságok*. Budapest, 1921, Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., 5–13. p.

nak az egészséges társadalom megteremtése érdekében történő átrendezésére törekvését.⁴¹¹ A rendszerváltás után elsősorban az úgynevezett alternatív közgazdászok (pl. Matolcsy György, Bogár László, Csath Magdolna, Lentner Csaba) jelenítették meg a nem marxista szocializmus gondolatvilágát. Elsősorban a szabadkereskedelemmel és a piacgazdasággal szemben fogalmaztak meg kritikát. Kiemelt hangsúlyt fektettek az állami és szövetkezeti tulajdonra, valamint a piacvédelmi intézkedésekre, a protekcionizmusra. Gazdaságpolitikai elképzeléseikben a társadalom érdekeinek alárendelten jelent meg a gazdasági szféra, az öncélú piacot elvetették.⁴¹²

NEMZETISZOCIALIZMUS

A jobboldali radikalizmus eszmerendszere után érdemes röviden néhány kisebb súlyú áramlatot is áttekinteni. A nemzetiszocializmus a magyar politikai gondolkodásban igen kis szerepet töltött be mindig is, ám elsősorban amiatt, mivel a politikai vitákban gyakran alkalmazzák ellenfelük befekettítésére, érdemes rá röviden kitérni.

Mint neve is mutatja, a szocializmus és a nacionalizmus felfokozott változatainak ötvözéséből táplálkozó eszmerendszerről van szó. Előbbi jelzi, hogy főleg a kezdeti időszakban elsősorban a legszegényebb rétegekre támaszkodva készült erőszakos hatalomátvételre, majd a társadalmi különbségek kiegyenlítésére, elsősorban a zsidó vagyonok szétosztásával (lásd például Böszörmény Zoltánt). Erős antikapitalizmus jellemezte, valamint a kereszténységre való gyakori hivatkozás (szemben a német nemzetiszocializmus újpogányságával), ami leglátványosabban a keresztényszocialista szerzők egyes kifejezéseinek más tartalommal való átvételében érhető tetten (például hungarizmus, aszemitizmus). A marxizmust a zsidósággal azonosították, vele szemben egységes keresztény fellépést követeltek. A múltat a magyar faj erényei miatt ideálisnak tekintették, melyet a zsidó politi-

⁴¹¹ Például Matolcsy Mátyás: *A mezőgazdasági munkanélküliség Magyarországon*. Budapest, 1933, Magyar Gazdaságkutató Intézet; Uő: *Jövedelemeloszlás Magyarországon*. Budapest, 1936, Légrády Nyomda.

⁴¹² Például Csath Magdolna: *Rendszerváltás a gazdaságban – avagy hogyan tűnt el a magyar ipar?* Budapest, 2015, Kairosz; Matolcsy György: *Éllovasból sereghajtó – Elveszett évek krónikája*. Budapest, 2008, Éghajlat; Lentner Csaba: *Rendszerváltás és pénzügypolitika. Tények és tévhitek a neoliborális piacgazdasági átmenetről és a 2010 óta alkalmazott nem konvencionális eszközökről*. Budapest, 2016, Akadémiai.

kai-gazdasági rendszer tett tönkre. Épp ezért a szegények felemelését is az ő terhükre képzelték el.⁴¹³

Elsősorban Szálasi Ferenc gondolkodása a nemzetiségekkel szemben meglepő toleranciát mutatott, a revízió helyett a 'talajgyökeres és honképes népek' konföderációját és békés együttélését (Pax Hungarica) javasolta. A társadalmi békét ('szociálnacionálét') a társadalmi funkciók és a tulajdon igazságos elosztása és az állami gazdaságirányítás biztosította volna szerinte. Az államra gyakorlatilag mindenható, totális szerepet róttak volna ki. Külpolitikai síkon az egyenrangú nemzetiszocializmusok 'konnacionalizmusát', békés együttműködését képzelték el, így a fajok hierarchiáját (kivéve a zsidóságot) általuk feltételezett alsóbbrendűségét és károságát) elvetették.⁴¹⁴

Málnási Ödön az erkölcsöt a jog fölé kívánta helyezni, az államot totalitásával az osztályok elé rendelte volna, a kultúrát pedig forradalmi eszközökkel akarta átalakítani. Az osztályellentétekre érdekes módon faji magyarázatot adott, a kelet-balti-ugorok köznép és a turáni-törökös nemesség faji harcaként láttatva a történelmet.⁴¹⁵

1945 után elsősorban az emigráción belül működhetett a magyar nemzetiszocialista politikai gondolkodás. Szerzői (pl. Henney Árpád, Marschalkó Lajos, Fiala Ferenc, Málnási Ödön) tagadták saját háborús felelősségüket (a demokrácia érdekében vívott antikommunista harcként feltüntetve azt), a holokauszt áldozatainak számát kisebbíteni igyekeztek. A hidegháborús helyzettel magukat kívánták igazolni, állítva, hogy a kommunizmus elleni harc előfutárai voltak, az 'antibolsevista' összefogásban pedig ott a helyük. Noha Izrael államiságát elismerték (a magyar nemzetiszocialisták korábban is követelték Palesztinában zsidó állam létrehozását, melybe aztán kitelepíthető lenne az európai zsidóság), működését élesen bíralták.⁴¹⁶ Körükben az alternatív őstörténeti megközelítések, mint a sumer-magyar rokonság komoly népszerűsége tettek szert (például Badiny Jós Ferenc, Bobula Ida vagy Baráth Tibor korábban említett művei).

A második világháború utáni magyar nemzetiszocialista gondolkodás másik leágazása az 1980-as évektől erőre kapó bőrféjú-mozgalom (skinheadek) volt. Bár a mozgalom tagjaihoz a korábbiakhoz mérhető jelentőségű politikai gondolkodás nem köthető, kezdeti antikommunista és rendszerellenes gondolataikat később a nemzeti büszkeség és sérelmek hangsúlyozásával, ci-

⁴¹³ Paksa Rudolf: *Magyar nemzetiszocialisták*. Budapest, 2013, MTA BTK TTI – Osiris, 53–99. p.

⁴¹⁴ Uo. 120–127. p.; Paksa Rudolf: *Szálasi Ferenc és a hungarizmus*. Budapest, 2013, Jaffa.

⁴¹⁵ Málnási Ödön: *A magyar nemzet őszinte története*. Budapest, 1937, Cserépfalvi.

⁴¹⁶ Paksa Rudolf: *Magyar nemzetiszocialisták...* i. m. 323–324. p.; Paksa Rudolf: *A magyar szélsőjobboldal története*. Budapest, 2012, Jaffa, 172–181. p.

gányellenességgel, antiszemitizmussal, a fehér felsőbbrendűség hirdetésével és a nemzetiszocialista rendszerek, elsősorban a németek dicsőítésével egészítették ki.⁴¹⁷

A rendszerváltás után immár a magyar nyilvánosság előtt is megfogalmazhatták gondolataikat. A korábbi eszméik felelevenítése, elődeik kultusza mellett feltűnő passzivitás jellemezte őket. Többségük kimondottan arra készült, hogy csak a fennálló politikai berendezkedés összeomlásakor lépnek a tettek mezejére, kísérlik meg átvenni a hatalmat.⁴¹⁸ Ezen túl kapcsolatot kerestek más országok nemzetiszocialistáival, illetve a 2000-es évek végétől nyitottak a kommunizmus irányába is.⁴¹⁹ Ezzel szemben Ekrem Kemál György kimondottan erőszakos hatalomátvételre készült, illetve kísérletet tett az 1956-os forradalom nemzetiszocializmushoz kötésére.⁴²⁰ Szabó Albert a sumer–magyar rokonság propagálása mellett az antiszemitizmus igencsak kibővített formáját képviselte (nézetei szerint a Habsburgok is valójában zsidók).⁴²¹

ALTERNATÍV JOBBOLDALISÁG

Az alternatív jobboldaliság (alt-right) rendkívül friss eszmei irányzat, ami csak a 2010-es évek közepétől tűnt fel Magyarországon. Frissessége miatt meglehetősen kiforratlan, így nehéz meghatározni egyáltalán azt is, hogy jobboldali irányzatról beszélhetünk-e, a jobboldali radikalizmus új, önálló ágáról. Alapvetően amerikai mintákat követő irányzat, mely a hagyományos kultúra elsőbbségét vallja a gazdasági érdekekkel szemben. Támadásai keresztültüzében az újbaldalaliság (elsősorban a feminizmus, a társadalmi nemek kérdése és a kisebbségek védelme) áll. Élesen kikel a politikai korrektség ellen, igyekszik felszámolni a közbeszéd tabujait.

⁴¹⁷ Tóth Eszter Zsófia: „Fejük kopasz, többnyire borotvált, ruhájuk fekete”. Skinheadek a célkeresztben, 1988. *Kommentár*, 2016. 1. 98–113. p.; Paksa Rudolf: *A magyar szélsőjobboldal története...* i. m. 197–208. p.

⁴¹⁸ Domokos Endre János: *Feloszlanak az utolsó nyilasok: A Pax Hungarica Mozgalom záróközleménye*. 2017. Forrás: <https://harcunk.info/index.php/81-jelentesek/1843-feloszlanak-az-utolso-nyilasok-a-pax-hungarica-mozgalom-zarokoezlemenye>, letöltve: 2019. 9. 24.

⁴¹⁹ Kuruc.info: Szélsőkoalíció: az MNA kéz a kézben demonstrált Thürmerékkal. 2012. Forrás: <https://kuruc.info/r/6/103580/>, letöltve: 2019. 09. 24.

⁴²⁰ Tarnóczy Szabolcs: A hungarizmus és a szebb jövő. 2012. Forrás: <https://kuruc.info/r/9/91471/>, letöltve: 2019. 09. 24.

⁴²¹ Gondolatairól és politikai működéséről lásd Pesti Sándor *Albert és testvérei* című dokumentumfilmjét.

A magyar megfogalmazói között elsősorban újságírókra kell gondolnunk (például Apáti Bence, Megadja Gábor, Jeszenszky Zsolt vagy Szentesi Zöldi László). A szocializmus és a fentebb már idézett gondolatok bírálata mellett (amerikai társaikhoz hasonlóan) a hagyományos konzervatizmus is támadásaik célkeresztjében van. Retorikájuk forradalmi, élesen követelik a szólás-szabadságot, a tabutlanítást, ám élesen antiliberalisok (legalábbis retorikájukban és identitásukban), miközben a liberalizmus egyes téziseit radikalizált formában képviselik. Felfogásuk szerint a tartalom sokkal fontosabb a formánál a politikai üzenetek átadásakor. Ezért gyakran nyúlnak a provokáció, a megbotránkoztatás, a humor és a mémek eszközeihez. Főbb orgánumaik között a 888.hu és a Pesti Srácok híroldalai, valamint a Hír TV (2019-ig az Echo TV) egyes műsorai érdemesek említésre.

NÉPISÉG

A NÉPISÉG HÁTTERE

A népiség, miközben elsősre hajlamosak vagyunk teljes mértékben egyedi hazai politikai irányzatnak tekinteni, nem nélkülözi a külföldi párhuzamokat, rokon irányzatokat sem. A népiség (melyet ellenfelei rendszerint népiességnek neveztek, mely fogalmat az irányzat képviselői mindig elutasították)⁴²² a populizmus ideológiájához sorolható eszmei irányzat. A populizmus fogalma igen vitatott. Miközben a sajtóban gyakran általános negatív fogalomként használják a nem tetsző politikai szereplőkre, a tudományos meghatározásával kapcsolatban is komoly viták vannak. Nincs konszenzus, hogy a populizmus például ideológia, kommunikációs stílus, demokráciafelfogás vagy gazdaságpolitikai irányzat lenne.⁴²³ Könyvünk esetében egyértelmű, hogy a fogalom ideológiai vonatkozásait vesszük figyelembe.

A populizmust mint ideológiát a politika vertikális törésvonalon át való megközelítése helyett a horizontális törésvonal(ak)ra koncentrááló szemlélet jellemzi. Azaz a politikai küzdelem nem a különböző eszmék minden társadalmi rétegben fellelhető hívei, hanem az elit és a nép között zajlik. A populizmus a néphez erkölcsi jószágot, míg az elithez valamiféle erkölcsi romlottságot társít. A politikai döntések meghozatalánál a Rousseau-i általános akarat fogalmához fordulnak: a legitim politika alapja az igazságosság alapján álló és közösség érdekében megnyilvánuló, magán- és csoportérdekeket háttérbe szorító döntés. A populizmus a nép és az elit fogalmán kívül gyakran megfogalmazza egy harmadik releváns csoport létezését is. Ez az „idegenek”, a „mások” erkölcsileg rossz, a néppel érdek- vagy értékkonfliktusban lévő, tőle elkülönülő csoportja. Ez a csoport állhat például bevándorlókból, valamilyen kisebbség tagjaiból vagy egy befolyásos külső nagyhatalom jelen lévő

képviselőiből is. A populizmus a demokrácia megteremtésének, a népfelség elvének, a többségi uralomnak elkötelezett híve. A szűk rétegek különérdekeit megjelenítő nem választott testületek befolyását ellenzi, a népakarattal szemben másodrendűnek véli. A nyugati demokráciáknál kevésbé liberális, ám demokratikusabb politikai rendszert kíván teremteni. A populizmus mind baloldali-, mind jobboldali, mind pedig a kettőt elegyítő centrista (szinkretikus) formában létezik.⁴²⁴

A populizmus miközben a világ szinte minden régiójában jelen van, nem rendelkezik nemzetközileg elismert, kanonizált szerzőkkel. Inkább párhuzamosan kifejlődő populizmusokról beszélhetünk, melyek hasonló problémákra reagálnak: a nagy társadalmi különbségekre, a hagyományos közösségek veszélybe kerülésére, az elit elkülönülésére, a demokrácia hiányára vagy hiányosságaira. Az egyik első populista mozgalom az Amerikai Egyesült Államokban alakult ki a 19. század végén a piac szabályozásáért, valamint a politikai elit feletti demokratikus ellenőrzés megteremtéséért küzdve (előbbi hatása a New Dealben mutatkozott meg, míg utóbbi kapcsán a mozgalom sikerrel vívta ki az előválasztások intézményének bevezetését). A populizmus jellemző politikai stratégiáit már ekkor is mind-mind kipróbálták: saját szervezet nélkül más pártok befolyásolása populista politikások hatalomba segítésével (pl. William Jennings Bryan 1896-os demokrata elnökjelöltsége), a munkásmozgalommal szövetségben tevékenykedés, valamint önálló populista párt alapítása (Néppárt).⁴²⁵

Ezzel párhuzamosan jöttek létre Közép- és Kelet-Európa populista agrármozgalmai, mint például az orosz narodnyikok.⁴²⁶ A 20. század közepétől terjedt el a latin-amerikai populizmus (lásd például Juan Peron politikai tevékenységét). A 20. század második felében erősödött meg a nyugat-európai

⁴²⁴ Kaltwasser, Cristóbal Rovira – Taggart, Paul – Espejo, Paulina Ochoa – Ostiguy, Pierre: *Populism. An Overview of the Concept and the State of the Art*. In uők eds.: *The Oxford Handbook of Populism*. Oxford, 2018, Oxford University Press; Mudde, Cas – Kaltwasser, Cristóbal Rovira: *Populism. A Very Short Introduction*. Oxford, 2017, Oxford University Press, 5–19. p.

⁴²⁵ Az amerikai populizmus és a magyar népiség közötti párhuzamok nem becsülhetők alul. A demokrácia követelésén és az elit bírálatán túl igen erős az agrárvilág és a vidékiség kultusza (az Egyesült Államok esetében gondoljunk csak a keleti és nyugati parttal, a nagyvárosokkal szembeni ellenérzésre, a régi, iparosítatlan Dél iránti nosztalgiára vagy akár a countryzenére). Lásd például Egedy Gergely: *Konzervatív gondolkodás és politika az Egyesült Államokban. John Adamstól Russel Kirkig*. Budapest, 2014, Századvég, 271–291. p.; Papp István: *A magyar népi mozgalom története 1920–1990*. Budapest, 2012, Jaffa Kiadó, 16–22. p.

⁴²⁶ Természetesen nem csak az oroszok érdemelnék figyelmet. A bolgár, a román, a szerb, a horvát vagy a lengyel agrárpopulizmus szintén számtalan hasonlóságot mutat a magyar népiséggel (értelmiség meghatározó szerepe, a parasztság problémáinak középpontba emelése, a nagybirtokrendszer elleni fellépés). Figyelemmel követésük elsősorban Németh László munkásságában érhető tetten.

⁴²² A népies fogalma azért nem elfogadható számukra, mert jelentése szerint olyan irányzatot jelöl, ami nem népi, csak ahhoz hasonló (lásd a magyaros-magyar szó pár jelentése közötti különbséget). A népies irodalmi stílust is jelöl, mely a népnyelv alkalmazásából merít, mely ugyanakkor nem feltétlen jellemző a népi irodalomra, gondoljunk csak Szabó Dezső expreszszionizmusára.

⁴²³ Mudde, Cas – Kaltwasser, Cristóbal Rovira: *Populism. A Very Short Introduction*. Oxford, 2017, Oxford University Press, 5–19. p.

populizmus, illetve a század végére ez a politikai irányzat újra megjelent a volt szocialista országokban, feltűnt a harmadik világ több térségében is (elsősorban Kelet-Ázsiában), valamint Ausztráliában és Új-Zélandon.⁴²⁷

A népi mozgalomra elsősorban Kodolányi János közvetítésének köszönhetően nagy hatást gyakorolt az észak-európai, azon belül is a finn populizmus.⁴²⁸ Az Yrjö Ruutu vezette mozgalom a német és orosz érdekszférák közé szorult országa számára harmadikutas függetlenségre törekvést, az ország fejlődéséért a nép jóléti eszközökkel történő felemelését, a falusi népesség felzárkóztatására regionális politikát hirdetett.

Bár a népieket ellenfeleik gyakran két mozgalommal azonosították, azokkal csak rokon vonásokat mutattak, nem feleltek meg nekik teljesen. A két említett mozgalom közül az egyik a korábban már említett orosz narodnyikok mozgalma volt. Ők fogalmazták meg annak igényét (noha kivitelezése nekik nem sikerült), hogy az értelmiség feladatai között szerepel a nép megismerése és felvilágosítása, a közöttük való elvegyülés. Ehhez sokszor a népiek által is kedvelt szociográfia műfaját alkalmazták.⁴²⁹

A népiekkel ellenfeleik által gyakran azonosított másik irányzat a német Völkisch volt. Ez az 1918 után megerősödött irányzat a mulandó állam helyett a nép örök jellegére kívánta alapozni a politikát, az állam feladatául azt jelölte meg, hogy minél több német számára biztosítson minél megfelelőbb együttélési kereteket, valamint elutasította a hagyományos pártokat. Épp ez

⁴²⁷ Bár partikularitása miatt nem térünk ki részletesen a zsidó populizmusra, a cionizmusra, érdemes megjegyezni, hogy Pap Károly személye révén kapcsolódási pontot mutat a magyar népiséggel is. Ez különösen a népiség később bemutatott zsidóságról alkotott felfogásának fényében érdekes. A különböző populizmusokról lásd Müddé-Kaltwasser: *Populism...* i. m. 21–41. p.

⁴²⁸ Kodolányi János: *Suomi*. Budapest, 1944, Magyar Élet Kiadása; Papp István: *A magyar népi mozgalom története 1920–1990*. Budapest, 2012, Jaffa Kiadó, 25–28. p.

⁴²⁹ A szociográfia az irodalom és a szociológia határán elhelyezkedő műfaj. Célja egy társadalmi csoport, egy település vagy egy tájegység kutatáson alapuló, de személyes érzelmeket is magában foglaló bemutatása. Magyarországon, miközben legismertebb darabjai (például Illyés Gyulától a *Puszták népe*, Erdei Ferentől a *Futóhomok*, Féja Gézától a *Viharsarok*, Szabó Zoltántól a *Cifra nyomorúság* vagy Kodolányi Jánostól a *Baranyai utazás*) a népiekhez kötődnek, nem ők honosították meg (például Bartha Miklósnak a kárpátaljai ruszinok és zsidók konfliktusáról szóló *Kazár földön* című könyve több, mint három évtizeddel megelőzte a népi szociográfiákat). Lásd például Illyés Gyula: *Puszták népe*. Budapest, 1955, Szépirodalmi Könyvkiadó; Erdei Ferenc: *Futóhomok. A Duna-Tisza köze*. Budapest, 1957, Gondolat Kiadó; Féja Géza: *Viharsarok*. Budapest, 1957, Magvető Könyvkiadó; Szabó Zoltán: *A tardi helyzet. Cifra nyomorúság*. Budapest, 1986, Akadémiai Kiadó – Kossuth Könyvkiadó – Magvető Könyvkiadó; Kodolányi János: *Baranyai utazás*. Budapest, 1963, Magvető Könyvkiadó; Bartha Miklós: *Kazár földön*. Budapest, 1901, Ellenzék Könyvnyomda.

utóbbi készítette elő későbbi szövetségét a nemzetiszocializmussal, mely a népiek többsége számára elfogadhatatlan volt.⁴³⁰

A népiség mint populizmustípus vizsgálatánál fontos kiemelni, hogy szemben a populizmusok többségével, nem a demokrácia kérdése áll figyelem középpontjában. A „valódi” demokrácia megteremtése, a hatalom népi és közvetlen ellenőrzése, a politika etikai kérdései hátrább sorolódnak, alárendelődnek más kérdéseknek (noha egyáltalán nem hiányoznak). A népiség szinte minden figyelmét a nép vélt rossz helyzetének javítására fordítja, minden problémafelvetése ennek függvényében jelenik meg. Így a demokrácia és a hatalom kérdései is a nép helyzetének javítását szolgálják. A nép ilyen mértékű középpontba emelése vezet szemükben a kultúra jelentőségéhez. Nem csupán a nép aktuális kultúráját kívánják minél tisztább formájában feltárni, a nép helyzetének javításához a kultúrát is fel kívánják használni. Ez vezet az irodalom, a művészetek és a média iránti kiemelt érdeklődésükhöz, valamint az írók és költők kiemelkedő szerepéhez a mozgalmon belül.

A magyar populizmus első formája a 19. század második felében kialakult agrárszocializmus volt, melyet az anarchistáknál részletesebben tárgyaltunk. A népiek szempontjából kiemelkedő hatással bírt a parasztság helyzetének a munkakörülmények elviselhetőbbé tételével, béremeléssel és földosztással történő javítására, valamint az általános választójog bevezetésére vonatkozó követelésük. A népiségre rajtuk kívül nagy hatással volt Prohászka Ottokár és Giesswein Sándor keresztényszocializmusa is, elsősorban a szocializmus és a hagyományos értékrend összeegyeztetésére való törekvés miatt, noha a kormányzattal kiegyező politikai katolicizmust, a „copyright és páténtos kereszténység”-et⁴³¹ élesen elutasították. A marxizmus, miközben többségükre nagy hatással volt, általában szintén kritizált irányzat maradt: „a szocializmusnak kinőtt ruhája”.⁴³² A polgári radikalizmust a népiek kiindulási pontjuknak tekintették (közülük is elsősorban a mozgalmuk egyik alapító atyjának tekintett Ady Endrét), ugyanakkor attól függetlenedni, azt meghaladni törekedtek.

A polgári radikalizmus meghaladására való törekvésük, a harmadik Magyarország koncepciójának kidolgozása, jelentős mértékben a fajvédők hatásához köthető. Ez a polgári radikálisok második Magyarország fogalmára adott válasz. Utóbbi értelmében a feudális, úri, reakciós Magyarországgal

⁴³⁰ Papp István: *A magyar népi mozgalom története. 1920–1990*, Budapest, 2012, Jaffa Kiadó, 30. p.

⁴³¹ Szabó Dezső: Válasz egy katolikus fiatal lánynak. [1936] In uő: *Az egész látóhatár*. Budapest, 1991, Püski Kiadó, 417–424. p.

⁴³² Németh László: Marxizmus és szocializmus. [1934] In uő: *A minőség forradalma*. IV. kötet. Budapest, 1940, Magyar Élet Kiadása, 22–31. p.

szemben ők az új, modern, demokratikus, nyugatos Magyarországot képviselik. A fajvédők mindkettőtől távolságot kívántak tartani. Egyszerre utasították el 'Bécs és Tarnopol' uralmát, a 'vattásfülű aggokat és a szíriai sakálokat', 'Tisza és Osvát', 'apáink és az idegenek' Magyarországot, a 'fekete-sárga és a vörös reakciót', és helyette egy új, a nép érdekében működő, hozzájuk közel álló Magyarország megteremtését tűzték ki célul. Ez a harmadikutasság, a mind a baloldallal, mind a jobboldallal szembeni távolságtartás általában jellemezte a népieket, miközben a fajvédők egyéb elveit többségük elvetette. Ezek a változatos eszmei hatások járultak hozzá ahhoz, hogy a népiség rendkívül sokszínű eszmei hagyományfolyam, melyben megfér egymás mellett például a liberalizmushoz közelebb álló Bibó István, a szocialista rendszer vezetői közé kerülő Erdei Ferenc vagy a nyilas pártköltővé váló Sértő Kálmán is.

A harmadikutasság fogalma, bár nem tudatosan kimondva, de a politika szemléletének új paradigmájaként is megjelent. A századfordulóig egyeduralmuk pozícióban lévő liberális és konzervatív gondolkodók a politikát elsősorban egy közjogi, államtani szemszögből értelmezték (gondoljunk csak a dualizmus korának pártrendszerét meghatározó hatvanhetes-negyvennyolcas törésvonalra).⁴³³ Ennek alternatívájaként erősödött meg a századfordulón, és jutott a forradalmak alatt 1918-1919-ben rövid időre uralomra a polgári radikalizmus és a szociáldemokrácia szciencista, sokszor dogmatikus, marxista, társadalomtudomány- (elsősorban szociológia-) központú politika-szemlélete.⁴³⁴ A harmadik út abban is megjelenik, hogy velük szemben egy sokkal inkább kultúráközpontú, az irodalmat és a művészetet a politikai cselekvés kulcsfontosságú elemévé tevő, a politikát a nép kultúráján és művelődésén keresztül szemlélő paradigmát alkottak.

Ezért van jelentősége olyan szereplőknek is, akik politikai gondolkodói pályája nem volt kiemelkedő (gondoljunk csak például Sinka Istvánra, Makovecz Imrére vagy Bartók Bélára), ám épp a kultúrában betöltött szerepük miatt a népi gondolkodásnak sarokköveiként jelenhetnek meg. És épp ezért van az, hogy mind a mai napig kisebbségben vannak azok a népiek, akiknek művészi tevékenysége (akár politikai vagy tudományos ténykedése mellett is) nem jelentős (például Bibó István, Matolcsy Mátyás vagy Für Lajos).

Természetesen a kultúra kiemelkedő szerepe nem kizárólagosan magyar jellegzetesség. A felvilágosodás Rousseau-i hagyománya az eredeti érintetlenség, a tisztaság, a vademberi nemesség gondolatát, ezzel a megtisztított

⁴³³ Kissé egyoldalúan bemutatva lásd Szabó Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*. Budapest, 2003, Új Mandátum Kiadó, 228–229. p.

⁴³⁴ Részletesebben lásd G. Fodor Gábor: *Gondoljuk újra a polgári radikalizmust*. Budapest, 2004, L'Harmattan Kiadó, 49–51. p.

(népi) kultúra igényét is magában hordozza. A romantika nacionalizmusa, az eredeti kultúra feltárása mellett, hogy a kultúrközpontú gondolkodást hangsúlyozta (pl. Fichte, Hegel vagy Schelling kultúrfilozófiája), az eredeti, tiszta kultúra feltárására, restaurálására is kísérletet tett, noha ténylegesen újat alkotott (gondoljunk csak Wagner vagy Erkel operáira, vagy Arany János elbeszélő költeményeire). Az idegen hatások romlasztó ereje alóli felszabadulás gondolata is megjelenik a 19. századra, elég csak Dosztojevszkijt felidézni. Főleg utóbbiaknál már a művészet, a kultúra önmagában is politikai cselekedetté válik.

A népieket hagyományosan két nemzedékbe szokták sorolni. Az első az 1930–1970-es években alkotóké (ide tartozik például Szabó Dezső, Németh László, Erdei Ferenc, Bibó István, Féja Géza vagy Veres Péter), a második az 1970-es évektől aktívaké (ide sorolható például Csurka István, Csoóri Sándor, Csengey Dénes vagy Fekete Gyula). Míg a népiek első nemzedéke elsősorban a parasztság helyzetére koncentrált mind a Horthy-rendszerben, mind a szocializmusban, addig a második nemzedék a hagyományos parasztság felbomlása után lépett színre, és az ipari, majd posztindusztriális társadalom kihívásaira reagált egy, a korábbinál képlékenyebb népfogalmat használva.

Kérdéses, hogy beszélhetünk-e a népiség harmadik nemzedékéről. Azt láthatjuk, hogy egyrészt a második nemzedék legtöbb alakja mostanra távozott az élők sorából, vagy már igencsak idős. Ugyanakkor a társadalmi és politikai környezet az elmúlt tíz–tizenöt évben nem változott meg olyan jelentősen, mint a népiek két nemzedéke között, inkább hangsúlyeltolódásokról beszélhetünk (például a fokozódó globalizáció és az euroatlanti integráció, a liberális demokráciák egyeduralmának megkérdőjeleződése és a világ többpólusúvá válása, valamint a demográfiai problémákon belül a cigányság és a migráció kérdéseinek felértékelődése). Emellett azonban fontos kiemelni, hogy jelenleg nem áll a rendelkezésünkre az a történelmi távlat, amiből meg tudjuk ítélni, kibontakozóban van-e a népiség harmadik nemzedéke, avagy a második nemzedék gondolatvilágának, immár nem személyi folytonosságban megnyilvánuló továbbélését tapasztalhatjuk.

A NÉPISÉG KIALAKULÁSA

A kultúra, az irodalom népi gondolkodásban betöltött jelentőségét jól mutatja, hogy alapító atyjuknak három irodalmárt tekintettek, akiknek pályafutása pedig a mozgalom polgári radikális gyökereit illusztrálja látványosan. Ady Endre, Móricz Zsigmond és Szabó Dezső mind hosszabb-rövidebb időt töltöttek el a polgári radikalizmus táborában. Ady volt az, aki a népiek sze-

rint ebből a csoportból elsőként alkalmazta az idegen hatásokat a magyar viszonyokra, tisztán megjelenítve a nép valódi jellegzetességeit. Felismerte a 19. század nagy hibáját, a merev és alkalmatlan elit, valamint a nyomorgó nép között feszülő ellentétet. A nyugati hatások csupán megihlették, de gondolataiban a népiek a magyar politikai gondolkodás eredetiségét vélték felfedezni. A népiek úgy vélték, hogy míg Ady a magyar gondolatot hozta vissza a magaskultúrába, addig Móricz a valódi magyar emberrel tette ezt. Ő az, akinek parasztábrázolásában már a valóság megjelenítésének törekvése (és annak sikerét látták). A harmadik szerző, Szabó Dezső pedig az volt a népiek szemében, aki a (zsidó) polgári radikalizmustól függetleníteni tudta a (magyar) nemzeti radikalizmust, a népiséget, és annak önállóságát aztán az újabb idegen hatásoktól (például a német nemzetiszocializmus) is meg tudta védeni. A népiek úgy vélték, Szabó, az 'ádáz próféta' zárta le a századvég korszakát, és szabadította fel teljesen a magyar politikai gondolkodást az idegen hatások alól.⁴³⁵

Szabó Dezső életműve épp ezért kiemelkedő figyelmet érdemel. Az íróra a népiek mozgalmuk kezdeményezőjeként, alapítójaként és igazodási pontjaként tekintettek (Bibó István nevezte például prófétának),⁴³⁶ noha talán a nemzedéki különbségek miatt sem tagozódott be közéjük. Maga Szabó is meg volt győződve kivételes szerepéről, ami nehéz természetével együtt akadály maradt annak, hogy tartósan vezéralakként bármilyen csoportot egyben tudjon tartani. Az országos közéletbe 1912-ben a pedagógusok béremelését követelve kapcsolódott be, ekkor még a polgári radikalizmushoz kötődő íróként, aki élesen kikelt a haza fogalmával takaródzó, azt kisajátító és lejárató elit, illetve annak szimbolikusként tekintett képviselője, Tisza István ellen.⁴³⁷

A polgári radikalizmussal 1915-ben első jelentős politikai írásával – Az individualizmus csődje – szakított. Ebben kifejtette, hogy a történelem kollektív és individualista szakaszai váltják egymást. A kollektívizmus, miközben sok egyéni kezdeményezést és képességet elnyom, sokkal nagyobb teljesítményre képes, mint bármely individualista berendezkedés. Azonban idővel elvénuül, lehetőségeit beteljesíti, meghaladottá válik, a további haladás gátjává válik. Ekkortól megkezdődik a közösségi értékeket támadó individua-

⁴³⁵ Németh László: Magyar radikalizmus. [1940] In uő: *Kisebbségben*. IV. kötet. Budapest, 1942, Magyar Élet Kiadása, 213–223. p.

⁴³⁶ Bibó István: Eltorzult magyar alkat, zsákutcs magyar történelem. [1948] In uő: *Eltorzult magyar alkat, zsákutcs magyar történelem*. Budapest, 2012, Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, 159. p.

⁴³⁷ Szabó Dezső: Válasz nagyméltóságú gróf Tisza István volt miniszterelnök, nagybirtokos úrnak. [1911] In Gombos Gyula: *Szabó Dezső és a magyar miniszterelnökök*. Budapest, 1995, Occidental Press, 23–26. p.

lizmus megerősödése, mely végül forradalommal uralomra tör. Az uralomra jutott individualizmus a hatalom birtokában új kollektív rendet teremt, mely letöri a maradék individualizmust, és egy újabb történelmi ciklus veszi kezdetét. Szabó úgy vélte, az individualizmus hiába az ember kitörölhetetlen sajátossága, a közösség érdekében azt korlátozni kell. Úgy vélte, a kapitalista (liberális) demokrácia egy individualista időszak, mely az erkölcsi gátakat, az érték kritériumait egyéni elbírálás alá vonta, létrehozva a szabadversenyt is. Ezzel viszont minden törekvés megengedetté vált, ami elszabadította az ember ősi, kegyetlen, vad ösztöneit. A népképviselőt ügyét ezek jegyében a gátlástalan törtető karolták fel, melynek köszönhetően a politika is egy gátlástalan, romlott versennyé vált. Ennek az erkölcsi leépülésnek a világháború egyenes következménye lett. Ugyanakkor Szabó bízott abban, hogy a háború végül az individualizmust lezáró forradalomba fog torkollani, mely megteremti az új kollektív, szocialista rendet.⁴³⁸

Szabó Dezső *Az elsodort falu* című regényével vált igazán népszerű, nagy hatású és elismert íróvá. A könyv maga négy fiatal történetén át mutatta be a történelmi Magyarország züllöttségét, pusztulásra érettségét, és villantotta fel a megújulás lehetőségét. Keletkezési körülményei történelmi jelentőségét jól szimbolizálják: Szabó művét 1918 őszén, az összeomló történelmi országban fejezte be, és 1919 tavaszán, a berendezkedő proletárdiktatúra alatt adta ki.

A népi politikai gondolkodás vizsgálatához a regény történetének ismeretétől el kell tekintsünk. Fő célja a hagyományos elit alkalmatlanságának leleplezése és a parasztságra alapozott jövő lehetőségének felvázolása. A régi (első) Magyarország elitjét egy züllő, üres frázisokat puffogató, gyűlölködő, korrupt, a népet uszító és kihasználó, majd a háború teremtette válságban teljesen csődöt mondó csoportként mutatja be. Alternatívája, a polgári radikálisok (második) Magyarországa ugyan tehetséges és nagyra hivatott, ám mesterkelt pózba merevedő, a tehetségét nem a nép érdekében felhasználó, a valóságtól az úri elithez hasonlóan elrugaszkodott, ténylegesen dogmatikus társaság.

Az alkalmatlan elit teremtette lehetőségeket kihasználják az idegenek. A zsidóság tehetsége, talpraesettsége és összetartása miatt egyre inkább uralkodó pozíciókra tesz szert (noha a magyarsággal való kiegyezésük lehetősége fennáll). Náluk is sokkal nagyobb veszélyt jelent a német térnyerés, mely el-

⁴³⁸ „Bár e harcoknak eredménye egy új, erős, termékeny emberegység lenne, és lenne egy nagy halottja: a legfertelmesebb történelmi hullá, a szabad-verseny demokrácia.” Szabó Dezső: *Az individualizmus csődje*. *Huszadik Század*, 1915. 8. 94. p.

nyeléssel fenyegeti Magyarországot. Az individuális társadalom nem képes védekezni: az elit idegen eredetű, így nem szolidáris a néppel.

Az igazi nemzeti közösséget kizárólag a szocializmus lesz képes megteremteni. A szolidaritás hiányának egyik legkárosabb következménye, hogy az elit nem készítette fel a népet sem a szabadversenyes kapitalizmusra, sem pedig a demokráciára. Ebből a kilátástalannak tűnő helyzetből csak a romlás által alig érintett parasztságban rejlik a felemelkedés lehetősége. A magyar jövő egyetlen reménye a parasztságban és a középosztály vele összefonódó elemeiben leledzik.⁴³⁹

Az 1920-ban írt (regényként kevésbé sikeres) *Megered az eső...* a forradalmak tanulságait kívánta leszűrni. Ahogy végül a forradalmak is megrekedtek, félbeszakadtak, nem teljesedtek ki, úgy a regény is csonka maradt. Központi gondolata abban állt, hogy „nem az volt a baj, hogy forradalom volt, hanem épp az, hogy ezt az esedékes magyar forradalmat elsikkasztották”. Ezzel a forradalmak nem szociáldemokrata, kommunista vagy polgári radikális szempontú felmentését adta meg. A forradalmak vezetőinek nem a rosszakaratot vagy a vérszomjat róta fel (melyek meglétét tagadja, vagy a körülményekhez mérve bagatellizálja), hanem azt, hogy az országot nem ismerve megfelelően idegen eszmékre alapozva kívánták a jövő Magyarországot megalkotni.⁴⁴⁰ Ugyanakkor hibáik sem mentik fel Szabó szemében a dualista rendszer bűneit, illetve nem diszkreditálják a továbbra is szükséges valódi magyar forradalmat. A fellángoló antiszemitizmus idején⁴⁴¹ is a magyar–zsidó kiegyezést mindkét nép jövője alapjának tekintette.

Az 1925-ös *Segítség!* című regénye az ellenforradalmi rendszert (a 'gőrénykurzust') leleplező vádirat, a Horthy-rendszerrel szembeni szakítás dokumentuma. Szabó szerint a forradalmak sem hozták el a munkásság és parasztság, a magyar nép ezeréves szenvedésének, kizsákmányolásának végét. Az elit a német nemzetiséggel összefogva folytatja a magyarság elnyomását, uralását. Az általuk teremtetten környezet félrevezeti a népet, elszigeteli, tönkretesz az igaz magyar géniuszokat. Ennek megszüntetésére el kell távolítani az idegen arisztokráciát, az idegen klérust és az idegen középosztályt. A falvak népének lassú bevándorlással, magas születésszámmal el kell foglalnia Budapestet, így idővel az államhatalmat is. Mivel az elit és az idegenek ural-

⁴³⁹ „A parasztra építem be magam, mint egy bevehetetlen várba. Mert a parasztban van a magyarság, az egyetlen menedék, az egyetlen jövő.” Szabó Dezső: *Az elsodort falu*. Budapest, 1920, Táltos, 255. p.

⁴⁴⁰ Szabó Dezső: *Megered az eső*. Szeged, 2012, Lazi Könyvkiadó.

⁴⁴¹ Melyhez időnként, főleg az 1918-at követő első években, maga Szabó Dezső is tevékenyen hozzájárult („A hal a vízben él, a tüdő oxigénnel táplálkozik, a magyar antiszemita”). – Szabó Dezső: *Antiszemitizmus. Virradat*, 1921. január 21.

ma megszüntette a parasztság kezdeményezési képességét, megakadályozta a forradalmi réteg kialakulását és megerősödését. Épp ezért sem a demokrácia teremtette lehetőségekkel nem tudnak élni, sem az átalakulást nem tudják forradalommal felgyorsítani. Ugyanakkor a mű rendkívül pesszimista kicsengésű: Szabó szerint kétséges, hogy az átalakulásra marad-e időnk, mert a háborús vereség sem törte meg a Német Birodalmat, az hamarosan újra elnyeléssel fenyegeti a magyarságot: „Germánia már feltátotta száját”.⁴⁴²

A világháború nem csak emberi életekben és az anyagiakban okozott kárt Szabó Dezső szerint: leépítette az emberi élet, méltóság és tulajdon tisztelét, elkoptatta az erkölcsi gátakat. A nép elfáradt, nyomorog, apatikussá vált, épp ezért fanatizálható. Ezzel a kalandoroknak, a gátlástalan politikusoknak nyílt érvényesülési lehetőség. Ennek megszüntetésére a romlott elit elleni fellépés során először is a széles nyilvánosság előtt le kell leplezni a nép megnyomorítóit. Ezzel válhat lehetővé mindenféle kizsákmányolás felszámolása, a parasztság, a munkásság és a magyar középosztály felemelése. Az új, érdemalapú társadalomban a tehetségen, a műveltségen és a szakértelmen kell alapulnia hatalomnak. Érvényre kell juttatni az emberi jogokat, a munkából és kultúrából mindenki számára részesedést kell biztosítani, meg kell teremteni a valódi demokráciát.⁴⁴³ A magyarság így tud kitörni a kettős alávetettségéből: az elit szociálpolitikai elnyomásából (nagybirtok, merev társadalmi viszonyok, munkanélküliség, alacsony bérek) és az idegenek (németek és zsidók) faji elnyomásából.⁴⁴⁴ Hogy az igazságos társadalom tartósan megvédhető legyen a Németország jelentette fenyegetéstől, Közép-Európa népeinek össze kell fognia a német imperializmus ellen. A népieket később olyannyira jellemző németellenesség ekkorra már Szabó írásainak elidegeníthetetlen részévé vált.

Szabó az elit leleplezése mellett az idegenek túlhatalmának megtörésére is felszólalt. Noha a húszas évek elején még több figyelmet fordított a zsidóságra (elsősorban a kommün friss emléke miatt), már akkor is hosszabb távon a németiségben látta a nagyobb veszedelmet. Jelentősen kisebb súllyal, de a szlávság (azon belül is elsősorban a Szabó szerint jelentős részben szlovák származásúakból álló katolikus klérus) térnyerését is bírálta. Míg a zsidóság mögött semmilyen állam nem állt ekkor, a szlávság csak gyengébb, megosztott vagy elszigetelt országokra számíthatott, addig a hazai svábok tá-

⁴⁴² Szabó Dezső: *Segítség!* Budapest, 1925, Genius Kiadás.

⁴⁴³ Szabó Dezső: *Rokamból-romantika*. [1923] In uő: *Az egész látóhatár*. Budapest, 1991, Püski Kiadó, 483–500. p.

⁴⁴⁴ Szabó Dezső: *Az új keresztshadjárat*. [1936] In uő: *Az egész látóhatár...* i. m. 430–437. p.

mogatója egy nyolcvanmillió, terjeszkedésre és revansra vágyó birodalom volt, mely 1938-tól közvetlenül határos lett Magyarországgal. Az idegenek térnyerése minden esetben hasonló: látszólag asszimilálódnak, ugyanakkor megőrzik erős összetartásukat, és csoportérdekeiket a nép általános érdekeként tüntetik fel. Hatalmi törekvéseiket a megalkuvó elit elősegíti, mely nemcsak a németek térnyerésének enged teret, hanem a nép kimondott érdeke ellenére szövetségbe kényszeríti velük az országot.⁴⁴⁵

Annak okaként, hogy Közép-Európa nem tud összefogni a német térnyerés ellen, a kiegyezést nevezte meg: szembefordította az itteni kis népeket egymással, az idegen királlyal gátolta a sikeres nemzetépítéseket, ezzel pedig az egykori Monarchia területén az idegeneknek és a képmutató asszimilánsoknak nyitottak érvényesülési lehetőséget. A némettség elitbe való beépülésével letörte a nemzeti önbizalmakat, a német kultúrát dicsőítette, sovinizmust keltve fordította szembe egymással az itteni népeket, valamint kreált ellenségekkel vonja el a figyelmet az általa jelentett fenyegetésről.

A német hódítás legveszélyesebb elemének Szálasi Ferenc hungarizmusát, az 'emberevés horog-konyhakés'-ét látta. A fajelméletet egyrészt ostobaságnak tartotta (szerinte a fajok között jelentős különbségek nem fedezhetők fel, a tudomány nem tisztázta kérdéseit, új kiváltságos csoportokat teremtené, akadályozza az egységes állam kiépítését), másrészt rosszindulatot feltételezett mögötte. A zsidó-keresztény törésvonalban eltűnik a magyar, a magyar érdek, így a német térnyerésre nyílik lehetőség. Emellett a fajelmélet fő hirdetője, Szálasi Ferenc, „a moldvai hegyeken átmászott levantei Kajetánnak és Rebekának az unokája”, az „Örménynemzeti Akarat” épp saját származása miatt csalónak tekinthető.⁴⁴⁶

Szabó úgy vélte, egy-egy idegen csoport hatalomból való eltávolítása nem lehet megoldás: egyes társadalmi funkciókat Magyarországon teljes egészében idegenek töltenek be, így pótlásuk csak egy teljes, mindent ellátó magyar társadalom megteremtése után lehetséges. Az idegenek jelentette fenyegetést a népiek többségéhez hasonlóan nem azok romlottságában látta, csupán úgy vélte, minden egészséges csoport a maga érdekében jár el, így amennyiben bizonyos értékes funkciók kicsúsznak a magyarság kezéből, akkor az azok által biztosított haszonra sem lehet reményük.⁴⁴⁷

⁴⁴⁵ Szabó Dezső: Válasz egy katolikus fiatal lánynak. [1936] In uő: *Az egész látóhatár...* i. m. 417–424. p.

⁴⁴⁶ Szabó Dezső: A végzet ellen (Hungarizmus és halál). [1938] In uő: *Az egész látóhatár...* i. m. 438–482. p.

⁴⁴⁷ Szabó Dezső: Az antijudaizmus bírálata. [1938] In uő: *Az egész látóhatár...* i. m. 501–532. p.

A NÉPIEK ELSŐ NEMZEDÉKE 1945-IG

A következőekben a Szabó Dezső hatására elinduló mozgalom első nemzedékének gondolkodását mutatjuk be a harmincas évektől egészen a szocialista rezsim létrejöttéig. A népiek rendkívül sokszínűek voltak, ugyanakkor a különböző ágaik között nem figyelhetünk meg éles határt, illetve egy-egy szerző pályája különböző szakaszaiban is figyelhetünk meg elmozdulásokat (például Veres Péter körülbelül 1943-ig inkább a népiség jobbszéléhez kötődött, utána tolódott át a balszélére).

A népiség 1945 előtt rendelkezett valamiféle 'szélsőjobbaldallal', melynek súlya ugyanakkor végig kisebb volt. Ennek több tagja hosszabb-rövidebb időre csatlakozott különböző nemzetiszocialista szervezetekhez. Olyan személyeket sorolhatunk ide, mint Erdélyi József, Sértő Kálmán, Sinka István vagy Szabó Lőrinc költők, Matolcsy Mátyás közgazdász vagy az előbb említett időszakában Veres Péter. A mozgalom 'szélsőbaloldala' épp fordítva, 1945 után értékelődött fel, noha a népiségen belül szintén kisebbséget alkotott. Ennek ellenére politikai befolyásuk nagy volt, mind a koalíciós időszak, mind pedig a pártállam több vezetőjét ők adták. Ide sorolható például Darvas József és Szabó Pál írók, Erdei Ferenc szociológus vagy pályája későbbi időszakában, és akkor is csak helyel-közzel Veres Péter. A mozgalom legnépesebb és legnagyobb hatású csoportjának tekinthető 'centrumja' tömörítette például Kovács Imrét, Szabó Zoltánt, Illyés Gyulát, Bibó Istvánt, vagy a sokszor a mozgalom fő ideológusának tekintett Németh Lászlót.

Történelemszemlélet

A kultúra és a történelem kiemelt szerepét a népi gondolkodásban jelentős, részben az eredményezte, hogy a mozgalom születése a magyar történelem egyik legnagyobb katasztrófáját, a trianoni békeszerződést követte. A magyar történelemben nem példa nélküli, hogy egy ilyen vagy ehhez hasonló trauma után elindul a kollektív önvizsgálat hulláma, mely során különböző gondolkodók számot vetnek a tragédia okaival, a levonható tanulságokkal. Ilyen követte a mohácsi csatavesztést, a világosi fegyverletételt, vagy 1945-öt is (noha utóbbi a berendezkedő hatalom gyorsan elfojtotta). Nem véletlen, hogy míg a két előbbi időszakra a népiek kiemelkedő figyelme irányult, utóbbiban tevőlegesen is részt vállaltak. A kollektív lelkiismeret, az (erkölcsi értelemben vett) kollektív bűnök épp ezért váltak a népi gondolkodásban olyannyira meghatározóvá.

A népiek történelemfelfogása a Szabó Dezső-i úton haladva valamiféle jobb kollektivista rend keresésére alapult. Erre többféle elképzelés is született,

Veres Péter például a nép és az elit kettészakadását faji okokkal magyarázta: míg a parasztság színmagyar maradt, addig az elit idegenné vált, „a magyarság a parasztság”. A dualizmus liberális korszaka az urak és a zsidók számára épp ennek a parasztságnak a kizsákmányolását tette lehetővé, hanyatló osztállyá téve őket. Épp ezért a magyarságnak újjá kell születnie: a megújuló kultúrának el kell vetnie a külföldi minták szolgai utánzását, a népből kell merítenie. Mivel a kapitalizmus alkultúrát teremt, és megfosztja a népet a tényleges politikai hatalomtól, el kell vetni, helyette a szocializmus valamely formáját kell meghonosítani.⁴⁴⁸

Erdei Ferenc ettől eltérő, szociológiai szemléletet alakított ki. A parasztságot történelmi fejlődés eredményének tekintette, melynek meghaladása, megváltozása nem jelent pusztulást, természetes folyamatnak tekinthető.⁴⁴⁹ Az, hogy mégsem következik be a parasztság általános polgárosodása, arra vezethető vissza, hogy a magyar népet felülről az államhatalom európaizálta, így az elsőként elért, rendkívül nagy létszámú nemesség is teljes társadalmat alkotóvá vált, melynek tagjai a több ezer holdas mamutbirtokosoktól a nincstelen bocskoros nemesekig terjedő változatosságot mutatnak. Azzal, hogy egy ilyen stabil úri társadalom is kialakulhatott, azt a kapitalizmus és a polgári társadalom sem tudta felváltani. A párhuzamosan kialakuló úri és polgári világ együttélését nevezte kettős-társadalomnak, melyek alatt ott feküdt kizsákmányolva a parasztság, melynek polgárosodását a 19. századtól a kettős társadalom megakadályozta, így aztán a kilátástalanná váló élet elől különböző eltorzult társadalmi intézményekbe (például egykezés vagy szektázás) menekültek.⁴⁵⁰ Erdei szerint ebből a kettős társadalomból a parasztságot kizárólag az úri világ elpusztítása tudná felszabadítani. Ugyanakkor a kettős társadalom eredményeképpen a valódi polgári társadalom szükséges alapjai is hiányoznak, így az csupán átmeneti lehet, a szocializmus (élén a munkássággal) hamarosan fel fogja váltani.⁴⁵¹

Németh László történelemszemléletét legteljesebb formában a *Kisebbségben* című esszéjében fejtette ki. Erdeihez hasonlóan saját hivatásából indult ki, a magyar történelem félresiklásának jeleit az irodalomban vélte felfedezni.

⁴⁴⁸ Veres Péter: *Szocializmus, nacionalizmus*. Budapest, 1939, MEFHOSZ Könyvkiadó; Uő: *Népiség és szocializmus*. Budapest, 1942, Magyar Élet Kiadás.

⁴⁴⁹ Erdei Ferenc: Királyhegyes. Művelődési-gazdasági és társadalmi rajza. *Századunk*, 1931. 1. 25–34. p.

⁴⁵⁰ Erdei Ferenc: *A magyar paraszttársadalom*. Budapest, 1941, Franklin-Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda.

⁴⁵¹ Erdei Ferenc: *A magyar társadalom*. [1943] In Györfi Sándor – Pintér István – Sebestyén László – Sipos Attila szerk.: *Szárszó*, 1943. *Előzményei, jegyzőkönyve és utóélete*. Budapest, 1983, Kossuth Könyvkiadó, 188–209. p.

Úgy gondolta, a 19. század elején kialakuló modern magyar irodalom és kultúra eltávolodott mind a korábbi magyar irodalomtól, mind pedig a nép igényeitől, stílusától, gondolataitól. A néptől elszakadó magaskultúra mesterkéltége miatt kiüresedett, elvesztette mélységét, tartalmát, felszínessé vált. Az asszimiláció természetesen a könnyebb irányba indult el, egyszerűbb volt a mélyebb tartalom nélküli, felszínesebb hígmagyarsághoz asszimilálódni, így jó szándékuk ellenére is az elit, és nem a nép követőivé váltak ezek a jöttmagyarnak nevezett emberek. A néppel azonosságot vállaló, hozzá közel álló mélymagyarság összeroppanását jól jelezte a kiegyezés. A magyarság ezzel képtelenné vált történelmi feladatának betöltésére, a közép-európai népek összefogásának és szabadságának kiharcolására.

Az összeroppanó, funkciótlanul váló néphez már nem volt szükséges alkalmazkodni, csupán a külső, felszínes viszonyokhoz, így a kiegyezés után felgyorsult az asszimiláció, illetve a nép és elit, valamint a vidék és Budapest eltávolodása fokozódott. Ebben a helyzetben az elit és az idegenek szimbiózist alakítottak ki: az arisztokrácia kezébe került a politikai, a svábságéba a kulturális, míg a zsidóságéba a gazdasági hatalom. Utóbbiak ekkortól kezdték pozícióikat védeni a nép feltörekvő fiaival szemben, ezzel a korábban tisztán értékkeremtő jöttmagyarok káros hatása is megjelent. Kizárólag károssá a trianoni Magyarországon váltak: ekkortól részt vettek a nép elnyomásában, a kormányzaton eluralkodott az idegen sváb szellem, míg a baloldali ellenzék a zsidóságot hajtotta uralma alá.

A hígmagyarság léte nem lenne alapvetően probléma, ahogy uralmuk sem, ha ez a magyar kultúra változását jelezné. Azonban Németh szerint tényleges változás nem zajlott: a nép megőrizte régi jellegzetességét, csak az elit változott meg, távolodott el tőle. Épp ezért miközben a mélymagyarság számban és szellemi értékben többségben van, a hatalomnak csak kisebbsége jut nekik – innen az esszé címe. Németh ebből a kiutat Szabóhoz hasonlóan, egy új, lassú honfoglalásban és a mélymagyarsághoz asszimilálódók befogadásában látta.⁴⁵²

Bibó István Németh gondolataira az *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem* című írásában reagált. A magyar történelem félresiklásának biztos jelét abban látta, hogy az elit minden kulcsfontosságú pillanatban rossz döntéseket hozott, energiáját pedig értelmetlen vitákra pazarolta el. Bibó szerint a magyar történelmi fejlődés megzavarodása a Dózsa-féle parasztháború leverésekor vette kezdetét, ekkor harapódzott el az ellenségeskedés az életmódjában gyakorlatilag nem különböző jobbágyok és kis-

⁴⁵² Németh László: *Kisebbségben*. [1939] In uő: *Kisebbségben*. I. kötet. Budapest, 1942, Magyar Élet Kiadása, 11–93. p.

nemesek között. A rendiség kóros megerősödése, a Habsburg-uralomba való belenyugvás idővel oda vezetett, hogy a nemzeti függetlenség és a társadalmi haladás híveinek elkülönülése, szembefordulása lehetségessé vált. A polgári fejlődés felületes maradt. Az elit gondolkodására végzetes hatást gyakorolt az, hogy az 1848-49-es szabadságharcot (nemzetközi segítséggel) az udvari reakció és a nemzetiségek összefogása verte le. Ebből azt a két (Bibó szerint többnyire téves) következtetést vonták le, hogy a Monarchia fennmaradása elkerülhetetlen szükségszerűség, illetve annak felbomlása az ország területi egységének végét is elhozná. Ezek a tanulságok elvették az elit szinte minden kezdeményezési kedvét.

A kiegyezéssel aztán két védekezésre kényszerült, egymás erejét túlbecsülő erő kötött megállapodást. Érdeellentéit az osztrák és a magyar elit a közös ügyek helyzetének hazug rendezésével oldotta meg: az osztrákok azzal áltatták magukat, fennmaradt az egységes Birodalom, míg a magyarok azzal, hogy Ausztria immár egy másik ország, mely egyes ügyeit velük közösen intézi. Ezzel a magyarok dinasztiahűsége olvadni kezdett, miközben az osztrák-németek vezető szerepük elvesztésével és a német egység létrejöttével immár nem voltak érdekeltek a Birodalom fennmaradásában. A többi nemzetiség a magyarokéval egyenlő helyzetet követelt magának, melyet a magyar illúziók megvédésének szándéka miatt nem lehetett elfogadni, így mindannyian elidegenedtek a Monarchiától. Ezzel azonban olyan helyzet állt elő, melyben a politikai keretek megőrzésében kizárólag az azokat gyűlölő magyarság vált érdekeltté. Ráadásul az önállóság végső biztosítékai, a külügy és a hadügy felügyelete nem került a magyar elit kezébe. Ezzel három célkitűzésük közül (független Magyarország, alkotmányos monarchia és demokrácia, területi épség megőrzése) az első kettő illúzióvá vált, miközben az utóbbi minden korábbinál törekenyebb lett. A hazugságra alapozott politikai berendezkedés így egy energiapazarló politikai zsákutcába vezette az országot.

Miközben a rendszer továbbfejlesztésének kérdése lett a politika fő mozgatórugója, a politikai berendezkedés megreformálhatatlan maradt, így az elit politikai értelmessége idővel leépült. Mivel a függetlenség, a társadalmi haladás és a nemzetiségi önrendelkezés hívei nem kerülhettek hatalomba, a választások is kiüresedtek, így a nép politikai értelmessége is leépült. A politikai zsákutcában a társadalmi fejlődés is megrekedt. Ahelyett, hogy a nemesség polgárosodott volna, a polgárság és az értelmiség hasonult hozzájuk, létrehozva az úri középosztályt, és vált a haladás ellenségévé. A nemzetiségi törekvésektől való félelem ugyanakkor az asszimilációs törekvéseket fokozta, melyek a zsidóság és városi svábság elitbe történő asszimilációján kívül nem vezettek eredményre. Az asszimiláció nem válhatott jelentőssé, mert senki részéről nem volt igény arra, hogy egy elnyomott nép tagjává válhasson.

Kizárólag a függetlenség és a Birodalom központosítása maradt meg továbblépési lehetőségként, ám utóbbit a szarajevói merénylet és következményei tették lehetetlenné. Ezzel alapozódhatott meg a kiegyezés és a történelmi ország fenntarthatóságának későbbi illúziója. A kirobbanó forradalom elitje, miközben megvolt a lehetősége, hogy a hazugságok rendszerét elsöpörje, a történelmi ország szétesése miatti döbbenetében megbénult: a hazugságokban eltöltött fél évszázad ekkor bosszulta meg magát az elit készületlenségével, épp azokat a problémákat előidézve, amik ellen a hazugságok rendszerét kialakították: az ország szétesését és az alkotmányosság összeomlását. Amikor a társadalom nem tudott ellenállni annak, hogy Károlyiék átjátsszák a hatalmat a kommunistáknak, a nép készületlenségére is fény derült. Emiatt aztán az elit szemében épp a kiegyezés világa igazolódott, miközben a demokrácia és a szocializmus vált az új rémképeivé.

A forradalmaktól rettegve egy, a korábbiaknál is merevebb, továbbfejlesztetlenebb társadalmi és politikai rendszert hoztak létre. Mivel az ellenforradalmi rendszert az antant a békeszerződés aláírásáért cserébe fogadta el, ezt aényt a sérelmi irredentizmussal kívánták hazug módon elfedni, mellyel fenntartották a régi nemzetiségi politika illúzióját is. Ez az új zsákutca pedig 1944-ben épp oda vezetett, ahova az előző, előidézte azokat a félelmeket, melyek ellen létrehozták: a régi társadalmi rend pusztulását és az ország újabb megcsonkítását. Ezzel, noha a bénító gátak elpusztultak, újabb feldolgozatlan megrázkódtatások keletkeztek. A szovjet megszállás a zsidó-kommunista uralom, míg a német megszállás elleni erőtlen ellenállás a reakciós, szélsőjobb oldali nép rémképét teremtette meg.⁴⁵³

A nép

A különböző történelemértelmezések közös pontja tehát az, hogy a nép korábban harmonikus állapota a 19. századra valamilyen ok miatt, az elittel való szembenállás vagy érdekütközés következtében felbomlott. Ugyanakkor felmerül a kérdés, miben nyilvánult meg a nép, illetve annak általuk közösségi szempontból és létszáma miatt is kiemelkedő jelentőségűnek tartott rétegének, a parasztságnak válsága.

Ami a legfelszínesebb vizsgálódónak is feltűnhet, az a szegényparasztság válságos helyzete. A nincstelenséget, a hatalmas munkaterhet, a hatóságok

⁴⁵³ Bibó István: Eltorzult magyar alkat, zsákutcs magyar történelem. [1948] In uő: *Eltorzult magyar alkat, zsákutcs magyar történelem*. Budapest, 2012, Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, 120–176. p.

és a földbirtokosok önkényének, erőszakjának való kiszolgáltatottságot az 1930-as évektől a népiek igyekeztek különféle eszközökkel a közvélemény szeme elé tárni. Ennek egyik módja a szépirodalom volt: Erdélyi József, Sinka István vagy Sértő Kálmán költészete⁴⁵⁴ igyekezett minél szemléletesebben az értelmiség elé tárni a napszámosok, a cselédek mindennapjait, nyomorúságukat. Szabó Pál vagy Veres Péter ugyanezt regényeivel kísérelte meg.⁴⁵⁵

A korábban már említett szociográfia műfaja a szépirodalom és a szociológia ötvözeteként szintén erre tett kísérleteket. A népi írók felosztva egymás között az országot igyekeztek bebizonyítani, hogy nem egy-egy rosszul működő, helyi gazdaság okoz problémákat, hanem a fennálló gazdasági-társadalmi rendszernek elidegeníthetetlen eleme a parasztság kizsákmányolása. Így mutatta be a Duna-Tisza közét Erdei Ferenc (*Futóhomok*), a Dunántúlt Illyés Gyula (*Puszták népe*), az Északi-középhegységet Szabó Zoltán (*A tardi helyzet, Cifra nyomorúság*), Baranyát Kodolányi János (*Ormánság, Baranyai utazás*), a Körös-Maros közét Féja Géza (*Viharsarok*), Orosházát Darvas József (*A legnagyobb magyar falu*) vagy általában az Alföldet Veres Péter (*Az Alföld parasztsága*). Emellett kisebb súllyal a munkásság és a főváros kérdését is tárgyalták, mint például Darvas József (*Város az ingoványon*) és Németh László (*A Medve-utcai polgári*) írásai. Születtek tudományosnak tekinthető munkák is, elsősorban szociológusoktól, mint Erdei Ferenc (például *Parasztok, Magyar város, Magyar falu, Magyar tanyák, A magyar paraszttársadalom*) vagy Kovács Imre (*A néma forradalom*), illetve Matolcsy Mátyáshoz (*A mezőgazdasági munkanélküliség Magyarországon, Jövedelemeloszlás Magyarországon*) hasonlóan közgazdászoként tevékenykedő népiektől.⁴⁵⁶ A szépirodalmi stílusú környezetbe ágyazott tudományos eredményeket is felvo-

⁴⁵⁴ Lásd például Sinka István *Íme a hazám*, Sértő Kálmán *Üzenem*, illetve Erdélyi József *Lovaspóló a Vérmezőn* és *Hörszög* című versét.

⁴⁵⁵ Szabó Pál: *Talpalatnyi föld*. Budapest, 1951, Szépirodalmi; Veres Péter: *Számadás*. Budapest, 1937, Révai.

⁴⁵⁶ Lásd például Erdei Ferenc: *Futóhomok. A Duna-Tisza köze*. Budapest, 1957, Gondolat; Illyés Gyula: *Puszták népe*. Budapest, 1955, Szépirodalmi Könyvkiadó; Szabó Zoltán: *A tardi helyzet. Cifra nyomorúság*. Budapest, 1986, Akadémiai-Kossuth-Magvető; Kodolányi János: *Baranyai utazás*. Budapest, 1963, Magvető; Kodolányi János: *Ormánság*. Budapest, 1939, Athenaeum; Féja Géza: *Viharsarok*. Budapest, 1957, Magvető; Kodolányi János: *Ormánság. Szép Zsuzska*. Budapest, 1939, Athenaeum; Darvas József: *A legnagyobb magyar falu*. Budapest, 1937, Gondolat; Veres Péter: *Az Alföld parasztsága*. Budapest, 1942, Magyar Élet Kiadása; Darvas József: *Város az ingoványon*. Budapest, 1945, Szikra Kiadó; Németh László: *A Medve-utcai polgári*. Budapest, 1943, Magyar Élet Kiadása; Erdei Ferenc: *Parasztok*. Budapest, 1938, Athenaeum; Uő: *Magyar város*. Budapest, 1974, Akadémiai; Uő: *Magyar Falu*. Budapest, 1940, Athenaeum; Uő: *Magyar tanyák*. Budapest, 1942, Athenaeum Kiadó; Uő: *A magyar paraszttársadalom*, Budapest, 1941, Franklin-Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda; Kovács Imre: *A néma forradalom*. Budapest, 1937, Cserépfalvi; Matolcsy Má-

nultató bírálatok megfogalmazása azóta a magyar politikai gondolkodásban általánosan is elterjedté vált (lásd például Bogár László írásait).⁴⁵⁷

A kialakult nyomor okaként kivétel nélkül a feudális korszakból fennmaradt nagybirtokot jelölték meg. Ahogy Kovács Imre *A néma forradalom*-ban leírja, a megerősödő államhatalom véget vetett a parasztmozgalmaknak, megakadályozta a nagybirtok felosztását, ráadásul a jobbágyszabadság ki-vitelezése is csak rontott a parasztság anyagi helyzetén. A parasztság vagy nincstelenként az uradalmakban dolgozott, vagy pedig kisbirtokán a nagybirtok „halálgyűrűjében” vergődött, a földéhséget nem csillapították. A nép nem tudott ezen változtatni, ezért lelki síkon csinált (néma) forradalmat. A kisgazdák az elszegényedés réme miatt egykezni kezdtek, megfelelő fogamzásgátlási módszerek híján tömegesen gyilkolták meg a nem kívánt magzatokat, csecsemőket. Ennek következménye a nők megnyomorodása („élő koposók-ká” válása), az erkölcsi zuhlás és a népességszám kezdődő csökkenése lett.

A szegényparasztságot nem a meglévő szűk egzisztencia elvesztése fenyegette: az elviselhetetlen életkörülményeken csak a kizsákmányoló társadalomból való távozással tudtak segíteni. Ennek módja az első világháború kitöréséig a kivándorlás volt, később pedig a szegényparasztság egyre szélesebb rétegei menekültek a valóság elől a szektázásba, melyből sokszor egyenes út vezetett a szélsőséges demagógok, elsősorban a nemzetiszocialisták karmai közé. Ezek következménye Kovács szerint a valóságból való kifordulás, a népességszűkülés, így a vitalitás kihalása lesz.⁴⁵⁸

Erdei Ferenc a parasztság bomlását természetes folyamatok eredményének tekintette: „parasztnek lenni most már nem lehet”. Ebből a kiút szerint a polgárosodás lehetne: új munkafolyamatok meghonosítása, az önkormányzás és a szabadság szellemének terjedése, és ezzel a városiasodás és az áruter-melés növekedése. A kettős társadalom ugyanakkor gátolta a polgárosodást, a felbomlott parasztság megrekedt társadalmi helyzetéből eltorzult társadalmi formákba menekült (például egykézés, szektázás).⁴⁵⁹

Féja Géza a népet gúzsba kötő tényezőket (nagybirtokok, ugarok, vadászterületek, falurombolás) szintén mesterségesnek tartotta, melyek ellen a nép nemzetiségi hovatartozásra való tekintet nélkül lázadott. Épp ezzel kívánta

tyás: *A mezőgazdasági munkanélküliség Magyarországon*. Budapest, 1933, Magyar Gazdaságkutató Intézet; Uő: *Jövedelemeloszlás Magyarországon*. 1936, Légrády Nyomda.

⁴⁵⁷ Jól mutatják ezt például Bogár Lászlónak már a címadásai is, például *Idegenszerváltás* (Budapest, 2009, Kairosz); *Lefelé a létezés lejtőin* (Budapest, 2011, Kairosz Kiadó); *Globalobüntiben* (Budapest, 2012, Kairosz Kiadó); vagy *Tékozló ország* (Budapest, 2014, Kairosz Kiadó).

⁴⁵⁸ Kovács Imre: *A néma forradalom*. Budapest, 1937, Cserépfalvi.

⁴⁵⁹ Erdei Ferenc: *A magyar paraszttársadalom*. Budapest, 1941, Franklin-Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda.

igazolni, hogy a nemzetiségek békés együttélése alkothatja a népet. Szerinte a nagybirtok a jobbágyfelszabadítás ellenére is gyakorlatilag fenntartotta a robotmunkát, az arisztokrácia megőrizte a politikai hatalmat, a társadalom pedig szinte kasztrendszerbe merevedett. A nép keserves helyzetéből való kiemelkedését akadályozta az oktatási rendszer és az egészségügy gyengesége.⁴⁶⁰

Németh László szerint a technológiai fejlődés a munka gépiessé, lelketlenné, szenvedtetővé válását eredményezte. Emellett az egyre szervezettebb társadalom egyre nagyobb fokú kizsákmányolásra teremtett lehetőséget, ezzel viszont saját alapjait számolja fel. Ezen a helyzeten népjóléti intézkedések önmagukban nem tudnak segíteni: a teljes társadalmi-gazdasági rendszer átalakítás szükséges ahhoz, hogy a nép elembertelenedtségének véget lehessen vetni.⁴⁶¹

A nép kapcsán nem szabad megfeledkezni a trianoni döntés legfőbb következményéről, a magyar településterület feldarabolásáról sem. A népiek a külhonba kényszerült magyarsággal szoros kapcsolatot ápoltak. Egyrészt olyan szervezetek, mint a felvidéki Sarló a mozgalom előképéül, majd bázisul szolgáltak. Másrészt a népiek jelentős része maga is az elszakított országrészekből származott, vagy el sem került onnan (például Szabó Dezső, Németh László vagy Tamási Áron). Harmadrészt élénk kapcsolatot tartottak fenn velük, illetve a magyar elit döntő részének elmenekülése, valamint a földreform utáni (elsősorban az erdélyi), valamint Csehszlovákiában a demokratizálódás utáni magyarságot egyfajta mintaként, a (feudális) elit nélküli felemelkedés lehetőségeként szemléltek.⁴⁶²

Az elit

Történelemfelfogásuk közös pontja az is, hogy a nép nyomorúságának egyik, ha nem legfőbb, okozója a honi elit. Akár személyes élményeken alapuló, akár tudományosan megalapozott bírálatukra láthatunk nemegyszer rendkívül indulatos⁴⁶³ példákat a nép helyzetét taglaló művekben. A népiek egy része az elitet egyenesen a magyarságtól idegennek tartotta, mint Veres Péter,

aki a magyarságot a parasztsággal azonosította, míg az elitet idegen származásúnak, így idegennek nevezte.⁴⁶⁴

Ugyanakkor ilyen radikális megállapítások nem jellemezték többségüket. A szociográfiák célja is elsősorban az volt, hogy a felsőbb társadalmi rétegek figyelmét felhívják a nép helyzetére, vagy a leendő középosztályt képző ifjúságot kívánták felrázni. Ugyanakkor egyetértettek abban, hogy az akkori elit felépítése, gondolkodásmódja súlyosan eltorzult.

Németh az elitet (elsősorban az értelmiségen és a politikusokon) belül megkülönböztette a néptől eltávolodó hígmagyarokat és a hozzá szorosan kötődő, gondolkodásmódját osztó mélymagyarokat. Szintén problémásnak tartotta, hogy a műveltség és a népi őserő ideálja elválik egymástól, sokszor betegesen felfokozódott formában. Így keletkezik a helyiektől szándékosan elkülönülő, hazáját megvető, a külföldet utánzó álművelt „sznob”, valamint a kizárólag hazája viszonyaiban gondolkodni képes, álmodozó, szellemi eltunyulásra hajlamos „paraszt” típusa (előbbiben nem nehéz felismerni a népiek leghangosabb ellenfeleinek, az urbánusoknak a bírálatát). Mindkét magatartást provinciálisnak, balkáninak nevezte, melyek ugyanazon elitválság jelei, melyet egy új, művelt és cselekedni képes elit kinevelésével lehetne megoldani.⁴⁶⁵

Ez az új elit nem származhat sem az uralkodó jobboldalból, sem annak baloldali ellenzékéből: harmadik útra van szükség, a lappangó jobbák és a nép szövetségére, illetve a belőlük erkölcsi és szellemi alapon kiválasztódó „új nemességre”.⁴⁶⁶ Ugyanakkor Németh sem zárta ki annak lehetőségét, hogy a teljes elitet félreállítják, eltakarítják, „mint valami hullákkal fertőzött talajt”.⁴⁶⁷ Az új radikális elit feladataul azt szánta, hogy biztosítsa, a második világháborút követő felszabadulás „valóban a magyarság felszabadulása legyen”, ne pedig egy új liberális kapitalizmus, szovjet típusú szocializmus vagy az idegenek bosszúszomjas részének uralma. Meg kell majd védeniük a már polgárosult parasztokat és munkásokat, valamint a korábbi, a pénz kiváltságán alapuló elit személyi biztonságát.⁴⁶⁸

⁴⁶⁴ Veres Péter: *Parasztors – magyar sors*. Budapest, 1944, Magyar Élet Kiadása.

⁴⁶⁵ Németh László: *Sznobok és parasztok*. [1934] In uő: *A minőség forradalma*, IV. kötet. Budapest, 1940, Magyar Élet Kiadása, 36–39. p.

⁴⁶⁶ Németh László: *Új nemesség*. [1932] In uő: *A minőség forradalma*. Kisebbségben. Harmadik kötet. Budapest, 1999, Püski Kiadó, 1771–1773. p.

⁴⁶⁷ Németh László: *Lesz-e reform?* [1934] In uő: *A minőség forradalma*, IV. kötet. i. m. 144–147. p.

⁴⁶⁸ Németh László: *Második szárszói beszéd*. [1943] In uő: *A minőség forradalma*. Kisebbségben. Második kötet. Budapest, 1999 Püski Kiadó, 1279–1291. p.

⁴⁶⁰ Féja Géza: *Viharsarok*. Budapest, 1957, Magvető Könyvkiadó.

⁴⁶¹ Németh László: *A minőség forradalma*. [1933] In uő: *A minőség forradalma*. I. kötet. Budapest, 1940, Magyar Élet Kiadása, 9–13. p.

⁴⁶² Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*. Budapest, 1989, Püski Kiadó, 110–121. p.

⁴⁶³ Például Sinka: „majd hogyha a svábhercegek / sírnak egy tál leves után: / nekik is jut szeges borsó, / s egyszer korai koporsó”; Sértő: „nem mindég a szemét marad felül”.

Bibó Némethéhez hasonló gondolatokat fogalmaz meg az elit alkati eltorzulásáról. A hazugságok rendszere kitermelte az azokat elfogadó, hálójukban könnyen érvényesülő, azonban a valósággal szembenézni képtelen, így kulcsfontosságú helyzetekben rossz döntéseket hozó „hamis realistákat”. A valóságot felismerők ugyanakkor elszigetelődnek, háttérbe szorulnak, így különccé vagy „ádáz prófétákká” válnak, az igazságot felismerő és kimondó, de vezetésre alkalmatlan „túlfeszült lényeglátók” lesznek. Németh hígmagyar-mélymagyar (illetve előbbin belül is elsősorban a jöttmagyart értve) felosztásától ez csupán annyiban tér el, hogy Bibó szerint a túlfeszült lényeglátók nem feltétlenül „magyarabbak” származásukat nézve, az igazabb magyar nem mindig igazibb is egyben.

Ez a fordított kiválasztódás aztán a kultúra általános eltorzulásához vezet: megindul az elformátlanodás (az eredeti nemzeti jellegzetességek elhalványulása), az álformák keletkezése (tartalom nélküli, felszínes, sokszor giccses újszerű jellegzetességek terjedése), valamint a formák rákos túlbujánzása (egyes meglévő jelképek, szokások elkoptatóan gyakori használata), melyek a tisztánlátást tovább akadályozzák. Ebből a helyzetből Bibó szerint a régi elit már nem tudott kilépni, azon csak külső hatások tudtak változtatni. A történelmi traumák által eltorzított közösségi alkatok hisztérikussá, veszélyessé váltak.⁴⁶⁹ A társadalom cselekvőképességét megbénította a nem létező dolgoktól való félelem. Ezzel pont a demokrácia került válságba: aki a demokráciát meg kívánja őrizni, óvatos kell legyen, ne teremtsen azáltal veszedelmeket, hogy már akkor fél tőlük, amikor még azok nem is léteznek, bíznia kell a többi társadalmi csoportban.⁴⁷⁰

Az idegenek

A bemutatott történelemértelmezéseknek harmadik jellegzetessége, hogy a harmonikus viszonyok felbomlásával egy időben a néppel együtt élő idegenek (elsősorban a svábok és zsidók, másrészt a tőlük származó asszimilánsok) szerepe is felértékelődött. Néhány radikálisabb álláspontot megfogalmazó népi, például Veres Péter egész konkrétan úgy gondolta, az elitet

⁴⁶⁹ Bibó István: *Eltorzult magyar alkat, zsákutcs magyar történelem*. [1948] In uő: *Eltorzult magyar alkat... i. m.* 120–176. p.

⁴⁷⁰ Erre vonatkoznak Bibó igen gyakran, ám rendszerint hibásan, kiforgatva idézett sorai arról, hogy demokráciának lenni annyit tesz, nem félni. Lásd Bibó István: *A magyar demokrácia válsága*. [1945] In uő: *A magyar demokrácia válsága*. Budapest, 2011, Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, 20–79. p.

magát felváltották az idegenek.⁴⁷¹ Erdei Ferenc ugyanakkor úgy vélte, az idegenek befolyása nem lesz tartós. Mivel a munkásság és parasztság szinte teljes egészében, a középosztály pedig többségében magyarokból áll, a demokratikus-szocialista átalakulás minden túlhatalmuktól meg fogja őket fosztani.⁴⁷²

Az idegenek közül Szabó Dezsőhöz hasonlóan többségük a németiséget tekintette a fő veszélyforrásnak. Térnyerésük veszélyeire (melyet fokoz a magyarság várható népességfogyása), egy esetleges újabb országcsönkítésre Kovács Imre a *Néma forradalomban* hívta fel a figyelmet.⁴⁷³ Sikereségüket Illyés abban látja, hogy az elit magára hagyja a népet, nem törődik vele („az országnak tán fővárosa volt, a népnek soha”).⁴⁷⁴

A svábság mellett sok népi a zsidóságból is hasonló, esetenként súlyosabb veszélyt látott. Bennük az idegen mellett az elit megtestesítőit és cinkosait is látták: ez sokuknál a zsidó bérlőkkel kapcsolatos élményeikből táplálkozik (elsősorban Veres, Erdélyi, Sinka és Sértő munkássága kapcsán jelenik ez meg).⁴⁷⁵ Németh a kor közvélekedéséhez hasonlóan úgy vélte, a Tanácsköztársaság valójában az idegenek (azokon belül is a zsidóság) hatalomátvétele volt, melynek bukása után továbbra is a nép feletti hatalom visszaszerzéséért sóvárognak.⁴⁷⁶

A nem magyarokkal való konfliktus nem feloldhatatlan: Féja a *Viharsarokban* a magyarok és nemzetiségiak közös elitellenes küzdelmét bemutatva érvelt az együttélés, a közös nép alkotása mellett.⁴⁷⁷ Bibó az *Eltorzult magyar alkatban* a beköltöző idegeneket nem rosszhiszeműnek tekintette, nem okozói, csak kihasználói voltak a magyarság válságának.⁴⁷⁸ Németh elkülönítette Közép-Európa „őshonos” népeit (a magyarokat, a szlávokat és a románokat) az idegen németektől is zsidóktól. Előbbieket közös sorsban osztozó nem rokon népeknek, „tejtestvéreknek” tekintette, akik a fennmaradásuk érdekében

⁴⁷¹ Veres Péter: *Parasztors – magyar sors*. Budapest, 1944, Magyar Élet Kiadása; Uő: *Népi-ség és szocializmus*. Budapest, 1942, Magyar Élet Kiadása.

⁴⁷² Erdei Ferenc: *A magyar társadalom*. [1943] In: Györfi Sándor – Pintér István – Sebestyén László – Sipos Attila szerk.: *Szárszó*, 1943. *Előzményei, jegyzőkönyve és utóélete*. Budapest, 1983, Kossuth, 188–209. p.

⁴⁷³ Kovács Imre: *A néma forradalom*. Budapest, 1937, Cserépfalvi.

⁴⁷⁴ Illyés Gyula: *Pusztulás*. *Nyugat*, 1933. 17–18.

⁴⁷⁵ Erre jó példa Erdélyi *Solymosi Eszter vére* és Sinka *A denievérek honfoglalása* című verse.

⁴⁷⁶ Németh László: *Egy különítményes vallomása*. [1934] In uő: *A minőség forradalma*. IV. kötet. i. m. 40–49. p.

⁴⁷⁷ Féja Géza: *Viharsarok*. Budapest, 1957, Magvető.

⁴⁷⁸ Bibó István: *Eltorzult magyar alkat, zsákutcs magyar történelem*. [1948] In uő: *Eltorzult magyar alkat... i. m.* 120–176. p.

együtt kell működjenek.⁴⁷⁹ Ugyanakkor a „valódi” idegenekkel (elsősorban a zsidókkal) szemben is elképzelhetőnek tartotta a kiegyezést, az együttműködést, mely mindkét félnek érdekében állna. Ehhez azonban először mindkét csoportnak, a népnek és az idegeneknek is le kell győznie saját elitjét.⁴⁸⁰ A népi mozgalom közép-európai nyitottságát a szélesebb közönség előtt talán leginkább Bartók Béla és Kodály Zoltán munkássága, azon belül is elsősorban a népeken és határokon átívelő népdalgyűjtés jellemzi.

A kíváncsú jövőkép és társadalmi-politikai berendezkedés

A válságos helyzetből a népiek első nemzedéke a kiutat a népi megújuláson keresztül találta meg. Az újjászületés, a megújulás módjára természetesen többféle megközelítés is megjelenik. Veres szerint a történelmi középosztály felmorzsolódása miatt a parasztságra hárul a nép felszabadítása és felemelése. Ehhez a kultúrát a népből merítővé kell alakítani, a külföld szolgai utánzásának véget kell vetni, így a parasztság átveheti a szellemi és politikai vezetést. Ennek megőrzéséhez szükséges a parasztság anyagi felemelése is a földosztás, a gépesítés és a szövetkezetesítés segítségével.⁴⁸¹

Erdei a kiutat a polgárosodásban látta, melynek előfeltétele a szabadság megteremtése. Emellett az önkormányzás erősítésével, a városiasodással és a településtípusok viszonyrendszerének optimalizálásával gyorsítható a folyamat. A forradalmi átalakulással megszűnne a városok és falvak különbözősége.⁴⁸² Németh a társadalmi felszabadulás mellett a magyar nézőpont alkalmazására és a nép lelkiületéből táplálkozó politika megteremtésére is nagy hangsúlyt fektetett.⁴⁸³

⁴⁷⁹ Németh László: Tejtestvérek. [1932] In uő: *A minőség forradalma. III. kötet.* i. m. 161–164. p.; Uő: Debreceni káté. [1933] In uő: *A minőség forradalma. IV. kötet.* i. m. 10–13. p.

⁴⁸⁰ Németh László: A magyar élet antinómiái. 1934, In uő: *A minőség forradalma. IV. kötet.* i. m. 50–79. p.; Uő: Most, Punte, Siltá. [1940] In uő: *Kisebbségben. IV. kötet.* Budapest, 1942, Magyar Élet Kiadása, 354–359. p.

⁴⁸¹ Veres Péter: *Szocializmus, nacionalizmus.* Budapest, 1939, MEFHOSZ Könyvkiadó; Uő: *Népiség és szocializmus.* Budapest, 1942, Magyar Élet Kiadása; Uő: *Mit ér az ember, ha magyar. Levelek egy parasztfiúhoz.* Budapest, 1943, Magyar Élet Kiadása; Uő: *Parasztors – magyar sors.* Budapest, 1944, Magyar Élet Kiadása.

⁴⁸² Erdei Ferenc: *Futóhomok. A Duna–Tisza köze.* Budapest, 1957, Gondolat; Uő: *Parasztok.* Budapest, 1938, Athenaeum; Uő: *Magyar város.* Budapest, 1974, Akadémiai; Uő: *Magyar falu.* Budapest, 1940, Athenaeum; Uő: *Magyar tanyák.* Budapest, 1942, Athenaeum.

⁴⁸³ Németh László: Nemzeti radikalizmus. [1934] In uő: *A minőség forradalma. IV. kötet.* i. m. 13–22. p.; Uő: *Magyar radikalizmus.* [1940] In uő: *Kisebbségben, IV. kötet.* i. m. 213–223. p.

A megújuló nép a hatalom birtokában megkezdhetné a társadalom átalakítását, a csődbe jutott individualizmus alternatívájaként az új kollektívizmus felépítését. Erdei azzal érvel a polgári berendezkedés elutasítása mellett, hogy noha a megrekedt társadalmat a polgárosodás képes felszabadítani, a polgári társadalom megfelelő alapok híján csak átmeneti lehet, szükség lesz egy második, szocialista átalakulásra is, melynek azonban természetes vezető ereje csak a munkásság lehet. Ennek oka, hogy a válságba került, felbomló parasztság nem mozgósítható többé forradalmi erőként.⁴⁸⁴

Ezzel a népiek többsége nem értett egyet: Veres a paraszti kollektívizmust szánta a jövő berendezkedésének mintájául. Németh szerint az „elosztás forradalma” nem oldaná meg a legfontosabb nehézségeket, a szellem problémáit: a minőség forradalmával lehet megteremteni a kreatív vállalkozók közvetítőket kiküszöbölő társadalmát, a minőségszocializmust. Ugyanakkor Németh is úgy vélte, az átalakulás érdekében a nagybirtokot és a nagytőkét fel kell számolni. Új vezetőréteg, „új nemesség” szükséges, mely a néppel összekapcsolódik. A benszülöttsorba sülyedt nép érdekeit védő radikális táborra van szükség a nép megóvása érdekében. Ennek az új radikális tábornak a feladata a világháborút övező fenyegető társadalmi felfordulásban megvédeni a polgárosult parasztokat és munkásokat, valamint az idegenek és az elit tagjainak fizikai biztonságát, illetve elkerülni, hogy a háború után várhatóan bekövetkező átalakulás eredménye az angolszász kapitalizmus, a szovjet szocializmus, esetleg az idegenek bosszúszomjas részének uralma legyen.⁴⁸⁵

Ez a harmadikutasság központi szerepet töltött be a népi gondolkodásban. Mind az idegen befolyás elleni Szabó Zoltán-féle 'szellemi honvédelem',⁴⁸⁶ mind a Kodolányi János által közvetített, a német és orosz befolyás közötti egyensúlyozást megvalósító finn példa ennek gyakorlati megvalósítása.⁴⁸⁷ A harmadik út legfontosabb megfogalmazója Németh László volt. A harmadik út szerinte az angolszász kapitalizmus és a szovjet szocializmussal szembeni alternatíva. A külső (német és szovjet) fenyegetésekkel szemben

⁴⁸⁴ Erdei Ferenc: *Parasztok.* Budapest, 1938, Athenaeum; Uő: *A magyar társadalom.* [1943] In Györfi Sándor – Pintér István – Sebestyén László – Sipos Attila szerk.: *Szárszó...* i. m. 188–209. p.

⁴⁸⁵ Németh László: *A minőség forradalma.* [1933] In uő: *A minőség forradalma. I. kötet.* i. m. 9–13. p.; Uő: *Új nemesség.* [1932] In uő: *A minőség forradalma. Kisebbségben. Harmadik kötet.* i. m. 1771–1773. p.; Uő: *Lesz-e reform?* [1934] In uő: *A minőség forradalma. IV. kötet.* i. m. 144–147. p.; Uő: *A magyar élet antinómiái.* [1934] In uő: *A minőség forradalma, IV. kötet.* i. m. 50–79. p.; Uő: *Második szárszói beszéd.* [1943] In uő: *A minőség forradalma. Kisebbségben. Második kötet.* i. m. 1279–1291. p.

⁴⁸⁶ *A Magyar Nemzetben* megjelent cikksorozatán túl lásd például Szabó Zoltán: *Két pogány közt.* Budapest, 1939, MEFHOSZ Könyvkiadó.

⁴⁸⁷ Kodolányi János: *Suomi.* Budapest, 1944, Magyar Élet Kiadása.

Közép-Európa népeinek összefogását támogatta. Az ebbe az összefogásba illeszkedő nemzeti mozgalmak képesek csak a magasabb rendű szocializmus megteremtésére.⁴⁸⁸

A jelentősebb népiek közül egyedül Erdei vonta kétségbe a harmadikutasság jogosságát. Mivel a nyugati parasztságot túlzottan passzívnak vélte, nem gondolta, hogy a magyar forradalom szövetségesévé, támaszává válhatnak, így kényszerűségből nyitott a szovjetek felé. Emellett szerinte egy gondolkodó vagy híve, vagy pedig ellensége a helyes társadalmi átalakulásnak, így a harmadikutasság nem lehetséges.⁴⁸⁹

AZ 1945-ÖS SORSFORDULÓ ÉRTÉKELÉSE

A Horthy-rendszer bukását hozó második világháború vége a népiek szemében is sok szempontból felszabadulásnak tűnt. Mi sem szimbolizálja ezt jobban, mint Szabó Pál regényének filmváltozata, a *Talpalatnyi föld* zárójelenete, ahol a börtönbe került főszereplő ajtaján a kamera a „Szabadul: 1945” feliratra fókuszál, majd a felirat háttérében egy szélben ringatózó búzamező jelenik meg. A mozgalom születését övező kollektív önvizsgálatra újfent szükség volt, melyhez a népiek hozzá is járultak, ám mint tudjuk, a kommunista hatalomátvétel végül elfojtotta az újabb trauma feldolgozását.

A szovjet megszállás, a moszkoviták hazaérkezése, a demokratikus rendszer fokozatos felszámolása, az ország újabb megcsonkítása, illetve Szabó Dezső halála⁴⁹⁰ természetesen hatalmas megrázkódtatást jelentett számukra is. Az idegenek visszaszorulása ambivalens érzéseket keltett bennük: míg a vészkorszak talán máig legalaposabb értelmezését (és az azzal kapcsolatos önvizsgálat elvégzését) Bibó István nyújtotta,⁴⁹¹ addig a svábok kitelepítését a népiek erőteljesen szorgalmazták.⁴⁹² Egyértelműen pozitívumként ér-

⁴⁸⁸ Németh László: Most, Punte, Silta. [1940] In uő: *Kisebbségben*. IV. kötet. i. m. 354–359. p.; Uő: Tejtestvérek. [1932] In uő: *A minőség forradalma*. III. kötet. i. m. 161–164. p.; Uő: Debreceni káté [1933] In uő: *A minőség forradalma*. IV. kötet. i. m. 10–13. p.

⁴⁸⁹ Erdei Ferenc: Vitázáró beszéde. [1943] In Győrfi Sándor – Pintér István – Sebestyén László – Sipos Attila szerk.: *Szárszó...* i. m. 246–248. p.; Uő: *A magyar társadalom*. [1943] In Győrfi Sándor – Pintér István – Sebestyén László – Sipos Attila szerk.: *Szárszó...* i. m. 188–209. p.

⁴⁹⁰ Budapest ostroma közben, 1945 januárjában Rákóczi téri lakásában éhen halt.

⁴⁹¹ Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. [1948] In uő: *Zsidókérdés*. Budapest, 2012, Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, 39–220. p.

⁴⁹² „A legradikálisabb megoldást követeljük: a svábokat egytől egyig ki kell telepíteni az országból. A fasiszta métely, a hitleri örület, a bűnös háborús politika szálláscsinálói és melegágyai voltak, most takarodjanak. Takarodjanak, úgy, ahogy jöttek, egy batyúval a hátukon.

tékelték a régi elit elmenekülését, az „urak futását”. A Nemzeti Parasztpárt, a mozgalom politikai szárnya kormányra került (még akkor is, ha a pártba rengeteg kommunista kettős párttagot építettek be), lezajlott az általuk követelt földosztás, és megkezdődött a nagyvállalatok államosítása. A háború után több népit kisebb-nagyobb mértékben meghurcoltak, egy részüket valódi szélsőjobboldali szimpátiáik miatt (elsősorban Sinka Istvánt és Erdélyi Józsefet), másokat pedig inkább az urbánusokkal, polgári radikálisokkal való szembenállásuk miatt (mint Németh Lászlót, Féja Gézát, Kodolányi Jánost, Illyés Gyulát vagy Veres Pétert).⁴⁹³

A történelmi sorsforduló megítélése kettősnek bizonyult. Egyrészt a szovjet megszállás és hegemonia tényét kényszerűen elfogadták, ahogy a vereséget és a területi revízió reménytelenségét is. Ebből a helyzetből a kilábalást csak egy összefogáson és szellemi megújuláson keresztül tartották elképzelhetőnek, melynek részéül szánták a(z újonnan) külhonba szakadt magyar kisebbségek támogatását.⁴⁹⁴ Bibó István a történelmi traumák politikai közösség alkotását eltorzító, a közösségi hisztériát megteremtő hatására figyelmeztetett. Úgy vélte, a magyar demokráciát a proletárdiktatúrától és a reakciótól való félelem bénítja meg.⁴⁹⁵ A két félelem feloldásának módja a proletárdiktatúrától való félelmet fékező konszolidáció (elsősorban a rendőrség és a gazdasági rendszer működése terén), valamint a reakciótól való félelmet oldó forradalmi átalakulás (elsősorban az oktatás, a szövetkezetek és az önkormányzatok terén).⁴⁹⁶

A harmadikutasság kérdése újra vita tárgyát képezte. Erdei a baloldaliság akadályának, így a jobboldalt segítő eszmének tekintette, mely épp ezért veszélyt jelent. A népi mozgalomtól való távolodása folytatódott a háború után is: mozgalmi társai egy részét is reakciónak tekintette már ekkor, a népiséget

A házuk, a birtokuk itt marad a magyar történelem legmostohább harcosának, az agrárproletárnak.” – Kovács Imre: Egy batyúval. *Szabad Szó*, 1945. április 22.

⁴⁹³ Gyurgyák János: Szélsőjobboldaliság a népi mozgalomban. In Romsics Ignác szerk.: *A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948*. Budapest, 2009, Osiris, 449–473. p.

⁴⁹⁴ Illyés Gyula: Újabb szellemi frontot? [1945] In Darvas József – Erdei Ferenc – Gábor Andor – Horváth Márton – Illyés Gyula – Kállai Gyula – Révai József – Szekfű Gyula – Zilahy Lajos szerk.: *Új szellemi front*. Budapest, é. n., Szikra Kiadás, 29. p.

⁴⁹⁵ „Demokratának lenni mindenekelőtt annyit tesz, mint nem félni a más véleményűektől, [...] és egyáltalán mindazoktól az imaginárius veszedelmektől, melyek azáltal válnak valódi veszedelmekké, hogy félünk tőlük.” – Bibó István: *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*. [1946] In uő: *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*. Budapest, 2011, Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, 84. p.

⁴⁹⁶ Bibó István: *A magyar demokrácia válsága*. [1945] In uő: *A magyar demokrácia válsága*. Budapest, 2011, Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, 20–79. p.

épp ezért meghaladandónak nevezte, helyébe már a szovjet szocializmusmódellet javasolta.⁴⁹⁷

A régi elit eltűnése nem jelentette azt, hogy a népiek nem találtak problémákat a berendezkedő új elitel kapcsolatban. Veres szerint a baloldal által teremtett, szintén megmerevítő hatású új kispolgárság lett a politikai felszabadulást övező szellemi válság fő okozója. Ez a politikai alapon kiválasztott réteg meggátolta a nép uralomra jutását, a társadalom új kasztosodását idézte elő. Radikalizmusa értelmetlen, az önkormányzatiság kialakulását gátolta, párturalmat hozott létre, melyet a túlzott bürokrácia jellemezett. Helyükre a népi értelmiséget szánták, míg a Horthy-kori elit minden ágát egységesen félre kívánták állítani.⁴⁹⁸ Ennek az új elitnek a kinevelésére hozták létre a Népi Kollégiumok Országos Szövetségét (NÉKOSZ), mely a tehetséges alacsonyabb sorból származó fiatalok tanulását, közéleti aktivitásra nevelését segítette elő.⁴⁹⁹

Az idegenek szerepe jelentősen visszaszorult gondolkodásukban. A svábok kitelepítésének végül megvalósult követelésén túl esősorban az 1944-1945-ös események feldolgozása kapcsán jelent meg. Jelentős vita bontakozik ki elsősorban a polgári radikálisokkal és szociáldemokratákkal szemben a népiek felelősségéről. A zsidókérdést a népiek megkísérelték kiszorítani a politikából, semlegessé tenni a demokratikus berendezkedésben az emberek származását. Noha természetesnek vélték, hogy vannak a nemzeti érzést nélkülöző gondolkodók, ám úgy vélték, épp ezért ők nem vállalkozhatnak egy nemzet vezetésére.⁵⁰⁰

A nép véleményük szerint 1945-től egy új honfoglalásba kezdett a földosztás, a politikai hatalom birtokbavétele révén (lásd Illyés Gyula erről készült riportjait).⁵⁰¹ Az új honfoglaláshoz szükséges új nemzeti jelleget a munkás-ság és parasztság gondolkodásmódjának ötvöztetésével, a nemzet és demokrácia összhangba hozatalával képzelték el. A „bűnös nép” önvádja gátló, bénító

⁴⁹⁷ Erdei Ferenc: A magyar népiség útja. [1945] In Darvas József – Erdei Ferenc – Gábor Andor – Horváth Márton – Illyés Gyula – Kállai Gyula – Révai József – Szekfű Gyula – Zilahy Lajos szerk.: *Új szellemi front...* i. m. 37. p.

⁴⁹⁸ Darvas József: *Új szellemi front!* [1945] In Darvas József – Erdei Ferenc – Gábor Andor – Horváth Márton – Illyés Gyula – Kállai Gyula – Révai József – Szekfű Gyula – Zilahy Lajos szerk.: *Új szellemi front...* i. m. 13. p.; Sarkadi Imre: *Paraszttársadalmunk fejlődése. Válasz*, 1947. 1.; Sarkadi Imre: *Elbürokratizált forradalom. Válasz*, 1947. 5.; Veres Péter: *Szellemi válság? Válasz*, 1947. 4.; Márkus István: *Egyszerű feljegyzések. Válasz*, 1947. 4.

⁴⁹⁹ Pataki Ferenc: *A NÉKOSZ-legenda*. Budapest, 2015, Osiris.

⁵⁰⁰ Illyés Gyula: *Forradalmi magyarság. Szabad Szó*, 1945. 8. 22.

⁵⁰¹ Illyés Gyula: *Honfoglalók között*. Budapest, 1980, Mezőgazdasági.

ereje miatt elkerülendő.⁵⁰² Bibó úgy vélte, a parasztság felemeléséhez nem az elproletarizálódáson át vezet az út (ezért elvetette a felülről létrehozott szövetkezetek és állami gazdaságok rendszerét), hanem tulajdonossá tételükön keresztül (melynek eredménye a természetes alapú szövetkezetek létrejötte). A tényleges politikai hatalomra jutásukhoz a gazdasági megerősítésükön túl tudatosabbá nevelésük, valamint a többi társadalmi réteg megbecsülésének kikényszerítése is szükséges. Mindezen átalakulások eredménye lehet a parasztság polgárosodása, mely nem hordozza magában feltétlenül a kapitalista berendezkedés elfogadását. Ennek érdekében a parasztságot tovább kell radikalizálni, a tőkés rendszerrel köthető kompromisszumokat el kell vetni, az átalakulást fel kell gyorsítani, az egész társadalmat fel kell szabadítani.⁵⁰³

A társadalom felszabadításának harmadikutas megvalósítását kívánta a népiek többsége keresztülvenni. Az új, népi demokrácia vezetésébe a teljes társadalmat kívánják bevonni, mivel a nemzeti újjászületést Vereshez hasonlóan egy osztály nélküli társadalom keretei között tartották megvalósíthatónak. Ehhez ő a keresztényszocializmus és a népiség alapelveit ötvöző demokratikus, a nemzeti utat követő többpártrendszer megteremtését nevezte megoldásnak.⁵⁰⁴ Az osztályszemléletet, a társadalmi különbségeket Bibó is veszélyesnek tartotta, mely szétválasztja a haza és haladás ügyét, megbontja a nemzetet. Helyette a valóság közvetlen, dogmák nélküli szemléletét, a doktriner marxizmus elvetését, a harmadik út követését javasolta.⁵⁰⁵

Az oda vezető út természetesen nehezen megragadható. Erdei korábbi munkáihoz hasonlóan továbbra is az önkormányzásra helyezte a hangsúlyt, alulról felépülő, spontán népi önkormányzatok rendszerén keresztül (ennek gyakorlati megvalósítására szolgáló terv volt a Bibóval közösen kidolgozott városmegye-koncepció). Ennek rendeltetésszerű működéséhez valódi szabadság és egyenjogúság szükséges, melynek kibontakozásához a népek földet, anyagi eszközöket, kulturális lehetőségeket és politikai hatalmat kellene juttatni.⁵⁰⁶

⁵⁰² Darvas József: *Új szobrot a ledőlt helyére. Szabad Szó*, 1945. 8. 19.; Illyés Gyula: *Forradalmi magyarság. Szabad Szó*, 1945. 8. 22.; Kovács Imre: *Demokrácia és magyarság. Új Magyarországra*, 1945. 7. 31.

⁵⁰³ Bibó István: *A magyar demokrácia válsága*. [1945] In uő: *A magyar demokrácia válsága...* i. m. 20–79. p.

⁵⁰⁴ Veres Péter: *Magyar megmaradás*. In uő: *Magyar megmaradás*. Budapest, 2000, Püski, 13–14. p.

⁵⁰⁵ Bibó István: *A magyar demokrácia válsága*. [1945] In uő: *A magyar demokrácia válsága...* i. m. 20–79. p.

⁵⁰⁶ Erdei Ferenc: *A közigazgatás ideiglenes rendezéséről. Néplap*, 1944. 12. 31.; Bibó István: *A magyar demokrácia válsága*. [1945] In uő: *A magyar demokrácia válsága...* i. m. 20–79. p.; Sarkadi Imre: *Paraszttársadalmunk fejlődése. Válasz*, 1947. 1.

Az önkormányzás gondolata a szövetkezeti mozgalom felkarolásán keresztül a gazdaságra is kiterjedt. A demokrácia csak akkor maradhat Farkas Ferenc és Németh László szerint stabil, ha a gazdaságra is kiterjed, ami az önkéntes társulásokon keresztül létrejövő, alulról szerveződő és demokratikusan működő szövetkezetekkel érhető el. A földtulajdon államosítása Kovács Imre szerint ténylegesen a nagytőkét és a nagybirtokot hozná vissza államkapitalista formában, ami újfent a demokráciára jelentene veszélyt. A szovjet kolhozrendszer Veres egyenesen rabmunkának látta. A szövetkezetesítés mellett Erdei felhozta a kommunisták érvét, mely szerint az egyéni gazdálkodásnak nincs jövője, elavulttá vált.

Mint tudjuk, a népiek nagyratörő tervei gyorsan zátonyra futottak. A Parasztpárton belül gyorsan kiszorultak a kommunistaellenes politikusok, a párt a népiek szervezetéből a kommunisták „fiókszervezetévé” vált. Végül a párt és a mozgalom szervezetei (NÉKOSZ, Parasztszövetség) felszámolásra kerültek. A népiek többségét elhallgattatták, üldözték, noha a mozgalom egyes tagjai társutasként fontos tisztségekbe emelkedhettek (például Erdei Ferenc, Szabó Pál, Darvas József vagy Nánási László). Az államosításokkal, az erőszakos téeszésítéssel, a diktatórikus hatalomgyakorlással és a szovjet gyámkodással a szocializmusnak egy, a népiek által elkerülni vágyott modellje valósult meg. Összességében Németh László 1943-as szárszói beszédének gondolatait látták beigazolódni.⁵⁰⁷

Az 1956-os forradalom fordulatot jelentett a népiség történetében. Miközben a forradalmárok követeléseire többnyire egybeestek a népiek programjával (egy demokratikus, nemzeti sajátosságokat követő szocializmus kialakítása), a mozgalom új, a Rákosi-rendszerben korrumpálódott vezetőitől megtisztított pártja, a Petőfi Párt újjáalakulva két minisztert is adhatott a harmadik Nagy Imre-kormányba (Bibó Istvánt és Farkas Ferencet).

A forradalmat egyhangúlag üdvözltek a népiek. Németh szerint a nemzeti egység, az elszántság és a vezér nélküli, spontán cselekvés révén a magyar nép erkölcsi színvonala felemelkedett a szellemi színvonalának szintjére. Ugyanakkor a forradalom védelemre szorult, meg kellett akadályozni, hogy restaurációvá, ellenforradalommal váljon, főleg, mert egyes újjáalakult pártok magát a szocializmust is veszélyeztették (bár ezen megállapítása túl-

⁵⁰⁷ „Képzelsenek el egy szocialista államot, ahol a szabad parasztságot kolhozokba terelik, a kisiparosságnak nagy közös műhelyekben kell dolgoznia, az értelmiség a legszorosabb felügyelet alatt áll, s ebben az államban az ellenőrzöttek magyarok, az ellenőrzők pedig busmanok vagy tibetiek. Ugyebár ez a szocialista állam aligha lesz jobb a legsötétebb jobbagyságnál, még ha formailag tiszteletben tartja is a szocializmus alapelveit? Önök nagyon jól tudják, hogy nem busmanokra és nem tibetiekre gondolok.” Németh László: Második szárszói beszéd [1943] In uő: *A minőség forradalma. Kisebbségben. Második kötet.* i. m. 1286. p.

zónak tekinthető).⁵⁰⁸ A szocialista berendezkedést a népiek ekkor is védelmükbe vették, csupán annak marxista–sztálinista modelljét utasították el, helyébe egy nemzeti jellegű, harmadikutas, dogmamentes berendezkedést állítottak volna. Ennek megalapozásához Féja a népi jelleg és akarat mellett a hagyománynak is teret biztosított volna. Bibó fontosnak tartotta a szabadság-esszme és a szocializmus gondolatának összeforrasztását, melyhez elfogadhatónak tartotta a kapitalista és konzervatív restauráció hívei álláspontja érvényesülésének megakadályozását.⁵⁰⁹

A NÉPISÉG A KÁDÁR-KORSZAKBAN

A forradalom bukása megerősítette a népieket abban, hogy a szovjet hegemóniát, a szocializmus szovjet modelljét nem lehet valami más alternatívával helyettesíteni. Ez az egész mozgalmat egy óvatos kényszerpályára helyezte három évtizedre, melynek keretében azért komoly bírálatot tudtak megfogalmazni a fennálló rendszerrel szemben. Ugyanakkor ez a társutasság tette lehetővé, hogy a népiség a Kádár-rendszer alatt folyamatosan megjelenhetett a nyilvánosság előtt, és ha korlátok között is, de kifejthette alternatív elképzeléseit. Fontos kiemelni azt is, hogy az 1970-es évek generációváltás zajlott le a mozgalmon belül, a népiek második nemzedéke ekkorra átvette elődei helyét.

Németh a forradalom leverése után továbbra is a szocializmust tartotta a felemelkedés útjának. Ugyanakkor a fennálló berendezkedést nem tekintette igazi szocializmusnak, mivel szerinte a tudással szemben a politikai szempont érvényesült, a hatalom álszocialisták és alkalmatlanok kezében volt. A rendszer emellett mesterségesen homogenizált: a szocializmus sokszínűségét megszüntetve a cenzúra és az állami kultúráirányítás eszközeihez nyúlt, amit a népiek elítéltek. Az igazi szocialista mozgalomnak Németh a népiséget, az igazi szocialista berendezkedésnek a minőségszocializmus értelmiségi társadalmát tekintette.⁵¹⁰

⁵⁰⁸ Németh László: Emelkedő nemzet. [1956] In uő: *A magyar forradalomról.* Budapest, 2011, Nap Kiadó, 53–58. p.; Németh László: Pártok és egység. [1956] In uő: *A magyar forradalomról...* i. m. 59–63. p.

⁵⁰⁹ Féja Géza: A Duna völgyében csoda történt. *Új Magyarország.* 1956. 11. 2.; Féja Géza: Új nemzeteszme. *Új Magyarország.* 1956. 11. 3.; Bibó István: Expozé a magyarországi helyzetről. [1956] In uő: 1956. Budapest, 2011, Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, 40–43. p.

⁵¹⁰ Németh László: Pohárköszöntő. [1959] In uő: *Sajkódi esték.* Budapest, 1961, Magvető. Forrás: https://reader.dia.hu/document/Nemeth_Laszlo-Sajkodi_estek-1146.

A népiség kénytelen volt reagálni arra a tényre, hogy a felemelni kívánt társadalmi bázisa, a parasztság eltűnően volt. A második világháború alatt elakadt Magyarország felfedezése szociográfiasorozat 1970-ben újraindult, hogy az átalakuló társadalom jellegzetességeit feltárja.⁵¹¹ A némethi stratégiát követve Csoóri is úgy vélte, a megváltoztathatatlan rendszer élőködő és kontár alsó- és középvezetőit kell eltávolítani. Az általuk üzemeltetett szövetkezetek és állami gazdaságok a nagybirtokrendszer folytatóivá váltak, a szabadságot elfojtva a cselédi mentalitást konzerválták. A beidegződött és megerősített bizonytalanság következtében az emberek csak a kézzel fogható, azonnal felhasználható vagyontárgyakat tekintették értéknek, ami egy kialakuló fogyasztói társadalom veszélyével fenyegetett.⁵¹²

A mezőgazdaság válságából a kiutat keresve Csoóri úgy vélte, a jó munkavégzés kiinduló feltétele az egyéni érdekeltség megteremtése. A paraszti élet reformjához a mozgalom gyökereihez visszatérő Erdei Ferenc a helyi viszonyokból, dogmáktól eltávolodva kívánt hozzáfogni. A háztáji gazdálkodás és az új gazdasági mechanizmus Erdei és Fehér Lajos által kezdeményezett bevezetése a közösségi és egyéni érdekek összeegyeztetését szolgálta.⁵¹³

A népiek a parasztság helyzete kapcsán szintén felhívták több kibontakozó társadalmi problémára a figyelmet. Ilyenek voltak az ingázók nehézségei, a terjedő alkoholizmus és öngyilkosság, illetve talán a legfontosabb, a népesedés problémája.

Magyarországon a születésszám az 1960-as évektől kezdett el zuhanni, ám a megnyúló élettartam ezt ideiglenesen még elfedte az 1980-as évekig. Az abortuszok számának növekedése, a csökkenő születésszám és az előrecedés a társadalmat mind gazdasági, mind pedig erkölcsi értelemben felélő jelenségére már Illyés felhívta a figyelmet. Szintén ő volt az, aki először hozta szóba a magyarországi cigány népesség számának gyors növekedését.⁵¹⁴

A probléma leghatásosabb megfogalmazója Fekete Gyula volt. Szerinte az ember természetes igénye a mának élés, ám az csak életképes társadalomban valósítható meg hosszú távon. A társadalom életképességéhez biztosítani kell az utánpótlást, azaz elkerülhetetlenül vállalni kell a családot, annak

minden anyagi hátrányával együtt. A Kádár-rendszer törekvése, hogy elvonja a figyelmet saját működéséről terelte a népet a fogyasztás, a mának élés irányába. Ám a kádári életszínvonal-politikaért hatalmas árat kell majd egyszer fizetni: ez a „kannibálmódszer” a jövőt zsákmányolja ki, falja fel.⁵¹⁵

A népiek emellett sokat foglalkoztak a Kádár-rendszer alatt is a külhoni magyarság problémájával, miközben a rendszer megkísérelte tabusítani a kérdést. Illyés Gyula a nemzeti hovatartozást nem a származás vagy az állampolgárság, hanem a tartós lelki közösség alapján határozta meg. Elválasztotta a más nemzetek jogát sértő nacionalistát a saját nemzete jogát védő patriótától. A társadalom atomizációja, az elmagányosodás és a nemzeti érzés gyengülése szerinte egyaránt a szabadságot fenyegeti, mivel a nemzet tagjai egymással szimbiózisban képesek csak védelmet kifejteni. Felülvizsgálta a némethi közép-európai együttműködésről szóló gondolatokat. Álláspontja szerint a magyar népiek közeledési kísérletei süket fülekre találtak, miközben a külhoni magyarok elnyomása egyre fokozódik, így a magyar államnak aktívabban fel kell lépnie érdekükben. Ezt indokolja az is, hogy a hallgatás és a türelem jól láthatóan csak ártott, így a békés egymás mellett élés célját ki kell egészíteni a magyar érdek védelmével. Utóbbi az önállóbb külpolitikát is megköveteli: a szovjet érdekek kiszolgálása sokszor (mint 1968 Csehszlovákiájában történt) a külhoni kisebbségeket hozza nehéz helyzetbe.⁵¹⁶

A szabadság kérdését járta körül Bibó utolsó nagy műve, *Az európai társadalomfejlődés értelme*. Benne az emberek fő mozgatórugóját a félelemben vélte megtalálni: minden közösség megpróbál kikerülni az emberi önkényuralom alól, ám csak néhány civilizációnak sikerült azt a törvények uralmával helyettesítenie. A keresztény civilizáció azzal, hogy a hatalmat moralizálta, a hatalmi helyzeteket funkcióként és kötelességekként értelmezte, lehetővé tette a társadalom szerepét be nem töltő tagjainak bírálatát, ami a későbbi forradalmi átalakulások alapjait teremtette meg. A hatékony társadalomszervezés lényege, hogy az áthatolhatatlan társadalmi ellentétek hányát igazolja:

⁵¹⁵ Lásd például Fekete Gyula: *Éljünk magunknak?* Budapest, 1972, Szépirodalmi; Uő: *Első számú közügy*. Balatonboglár, 1997, Balaton Akadémia; Uő: *Véreim, magyar kannibálok! Vádirat a jövő megrablásáról*. Budapest, 1992, Püski.

⁵¹⁶ Illyés Gyula: *Elpuskázott tartomány*. [1974] In uő: *Szellem és erőszak*. Budapest, 1978, Magvető. Forrás: https://reader.dia.hu/document/Illyes_Gyula-Szellem_es_eroszak-664, letöltve: 2019. 9. 23.; Uő: *Egy vita vége – és eleje*. In uő: *Itt élned kell*. Budapest, 1976, Szépirodalmi. Forrás: https://reader.dia.hu/document/Illyes_Gyula-Itt_elned_kell-244, letöltve: 2019. 9. 23.; Uő: *Mire kell a nemzet? Magyar Nemzet*, 1975. 12. 25.; Uő: *Válasz Herdernek és Adynak*. In uő: *Szellem és erőszak... i. m.*; Uő: *Szakvizsgán – nacionalizmusból*. [1970] In uő: *Itt élned kell... i. m.*

⁵¹¹ Lásd <http://magyarorszagfelfedezese.hu/kiadvanyaink/>, letöltve: 2019. 9. 23.

⁵¹² Csoóri Sándor: *Pusztá az orgonásdomb alatt*. [1960] In uő: *Tudósítás a toronyból*. Budapest, 1963, Magvető. Forrás: https://reader.dia.hu/document/Csoori_Sandor-Tudositas_a_toronybol-440, letöltve: 2019. 9. 23.

⁵¹³ Erdei Ferenc: *A háztáji gazdaság kérdései. Magyar–Szovjet Közgazdasági Szemle*, 1954. 8–9. 676–707. p.; Fehér Lajos: *A mezőgazdaság három éve*. Budapest, 1965, Kossuth.

⁵¹⁴ Lásd Illyés Gyula *Egy körkérdés tanulsága* című versét, továbbá Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1973–1974*. Budapest, 1990, Szépirodalmi. Forrás: https://reader.dia.hu/document/Illyes_Gyula-Naplojegyzetek_1973_1974_-2664, letöltve: 2019. 9. 23.

a forradalom, az erőszak is csupán addig legitim, amíg a megmerevedett, haszontalan társadalmi funkciókból fakadó érdeellentétek alapjait felszámolja.

A forradalom ugyanakkor az európai gondolkodásban nem tölti be ezt az egyértelműen pozitív szerepet. Ennek oka, hogy a forradalmi erőszakot a francia forradalom nem az előzőekben vázolt célok elérésére alkalmazta. Így teremtette meg a hivatásos reakciós és forradalmár torztípusait, és tette a szocializmust már a kezdetektől terhelte eszmerendszerré. Tévedésnek tartotta, hogy a polgári és a szocialista forradalom elkülönülhetne egymástól: logikájuk szerint azonos, előbbi a születéskori rang, utóbbi a születéskori vagyon társadalmi funkcióját számolná fel, így maga a kapitalista berendezkedés is csak ideiglenes lehet.

A kommunista gondolkodás, úgy vélte, nem a realitásokból indul ki, hanem saját dogmái után szervez forradalmat, nem az elérendő céllal, csak az oda vezető forradalmi úttal törődik, ami az erőszak állandósulását eredményezi. A munkásság véleménye szerint Nyugaton már beilleszkedett a kapitalizmus keretei közé, így a társadalmi berendezkedés megdöntése csak a népfrentosság alapján, a szegények, a hátrányos helyzetűek és a radikális értelmiség összefogásával lehetséges. Mivel a cél az erőszakmenyiség minimalizálása és a szabadságmenyiség maximalizálása, elvetette a forradalmi erőszak (maoista vagy újbaldali) alkalmazását.

Az ideális szocializmus szerint ezzel szemben magában foglalja a szabadságintézményeket (mint a hatalommegosztás rendszerét, a népszuverenitást, az önkormányzást vagy a szabad szellemi életet), a kölcsönös szolgáltatások társadalmát, a funkciótlan hatalom és privilégium megszüntetését, a nagytulajdon korlátozását a valódi és átlátható tulajdon megvédésével (munkásönkormányzatok és kisajátítások révén), a hátrányos helyzetűek (kisebbségek, szegények, leszakadó térségek) felemelését, illetve az értelmiségi elit uralmának (például a bürokráciának vagy a technokráciának) elkerülését.⁵¹⁷

A NÉPISÉG A RENDSZERVÁLTÁSBAN

A Kádár-rendszerrel szembeni népi kritikák az idő múlásával egyre élesebbé váltak. Az első bírálatok az elittel és az értelmiséggel szemben fogalmazódtak meg. Illyés a „magyar szellemi életnek” felrója a politikai elit vak kiszolgáltatását, amivel mind a magyar, mind a szellemi jelzőre méltatlanná váltak. Az

⁵¹⁷ Bibó István: Az európai társadalomfejlődés értelme. [1971–1972] In uő: *Az európai politikai fejlődés értelme*. Budapest, 2012, Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, 175–299. p.

értelmiség bűneit Csoóri Sándor fejtette ki leghatásosabban az *Egy nomád értelmiségi* című írásában. Ebben bírálta a társadalom bomlását elfedő álvalóságot. A romlás a politikai és a szellemi elit közös bűne. Míg előbbi leszoktatta a népet a gondolkodásról, a problémák felismeréséről, utóbbi asszisztált hozzá. Az értelmiség a vak engedelmesség és a meghurcolás közötti választásra kényszerült.⁵¹⁸

Csurka István szintén az álvalóságot, a hazugságok rendszerét, a „kvázikultúrát” támadta. Okukként a részben hasznos, de összességében rossz kényszeralkut nevezte meg: a Kádár-rezsim egyes kérdések és problémák tabusításáért cserébe a társadalom számára részlegesen biztosít szabadságokat. Ám épp az elfedett problémák okozta rothadás idézte elő a rendszer válságát, és kezelésüket a tabuk rendszere miatt fennálló félelem tette lehetetlenné.

A kvázikultúra Csurka szerint mégsem kizárólag a rendszer bűne, az értelmiség legalább azonos mértékben társfelelős. Cinkos módon tudták, hogy rosszat cselekszenek a kompromisszum fenntartásával, jelentős részük mégis vállalkozott erre. Bibó hamis realitáit idéző módon úgy vélte, a Kádár-rendszerben a hazugságokat elfogadó, a hatalom számára megbízható másodvonal került előtérbe, miközben a tényleges munkát a háttérben maradó hozzáértő értékesebb elemek végzik el. Ez a kontraszelekció korrumpált, elmosta a különbséget szakértelem és megbízhatóság között. Ezzel pedig a hatalomhoz való idomulást, az önállótlanyságot tette mércévé a felnövekvő nemzedékek számára. A kiutat szerint a hazug politikából való kivonulás, a közösségiség és utóbbi részeként a nemzeti jelleg megerősítése jelenthetné.

A társadalmi problémák fentiekben megfogalmazott népi bírálatát Csurka ebbe a rendszerbe illesztette be. A parasztság eltűnését nem önmagában látta gondnak: a társadalmi válságot a helyébe lépő értékpusztítás és -pusztulás, elsivárosodás, önkizsákmányolás idézte elő, melyek azonban a rendszer bűneinek tekinthetőek. A hagyományos család bomlása is épp ezért jelentett, szerinte problémát: egy tágabb nevelő-példaadó közeg helyett a felnövekvő gyermekek csak a szülők sokszor a fentiek miatt szintén anómiássá váló erkölceit, illetve a rendszer által háttérbe szorított nemzeti közösség mintáit követhetné. Elszigetelődésüket, kallódásukat az is fokozta, hogy az iskolából a rendszer kioltotta az autonómiát, a magyar jelleget és a nevelő szellemet. Az anyagi felemelés, a felbomló közösségek helyébe lépő új önszerveződések

⁵¹⁸ Csoóri Sándor: Egy nomád értelmiségi. [1978] In uő: *Brevárium*. Budapest, 1988, Eötvös. Forrás: https://reader.dia.hu/document/Csoori_Sandor-Breviarium-2667, letöltve: 2019. 9. 23.; Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1977–1978*. Budapest, 1992; Szépirodalmi. Forrás: https://reader.dia.hu/document/Illyes_Gyula-Naplójegyzetek_1977_1978_-222, letöltve: 2019. 9. 23.

lehetővé tétele és a szellemi gondozás (a „kultúra földosztása”) elmaradása a Kádár-rendszer hibája volt, mely mulasztások pótlására még ekkor is látott lehetőséget.

A rendszer bírálatának másik vetülete, mely végül a vele való végleges szakításhoz elvezetett, a nemzeti kérdésre alapozódott. Csoóri szerint azzal, hogy az 1956-os forradalmat a rendszer a nemzet bűneként tüntette fel, épp a nemzettől szigetelte el magát: a konszolidációja sem eredményezhette ettől kezdve a nemzeti jelleg erősödését. Épp ezért nem vált képessé a rendszer a külhoni magyarság védelmére. A mozgalomhoz sorolható külhoni szerzők (például Duray Miklós vagy Sütő András) munkássága épp ekkor vetítette rá az anyaországi közönség figyelmét is a külhoni magyarság egyre súlyosbodó helyzetére.

Csurka szintén 1956-ban fedezte fel a törést. A társadalom szerinte a forradalom leverése után adta fel lélekben is a függetlenségi harcot, mely a nihilizmus és a kilátástalanság fokozódását, így a nemzeti bajok (alkoholizmus, öngyilkosság, kivándorlás, abortusz) fokozódását idézte elő. A nemzeti katasztrófa valószínűségét épp az növelte meg, hogy sokan a nemzettől idegen környezetben nacionalizmust kiáltva a védekezés jogosságát és erkölcsöségét is kétségbe vonták. Ennek ellenére a nemzethalál immár valós fenyegetéssé vált, a homogénnek hazudott társadalom újra kettészakadóban van. A megosztott, agonizáló, a védekezés jogosságának érzésétől megfosztott közösségre pedig az idegeneket kiszolgáló „pincérm nemzet” sorsa vár.

A szorult helyzetből Csurka szerint csak egy népi-nemzeti megújulás jelenthet kiutat. A felbomlott közösségnek újra a teljes magyarságból kell hitet merítenie, a romlott elit helyett a népet kell a középpontba emelni, átadva nekik a kultúra és a média, a tájékoztatás irányítását. Az átalakulás során a lelki megújulásnak kell elsőbbséget élveznie, a gazdasági és politikai átalakulás feltételeit csak az tudja megteremteni.⁵¹⁹ Csengey Dénes úgy vélte, a magyarság gazdasági és politikai lehetőségei túlzottan beszűkültek ahhoz, hogy a válságból önállóan ki tudjon lábalni. Épp ezért az elzárkózó közép-európai harmadikutasságból engedve közelednie kell a fejlettebb nyugati országokhoz. Az átalakulást akkor tekintette volna sikeresnek, ha hasznából mindenki részesül, nem csupán az elit.⁵²⁰

⁵¹⁹ Csurka István: Új magyar önépítés. [1985] In uő: *Minden, ami van*. I. kötet. Budapest, 1998, Püski, 38–55. p.; Uő: A magyarság esélyei. [1987] In uő: *Minden, ami van*. I. kötet. i. m. 104–114. p.

⁵²⁰ Csengey Dénes: A nemzet stílusa. *Hitel*, 1989. 11. 29.

A RENDSZERVÁLTÁS NÉPI KRITIKÁJA

1990-ben 1945-höz hasonló dilemmákkal szembesültek a népiek. Egyrészt az újabb történelmi sorsforduló a rendszer bukása, a társadalmi-gazdasági-politikai válság miatt komoly megrázkódtatást jelentett, másrészt mind a diktatúra, mind az idegen gyámkodás, mind a történelmi kényszerpálya alóli felszabadulás érzése is megjelent. További hasonlóság, hogy a népi mozgalom néhány alakja újra részesült a politikai hatalomból, ezúttal az első szabad választásokon győztes Magyar Demokrata Fórum tagjaként, alapító körként. Hasonlóan az 1945 utáni időszakhoz azonban látható, hogy a kezdeti reményeik gyorsan szertefoszlottak, csalódásba fordultak: az MDF-en belül vagy háttérbe szorultak, vagy kizárásra kerültek, maga az MDF is elvesztette támogatói többségét, illetve az átalakulás sem úgy zajlott le, ahogy elképzelték. A gyors kiábrándulást már Csurka 1990-es sorai is jól jelezték: „Ma ismét rendszerváltás van az országban. Legalábbis azt mondják. Magam már, hadd valljam meg lehajtott fejjel, szégyellem, hogy egyszer is kimondtam.”⁵²¹

Noha az ellopott rendszerváltás fogalmát később alkotta meg Bíró Zoltán, főbb tézisei már az első években meg-megjelentek. Eszerint a rendszerváltozás ezen formáját nem a nép akarta, azt kisiklatták, hogy lehetővé tegye a kommunista elit továbbélését. A rendszerváltás forgatókönyve a Kerekasztal-tárgyalásokkal kijátszotta a népakaratot, a döntést minden lényeges kérdésben az elit kezébe helyezte. A baloldal és a liberálisok szerint a külföldi és hazai piacbarát körök érdekében tevékenykedtek, és ugyanezen körök a népi mozgalom pártjaként induló MDF-et is elfoglalták, amikor Antall Józsefet helyezték az élére. A Bíró által „küldött ember”-nek tekintett Antall biztosította, hogy akármilyen választási eredmény esetén ugyanannak az elitnek az akarata érvényesülhessen. Ez az összeesküvés tette szerinte lehetővé, hogy a gazdasági átalakulás (elsősorban a termelőszövetkezetek felszámolása és a privatizáció) nem a nép érdekét szolgálta, hanem az elitét. Azzal, hogy a gazdaság feletti irányítást átengedték a kommunista elitnek, lehetővé tették számukra a politikai hatalom későbbi visszaszerzését is. Így sem az igazságosabb társadalmat, sem a függetlenséget nem sikerülhetett megteremteni.⁵²²

Csurka szintén kétségbe vonta, hogy tényleges rendszerváltás történt-e. Némethhez hasonlóan úgy vélte, maga a Kádár-rendszer nem is volt igazi szocializmus, csupán a kommunista elit oligarchikus uralma. A rendszerváltással csak a legfelső vezetés bukott meg, sem az elit szélesebb köreit, sem a

⁵²¹ Csurka István: A Szakma. [1990] In uő: *Minden, ami van*. I. kötet. i. m. 251–253. p.

⁵²² Marácz Tamás: A demokrácia karikatúrája született a rendszerváltás után – Bíró Zoltán a Mandinernek. Forrás: https://mandiner.hu/cikk/20190626_biro_zoltan, letöltve: 2019. 9. 23.

társadalom egészét átfogó hálózatait nem érte sérelem, így hatalmát is meg tudta őrizni. A régi elit épp ezért tudott a korábbi ellenzéki elit pártjával, a liberális Szabad Demokraták Szövetségével olyan jó kapcsolatot kialakítani, abba beépülni, így az átalakulást ellehetetleníteni. A liberális elitet azzal is támogatta, hogy tagjai többnyire vagy személyesen, vagy családjuk révén kötődtek az egykori állampárthoz. A kialakuló pártpolitikai versengést mesterségesnek érezte, miközben úgy vélte, az igazi törésvonal az átalakulás hívei és ellenségei között húzódik.⁵²³

A kommunista elit hatalomátmentésének biztosítékát vélte felfedezni a liberális jogállamfelfogásban, ami a fennálló viszonyokat konzerválja, a pozícióban lévőket védi, ezzel gátolva a radikális, forradalmi átalakulást. Ennek kiküszöbölésére legalább ideiglenesen csak korlátozott hatáskörrel engedte volna működni a nép hatalmát korlátozó intézményeket, mint az Alkotmánybíróságot. Ugyanilyen biztosítéknak tartotta a média feletti ellenőrzés baloldali kézben tartását, ami a népiek korábbi, a kultúrának és a tájékoztatásnak kiemelkedő szerepet tulajdonító gondolatvilágát tükrözte vissza. A média szerinte nyíltan támadhatta a nemzeti és népi értékeket, ezzel agymosást hajthatott végre a lakosságon. A harmadik biztosítéknak pedig a külföldi támogatást tekintette: az állami hitelfelvétel szerinte egyfajta védelmet jelentett a régi elitnek, ugyanis a radikális cezúra minden döntésük, így a hitelfelvételük legitimitását is kétségessé tette volna. Épp ezért a hitelezők nem kockáztathatták befektetéseik elvesztését, azaz támogatni kényszerültek a kommunista elit hatalomátmentését.⁵²⁴

Az elit szerinte nem csak külföldi segítséggel szerezte vissza és őrizte meg hatalmát. A mesterségesen kialakított pártok a háttérben szorosan együttműködtek egymással. Az országot teljes mértékben kiszolgáltatták külső hatalmaknak. A látszólagos függetlenedés csupán annyit jelentett, hogy megszűnt a szovjet katonai függés, ám megmaradt, sőt a felborult nemzetközi viszonyokkal fokozódott az eladósodás miatt már korábban kialakult nyugati (elsősorban amerikai és német) gazdasági függés. A gyenge gazdasággal rendelkező, eladósodott Magyarország szerinte önállóan nem lett működőképes,

⁵²³ Csurka István: Az áthelyezők áthelyezése. [1989] In uő: *Minden, ami van.* I. kötet. i. m. 186–192. p.; Uő: Ébresztő, magyarság! [1990] In uő: *Minden, ami van.* I. kötet. i. m. 221–223. p.; Uő: Ez a rendszerváltozás? [1990] In uő: *Minden, ami van.* I. kötet. i. m. 232–234. p.; Uő: Pincérmemzet? [1990] In uő: *Minden, ami van.* I. kötet. i. m. 247–249. p.

⁵²⁴ Csurka István: A harcok igazsága. [1990] In uő: *Minden, ami van.* I. kötet. i. m. 236–239. p.; Uő: Föld, alkotmány, rendszerváltozás. [1991] In uő: *Minden, ami van.* I. kötet. i. m. 260–264. p.; Uő: A korlátlan lehetőségek hazája. [1992] In uő: *Minden, ami van.* I. kötet. i. m. 271–273. p.; Uő: Néhány gondolat a rendszerváltozás két esztendeje és az MDF új programja kapcsán. [1992] In uő: *Minden, ami van.* I. kötet. i. m. 288–318. p.

így ténylegesen a hitelezők uralták, így a demokratikus választásoknak sem lett valódi tétje, a nép nem juthatott hatalomhoz. A népiek idegenekkel szembeni ellenérzései, valamint a függetlenség elvesztésétől való félelmei köszönnek vissza abban, ahogy Csurka a zsidóságot, elsősorban is Izraelt, illetve a Soros Györgyhoz hasonló üzletembereket támogatta.⁵²⁵

Az átalakulás, mivel nem jelentette a nép tényleges hatalomba kerülését, az elitnek kedvezve zajlott le. A kizsákmányoló, kettészakadt társadalom fennmaradhatott, az elit és a nép közötti távolság nem csökkent, az átalakulás terheit pedig teljes egészében a népnek kellett viselnie, így kisemmizett maradt, ráadásul függetlenségét sem nyerte vissza. Ugyanakkor szemben Csengey követelésével, az átalakulás hasznából, a beáramló tőkéből csak az elit tagjai, valamint a külföldi beruházók részesedhettek. Előbbiek politikai hatalmukat gazdaságivá alakíthatták, később visszaszerezve a politikai vezetést is. A kizsigerelt nép képtelenné vált az ellenállásra, ráadásul a szakértelem, a szakértői kormányzás mítoszával a régi elit (mely már egy rendszert csődbe juttatott) minden hatalmát veszélyeztető kezdeményezést hitelteleníteni tudott.⁵²⁶

Ebből a helyzetből Csurka a rendszerváltás utáni években úgy vélte, a kiutat a harmadikutasság felelevenítése jelentheti. Ehhez azonban szerinte a jobboldali elit alkalmatlan elemeit le kell váltani, a népi és nemzeti erőket össze kell fogni, a baloldali elitet pedig le kell leplezni. Ez teheti lehetővé azt, hogy a népet a nómenklátúra rovására felemeljék, ezzel megteremtve a népi gyökerű nemzeti középosztályt, az ifjúságot megnyerjék a nemzeti radikalizmusnak, az átalakulás visszaéléseit pedig felderítsék és megtorolják. A valódi átalakuláshoz továbbá úgy vélte, a nép igényeihez, érdekeihez kell igazítani a gazdaságot, nem pedig fordítva, a gazdaság igényeihez törni a népet.⁵²⁷

Csoóri a rendszerváltást elsősorban előkészítetlensége miatt bírálta. Mivel az egész átalakulás kapkodva, rögtönözve történt, nélkülözötte a tervszerűséget, ezért a felkészültebb személyek és csoportok a maguk javára el tudták azt torzítani. Mivel Csoóri hiányolta a kidolgozott szellemi programot, úgy

⁵²⁵ Csurka István: Forráshiány. [1991] In uő: *Minden, ami van.* I. kötet. i. m. 267–270. p.; Uő: Rendszerváltás Izraelben? [1992] In uő: *Minden, ami van.* I. kötet. i. m. 280–282. p.; Uő: Néhány gondolat a rendszerváltozás két esztendeje és az MDF új programja kapcsán. [1992] In uő: *Minden, ami van.* I. kötet. i. m. 288–318. p.

⁵²⁶ Csurka István: Tiborcok panasza. [1990] In uő: *Minden, ami van.* I. kötet. i. m. 224–226. p.; Csurka István: Szabadság-szüret. [1990] In uő: *Minden, ami van.* I. kötet. i. m. 239–241. p.; Csurka István: Néhány gondolat a rendszerváltozás két esztendeje és az MDF új programja kapcsán. [1992] In uő: *Minden, ami van.* I. kötet. i. m. 288–318. p.

⁵²⁷ Csurka István: Miért a harmadik út? [1988] In uő: *Minden, ami van.* I. kötet. i. m. 124–129. p.; Uő: Néhány gondolat a rendszerváltozás két esztendeje és az MDF új programja kapcsán. [1992] In uő: *Minden, ami van.* I. kötet. i. m. 288–318. p.

vélte, nélküle az egész rendszerváltásnak sem voltak távlati célkitűzései. Ennek következtében először kialakították a demokratikus intézményrendszert, ám nem hozták létre az azt működtetni képes társadalmi struktúrákat. Épp ezért a politika 1990 után újra maga alá tudta gyűrni a kultúrát és a szellemi életet, ezzel újabb elbizonytalanodást és értékválságot idézett elő. Mivel az átalakulás nem a nép széles rétegeit bevonó forradalom keretei között zajlott le, elmaradt a katarzis, így a társadalmi feszültségek, a gyűlölet sem múlt el, nem lett kiélve. A továbbvitt konfliktusok pedig mérgező hatást gyakorolnak a közéletre.⁵²⁸

Az előkészítetlen átalakulás másik következménye, hogy nem tudott megeremtődni a társadalmi egység, így egy skizofrén, több népre töredező közösség jött létre. A hibás politikai átalakulás miatt a nép alárendelődött a politikai globalizációnak, ezért védtelenné vált a gazdasági globalizációval, a gyökértelen piaci demokráciával szemben. Így a politikai és gazdasági berendezkedés is kiszolgáltatotta a közösséget a külső szereplők kényének, ráadásul eligazodóképességüket is veszélybe sodorta. Az eligazodóképesség megrendülése a nemzeti érzés válságához vezetett. A megerősödő antinacionalizmus a nemzeti érzés pozitív elemeit is elvetette, ezzel a nemzet széthullását idézve elő, gyakorlatilag felszámolta azt. A nemzet felszámolása oda vezet, hogy az asszimiláció folyamata is leállt, hiszen immár nem volt mihez asszimilálódni (ez Németh és Bibó korábban ismertetett gondolatait idézi fel).⁵²⁹

Az asszimiláció válsága újra felveti az idegenek problémakörét. A 20. század magyar–zsidó konfliktusai, kezdve a Tanácsköztársaságtól, annyira hevessé váltak, hogy a korábbi nagyfokú asszimiláció gyakorlatilag leállt, viszszájára fordult. Ez Csoóri szerint nem azt jelenti, hogy a magyarok tömegei válnának zsidóvá, prozelitává, hanem hogy a magyar kultúra, szellemiség és gondolkodásmód került veszélybe azzal, hogy a szabadelvű zsidóság akarja „stílusában és gondolatilag asszimilálni” a magyarságot. Mivel a magyar szellemi élet a fentebb ismertetett okokból meggyengült, az asszimiláció nem hatott rá megtermékenyítően, ráadásul a gyenge nemzeti érzésű, anacionalista asszimilánsok tömeges jelenléte és elitbe kerülése a nemzeti érzést kimonodottan veszélyeztette. A konfliktus feloldhatóságát nagyban megnehezítette, hogy 1945 eltérő értelmezése (felszabadulás a zsidóságnak, megszállás a magyarság döntő többségének) nem kerülhetett feldolgozásra, mivel a beren-

⁵²⁸ Csoóri Sándor: A veszélyeztetett kegyelmi idő. [1991] In uő: *Nappali Hold*. Budapest, 1991, Püski Kiadó. Forrás: https://reader.dia.hu/document/Csoori_Sandor-Nappali_hold-875, letöltve: 2019. 9. 23.; Uő: Szárszó ma újra kérdez. [2002] In uő: *Elveszett utak*. Budapest, 2003, Nap Kiadó. Forrás: https://reader.dia.hu/document/Csoori_Sandor-Nappali_hold-875, letöltve: 2019. 9. 23.

⁵²⁹ Csoóri Sándor: Szárszó ma újra kérdez. [2002] In uő: *Elveszett utak... i. m.*

dezkedő diktatúra elfojtott minden ezzel kapcsolatos vitát. A magyar–zsidó viszony így egyre hisztérikusabbá, feszültebbé vált. A feldolgozatlanság következtében a zsidóság Csoóri szerint minden nemzeti és népi kezdeményezés mögött (általában tévesen) antiszemitizmust sejt.⁵³⁰

A NÉPISÉG NAPJAINKBAN

A népiség számára tehát az 1990 utáni átalakulás az 1945 utánihoz hasonló csalódást eredményezett. Mind az átalakulás jellegében, mind a felálló új elitben csalódtak, azt szinte az első pillanattól bírálatban részesítették. Pártpolitikai szempontból sem igazán teljesültek számításaik. Az MDF, bár a mozgalom politikai szárnyaként indult, 1990-re már, elsősorban Antall Józsefnek köszönhetően kereszténydemokrata, konzervatív és nemzeti liberális elemekkel is bővült. Bár a Magyar Szocialista Pártban jelen volt (illetve kis súllyal a mai napig jelen van) egy népi csoport, legismertebb tagjuk, Pozsgay Imre már a rendszerváltás utáni években kiszorult onnan. Hasonló sors várt az MDF népijeire is, akik többnyire 1993-ban Csurka Istvánnal, vagy 2004-ben Lezsák Sándorral távoztak. Az előbbi által alapított Magyar Igazság és Élet Pártja nem tudott tartósan a magyar politika meghatározó szereplőjévé válni. A népiek politikai otthonukat végül többnyire a jobboldalra tolódó Fideszben vagy a 2000-es évek végén megerősödő Jobbikban találhatták meg, ám fontos kiemelni, hogy egyik párt sem tekinthető a mozgalom irányítása alatt álló szervezetnek, illetve egyikben sem bírtak egyértelműen domináns pozícióval.

A népi politikai gondolkodás az ezredfordulóra igencsak visszaszorult egyrészt a második nemzedék tagjainak megöregedésével, másrészt egyesek (például Csurka István) gondolkodói ívének megroppanásával, félresiklásával, bezárulásával.⁵³¹ Érdemes ugyanakkor kiemelni, hogy a politikai cselekvésre, a közbeszédre gyakorolt hatásuk épp ekkor, szellemi válságuk idején hágott igazán magas fokra. Ennek visszacsatolásaként megfigyelhetünk kísérleteket a népiség megújítására, újragondolására.

Fontos megjegyezni, hogy a második nemzedék rendszerváltás-kritikájának megfogalmazása óta nem alakult át jelentősebben a társadalmi-gazdasági

⁵³⁰ Csoóri Sándor: *Nappali Hold*. [1990] In uő: *Nappali Hold... i. m.*; Uő: A mélypont. [1990] In uő: *Nappali Hold... i. m.*; Uő: Szárszó ma újra kérdez. [2002] In uő: *Elveszett utak... i. m.*

⁵³¹ Csurka Istvánnak az 1990-es évek végétől bezáruló gondolkodásában egyre inkább eluralkodtak az összeesküvés-elméletek, a paranoid gondolkodás jelei, illetve komoly mondanivaló nélküli, többnyire antiszemita vagdalkozás.

környezet, inkább egyes kérdésekben megfigyelhető hangsúlyeltolódásokról beszélhetünk (ilyen például a fokozódó globalizáció és euroatlanti integráció, a liberális demokráciák egyeduralmának megkérdőjeleződése vagy a fokozódó demográfiai válság). Így aztán nehéz egy élesen elkülönülő harmadik népi nemzedéket felmutatni, noha ehhez a történelmi távlat sem áll egyelőre a rendelkezésünkre.

A társadalom széles rétegeinek a rendszerváltáskor bekövetkezett nyomorodásának korrekciója a következő évtizedekben is elmaradt, így a társadalmi különbségek, a 'roncs-társadalom', a 'keserű hátsóország' problémáinak azonosítása, és a széles közvélemény elé tárása továbbra is központi ügye a népiségnek. Ennek érdekében vett új lendületet 2004-től a Magyarország felfedezése sorozat, mely immár nem tájegységeket, hanem ügyeket, társadalmi csoportokat emelt szociográfiai középpontjába. Így jelent meg kötete például a szegények, a cigányok, az oktatás helyzetéről vagy a kivándorlás kérdéséről is.⁵³² A vidék Magyarországnak problémái (elvárandorlás, előregedés, munkanélküliség, bűnözés, a mezőgazdaság válsága, az egészségügyi rendszer, az oktatás és az infrastruktúra rossz állapota), melyek a rendszerváltás után csak fokozódtak, állandó témát jelentettek a népieknek, akik a szélesebb nyilvánosság figyelmét továbbra is megkísérelték felhívni ezekre a jelenségekre. A Nyomor széle nevű blog vagy Dévényi István újabb publicisztikái ennek legfrissebb példái.⁵³³

Fontos kiemelni, hogy a parasztság megszűnésével, a mezőgazdaságból élők számának radikális csökkenésével a népiek nem maradtak téma nélkül. Már legkésőbb Csurka alatt lezajlott a nép fogalmának kiterjesztése, átértelmezése a jóléttől, kultúrától és biztonságtól megfosztott tömegekre, a kádári társadalompolitika és a rendszerváltás által megnyomorítottakra. A régi téma, a parasztság természetesen nem veszett el teljesen (elsősorban a vidék problémái kapcsán maradt meg az agrárnépesség kérdése), de immár nem ez képezi a fő témát, amit jól jelez Bíró Friderika és Für Lajos háromkötetes nagy munkája, a *Búcsú a parasztságtól* is, melyben a magyar parasztság történetét mutatták be egészen a társadalmi réteg erőszakos felszámolásáig.⁵³⁴

A népiek és a velük rokonítható gondolkodók nemcsak a nép fogalmát voltak kénytelenek felülvizsgálni, hanem magának a népiségnek is a múltját, valamint nemzetközi párhuzamait. A népiség történelmének újabb feldolgozására példa Borbándi Gyula nagy hatású 1976-ban németül, majd 1983-

ban New Yorkban magyarul is kiadott *A magyar népi mozgalom* (eredetileg *Der ungarische Populismus*) című műve, majd az ezután elsőként megjelent nagyvolumenű összegzések, mint Salamon Konrád (*A harmadik út kísérlete, A harmadik út küzdelme*) és Papp István (*A magyar népi mozgalom története*) könyvei.⁵³⁵ Bíró Zoltán a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archivum főigazgatójaként kapott lehetőséget arra, hogy az átalakulás történetét a népi mozgalom szempontjából tárja fel.

Külön említést érdemel Pokol Béla politikaelméleti munkássága. Pokol a szociológián, a politikatudományon és a jogelméleten, valamint az újbaldali szerzőkön (elsősorban Niklas Luhmannon) keresztül jutott el a parlamenti szupremácia elvéhez, a népszuverenitás és a népakarat korlátozhatatlanságának gondolatához. Élesen bírálta a bírói kormányzást, az Alkotmánybíróságok túlhatalmát és aktivizmusát, a „jurisztokráciát”, a bíróságokat valamiféle demokratikusabb ellenőrzés alá vonta volna. Hasonlóképpen a népakarat, a demokrácia kijátszásaként szemlélte a nemzetközi jog túlzott, már-már alkotmányi szerepét. Szintén fellépett a média túlhatalma, „véleménymonopóliuma” ellen, amit jól fémjelzett a még képviselőként a Polgári Törvénykönyvhöz benyújtott (majd visszavont) módosító javaslata. A népiség más témaköreihez kapcsolódik az európai és magyar, tágabban a nyugati világban uralkodó demográfiai átalakulással kapcsolatos munkássága, az őslakos népesség alacsony születésszámának és előregedésének, valamint az „idegenek” (Nyugat-Európában a mohamedánok, Közép- és Kelet-Európában a cigányok, az Egyesült Államokban a latin-amerikaiak) jóval magasabb születésszáma.⁵³⁶

A népiség külföldi párhuzamainak feltárására jó példát jelentenek Paár Ádám írásai az amerikai populizmus hőskoráról, de általában is megfigyelhető érdeklődés a külföldi populizmusok iránt. Antal Attila, bár nehezebben sorolható ide (elsősorban újbaldali-neomarxista irányultsága miatt), szintén védelmébe veszi a populizmust, legalábbis annak baloldali válfajait (noha a népieknél megfigyelhető erős nacionalizmus nem jellemzi írásait).⁵³⁷ A népiségnek természetesen az irodalmi vonatkozása továbbra is jelen van, még ha meggyengült formában is (gondoljunk csak például Bíró Zoltán irodalom-

⁵³⁵ Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom*. Budapest, 1983, Püski; Papp István: *A magyar népi mozgalom története 1920–1990*. Budapest, 2012, Jaffa Kiadó; Salamon Konrád: *A harmadik út kísérlete*. Budapest, 1989, Eötvös; Salamon Konrád: *A harmadik út küzdelme. Népi mozgalom 1944–1988*. Budapest, 2002, Korona.

⁵³⁶ Pokol Béla: *Európa végnapjai: a demográfiai összeroppanás következményei*. Budapest, 2011, Kairosz; Uő: *Európai jurisztokrácia: az Európai Unió jurisztokratikus szerkezetének kérdései*. Budapest, 2019, Dialóg Campus.

⁵³⁷ Antal Attila: *A populista demokrácia természete*. Budapest, 2017, Napvilág.

⁵³² Lásd <http://magyarorszagfelfedezese.hu/kiadvanyaink/>, letöltve: 2019. 9. 23.

⁵³³ Lásd például <https://nyomorszeleblog.hvg.hu/>, letöltve: 2019. 9. 23

⁵³⁴ Bíró Friderika – Für Lajos: *Búcsú a parasztságtól*. I–III. Budapest, 2013–2014, Kairosz Kiadó.

történészre vagy Gyurác Ferenc irodalomtörténész publicistára,⁵³⁸ de akár a Magyarország felfedezése sorozatban megjelent szociográfiákra is).

A népiséghez köthető gondolatként gyakran jelennek meg olyan, a közvetlen demokráciát erősítő követelések, mint a gyakoribb népszavazások, a képviselői visszahívhatóság, a közvetlen államfőválasztás, illetve a népakarathoz jobban idomuló bírósági döntések alkalmazása, ám ezek a magyar populizmus hagyományaihoz hasonlóan másodlagos jelentőséggel bírnak.

Szintén fontos kérdés a külhoni magyarok helyzete, a velük való közösségvállalás. A politikai közösség határaként pedig állandó dilemmát jelent a cigányság helyzetének értelmezése, problémáik kezelése, annak kérdése, hogy a nép részét képezik-e, vagy attól elkülönülő „idegenek”.

A népiség gondolatai, mint kiderült átívelnek a baloldali-jobboldali megosztottságon. Épp ezért egyformán megjelenési lehetőséget biztosít a mozgalomhoz köthető megszólalóknak a jobboldali *Magyar Hírlap*, *Demokrata*, *Kommentár* (főleg 2018-ig), *Magyar Hang*, vagy a baloldali *Mérce* és *Heti Világgazdaság*. A mozgalom számára publicitást biztosít a Püski Kiadó (mely elődjéhez, a Magyar Élet Könyvkiadóhoz hasonlóan biztosítja a népi megjelenését a mozgalom indulása óta) és a Napvilág Kiadó (mely utóbbi első sorban a mozgalom balszárnyának biztosít teret). Több kísérlet volt önálló, tisztán népi internetes orgánus beindítására (mint a Népi blog, a Népi blog 2.0 vagy a Népi Baloldal blog), ám ezek eddig még nem bizonyultak sikeresnek, noha előbbi válogatott írásaiból nyomtatott kötet is jelent meg.⁵³⁹

Mindenesetre látható, hogy a népiség nem jelenti a magyar politikai gondolkodás egyik idejétmúlt, mára eltűnt irányzatát. Mind politikai szerepe, mind kulturális hatása jelentős továbbra is, illetve, mint az utóbbiakból kiderült, politikai gondolkodói tevékenységük is figyelemre méltó mind a mai napig.

⁵³⁸ Lásd például Gyurác Ferenc: *Populizmus*. Budapest, 2017, Magyar Nyugat.

⁵³⁹ Bartha Ákos – Paár Ádám – Péterfi Gábor szerk.: *Népi blog. Az elmúlt évek írásai* (2014–2016). Budapest, 2016, L'Harmattan.

RADIKÁLIS KONZERVATIZMUS

EGY PARADOX ESZMERENDSZER

A radikális vagy forradalmi konzervatizmus fogalma első ránézésre önellentmondásnak tűnik. A konzervatizmus eszmerendszere épp a forradalom, a radikalizmus ellenében jött létre. A gyors, szerves, tervszerű, erőltetett vagy erőszakos átalakulás a konzervatizmus gondolkodásmódjának ellentéte, a konzervatív gondolkodás éppen ezekkel szemben kíván alternatívát állítani. De fordított irányból szemlélve sem tűnik tisztábbnak a helyzet. A radikalizmus, a forradalom épp a konzervatizmussal, a fokozatos, szerves változással helyezkedik szembe. Ez utóbbi alól nem jelentenek kivételt a jobboldali radikalizmusok sem, melyek szintén elhatárolják magukat a konzervatizmustól, valamiféle forradalmi, gyökeres átalakulást tartanak célszerűnek. Mindezek ellenére a radikális konzervatizmus fogalma létező irányzatot, irányzatokat takar, melyek napjaink magyar politikai gondolkodásában kitüntetett szerepet töltenek be.

A RADIKÁLIS KONZERVATIZMUS ELŐZMÉNYEI

De mégis mit jelent akkor ez a fogalom? A kifejezés maga az 1920-as évek Németországból ered (*Konservative Revolution*). Fő hordozói a városi, egykori frontharcos (alsó)középosztálybeliek voltak. Az akkori német irányzat a világháborús vereség és a forradalmak megrázkódtatására adott válaszként jelentkezett. Ennek a mozgalomnak a konzervatizmusa alatt a liberalizmus és a kommunizmus elutasítását, valamint erős nacionalizmust, demokráciabírálatot és tekintélyelvűséget értettek, míg forradalmisága valamiféle front-élményekből, bajtársiasságból táplálkozó osztályegyesítő (nemzeti alapú) szocializmus (Ernst Jünger), militarizmus és egy új rend megteremtésének vágyában jelentkezett. Ez a konzervatizmus az államot központi, kiemelt jelentőségű szereplőnek tekintette. A forradalmat a konzervatív célkitűzések elérésének legitim eszközének tartotta (Moeller van der Bruck). Ennek az irányzatnak az 1960-as évektől másodvirágzása figyelhető meg. Ezt az időszakot a modern demokrácia, illetve az általa védett, az intézményekre fenye-

getést jelentő szélsőséges szubjektívizmus és utópisztikus gondolkodás bírálata jellemezte.⁵⁴⁰

A forradalmi konzervatizmus nem előzmények nélküli. Talán a legnagyobb befolyást Nietzsche gondolkodása gyakorolta rájuk. A hagyományos konzervatizmus nem baloldali bírálata, az erőszak, az akarat és a hatalom középpontba emelése, az új típusú hőskultusz, a kreatív, teremtő ember kiemelt szerepe a dekadens világban az ő tolmácsolásában válik igazán meghatározóvá. Szintén ő fogalmazott meg először nagy hatású kereszténységbírálatot jobboldali alapokon állva.⁵⁴¹ Carl Schmitt mint a mozgalomhoz kötődő, de ahhoz nem teljesen illeszkedő gondolkodó a politika dichotóm, barát-ellenesség alapú megközelítését, a konfliktus és az állam középpontba emelését jelentette a radikális konzervatizmus számára.⁵⁴²

A második világháború után háttérbe szoruló, majd a német közegből kilépő irányzat az olasz és francia politikai gondolkodásra is megtermékenyítően hatott. Franciaországban támaszkodhatott a két világháború közötti

⁵⁴⁰ Karácsony András: A konzervatív forradalom utópiája a két háború közötti Németországban. [2005] In uő: *Mozaikok*. Budapest, 2014, Attraktor, 220–254. p.; Bealey, Frank – Johnson, Allan G.: *The Blackwell Dictionary of Political Science*. Oxford, 1999, Blackwell Publishing Ltd., 82. p.; O'Sullivan, Noel: Conservatism. In Freedden, Michael – Sargent, Lyman Tower – Stears, Marc eds.: *The Oxford Handbook of Political Ideologies*. Oxford, 2013, Oxford University Press, 351–352. p.

⁵⁴¹ Ullmann Tamás: *Friedrich Nietzsche*. [2007] In Boros Gábor szerk.: *Filozófia*. Budapest, 2013, Akadémiai, 964–972. p.

⁵⁴² Schmitt hatása túlmutat a radikális jobboldali és radikális konzervatív gondolatvilágon. Ehhez elég csak rátekinteni igen sokszínű magyar recepciójára: Cs. Kiss Lajos (például Cs. Kiss Lajos: Carl Schmitt jelentősége. *Világosság*, 2003. 7–8. 21–25. p.; Uő szerk.: *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmittől*. Budapest, 2004, Gondolat) és Karácsony András (például Karácsony András: *A jogtudomány teológiája. Carl Schmitt politikai teológiája*. Budapest, 2016, Attraktor; Uő: Carl Schmitt politikai antropológiájáról. *Századvég*, 2003. 28. 85–95. p.) műveit kiegészíti a liberális oldalról például Geréby György (például Geréby György: Az egyház és a politikai forma: Carl Schmitt és Hans Barion. *Világosság*, 2010. 3. 65–77. p.; Uő: Carl Schmitt teológiája. In Cs. Kiss Lajos szerk.: *Carl Schmitt jogtudománya... i. m.* 260–290. p.), baloldaltól például Szigeti Péter (Szigeti Péter: A politikum konstrukciója. A politikai problémája Carl Schmittnél, Max Webernél és a neomarxistáknál. *Eszmélet*. Forrás: <https://www.eszmelet.hu/politikumkonstrukcio/>, letöltve: 2019. 9. 24.; Uő: Politikai hatalom – társadalmi uralom. A „politikum”, a „politikai” cselekvés és az állami mozzanatainak viszonya a globalizáció korában. *Politikatudományi Szemle*, 2005. 3. 201–224. p.), illetve a jobboldaltól pedig például Lánzi András (Lánzi András: Carl Schmitt és a liberalizmus. *Századvég*, 2003. 28. 129–140. p.). Schmitt eszmétörténeti besorolásához lásd Tschet Péter: Carl Schmitt és a nemzetiszocializmus. *Politikatudományi Szemle*, 2012. 1. 133–152. p. Schmitt ide kapcsolódó műveihez lásd Schmitt, Carl: *A politikai fogalma: válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Budapest, 2002, Osiris.

francia radikális jobboldalra, mint Charles Maurras munkásságára.⁵⁴³ Alain de Benoist a modernitást a materializmus és a pénzközpontúság miatt szélsőségesen dekadensnek ítélte. Nietzsche hatására elvetette a kereszténységet mint az egalitarizmus, így a szocializmus és a demokrácia, végső soron tehát a dekadencia ősforrását. Emellett a nemzetközi szuperhatalmak fenyegetése ellen a hagyományos nacionalizmust elvetve transznacionális (elsősorban indoeurópai) identitás kialakítását célozta meg. Emellett antikapitalizmus jellemezte, valamint a politikai hatalomátvitelben az erőszakos, forradalmi eszközök helyett a szerinte alapvetőbb kulturális küzdelemre helyezte a hangsúlyt. Olaszországban a 'nouvo destra' gondolatvilága sorolható ide.⁵⁴⁴

A radikális konzervatizmus fogalmát emellett (elsősorban az angolszász gondolkodásban) a neokonzervatizmussal, az új jobboldallal azonos értelemben is alkalmazzák, ám ez az eszmerendszer annyira eltér az e fejezetben tárgyaltaktól, hogy részletesebben nem is vizsgálhatjuk. Ennek oka, hogy az angolszászok elsősorban gazdasági alapon bírálták az 1930-as és 1970-es évek közötti konzervatizmus által támogatott piaci beavatkozást, helyette egy sokkal inkább szabadpiaci alternatívát kínáltak (lásd Friedrich Hayek és Milton Friedman munkásságát), valamint a modern demokráciák (általuk vélelmezett) erkölcsi válságát kritizálták (lásd Michael Novak írásait). A fogalom jól láthatóan ugyan azonos, ám tartalmában eltér fejezetünk tárgyától. Emellett még alkalmazták például Margaret Thatcher gondolatvilágára is (thatcherizmus), elsősorban nacionalizmusa, euroszkepticismusa, valamint a politikai konszenzusra törekvés figyelmen kívül hagyása miatt, ám vizsgálatunk tárgyától ez is túlzottan eltér.⁵⁴⁵

Jól látható, hogy ezek az irányzatok egymástól jelentős mértékben eltérnek, így fel kell tennünk a kérdést, beszélhetünk-e egyáltalán közös eszmerendszerről. A felsorolt radikális konzervatizmusok kivétel nélkül a fennálló társadalmi-gazdasági-politikai berendezést hanyatló állapotnak látják. Mind úgy vélik, valamikor a múltban létezett egy, a közelmúltból és a jelennél jobb állapot. Ugyanakkor (szemben a tradicionalizmussal) nem törekednek ezen idealizált múltbéli állapothoz való visszatérésre, helyette egy annak erőnyeit a saját korukra alkalmazó, azokat felhasználó, ám új (mégpedig gyökeresen új) berendezkedést kívánnak kialakítani. Közös bennük továbbá a modern de-

⁵⁴³ Davies, Peter: *The Extreme Right in France, 1789 to Present. From de Maistre to Le Pen*. London – New York, 2002, Routledge, 79–99. p.

⁵⁴⁴ Tschet Péter: Alain de Benoist portréja: eszmétörténeti életrajz a francia filozófusról. *Valóság*, 2010. 2. 95–109. p.; O'Sullivan, Noel: Conservatism. In Freedden, Michael – Sargent, Lyman Tower – Stears, Marc eds.: *The Oxford Handbook of Political Ideologies*. Oxford, 2013, Oxford University Press, 351–352. p.

⁵⁴⁵ Bealey, Frank – Johnson, Allan G.: *The Blackwell Dictionary of Political Science*. Oxford, 1999, Blackwell Publishing Ltd., 82. p.

mokráciával szemben megfogalmazott hol gyengébb, hol erősebb kritika. Ehhez kapcsolódóan vonzódnak az egyszemélyi vezetéshez, erőteljes vezérelv jellemzi őket, ám a vezetést erős népi (később demokratikus) legitimációval kívánják alátámasztani.

Mindezeket összegezve a radikális vagy forradalmi konzervatizmus társadalmi-kulturális értékrendjében tekinthető konzervatívnak. Az általa hanyatlónak, elhibázottnak tartott jelennel szemben ugyanakkor nem valamiféle múlthoz való visszatérést, hanem radikális előrelépést, gyökeres átalakulást indítványoz. Ez az átalakulás azonban bizonyos múltbeli előnyöknek, eredményeknek, értékeknek a megváltozott körülményekhez való alkalmazását, azok közötti érvényesítését jelenti.

A MAGYAR RADIKÁLIS KONZERVATIZMUS ALAPELVEI

A magyar radikális konzervatizmus megvizsgálásához először is azt kell meghatározni, hogy mi is lehetett az az idealizált (akár konstruált) múlt(kép), melynek értékeit követni szándékozik. A nemzet jelentőségének hangsúlyozása, a felfokozott nacionalizmus egy korábbi, kozmopolitizmustól, internacionalizmustól, anacionalizmustól mentes korszakba tekint vissza. A társadalom ebben az időszakban szerves, harmonikus volt, melyben nemzet mellett a többi hagyományos érték szerepe is meghatározó volt: a kereszténység, a család, a hagyományos közösség és a tekintélytisztelt.

Ennek a feltételezett eszményi állapotnak a modernitás vetett véget, mégpedig annak társadalmi és politikai színtéren megjelenő két „vívmánya” a liberalizmus és a szocializmus. Ezek bomlasztó hatást fejtettek ki mind kulturális, mind pedig gazdasági síkon. Előbbi keretében, a haladás, a progresszió hirdetése mellett támadást intéztek a nacionalizmus és a kereszténység ellen, azokkal szemben alternatív (ál)értékrendeket támasztottak (kozmpolitizmus, szekularizáció). Hogy ebben sikereket érhessenek el, a hagyományos társadalmi tekintélyeket is szét kellett zúzzák (demokrácia, forradalom).

A gazdasági téren bekövetkező rombolás első hullámát a liberalizmus gazdasági rendszere, a kapitalizmus végezte el, mely szétverte a hagyományos közösségeket, a társadalmat polarizálta, organikus felépítését megbontotta, a munka és érdem nélkül szerzett, természetellenes gazdagságot meghonosította. A rombolás második hullámát a szocializmus hajtotta végre, mely a maradék hagyományos közösséget is felszámolta, a társadalom és a gazdaság kevés fennmaradt szerves szövedékét erőnek erejével elpusztította.⁵⁴⁶

⁵⁴⁶ Ablonczy Balázs: *Teleki Pál*. Budapest, 2005, Osiris, 320–334. p.

Ugyanakkor ez az apokaliptikusnak tetsző szemlélet sem vezeti arra a forradalmi konzervatívokat, hogy egyszerűen csak a múlthoz való visszatérés programját hirdessék. Amellett, hogy ezek az idealizált körülmények aligha léteztek valaha is, nem tekinthettek el attól sem, hogy a társadalmi-gazdasági-politikai közeg véglegesen megváltozott. Számukra egyszerű reakció, tradicionalizmus nem vezethet eredményre. Előretekintve, a modern kor és ellenfeleik tapasztalatait, eszközeit felhasználva kívánják az eszményített múlt erényeit napjaik körülményei között érvényre juttatni. Eszköztáruknak így részét képezi az állam megerősítése, a gazdaságba való fokozottabb beavatkozás, a társadalommérnökösködés, valamint a kultúrharc is.

Mindezen eszközök segítségével megvalósíthatónak tartják egy jól szervezett, harmonikusabb, szervezettebb felépülő társadalom kialakítását. Ebben a társadalomban a belső feszültségek sokkal enyhébbek, megvalósul a valódi tekintélyek tisztelete és uralma. Nemcsak a politikai, hanem a gazdasági és kulturális hatalom is azok kezében van, akikhez egy organikus, hierarchikus társadalomban tartoznia kell, illetve felhasználásuk is ennek a társadalomnak a fennmaradását, további erősödését szolgálja. A hierarchia ugyanakkor a szemlélet forradalmi-radikális jellege miatt nem eleve adott, annak megteremtésében a karizmának nagy szerepe van.

Látható, hogy ez a szellemi irányzat több más gondolkodásmód különleges ötvözetéből áll. A továbblépéshez épp ezért szükséges elhatárolni a radikális konzervatizmust a politikai gondolkodás más áramlataitól. Elsőként a gyűjtőnéven radikális jobboldalnak nevezett áramlatok kapcsán merülhet fel a nagyfokú hasonlóság, elsősorban ami a nacionalizmus és a rend meghatározó szerepét illeti. Ugyanakkor a radikális konzervatizmust, szemben a jobboldali radikalizmussal igen gyakran jellemző miszticizmussal és voluntarizmussal nagyfokú racionalizmus, tervszerűség jellemzi. Ezenkívül (főleg a később bemutatandó második hullámot) sokkal kevésbé hatja át a politika erkölcsi alapú, morális, sokszor érzelempontú szemlélete, mely a jobboldali radikalizmusnak olyannyira sajátja.

A magyar radikális konzervatizmus számára, mint kiderült, igencsak fontos az idealizált múlt keresztény jellege is, ráadásul szemben például a francia eszmetársaikkal, sose vonták a kereszténységet magát bírálat alá. Különösen első hullámukat jellemezte a kortárs keresztény, elsősorban katolikus társadalmi tanítás egyes elemeinek, eszközeinek átvétele. Ugyanakkor élesen elválnak a keresztény politikai gondolkodástól is: annak javaslatai (például a hivatásrendiség az 1930–1940-es években) csupán eszközként szolgálnak a radikális konzervatívok céljainak elérése érdekében. Ezzel szemben a politikai kereszténység eszmerendszerét nem vették át, gondolataik kiindulási pontját nem a különböző felekezetek társadalmi tanításai képezték.

A konzervatizmus egyéb irányzataitól való elkülönülését mind célkitűzései (egy tudatosan elképzelt, eltervezett, még ha nem is utópisztikus jövőkép), mind pedig forradalmi eszközei elkülönítik. Azonban a baloldalhoz sem sorolhatjuk, mivel annak számos kulcselemét (a társadalmi haladás, az egyenlőség vagy az emberi jogok tanát) legalábbis kritikusan szemléli, ha nem is veti el egyenesen.

A MAGYAR RADIKÁLIS KONZERVATIZMUS HULLÁMAI

A fentiekben kifejtett felfogás pontos tartalma ugyanakkor igen tág keretek között mozoghat. Ez teszi számunkra lehetővé, hogy a radikális konzervatizmus két nagy hullámát egységes keretben tudjuk tárgyalni. Az első hullám a két világháború között vált meghatározóvá, elsősorban az 1930-as és 1940-es években, míg a második az 1990-es évek első felében bukkant fel, és főleg a 2000-es évek második felétől nyert egyre jelentősebb teret a magyar politikai gondolkodásban (és a politikaformálásban is). Noha egységesen vizsgáljuk őket, fontos kiemelni, hogy olyan nagy a megszakítottság mértéke közöttük, hogy csak két igencsak eltérő, egymással közvetlen kapcsolatban nem álló hullámról beszélhetünk (ezért sem hívhatjuk nemzedékeknek őket). A két hullám két teljesen eltérő társadalmi-gazdasági-politikai és nemzetközi környezetre adott igencsak eltérő válaszokat. Ami mégis indokolja együttes vizsgálatukat, az a válaszadás során alkalmazott, a fentiekben már kifejtett gondolkodásmód.

A MAGYAR RADIKÁLIS KONZERVATIZMUS ELSŐ HULLÁMA

A német példával a legszorosabb kapcsolatban kortárs jellegéből adódóan a hazai radikális konzervatizmus első hulláma áll. Ez az irányzat az 1930-as évek második felében tesz szert egyre nagyobb jelentőségre, hogy aztán visszaszorulása az 1940-es évek elején (még 1945 előtt) bekövetkezzen, majd a világháború után teljesen eltűnjon a magyar közéletből, közgondolkodásból. Meghatározó alakjai távoztak az élők sorából, illetve külső vagy belső emigrációba kényszerültek.⁵⁴⁷

Hasonlóan a kortárs német gondolkodókhoz, illeszkedve a magyar közbeszédbe a hanyatlás, a dekadencia, a világháborús vereség, a forradalmak és az

⁵⁴⁷ Például Teleki Pál 1941-ben öngyilkos lett, Imrédy Bélát 1946-ban kivégezték, Milotay István pedig 1944-ben emigrálni kényszerült.

ország feldarabolásának okait keresték. A problémák két fő forrásának a kapitalizmust és a demokráciát tekintették. A kapitalizmus szétzilálta a hagyományos társadalmi és gazdasági közösségeket, az ügyeskedésnek, a csalásnak nyitott teret, miközben a demokrácia lerombolta a tekintélyeket, megágyazott a destrukciónak. A két folyamat együttesen vezetett egyrészt a zsidóság növekvő befolyásához, akiknek – feltételezésük szerint – a megváltozott körülmények különösen kedvezőek voltak; másrészt pedig a forradalmakhoz, mivel a szétszakadó társadalom alsóbb rétegeit könnyen meg tudta mérgezni a szocializmus demagógiája.⁵⁴⁸

De milyen jövőképet ajánlottak a magyar radikális konzervatívok ebben az apokaliptikusnak tűnő környezetben? A politikai rendszer átalakításának igénye a gazdasági világválságtól egyre erősebbé vált: a belső átalakulásra való törekvést jól jelezte az egykori fajvédő Gömbös Gyula miniszterelnöksége, ahogy a reformokkal szembeni ellenállást is mutatta reformjainak megghiúsulása.⁵⁴⁹ Bukásával sem csendesedett el ugyanakkor a közbeszédben a 'korszellemet', a 'koreszmét' (ahogy gondolatvilágukat nevezték) a magyar viszonyokban is meghonosítani vágyó diskurzus. Ez a koreszme (Imrédy Béla szavaival a „szociális gondolat” és a „népi egység”) megköveteli a politikai közösség szinte minden szférájának, a társadalomnak, a gazdaságnak és a politikának is az átalakítását.⁵⁵⁰

A koreszme jegyében a szociális igazságosság megteremtésére már nem elegendő a korábban megszokott adakozás, a kötelességét teljesítő embereknek az anyagi és szellemi javakból méltányosan kell részesülniük. Az anyagi javakból való részesülés megteremtésének alapvető feltétele egyrészt a tulajdonviszonyok átalakítása, másrészt az állami szociális hálózat kiépítése. A „csodálatos forradalom” jegyében került sor a családi pótlék bevezetésére, a szociális- és családvédelmi alap megteremtésére, valamint a nagybirtokok kishaszonbérlet formájában történő felosztására és az alsóbb társadalmi rétegek számára kedvezőbb adórendszer megteremtésére tett ígéretre.⁵⁵¹ Ezek segítségével megerősíthetőnek vélték a jövő Magyarországnak gerincét és

⁵⁴⁸ Ablonczy Balázs: *Teleki Pál...* i. m. 320–334. p.; Gyurgyák János: *Magyar fajvédők...* i. m. 169–184. p.; Sipos Péter: *Imrédy Béla. Politikai életrajz*. Szeged, 2001, Elektra Kiadóház. Imrédy Béla miniszterelnöki bemutatkozó beszéde: *Országgyűlési Napló*, 1938. május 14.

⁵⁴⁹ Vonyó József: *Gömbös Gyula és a hatalom*. Pécs, 2018, Kronosz, 281–503. p.

⁵⁵⁰ Imrédy Béla miniszterelnöki bemutatkozó beszéde. *Országgyűlési Napló*, 1938. május 14.

⁵⁵¹ Imrédy Béla negyvenéves ember előtt beszélt vasárnap. *Magyar Nemzet*, 1938. szeptember 6.; Imrédy Béla a vigadói gyűlésen nagy beszédben ismertette a Magyar Élet Mozgalmának célját és eszményeit. *Magyar Nemzet*, 1939. január 8.

elitjét képező társadalmi osztályokat, elsősorban a középosztályt (Imrédy, Teleki) vagy a parasztságot (Milotay).⁵⁵²

Mindezen reformok végrehajtására ugyanakkor a korábbi, korlátozottan beavatkozó 'éjjeliőr állam' alkalmatlanná vált, így a harmincas évek végére az állam gazdasági beavatkozása, illetve annak követelése egyre nagyobb mértéket öltött (ez ugyanakkor illeszkedik az állam ekkor világszerte és rezsimektől függetlenül jelentkező erősítéséhez). A fegyverkezést és iparosítást szolgáló győri program, a kisipar állami támogatása, az első államosítások (elsősorban a cukorgyáraké), az új állami monopóliumok (például a szesz italok esetében), a gazdálkodók érdekeinek fokozott védelme az új, sokkal erősebb (de még tőkés berendezkedésű) állam megteremtésének jele volt. Jól látható tehát, hogy az állam gazdasági súlyának növelése nem 1945 után vette kezdetét.

A „korszellem” nem csupán a gazdasági rendszer átalakulását követeli meg. A radikális konzervatizmus kezdeményezései kiegészülnek a társadalom átformálásának programjával: a nacionalista, keresztény erkölcsök talaján álló állam megteremtésével. Ez az átalakítás jelentős tervszerűséget, a kor legmodernebbnek vélt tudományos eredményeit igényelte: a házasságkötés előtti kötelező egészségügyi vizsgálat az állami eugenikai program látványos példájává vált.⁵⁵³ Ugyanígy a turanizmus eszmeisége alapján az ország nemzetközi gazdasági és kulturális kapcsolatainak javítására új kitérési pontokat kerestek: a Finnországgal, Észtországgal, Bulgáriával, Irakkal, Iránnal, Afganisztánnal és Japánnal kötött barátsági vagy szellemi együttműködési szerződések ennek jelei voltak.⁵⁵⁴

⁵⁵² Gyurgyák János: *Magyar fajvédők...* i. m. 169–184. p. Sipos Péter: *Imrédy Béla...* i. m.; Abloczy Balázs: *Teleki Pál...* i. m. 320–334. p.

⁵⁵³ Lásd az 1941. évi XV. törvénycikket a házassági jogról szóló 1894:XXXI. törvénycikk kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatban szükséges fajvédelmi rendelkezésekről (más néven a harmadik zsidótörvényt).

⁵⁵⁴ Lásd 1938. évi XXIII. törvénycikk a szellemi együttműködés tárgyában Budapesten, 1937. évi október hó 13. napján kelt magyar–észt egyezmény becikkelyezéséről; 1938. évi XXIX. törvénycikk A szellemi együttműködés tárgyában Budapesten, 1937. évi október hó 22. napján kelt magyar–finn egyezmény becikkelyezéséről; 1940. évi I. törvénycikk a Budapesten, 1938. évi november hó 15. napján kelt magyar–japán barátsági és szellemi együttműködési egyezmény becikkelyezéséről; 1940. évi XXXII. törvénycikk az Ankarában, 1938. évi november hó 2-án kelt magyar–iraki barátsági szerződés becikkelyezéséről; 1940. évi XXXIII. törvénycikk a Yeniköyben, 1934. évi augusztus hó 25-én kelt magyar–afgán barátsági szerződés becikkelyezéséről; 1941. évi IX. törvénycikk a Teheránban, 1937. évi december hó 18-án kelt magyar–iráni barátsági és választott bírósági szerződés becikkelyezéséről; 1941. évi XVI. törvénycikk a szellemi együttműködés tárgyában Szófiában az 1941. évi február hó 18. napján kelt magyar–bolgár egyezmény becikkelyezéséről.

Az új társadalom megteremtésének útjában szerintük elsősorban a zsidóság állt. A „keresztény nacionalista társadalomban” se kultúrájuknak, se pedig gazdasági jelenlétüknek nem szántak helyet: az „őrségváltás” jegyében a keresztény (elsősorban középosztályi) társadalom tagjaival kívánták helyüket kitölteni. Az 1938-ban még a nyilasoktól a tőkét féltő Imrédy Béla 1940-re már a zsidó tőke kiiktatását tűzte ki célul. Rajta túlmenve Milotay egyenesen tervgazdaságot követelt. A zsidóság kiszorításával mind a 'manchester-i kapitalizmus', mind pedig a destrukció társadalmi bázisának megsemmisítését kívánták elérni.⁵⁵⁵

Az átalakulás követelése végül kiterjedt a politikai közegre is. Egyrészt megoldást kellett találni a társadalmi harmónia megteremtésére, másrészt pedig a demokrácia problémáira. Előbbi megvalósítását a „koreszmék” jegyében a pápai szociális enciklikák ihlette hivatásrendi állam létrehozásával képelték el (például Teleki ennek érdekében alkotmányreform-tervezetet is kidolgozott). A demokrácia és a parlamentarizmus általuk felhánytorgatott hibáinak (demagógia, korrupció, lassú döntéshozatal, bürokrácia, részérdek képviselése) kiküszöbölése egy hierarchikus, tekintélyelvű, ugyanakkor érdemalapú, a több jogot több kötelességgel kiegyenlítő közegben tűnt számukra megvalósíthatónak. Ehhez az egyéni érdekeket a közösségi alá kell rendelni mind az egyéni belátás, mind pedig az államhatalom kényszerítő ereje révén. Így a demokráciát rendeleti kormányzással, a parlamentarizmus erőteljes felülvizsgálatával, az előbb már említett korporatizmussal kívánták leváltani.⁵⁵⁶

A MAGYAR RADIKÁLIS KONZERVATIZMUS MÁSODIK HULLÁMA

A radikális konzervatizmus mozgástere már az 1940-es évek első felében jelentősen leszűkült, ám nyilvános megjelenési lehetőségeik 1945 után szűntek meg szinte teljesen. Az irányzat első hullámának számottevő befolyása nem is alakult ki az azóta eltelt időszakban. Ami miatt mégis szólni kell a radikális konzervatizmusról egy napjaink magyar politikai gondolkodását bemutató könyvben, az a rendszerváltás utáni világhoz való viszonyulás konzervatív szempontból nehéz, ha nem lehetetlen értelmezéséből következik. A radikális konzervatív gondolatmenet újrafogalmazásához olyan szerzőket

⁵⁵⁵ Sipos Péter: *Imrédy Béla...* i. m.; Gyurgyák János: *Magyar fajvédők...* i. m. 169–184. p.; Imrédy Béla miniszterelnöki bemutatkozó beszéde. *Országgyűlési Napló*, 1938. május 14.

⁵⁵⁶ Ablonczy Balázs: *Teleki Pál...* i. m. 486–487. p.

kapcsolhatunk, mint például Lánczi András, G. Fodor Gábor vagy pályafutása újabb szakaszában Békés Márton.

A rendszerváltás politikai, társadalmi és gazdasági szempontból is forradalmi átalakulást jelentett. Az úgynevezett 'konzervatív paradoxon' dilemmája ezen a ponton jelentkezik: hogy viszonyulhat egy konzervatív a forradalmi, antikonzervatív rendszer forradalmi felszámolásához? Hogyan érvényesülhet a konzervatív cselekvés, amikor a konzervatizmus épp az antikonzervatizmus védelmét jelentené? Mi legyen a megőrzendő a megelőző rendszerből? Milyen hagyományt érdemes mégis ápolni, folytatni? Erre a dilemmára a hagyományos konzervatizmus nem igazán tudott meggyőző választ adni.

A radikális konzervatizmus gondolkodásmódja számára épp ezért jelentett két szempontból is kiváló táptalajt a posztoszocializmus Magyarországa: miközben a jobboldali riválisaik természetszerűleg gyengék voltak, a ténylegesen forradalmi átalakulással járó történelmi helyzet számukra fontos kérdéseket emelt a középpontba. Ebben a helyzetben a radikális konzervatív gondolatmenet meggyőző cselekvési tervet vázolhatott fel: a konzervatív értékrend érvényesülésének előfeltétele egy radikális, forradalmi átalakulás. Az érvelés erejét növelte a rendszerváltás utáni évtizedekben elsősorban a jobboldalt sújtó csalódás, kiábrándulás a kialakult viszonyokkal, az átalakulás módjával, ütemével és eredményével szemben.⁵⁵⁷

Ezek a körülmények jelentették a radikális konzervatizmus második hullámának kiindulópontját, mely hullám, mint korábban bemutattuk, legfeljebb logikai alapvetéseiben köthető az előzőhöz. Azonban, mint hamarosan látható lesz, mind diagnózisuk, mind pedig cselekvési tervük jelentősen eltér a korábban bemutatottaktól.

A közösség hanyatlásának okát elsősorban a kommunizmusban és a posztkommunizmusban, valamint utóbbihoz kapcsolódóan a liberalizmusban vélik megtalálni. Fő kritikájuk abban áll, hogy a rendszerváltás nem bizonyult elég radikálisnak, így a kommunisták meg tudták őrizni befolyásukat, pozícióikat. A posztkommunizmus jelentése így értelmezésükben a felszíni változásokkal elfedett változatlanóság, a kommunista hatalmi struktúrák továbbélése. Ezek a megmaradt hatalmi rendszerek teszik lehetetlenné azt, hogy idővel szervesen (mintegy a hagyományos konzervatív stratégiát követve) meghaladhatóak legyenek a posztkommunizmus viszonyai, így a tényleges, mélyrétegeket érintő átalakulás csak és kizárólag mesterséges be-

⁵⁵⁷ Lánczi András: *Konzervatív Kiáltvány*. In uő: *Konzervatív Kiáltvány*. Budapest, 2002, Attraktor, 5–32. p.; illetve lásd a *Kommentár* 2006. évi 1. számának vitáját a konzervatizmusról: Jobboldal és konzervatizmus. *Kommentár*, 2016. 1. 4–45. p.

avatkozással lehetséges.⁵⁵⁸ Ez a mesterséges beavatkozás hordozza magával a radikális konzervatívok harcos retorikáját, a konfliktus keresését és felvállalását, a konfliktus iránti érdeklődést.⁵⁵⁹

A válságdiagnózisnál figyelembe kell venni, hogy a kommunista nézeteket vallók száma Magyarországon elenyésző mértékű a rendszerváltás óta. A fennmaradt hatalmi struktúrák tagjai, mozgatói sem kizárólag kommunisták: a posztkommunista kifejezés is mutatja, hogy elsősorban az állampárti rendszer egykori funkcionáriusai, tisztviselői, vezetői, illetve az ő hozzátartozói, személyes kapcsolataik működtetik ezt a rendszert.⁵⁶⁰ Ehhez társulnak az egykori ellenzék részét képző liberálisok (akiknek antikommunizmusát a kezdetektől kritikával illették ellenfeleik). A liberálisok amellet, hogy a radikális konzervatívok szerint kiegyeztek a kommunistákkal, és közösen akadályozták meg a sikeres átalakulást (melyre a legmeggyőzőbb érvük az MSZP és az SZDSZ 1994-ben kötött, majd utána többször megerősített koalíciója volt), a külföldi hatalmak kiszolgálói is.

A radikális konzervatívok nemcsak a posztkommunista „megalvadt” struktúráknak,⁵⁶¹ illetve azok működtetőinek és szövetségeseiknek üzennek hadat, hanem a baloldali-liberális paradigmának, a rendszerváltás utáni éveket uraló liberális konszenzusnak is. Felfogásuk szerint a liberális elvek (például a jogállamiság, szabadságjogok, hatalommegosztás stb.) ténylegesen megvalósult alkalmazása valójában nem ezen eszmék érvényesülését szolgálja, azok alkalmazása féloldalasan, képmutatóan történik, hanem kizárólagos céljuk a baloldali érdekek leplezése, a jobboldal mozgásterének leszűkítése. Emiatt találhatott náluk termékeny talajra a politikai realizmus politikaelméleti irányzata. E megközelítés szerint a politika önálló logikával bír, más szféráknak (például a jognak vagy az erkölcsnek) alá nem rendelt, velük párhuzamosan működő rendszer, melynek önálló szabályai, saját logikája van, és vele szemben kizárólag ezen szabályok betartását lehet megkövetelni. A politikai realizmus segítségével vélik megtalálni a radikális konzervatívok a kiutat a bal-

⁵⁵⁸ Lásd Lánczi András – Molnár Attila Károly – Orbán Krisztián – Orbán Miklós: *A posztkommunizmus ellen*. In Lánczi András: et al. szerk.: *Magyar konzervatív törekvések: a posztkommunizmus ellen*. Budapest, 2004, Attraktor Kiadó, 11–19. p.; Lánczi András: *Konzervatív Kiáltvány*. In uő: *Konzervatív Kiáltvány*... i. m. 5–32. p.

⁵⁵⁹ Például Békés Márton: *A gerilla-hadviselésről. Kommentár*, 2016. 4. 3–32. p.

⁵⁶⁰ G. Fodor Gábor – Kern Tamás: *A rendszerváltás válsága*. Budapest, 2009, Századvég, 65–74. p.; Lánczi András – Molnár Attila Károly – Orbán Krisztián – Orbán Miklós: *A poszt-kommunizmus ellen*. In Lánczi András et al. szerk.: *Magyar konzervatív törekvések*... i. m. 11–19. p.

⁵⁶¹ Tellér Gyula: *Az elit nem vész el, csak...* [1996] In uő: *A rendszerváltás rendszere. Cikk, esszé elemzések*. Budapest, 2005, Kairosz, 173–180. p.

oldali-liberális paradigma teremtette csapdahelyzetükből.⁵⁶² A politika ilyen szemlélete az alapja az átpolitizálásnak: olyan területeket is a politika hatáskörébe utalnak, melyet a korábbi konszenzus azon kívülállónak tekintett. A radikális konzervatizmus álláspontja szerint ténylegesen ezek a területek korábban sem voltak 'szakmainak', 'függetlennek', 'objektívnek' tekinthetőek, csupán az uralkodó baloldali-liberális csoportok tüntették fel annak, hogy ezzel elejét vegyék a bírálatnak, a vitának, így pozícióikat és az érdekeiket szolgáló működési szabályokat megingathatatlanná tegyék. A politika ilyen megközelítése a politikai realizmussal összhangban vezet a hatalomközpon-tú gondolkodáshoz: a politikai cselekvés lényegének a hatalom megszerzését, fenntartását és gyarapítását („a pillanat uralását”) tekintik, a hatalom felhasználása ennek alárendelten jelenik meg.⁵⁶³

A posztkommunista állapot meghaladását, mint korábban kiderült, természetes folyamatokkal nem tartják lehetségesnek. A rendszerváltás befejezését (a 'második forradalmat', a 'fülkeforradalmat') épp ezért mesterségesen, a politikai hatalom felhasználásával kívánják elérni. A politika szférájának kiterjesztő értelmezése miatt az átalakulás nem csupán az intézményrendszerre, hanem a társadalom, a kultúra vagy a gazdaság színtereire is kiterjed. Ezeket nemcsak mesterségesen megváltoztathatónak, de egyenesen megváltoztatandónak tartják.

A politika átfarmálása egyrészt az intézményi reform, az új alkotmány elfogadását foglalta magába (melyet az Alaptörvény többnyire kielégített). A rendszerváltás Alkotmányát az 1949-es sztálini alaptörvény továbbbélésé-ként értékelték, melyet aztán mindenféle demokratikus felhatalmazás nélkül, zárt ajtók mögött a kerekasztal-tárgyalásokon, majd az MDF-SZDSZ-pak-tum keretében alakítottak át. Ugyanakkor konkrét, tartós követelmények nem fogalmazódtak meg az alkotmányreformmal kapcsolatban, a kritikák elsősorban a hiányos legitimációra, valamint a korábbi elit továbbbélését elő-segítő megoldásokra vonatkoztak.

Ez utóbbi a kulcseleme a radikális konzervatívok politikai berendezkedés-re vonatkozó reformjavaslatainak. A régi elitet le kívánják váltani egy újjal, melynek érdekében szükséges a hatalomkoncentráció (máskülönben a vá-lasztásokon győztes erők sem tudnának a közigazgatás vagy az igazságszol-gáltatási rendszer vezetőihez érdemben hozzányúltni), az autonómiák meg-

⁵⁶² G. Fodor Gábor – Kern Tamás: *A rendszerváltás válsága*. Budapest, 2009, Századvég, 11–16., 23–28. p.

⁵⁶³ G. Fodor Gábor: „Habony Árpád jó ember”. *Magyar Narancs*, 2015. február 19.

gyengítése. Ez az elitellenesség különösen G. Fodor Gábor értelmiségellenes kijelentéseiben érhető tetten.⁵⁶⁴

A liberális demokráciákkal szemben a 2000-es évektől felerősödő bírálat is elősorban innen fakad: a fékek és egyensúlyok, a jogállamiság, a hatalom-megosztás mind ennek az elitcserének a gátját jelenti. Ezzel együtt a radikális konzervatívok kiemelt figyelmet fordítanak a demokráciára, épp a liberaliz-mussal és az elittel állítják azt szembe. Fontos kiemelni, hogy a radikális konzervatizmus (szemben a bírálói által megfogalmazottakkal) nem jelent popu-lizmust: nem közvetlenül a nép kezébe kívánja a hatalmat átnyújtani, hanem egy alternatív, jobbnak tartott elitet ültetne a régi helyébe.⁵⁶⁵

A politikai átalakulás nem korlátozódik a belpolitikára. A külpolitika terén szintén fordulatot követel. Ennek jegyében a radikális konzervatívok konf-frontatívabb külpolitikáért szállnak síkra, a nemzeti érdek hatékonyabb és éroteljesebb képviselőt kívánják elérni, könnyebben vállalnak konfliktust, akár az Európai Unióval szemben is.⁵⁶⁶

A politika kiterjesztett értelmezése alapján a radikális konzervatívok más szférákban is jelentős átalakulást követelnek. A gazdaság átalakításának ígé-nye szintén az elítváltás szolgálatában áll: a posztkommunista elitet a priva-tizáció felülvizsgálatának követelésével kívánják legyűrti, míg az új elit, a „nemzeti burzsoázia” megerősítése a kényszerű helyzetben mesterségesen, állami támogatásokkal történne. Amikor Láncki András arról beszélt, hogy amit ellenfelei korrupciónak neveznek, az a Fidesz politikájának lényege, er-ről a felülről vezényelt gazdasági elitcserére gondolt.⁵⁶⁷

Az átalakulás követelése a társadalmat sem hagyja figyelmen kívül. A gazdasági átrendeződés természetes velejárója a társadalmi elit alternatív elittel történő felváltása. A posztkommunizmus erejét elsősorban abban lát-ják, hogy a régi elit által működtetett hálózat szövedéke a társadalom egészét átfogja. Épp ezért a radikális konzervatívok a társadalmi szervezetek rendsze-

⁵⁶⁴ Például G. Fodor Gábor: Politikusi kisállat-határozó fiatal tacsók számára. In G. Fodor Gábor – Láncki András szerk.: *A dolgok természete*. Budapest, 2009, Századvég, 363–364. p.

⁵⁶⁵ G. Fodor Gábor – Kern Tamás: *A rendszerváltás válsága...* i. m. 118. p.; Láncki András: Szükség van-e írott alkotmányra? In Jakab András – Körösnéyi András szerk.: *Alkotmányo-zás Magyarországon és máshol*. Budapest, 2012, MTA TK PTI – Új Mandátum Könyvkiadó, 18–32. p.

⁵⁶⁶ G. Fodor Gábor: A farizeus Európa. [2012] In uő: *GFGblog*. Budapest, 2014, Századvég, 68–70. p.

⁵⁶⁷ Tellér Gyula: Az elit tulajdonszerzése. [1996] In uő: *A rendszerváltás rendszere. Cikkek, esszék elemzések*. Budapest, 2005, Kairosz, 78–82. p.; Czirják Imre – Láncki András: Viccpar-tok színvonalán áll az ellenzék. *Magyar Idők*, 2015. december 21. Forrás: <https://www.magya-ridok.hu/belfold/lanczi-andras-vicepartok-szinvonalan-all-az-ellenzek-243952/>, letöltve: 2019. 9. 25.

rének átalakítását követelik. Ez magyarázza támadásaikat több civil szervezet ellen, illetve az alternatív civil társadalom megteremtésének igényét (ez utóbbira példa az Orbán-kormányok mellett kiálló békemeneteket is szervező Civil Összefogás Fóruma).⁵⁶⁸

Természetesen nem minden célkitűzésük szolgál kizárólag hatalmi érdekeket (amellett, hogy a hatalmi érdekek is szolgálhatnak önmagukon kívül álló célokat). A társadalom radikális reformja jelentős részben ideológiai célkitűzések elérését is szolgálja. Az idealizált múlt erényeinek munkálkodását egy átalakított társadalmi közeg teheti lehetővé. Ennek érdekében a liberális „álértékrendekkel” szemben a munkát teszik a társadalom egyik alapvető értékévé (munkaalapú társadalom). Ehhez kapcsolódik a szociális rendszer átforgatása, annak igénye, hogy csak az arra méltónak tekintettek kaphassanak szociális támogatást. A hagyományos értékek védelmét jelzi a (hagyományos) család középpontba emelése, a családtámogatásokra fordított kitüntetett figyelem, illetve a szexuális mássággal szembeni kritikus magatartás.

A konzervatív értékrend védelmét szolgálja a kulturális szféra erőviszonyainak átrendezése. Ez megjelenik az úgynevezett kultúrharcban (ami nem azonos a kereszténység politikai gondolkodásra gyakorolt hatásáról szóló fejezetben bemutatott 19-20. század fordulóján zajlott eseményekkel). A radikális konzervatívok kultúrharca a liberális-posztkommunista kánon(ok) megtörését, alternatív kánonnal való felváltását jelenti (erre jó példa Szakács Árpád Kinek a kulturális diktatúrája? címen a *Magyar Időkben* megjelent cikksorozata).⁵⁶⁹ Ennek jegyében újragondolnák a történelem szemléletét (pl. a Horthy-rendszerhez és a szocializmushoz való viszony, az őstörténet vagy Trianon kérdése), a művészeti értékeket (ez elsősorban is az irodalom és a színházak, a filmművészet körüli csatározásoknál jelenik meg), a tudomány kérdéseit (a társadalmi nemek tanulmányozása, általában a társadalomtudományok vagy a Magyar Tudományos Akadémia szerepe ezeket a kérdéseket is magában hordozza), illetve a nemzet kérdéséhez való viszonyulást, a nacionalizmus jelentőségének fokozását. Utóbbihoz kapcsolódik a szimbólumok kérdése, a történelmi jelképek (például az Árpád-sávós zászló), a közterület- és intézménynevek használata. Mindezek kibontakoztatásához igénylik a közbeszéd átalakulását, a retorikának, a nyelvnek a liberális-posztkommunista paradigmából való kiléptetését. A média feletti jobboldali dominancia megszerzésére törekvés, a médiaháború szintén ezeknek a céloknak a megvalósítását szolgálja.

⁵⁶⁸ G. Fodor Gábor – Kern Tamás: *A rendszerváltás válsága...* i. m. 63–74. p.

⁵⁶⁹ Békés Márton: Tihanyi tézisek. Forrás: http://latoszogblog.hu/blog/tihanyi_tezisek, letöltve: 2019. 9. 25.

A radikális konzervatívoknak nincs elkülönülő médiájuk, szubkultúrájuk, pártjuk, így megjelenési felületeiken osztoznak más nézetek képviselőivel. Így szerzőik, megfogalmazóik megjelennek a Hír TV-n, korábban az Echo TV-n, a napilapok közül a *Magyar Hírlapban*, a *Magyar Nemzetben* (kivéve a 2015–2018 közötti időszakot), megjelentek a *Magyar Időkben*. A *Demokrata*, a *Kommentár*, a *Századvég* (utóbbi elsősorban a 2000-es évek második felétől) vagy a *Nemzeti Érdek* szintén ennek a gondolatkörnek szolgál (másokkal többé-kevésbé megosztott) orgánumaként. Az internetes felületek közül a Mandinert és a 888-at érdemes kiemelni. A gondolatkör mögött sok kiadó is megjelenik, mint például a Magyar Menedék, a Lazi vagy a Kárpátia Stúdió. Megkerülhetetlen jelentőségű a 2000-es évektől a Századvég agytrösztjének szerepe.

TRADICIONALIZMUS

KONZERVATIZMUSOK KÖZÖTT

A tradicionalizmus eszmerendszere a magyar politikai gondolkodás érdekes színfoltja. Az eszmerendszer maga inkább szűk értelmiségi csoportokra gyakorolt hatást, ám figyelmet érdemel amiatt, hogy egyrészt főleg az elmúlt évtizedekben a szélesebb nyilvánosság számára is képes volt megjeleníteni gondolatait, másrészt a Jobbikon keresztül a nagypolitikába is beszivárgott,⁵⁷⁰ harmadrészt pedig egy igen aktív alkotóközösséget tudhat maga mögött.

A tradicionalizmus leginkább a konzervatizmussal rokonítható, ugyanakkor annak fősodorbelti változatától jelentősen különbözik. Míg a hagyományos konzervatizmus a változásokat megfontoltabbá, szervezettebbé kívánja tenni, a radikális konzervatizmus pedig egy idealizált múlt mintáit és példáját követve kíván forradalmi átalakulást elérni, és teljesen új berendezkedést teremteni, addig a tradicionalizmus (legalábbis szellemi és etikai értelemben) kimondottan az ideálisnak látott korábbi (esetleg már a régmúltba vesző) állapotokat kívánja restaurálni. Hiába bírálják mindannyian a liberalizmust és a modernitást, a radikális konzervatizmustól elválasztja a szciencizmus, a tudományosság eredményeinek megítélése, a hagyományos konzervatizmustól pedig az erőteljes restaurációs szándék. Az egyszeri reakcióssággal szemben nem egy még átélte, tapasztalt, de már letűnt rendszer helyreállítására törekszik, hanem évszázadokkal korábbi példákat követ.

A TRADICIONALIZMUS FŐBB FORRÁSAI

A tradicionalizmusra komoly hatással volt a keleti, elsősorban is az indiai filozófia. A kasztrendszer gondolata, a hierarchikus társadalomé, ahol mindenki képességeinek és erőnyeinek megfelelő szerepet tölt be, igen vonzó szá-

mukra. Noha a tradicionalizmus nem támogatja a demokráciát, a korlátlan önkényuralmat szintúgy elutasítja: hierarchikus gondolkodásukban a vezetőt is kötik egyrészt erkölcsi törvények, a vezető küldetéséről és szerepéről szóló szabályok, valamint a világon túli, transzcendens törvények is. Noha az egyes társadalmi szerepek között nem fogadják el az átjárást, a legutolsó szolgálótól az első számú vezetőig mindenkitől megkövetelik szerepük betöltését, feladatuk ellátását. Szintén a kasztrendszer hatása, hogy a politikai és a szellemi hatalmat elkülönítik, birtokosait és gyakorlóit külön kezelik.⁵⁷¹

A keleti vallások (elsősorban a buddhizmus) befelé forduló jellege, a keresztény (például Eckhart mester) és iszlám (szúfi) misztikusok szerepe szintén kiemelkedő.⁵⁷² A személy belső gondolatvilágának, tisztaságának középpontba emelése, az erkölcs, az etika és az erény nagy szerepe szintén megjelenik. Ugyanakkor a világ hierarchikus, rendezett felfogása következtében a személyes erények és helyzet kiemelkedő szerepe nem vezet individualizmushoz. Az egyén a nagy egész, a(z) ideális esetben) harmonikus közösség részeként, annak szerepét ellátó tagjaként nyerhet csak értelmet.

A tradicionalizmus szoros kapcsolatot mutat a vallással. Az ideális, hierarchikus és harmonikus rend gondolata és egyben tartása túlmutat az emberi lét körein, működésének megértéséhez (már amennyire lehetséges) a természetfelettihez, a transzcendenshez kell fordulni. Épp ezért igen komoly vallástörténeti érdeklődés köthető ehhez a gondolatvilághoz, elég csak Mircea Eliade munkásságára gondolnunk.⁵⁷³ A vallások tanításai, a mítoszok és mondák mögött magasabb rendű metafizikai igazságokat vélnek felfedezni. A vallások ilyen közös metafizikai élményei az emberiség, illetve alcsoportjainak közös ősi tudását hordozzák, a közös emlékezetet jelenítik meg.

Épp ezért ellenségesen viszonyulnak mind az új vallásokhoz, mind pedig a meglévő vallások megreformálásához, modernizálásához, mivel bennük az ősi tudás elveszejtését, rongálását látják (és ez újfent magyarázza vallástörténeti érdeklődésüket). Az antimodernista katolicizmussal épp ezért szoros

⁵⁷¹ Molnár Tamás: *A hatalom két arca. Politikum és szentség*. Budapest, 1992, Európa; Hamvas Béla: *Az öt génusz*. Budapest, 1985, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem.

⁵⁷² A szúfizmusról lásd részletesebben, bár kissé elfogultan: Boulad, Henri S. J.: *Az iszlám a misztika, a fundamentalizmus és a modern kor feszültségében*. Budapest, 2009, Kairosz, 9–30. p.; Eckhart mester tradicionalizmusra gyakorolt hatását jól mutatja Buji Ferenc: Eckhart mester beszéde. Az Istenhez való közelség tényéről és tudatáról. *Új Forrás*, 2008. 4. Forrás: http://www.jamk.hu/ujforras/0804_01.htm, letöltve: 2019. 9. 25.

⁵⁷³ Eliade elsősorban franciaországi emigrációjában alkotó román vallástörténész volt. Néhány fontosabb, magyarul is megjelent műve: Eliade, Mircea: *Vallási hiedelmek és eszmék története*. Budapest, 2006, Osiris; Uő: *Jóga. Halhatatlanság és szabadság*. Budapest, 2014, Helikon; Uő: *Vallástörténeti értekezés*. Budapest, 2014, Helikon; Uő: *A samanizmus*. Budapest, 2001, Osiris.

⁵⁷⁰ Természetesen a tradicionalizmus nem vált uralkodóvá a párton belül, de Vona Gáboron, illetve a hozzá kötődő Baranyi Tibor Imrén keresztül komolyabb hatást tudott gyakorolni. Lásd Enyedi Zsolt: Paternalist populism and illiberal elitism in Central Europe. *Journal of Political Ideologies*, 2015. 1. 9–25. p.

viszonyt ápolnak, az nagy hatást gyakorolt rájuk. A katolicizmus bármiféle modernizálásával vagy egyszerűsítésével olyannyira szemben állnak, hogy mind a mai napig elutasítják a reformációt, mint a nyugati civilizáció romlásának egyik kulcspillanatát.⁵⁷⁴

A modernitást hanyatlásnak látják, benne az embert pedig elszigetelődőnek, értelmét és küldetését veszítőnek. Ezzel a pesszimista világgéppel rokonságot mutatnak az életfilozófia irányzatának több szerzőjével (így Nietzschevel, Schopenhauerrel vagy Spenglerrel).⁵⁷⁵

A tradicionalizmus nemzetközi szinten is említésre méltó irányzat, bár elősorban a latin országokban fejtett ki komolyabb hatást. Első megfogalmazói a francia forradalommal szembeni ellenforradalmi gondolkodók (például de Maistre)⁵⁷⁶ voltak. René Guénon személyes sorsán keresztül is jól illusztrálta a vallások kiemelkedő szerepét, illetve azok közös gyökerének keresését: a hagyomány és modernitás közötti feszültséggel foglalkozó szerző később áttért az iszlámra, a szufizmus egyik irányzatához csatlakozott.⁵⁷⁷ Rajtuk kívül kiemelendő továbbá az olasz Julius Evola munkássága.⁵⁷⁸ Térségünk szempontjából fontos a román tradicionalizmus nagy súlya: nemcsak az előbb már említett Eliadéra kell gondolnunk, hanem például a két világháború között nagy szerepet játszó Vaszgárdára, és a mögötte lévő görögkeleti miszticizmusra.⁵⁷⁹ Hasonló még az orosz szlavofil politikai gondolkodás, annak Nyugat-kritikája, a hit, hagyomány és tekintély középpontba emelése.⁵⁸⁰

⁵⁷⁴ Például Schuon, Frijdhoof: A protestantizmus problémája. *Magyar Hüperion*, 2017. 1. 8–20. p.

⁵⁷⁵ Ullmann Tamás: Arthur Schopenhauer. In Boros Gábor szerk.: *Filozófia*. Budapest, 2007, Akadémiai Kiadó, 912–918. p.; Ullmann Tamás: Friedrich Nietzsche. In Boros Gábor szerk.: *Filozófia...* i. m. 964–972. p.; Csejtei Dezső – Juhász Anikó: *Oswald Spengler élete és filozófiája*. Budapest, 2009, Attraktor Kiadó.

⁵⁷⁶ Davies, Peter: *The Extreme Right in France, 1789 to Present. From de Maistre to Le Pen*. 2002, Routledge, 26–54. p.

⁵⁷⁷ Leccese, Francesco Alfonso: Islam, Sufism, and the postmodern in the religious melting pot. In Tottoli, Roberto ed.: *Routledge Handbook of Islam in the West*. 2015, Routledge, 442–444. p.

⁵⁷⁸ Néhány, magyarul is megjelent fontosabb műve: Evola, Julius: *Pogány imperializmus*. Budapest, 2003, Nemzetek Európája; *Uő: Lázadás a modern világ ellen*. Budapest, 1997, Kötet Kiadó; *Uő: Jobboldali fiatalok kézikönyve*. Budapest, 2012, Kvintesszencia.

⁵⁷⁹ A Vaszgárdáról és az élen álló Codreanuról lásd Motyl, Alexander J: *Encyclopedia of Nationalism*. Volume 2. *Leaders, Movements and Concepts*. 2001, Academic Press, 92. és 244–245. p.

⁵⁸⁰ Lásd Gyurgyák János: *Európa alkonya? Utak és tévutak az európai történelemben és politikában*. Budapest, 2018, Osiris, 268–286. p.

Kiemelendő Nyikolaj Bergyajev és a magyar tradicionalizmusra (elsősorban Hamvas Bélára) gyakorolt hatása.⁵⁸¹

Ha a szélesebb nyilvánosság előtti megjelenési formáira vagyunk kíváncsiak, a tradicionalizmus főbb gondolati elemei jól visszaköszönnek Tolkien munkásságában és életművében is. Ahogy az angol létére mélyen katolikus író a latin nyelvű misézés híve maradt, úgy regényeiben is a tradicionalista gondolkodás köszön vissza. Középfölde társadalmi hierarchikusak, bezárkózóak, élükön (egészséges esetekben) a királyok állnak, elkülönül a politikai és a szellemi hatalom. A romlás jele ezek valamelyikének megváltozása, illetve az iparosodás: a gépek, a füst, a gyárak megjelenése minden esetben a gonosz munkálkodását jelenti, mindegy, hogy az Mordorban, Vasudvardban vagy Númenorban köszönt be.⁵⁸²

A TRADICIONALIZMUS VILÁGKÉPE

A tradicionalizmus, mint szó volt róla, a modernséget minden tekintetben hanyatlásnak, a világ egységességét, harmonikusságát megbontó folyamatként látta. A megoldást a korábbi berendezkedésekhez való erkölcsi és filozófiai értelemben vett visszatérésben látja. Az idealizált premodern világ lényege a közösség, a hierarchia, az erkölcs és a vallás kiemelt szerepében rejlik.

A közösség az ember természetes élettere: az individualizmust elutasítják. A közösségek korábban már kifejtett közös metafizikai öröksége, melyet a közös élettérből, a közös környezeti feltételekből, a közös történelemre és a kihívásokra adott közös válaszokból eredeztetnek, kollektív tudattalan emlékezetként a mélyből konkrét irányokba terelgetik a közösségek tagjait. A közösség épp ezért akkor képes nagy teljesítményre, ha nem áll ellen örökségének, történelmi feladatának, küldetésének, hanem azzal összhangban cselekszik. Ehhez egészséges lelkiület és összetartás szükségeltetik. Így a közösség problémái is lelki eredetűek: a közösségi tudat gyengülése, zavarossá válása idézi elő a különböző válságtüneteket.

A politikát mint szerves, egészséges közösségek hierarchikus rendjét fogják fel. A közösségek csak akkor válhatnak sikeressé, ha tagjai egységes eszmei-erkölcsi alapon helyezkednek el. A közösség tagjává nem beleszületéssel vagy identitással válik valaki, hanem a közösség érdekében végzett, a személyes erényeinek és helyzetének megfelelő tettekkel, a közösségen belüli

⁵⁸¹ Róla részletesebben lásd Juhász Anikó: *Nyikolaj Bergyajev*. Budapest, 1984, Kossuth.

⁵⁸² Tolkien politikai gondolatai a legismertebb *Gyűrűk ura* trilógiájánál is jobban megjelennek *A szilmarilok* című kötetében (Budapest, 2019, Helikon).

feladatai ellátásával. Épp ezért a tradicionalizmus idegenkedik a nacionalizmustól, a nemzetnek erősen másodlagos jelentőséget tulajdonít.⁵⁸³

A tradicionalizmus híve a természetes hierarchiának, erőteljes (meritokratikus) elitizmus jellemzi, valamint a fentiekben kifejtett, feladatát ellátó kasztrendszer is pozitív modellként jelenik meg szemükben. Így álláspontjuk szerint a politika fő mozgatója az elit. Épp ezért a közösségek életereje is függ az elitektől, azok minőségétől, erényességétől, a közösség egészének küldetésével érzett azonosságától, valamint attól, hogy a társadalmi hierarchiában nekik jutó szerepet megfelelően betöltik-e. Ugyanakkor nem gondolják, hogy megteremthető a tökéletes elit, kormányzat vagy társadalom. A politikai szerintük nem juthat el egy tökéletes, eszményi állapotba, csak közelíthet felé.⁵⁸⁴

A tradicionalizmus élesen elutasítja a modernséget, ideálul a premodernitást állítja. Álláspontjuk szerint a középkorig a nyugati civilizáció embereinek eszmei centrumában is az Isten és a szakralitás állt. A modernitás ezt a harmonikus, természetes állapotot rombolta le, leépítette az emberi életet, elállatiasította azt. Így a modernség nem haladásnak, sokkal inkább alászállásnak tekinthető. A humanizmus az embert emelte a gondolkodás középpontjába, megfosztva a halhatatlantól, ezzel bomlasztva a létrendet. A földrajzi felfedezések a tér szentségét, a helyhez kötöttséget bomlasztották fel, ráadásul a technológiailag sokkal fejlettebb nyugati civilizáció létrontásának exportját tették lehetővé. A reformáció a szakralitástól és a spirituálistól fosztotta meg a nyugatot, majd a felvilágosodás magát a vallást kezdte visszaszorítani, ezzel megszüntetve az ember támasztékait, eligazodási pontjait. Az ipari forradalom a munkát deszakralizálta, megszüntette emberi léptékét és szépségét. A modern tudományos világszemlélet a világot immanensnek, öntörvényűnek, magában állónak látta szerintük, ezzel pedig az ember létezését mutatja értéktelenné, transzcendenciájától megfosztottnak.

Az emberi szellem ilyen hanyatlása természetesen vezetett a francia forradalommal a tradicionális politika bukásához, a gátlások feloldódásához, az elszabaduló pusztító akarathoz. Az egysíkú, beszűkült gondolkodású modern rendszerek mindegyike egyetlen eltorzult elv egyeduralmát jelenti, így szerintük diktatúrának tekinthető. Noha a tradicionalisták szerint egyes eszmék, politikai rendszerek (például az ellenreformáció, a felvilágosult abszolutizmus vagy a totalitarizmus) megkísérelték megállítani a hanyatlás folyamatát, ám azok épp a szellemi romlás miatt mind szintén koruk torzszülöttei voltak, így nemhogy kudarcot vallottak, de egyenesen fokozták a romlást.

⁵⁸³ Vona Gábor: Az érzelmi nacionalizmus felülvizsgálata. *Magyar Híperion*. 2013. 2. 136–152. p.

⁵⁸⁴ Molnár Tamás: *Utópia: Örök eretnokség*. Budapest, 1993, Szent István Társulat.

A 20. század elejére Európa tradicionális államai (a cári Oroszország, az Oszmán Birodalom vagy az Osztrák–Magyar Monarchia) elbuktak, az Európán kívüli államok tradíciói pedig vagy meggyengültek (Kína, India, Afrika), vagy saját történelmük miatt korábban többnyire eltűntek (Latin-Amerika, Ausztrália), vagy eleve antitradicionalista államokról beszélhetünk (Egyesült Államok).⁵⁸⁵ A tradíció uralmát már csak az iszlám világban képes fenntartani, így a többi közösség tradicionalistái számára is mintaként szolgálhatnak. Ugyanakkor a muszlim országokból induló bevándorlást elvetik, úgy véelve, az mind a bevándorló, mind pedig a befogadó tradíció kölcsönös megsemmisüléséhez vezetne.⁵⁸⁶

A MAGYAR TRADICIONALIZMUS

A magyar tradicionalizmus első fontos képviselői az úgynevezett Budapesti Dialogikus Iskola tagjai voltak. A harmincas években eredező, 1945 után iskolába tömörülő, ám a szocialista rendszert is túlélő szellemi műhely alapítói, Szabó Lajos és Tábor Béla a marxizmustól távolodtak el egészen a tradicionalizmusig. *Vádirat a szellem ellen* című művükben a világ problémáira választ nem találó szellem ellen emeltek szót, bírálva a modernitás olyan termékeit, mint a marxizmus, a pszichoanalízis, a szociológia vagy a pozitívizmus. Úgy vélték, hiába próbálja a marxizmus a legelesettebbeket, a legelnyomottabbakat, a leginkább szenvedőket is a legmagasabb szellemi célokhoz eljuttatni, despiritualizált⁵⁸⁷ eszközökkel képtelenség spiritualizálni, így tevékenysége kudarcra ítéltetett. A szabadságot csak folytonos spiritualizáltságban lehet megtalálni.⁵⁸⁸ Csoportjukhoz 1945 után közelített Fülep Lajos és Hamvas Béla is.

Hamvas *Az öt génusz* című műve nagyon jó példáját adta a tradicionalizmusnak a tér szentségéről, a kollektív tudásról és a jó vezetőről alkotott képéről. Hamvas úgy vélte, a tájak és lakosságuk szerves egységet alkot, a táj jelentős mértékben meghatározza lakóinak jellemét, erényeit. A génusz így nála nem mint zseni, hanem mint 'genius loci', a hely szelleme értendő. A ma-

⁵⁸⁵ Ez is jelzi a tradicionalizmust átható erős monarchizmust (a monarchizmusról részletebben a konzervatizmusról szóló fejezetben írunk).

⁵⁸⁶ Vona Gábor: A modern kori ember tipológiája. In uő: *Fekete bárány, fehér holló*. Budapest, 2013, Magyar Hírek, 216–226. p.

⁵⁸⁷ Ez jelen esetben materialista, a világot nem transzcendensen, hanem önmagából kiindulva, immanensen értelmező gondolatvilágot jelent.

⁵⁸⁸ Szabó Lajos – Tábor Béla: *Vádirat a szellem ellen*. Budapest, 1991, Comitatus Könyv- és Lapkiadó.

gyar tájak közül megkülönböztette Dél (derű, nyugalom, egyensúly), Nyugat (civilizáltság, fejlődésszeme, lojalitás), Észak (természetközelség, irrealitás, provincialitás), az Alföld (szabadságvágy, lázongás, zaklatottság) és Erdély (sokrétűség, szakadékoság, megalkuvás) szellemét. Úgy vélte, a magyar nép élete akkor lehet elviselhető, céljait akkor érheti el, ha ezek egységét képes lesz megvalósítani. A jó vezetők, a nagy történelmi egyéniségek is onnan ismeretlenek meg, hogy koncepciójukban vagy egyéniségükben minél több géniuszt össze tudnak kapcsolni. Hamvas szerint mindegyiküket egyik magyar király sem tudta megjeleníteni, még az Árpád-háziak sem, akik nem annyira spirituális-, mint inkább harcos-királyok (ksatriják) voltak. A géniuszok összekapcsolásának legjobb példáját Jókaiban véli felfedezni, aki műveiben bármely tájat őszintén, otthonosan, benne járatosan tudott megjeleníteni.⁵⁸⁹

Érdemes kiemelni a jórészt emigrációban alkotó Molnár Tamást. Molnár gondolkodása antimodernizmusából táplálkozott: nem a változás módját vagy sebességét kérdőjelezte meg, magát a változást utasította el. Úgy vélte, a modernitás örökké terjeszkedő és személytelenítő lázadás a világ transzcendens értelmezése ellen. Mivel a modern és posztmodern a világot immanensen értelmezi, önmagában lebeg, megalapozatlan, így ingató, ami a modernség hibáihoz vezet. A politikát nem elkülönült szféraként, hanem a társas viszonyok problematikája tereként szemlélte, amit csak a tekintély képes megvédeni a romlástól, a bűntől. A tekintély kikerülhetetlensége miatt az egyenlőtlenség, a kényszer és az engedelmség kiküszöbölhetetlen az emberi életből. A tekintély jellege miatt monolit, bármiféle tekintély támadása minden más tekintélyre is romboló hatást gyakorol. Így a felvilágosodás egyházellenes támadásai az uralkodói tekintélyt is ledöntötték, ezért egyszerre idéztek elő vallási és erkölcsi romlást.

A hatalom két fő intézményének az államot és az egyházat tartotta, melyek megjelenítik egyrészt a rendet, másrészt pedig a szentséget. Amikor a politika és a teológia ellen lázadás indult, annak lényege az a törekvés volt, mely az embert akarta istenné tenni, ám ez jellegéből adódóan eretnekségnek tekintendő. A társadalmat nem csak a tekintély tartja össze: Rajta kívül a hagyomány, a törvény, a lojalitás, a közös vállalkozások és szenvedések, az ünnepek is kötőanyagát képezik.

Molnár bírálta a liberalizmust, mint korára a rossz status quo megcsontosodott őrzőjévé vált eszmerendszert. Úgy vélte, a forradalmak nem igazságuk, hanem ügyes propagálásuk és agresszivitásuk miatt értek el sikereket, aminek köszönhetően szinte monopóliumuk alakult ki a nyilvánosságban.

⁵⁸⁹ Hamvas Béla: *Az öt géniusz*. Budapest, 1985, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem.

A liberalizmushoz kapcsolódóan a demokráciát is bírálta, úgy vélve, amennyiben a hatalmon lévő az alattvalóitól kér tanácsot, azzal saját tekintélyét rombolja le. Elutasította az utópikus gondolkodást, úgy vélte, az csak azért tartja megvalósíthatónak az ideális állapotot, mert nem veszi figyelembe az ember természetét, azon belül is eredendő bűnösségét. Bírálta a modern gazdaság kulcselemeit, a várost, a kereskedelmi és ipari vállalkozást, úgy vélve, elembertelenítő hatásúak. Úgy vélte, a tradicionalisták számára csak a kulturális és szellemi hatalomátvitel jelenthet megoldást.⁵⁹⁰

A rendszerváltás után a tradicionalizmus újult erővel jelent meg a hazai nyilvánosság előtt. A korábban említett alkotók munkáinak (újra)publikálásán túl említést érdemelnek olyan újabb alkotók, mint László András, Buji Ferenc, Horváth Róbert és Baranyi Tibor Imre.⁵⁹¹ Ezen tradicionalisták számára komoly problémát jelent a magyarság helyzetének tradicionalista értelmezése (ami különösen annak fényében érdekes, hogy a tradicionalizmus a nemzeti kérdésekkel kapcsolatban általában semleges, nem nacionalista eszmerendszer). Fontos témát jelent a történelmi traumák és megszakítottságok kérdése, az elitekkel kapcsolatos problémák (mind minőségük, mind elsősorban ennek magyarázatként antitradicionalista eredetük), a társadalom válsága, vegetatívnak tartott állapota. Szintén nehéz kérdést jelent a tradícióhoz való viszony: a kereszténység felvételével történt tradícióváltás dilemmája, annak feldolgozhatósága.

Érdekes színpont a tradicionalizmus és az ökológiai gondolkodás közös metszete, melyre legrészletesebben az *Ars Naturae* folyóirat és honlap jelent példát. E felfogás szerint az ökológia a szellem és a természet közös életének háztartását jelenti. A kettőt összekötik a közös ősforrások, a kezdettel való örök kapcsolat. A természet csak ezeket tiszteletben tartva, a rend, az egyensúly, a harmónia és a béke jegyében művelhető. Így eljárva pedig a művelődés, a kultusz, a megszentelt tevékenység alapjaként működik. Ugyanakkor a természeti világ, hasonlóan a társadalomhoz, a tradicionalisták szemében nem magyarázható immanensen, önmagából kiindulva, hanem természet-

⁵⁹⁰ Molnár Tamás: *Az autoritás és ellenségei*. Budapest, 2002, Kairosz; Uő: *Az ellenforradalom*. Budapest, 2005, Kairosz; Uő: *A jobb és a bal: tanulmányok*. Budapest, 2004, Kairosz; Uő: *A hatalom két arca. Politikum és szentség*. Budapest, 1992, Európa; Uő: *Utópia: Örök eretnekség*. Budapest, 1993, Szent István Társulat; Uő: *A pogány kísértés*. Budapest, 2000, Kairosz.

⁵⁹¹ Néhány fontosabb művük: László András: *Tradíció és metafizika*. Budapest, 2007, Kvintesszencia; Uő: *A jobboldaliság alapelvei*. Budapest, 2013, Kvintesszencia; Baranyi Tibor Imre – Horváth Róbert – László András: *Kard, kereszt, korona. Tradicionális tanulmányok a magyarságról*. Budapest, 2000, Lux Mundi; Baranyi Tibor Imre: *Fejlődő létrontás és örök hagyomány*. Budapest, 2005, Kvintesszencia; Buji Ferenc: *Magasles. Esszék és reflexiók a tradíció távlatából*. Budapest, 2003, Kairosz.

feletti eredetű. Épp ezért a természet kutatása az isteni dolgok kutatását is jelenti. A tudatökológia fogalma teszi lehetővé megértését, melynek során a környezetet belsővé lehet tenni, így belsőlegesen meg lehet érteni. Épp a tudat, a belső megértés miatt a természettel való harmóniában a tudati környezet elsődleges szerepet játszik, az emberi tudat megkerülhetetlen.⁵⁹²

A tradicionalizmushoz tartozó gondolkodók a rendszerváltás óta igen aktívak, még ha politikai hatásuk korlátozott is. Folyóirataik közül kiemelendő a *Magyar Hüperion*, valamint a már megszűnt *Pannon Front*, *Sacrum Imperium* és *Északi Korona*. Az internetes orgánumok közül kiemelkedő a tradicio.org, a Traditio et Restauratio blog, valamint az Ars Naturae és annak folyóirat-változata. A Kvintesszencia Kiadó fontos megjelenési területet biztosít a tradicionalistáknak. Gondolataik közvetítésének fontos színtere volt a mára megszűnt Atilla Király Népfőiskola, majd Akadémia.

LIBERTARIZMUS, REPUBLIKANIZMUS ÉS KÖZÖSSÉGELVŰSÉG

Ebben a fejezetben három politikai világnézetet tekintünk át. Mindegyikükre igaz, hogy valamilyen módon közelebb áll a mélyebb gyökerekkel és eszmei hagyományokkal, átfogóbb közösségi-társadalmi gyakorlatokkal rendelkező, az előző fejezetekben tárgyalt liberalizmushoz vagy konzervatizmushoz, de mindegyikük rendelkezik elegendő szellemi és filozófiai munícióval, karakterrel és bizonyos fokig a gyakorlat háttérével ahhoz, hogy önálló ideológiaként kezeljük őket. Magyar beágyazottságuk és ismertségük változó, de nem közelíti meg sem a liberális, sem a konzervatív tradíciót. A szerkesztés arányossága, valamint a liberális és a konzervatív hagyományok konstitutív szerepe miatt tárgyaljuk őket itt együtt. De már most jelezzük, hogy a baloldali eszmei tradíciók sem elhanyagolhatók, elsősorban a republikánus és a közösségelvű – olykor magyarul is kommunáriusnak nevezett – felfogásban; az utóbbi pedig több ponton érintkezik a kereszténydemokráciával is. Ezekre is ki fogunk térni.

LIBERTARIZMUS⁵⁹³

Eredet és eszmei centrum: a negatív szabadság primátusa

A jobboldali liberalizmust többféleképpen is ismerjük: akadémiai körökben inkább libertarizmusként, publicisztikákban neoliberalizmusként, de van, aki klasszikus liberalizmusként emlegeti. Több ponton kapcsolódik a neokonzervatizmushoz is. Az elnevezések önmagukban nem sokat segítenek, sőt megtevesztőek is lehetnek. Itt különösen is fontos, hogy pontosabban lássunk. Mivel akadémiai szöveget írunk, a magunk részéről megmaradunk a libertárius ideológia kifejezésnél, fölállalva a terminus viszonylagos ismeretlenségét. Bár a megjelölés új, geneziséhez a liberalizmus eredetéhez kell mennünk.

⁵⁹² Lásd <http://www.arsnaturae.hu/>, letöltve: 2019. 9. 25.

⁵⁹³ Előfordul a 'libertárius' és a 'libertariánus' szó is. Ebben a könyvben a rövidebb verziót használjuk.

Jeleztük, hogy liberalizmus társadalom- és morálfilozófiai 19. században definiált alapképletéhez történelmi távlatból nézve Kant és Bentham nyújtotta a két legjelentősebb komponenst. A baloldali (ma domináns) liberalizmus számára az emberi méltóságot és az emberi értékességet abszolútnak tekintő Kant az origó. Csakhogy a kormányzat és az állam kompetenciáit a liberalizmus, nem kis mértékben Bentham ihletésére, egyre tágabbra húzta. Az igazolás úgy szól, hogy az (egyéni) emberi méltóság védelme és valamilyen támogatása jelentős társadalmi erőforrás-újraelosztást, s ennek megfelelő kormányzati beavatkozást igényel.

A libertárius felfogás mindenekelőtt ez ellen tiltakozik, mondván, hogy ez az intervencionista liberalizmus már nem veszi komolyan az egyéni autonómiát és a negatív (a beavatkozást tiltó) szabadságot. A libertarizmusban is ott van azonban az a potenciál, hogy saját emberképét mintegy ráerőltesse a társadalmi döntéshozókra: az ebből adódó ideológiai doktriner hajlamok miatt van alapja a 'neoliberalizmus' iránt érzett ellenszenvnek. Az emberkép forrása itt ugyanis Bentham már említett boldogságkalkulusa, vagyis az a felfogása, hogy az egyének minden cselekvését és döntését a fájdalom elkerülése és az öröm megszerzése magyarázza; röviden egyéni boldogság- (hasznosság) függvényük maximalizálása. A libertárius felfogás ehhez társítja a negatív szabadság axiómáját: kinek-kinek abszolút joga eldönteni, hogy miként kíván boldog lenni. Nincs szükség bonyolult filozófiai alapokra, Kantra visszamenő spekulációkra az emberi érték megalapozásáról (méltóság, értelmesség, szabad/autonóm akarat). Elég, ha az autonómia minimumát föltételezzük a társadalom cselekvőiről.

Az alapképletet finomabb fölbontásban szemügyre véve persze azt találjuk, hogy a libertárius gondolkodás sem egysíkú. A konzervatizmushoz hasonlóan a libertarizmus is mindenekelőtt *kritikai* jellegű; a kritikájuk tartalma is sok átfedést mutat. Bernard de Mandeville tankölteményét, *A méhek mészéjét*⁵⁹⁴ – ennek az ideológiának az egyik klasszikus szövegét – alkalmasint főleg provokatív mondanivalója miatt idézik, amely szerint sok erkölcsi hiba valójában mások jólétének a forrása (különösen az olyanok, mint a hiúság, a félelem, a nagyravágás stb.), s mivel mindenkinek vannak hibái, szinte biztos, hogy mindenki megtalálja a számítását mások hibáiban. Mandeville talán legfontosabb eredménye azonban nem ez a kétségkívül vitatható föltevés és következtetés, hanem az a módszertani tanulság, hogy az önmagukban jó szándékú (kormányzati, vezetői) döntések nem vezetnek szükségképpen jó vagy kíváncsított következményekhez. A tiltásnak gyakran az a következménye, hogy a tiltott dolgok ellenőrizhetetlenebbé válnak. A kifejezetten szán-

dékellentétes következmények sem ritkák.⁵⁹⁵ Ehhez pedig hozzátehetjük, hogy mivel minden kormányzati döntést szükségképpen korlátozott észbeli képességekkel rendelkező, valamint erkölcsileg nem éppen tökéletes személyek hoznak meg, semmi okunk föltételezni, hogy jobban ismerik a jövőt, mint bárki más; hogy a következményekkel akár csak elégséges mértékben is tisztában vannak; hogy tudják, döntéseiknek mi az ára; s hogy föltétlenül a közjót akarják. (Ronald Reagan klasszikus megfogalmazásban a kilenc legrémisztőbb angol szó: „I am from the government and I am here to help.”) Adam Smith nevezetes tétele, amely szerint nem a pék jóindulatától, hanem önérdékkövető magatartásától várjuk, hogy jó kenyeret áruljon, lényegét tekintve hasonló megfontolást tartalmaz. A jó kenyér nem azért jó, mert a pék jót akar tenni a vásárlóval, hanem egyfajta mellékkövetkezménye annak, hogy ő maga jól akar élni. Persze a pék tudatosan csinál jó kenyeret, az érv azonban így is érthető. Igazi jelentőségre akkor tett és tesz szert, amikor a kormányzás különböző szakpolitikai döntéseit kell mérlegelni. S mivel a kormányzással kapcsolatos végső mérlegelést demokráciában a nép végzi, a libertárius álláspont egyáltalán nem rajongója a népfelügyelés elvének: itt ismét erős kapcsolódás mutatkozik egyrészt a konzervatív felfogáshoz, másrészt – első látásra furcsa, de nagyon is logikus módon – az anarchizmushoz. Egyelőre annyit jegyezzünk meg tehát, hogy a kritikai potenciál szempontjából a libertarizmus igen erős ideológia.

Társadalomelmélet: a 'piac' mint a szabad csere világa

A kritikai potenciál értelemszerűen akkor a legnyilvánvalóbb, ha olyan rezsimek kormányoznak, amelyek az ellenkezőjét gondolják. Bár a 19. század második felében már pontosan érzékelhető volt a demokratikus rezsimek kormányzatainak növekvő kiterjedése és befolyása, a szabad verseny vagy

⁵⁹⁵ A nem várt vagy nem szándékolt következmények fölöli gondolkodás, vagyis egy döntés virtuális 'árának' vizsgálata a közgazdasági gondolkodás egyik alapvonása. Talán ezért is van, hogy a libertarizmus politikai filozófiai klasszikusai és modern teoretikusai jellemzően közgazdászok (is). Az egyik leghatásosabb klasszikus pamflet, amely a közgazdasági gondolkodásból kifejezetten politikai filozófiai konzekvenciákat von le, Frédéric de Bastiat *La Loi* (A törvény / A jog) című műve. (Magyar fordítása: http://www.aahsz.hu/a_jog.pdf.) De Edmund Burke híres művében is megtaláljuk ezt a gondolatot: „az erkölcsi indítékok tényleges hatásai nem mindig közvetlenek; hanem ami előszörre káros, az távolabbi kihatásaiban még lehet nagyszerű is; sőt, nagyszerűsége esetleg éppen azon hátrányos következményekből származhat, amelyeket kezdetben kiváltott” (*Töprengések a francia forradalomról*, 149. p.). A kormányzás racionalista felfogásának bírálatában van talán a legnagyobb egyetértés libertáriusok és konzervatívok között.

⁵⁹⁴ Budapest, 1996, Kossuth.

manchesteri liberalizmusnak nevezett jobboldali-klasszikus liberalizmusra az első világháború és következményei mértek súlyos csapást. A gazdasági válság, a totalitárius ideológiák növekvő népszerűsége és ennek politikai következményei miatt a jobboldali liberális hagyomány a politikából az egyetemi katedrákra szorult. Ludwig von Mises 1927-ben publikálta a klasszikus liberalizmus védelmében írott könyvét (*Liberalism*), fő műve, a *Human Action* 1947-ben jelent meg.⁵⁹⁶ A negyvenes–ötvenes évek azonban a diadalmasnak tűnő szocialista társadalmi alternatíva és a masszívan újraelosztó jóléti állam kiépülésének jegyében teltek, bár a náci totalitarizmus következményei látván a klasszikus szabadelvűség előnyei iránt is növekedett az érdeklődés.⁵⁹⁷ Ebben alighanem a legnagyobb szerepet nem Mises terjedelmes könyve, hanem Friedrich August von Hayek drámaibb című és fogyaszthatóbb műve, *Az út a szolgáshoz* játszotta (1944-ben jelent meg először).⁵⁹⁸ További műveivel Hayek nemcsak a kritika lehetőségeit aknáztta ki, bemutatva, hogy a tervgazdálkodás milyen gyakorlati csapdákat (nem szándékolt következményeket) rejt, és intellektuális tévedéseket (fallacies) tartalmaz; hanem igyekezett saját konstruktív elméletet is megfogalmazni a szabad társadalomról. Ez a *spontán rend*, vagy a görögből kölcsönzött *katallaxis* felfogása: lényege szerint az emberek szabad interakcióiból, cseréiből, a hibákból való tanulás lehetőségéből tulajdonképpen nem szándékolt következményként alakul ki az a dinamikus rend, amelyben – éppen a tévedések lehetőségének megtartása miatt – folyton jelen van a destrukció, a hanyatlás, a visszaesés és a válság, de amelyre tendenciáját tekintve a jólét állandó növekedése jellemző. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a hayeki gondolatvilág gyökere nem a benthami emberkép a maga nyers boldogságkalkulusával, hanem az egymással folyton együttműködő, folyamatos cserét folytató, sokféle érdek és indíték által mozgott egyének. Cserén nemcsak a szűkebb értelemben vett piaci tranzakciókat, hanem a lehető legtágabb értelemben vett egyének közötti minden olyan forgalmat, kommunikációt kell érteni, amelynek lényegi jellemzője, hogy nem kényszerből történik. Hayek magát Edmund Burke 'old whig' gondolkodásához érezte a legközelebb; csak mivel Burke a konzervatizmus klasszikusává vált, Hayek viszont a konzervatizmuson egyfajta antiintellektuális-maradi gondolkodásmódot értett, ezért elhatárolta magát a konzervatizmustól;

⁵⁹⁶ *Liberalism in the Classical Tradition*. San Francisco, 1985, Cobden Press; *Human Action. A Treatise on Economics*. Chicago, 1966, Contemporary Books.

⁵⁹⁷ Különösen releváns tapasztalatnak bizonyult a (nyugat)német újjáépítés, amely sajátos ötvözet volt a szabadpiaci versenynek és a gazdasági szereplők (ideértve az államot – tartományokat is) közötti alkuknak, megegyezéseknek.

⁵⁹⁸ Budapest, 1991, KJK.

viszont felfogásában a filozófiailag átgondolt konzervatív és a libertárius hagyomány kétségkívül igen közel került egymáshoz.⁵⁹⁹

A libertárius felfogás *politikai filozófiai* téren sokszínű. Többnyire a minimális állam-konceptióval társítják, illetve a kormányzati beavatkozások visszaszorítását, a deregulációt szokták vele kapcsolatban emlegetni (s persze a globalizációt). Ezek így inkább csak jelszavak, illetve ellenjelszavak. A politikaelmélet felől nézve is igaz, hogy a libertárius álláspont elsősorban kritikai jellegű, ahogy Reagan idézett szavai is jelzik. Ha a kritikából közvetlenül az állam vagy kormányzat valóban minimális szerepvállalásának követeléséhez jutunk, akkor onnan már az anarchizmus egészen vonzó alternatívának tűnik. Robert Nozick híres könyve, az *Anarchy, State and Utopia* ennek a felfogásnak a klasszikus modern példája.⁶⁰⁰ Nozick nem anarchista, de nála a kormányzat valóban nem több, mint védelmi szervezet, ha tetszik, ügynökség. Mások, ahogy írtuk, nem a kormányzattól, hanem a mögötte meghúzódó népszuverenitás-doktrínától féltik a szabadságot, vagyis a demokráciával kapcsolatban szkeptikusak.⁶⁰¹ A gyakorlatiasabb és realistább megközelítés rendszerint a hayeki felfogásból merít ihletet. Már a hatvanas évek elejétől publikálnak a Chicagói Egyetemen alapított (Hayek 1950–1962 között tanított itt) alkotmányos közgazdaságtan művelői. Hayek *The Constitution of Liberty* című műve mindenképpen klasszikusnak számít a politikai filozófiában. Jóval kevésbé ismert, de hatását tekintve talán még fontosabb James M. Buchanan és Gordon Tullock könyve, a *The Calculus of Consent*.⁶⁰² A Hayekhez hasonlóan később közgazdasági Nobel-díjat elnyerő Buchanan a könyvhöz írt függelékben (307–322.) fejti ki azt a felfogást, amelynek lényege, hogy a politika szükségképpen kompromisszumok világa (leszámítva a totális háborút), amelyek során a kollektív cselekvés szabályainak megalkotása ('alkotmányozás') a legfontosabb feladat. Nincs szükség végső morális vagy más igazságok axiomatikus megállapítására, mert az egyének és csoportjaik a maguk kompetenciáján belül képesek saját érdekeik figyelembevételével észszerűen választani a lehetőségek között. Az állam mérete vagy a kormányzat kompetenciáinak kiterjedtsége adottság, a politikaelmélet feladata annyi, hogy a le-

⁵⁹⁹ Miért nem vagyok konzervatív? In Ludassy Mária szerk.: *Az angolszász liberalizmus klasszikusai*. II. Budapest, 1992, Atlantisz, 149–172. p.

⁶⁰⁰ Magyarul egy rövid részlet olvasható ebből Elosztási (disztributív) igazságosság címmel. In Huoranszki Ferenc szerk.: *Modern politikai filozófia*. Budapest, Osiris, Láthatatlan Kolégium, 141–160. p.

⁶⁰¹ Hans-Hermann Hoppe: *Demokrácia: a bukott bálvány. A monarchia, a demokrácia és a természetes rend gazdaságtana és politikája*. Budapest, 2010, Ad Librum.

⁶⁰² Alcime: *Logical Foundations of Constitutional Democracy*. Ann Arbor, 1965 [1962], The University of Michigan Press.

hetséges változtatások következményeit fölmérje. Ebben az értelemben az alkotmányos közgazdaságtan tulajdonképpen a közgazdaságtan alkalmazása a politika cselekvési terében. A libertárius kiindulópont végső soron módszertanná válik. Akkor válik ismét politikaelméletté, amikor és ahol a politikai közösség, a kormányzat eredete, a hatalom legitimitása, az engedelmeskedés igazolása lesz a vizsgálat középpontja. Ilyen esetben a módszertan axiómái ismét filozófiai relevanciára tesznek szert.

Magyar libertárius gondolkodás: a klasszikus hagyomány

A libertárius felfogás marginális szerepet játszik a mai magyar politikai közgondolkodásban. Egyetlen párt sem képviseli, intézményei gyakorlatilag nincsenek. Eszméi azonban sokféleképpen hatnak és jelen vannak; s ha explicit formában ritkán találkozunk is velük, azért – hasonlóan a Kádár-kori konzervatív és liberális eszmei hagyományok áttételes jelenlétéhez – implicit módon nem jelentéktelen módon formálják a politikai eszmék világát. Ráadásul itt különösen is fontosak azok a szerzők, akik a nyugati közönség előtt fejtették ki gondolataikat. Róluk, ha valahol, itt föltétlenül helyénvaló megemlékezni.

Mivel a klasszikus (jobboldali, szabad verseny, manchesteri) liberalizmus természetes része volt a 19. századi liberális konszenzusnak, a libertárius álláspont gyökereit is föl lehet tártani ugyanott. Érdekes az alábbi három Széchenyi-idézetet egymás mellé tenni

Az első a *Hitel*ből: „A francia azok ízlése szerint készíti borait, kik jól megfizetik. Az angolnak erőset, a dél-amerikainak sűrű vöröset, nekünk pezsgőt készít. Mi ehelyett a vevőket oktatjuk, s 'józanabb', azaz mi ízlésünkre akarjuk alakítani. El is sült idővel tán jótékonykodó tanácsunk, borunk azonban ár nélkül áll a pincében! Édes-örömet akarunk aratni, de szántani, vetni nem. [...] Sok pedig mindezen kereskedési munkásságot s unalmat megvetéssel nézi, magát nemesebbre szülnék véli, s azért inkább büszke érzéssel – mintsem magának becsületes úton igyekezne többet keresni, ha helyzete arra való – némelykor az igazság istennője oltára előtt szemét behunyja.”⁶⁰³

A *Világ*ből: „mert az emberiség legnagyobb részét csak két rugó ösztönzi; s az, aki azokat ügyesen és szerencsésen fel tudja használni, szinte azt tesz vele, amit akar. Ez a két mozgatórugó pedig nem egyéb, mint a haszon- és kellemvág! Legyőzte az ember a tengerek hatalmát [...], s lehet mondani: bámulandó csodákat művelt; s vajon mi volt mindezek legfőbb, legalapve-

⁶⁰³ *Hitel*, 184–85. p.

több előidézője? Semmi egyéb, mint a haszonvág! Ezernyi utazó lakja Itália világos levegőjét, Párizs úgyszólván az egybejövők és a látogatók pénzéből épült fel; Spaa, Brighthon, Bath stb. pezsegnek a lakosokat módfelett gazdagító idegenektől. S vajon ennek megint mi a valódi és legmélyebb oka? Semmi egyéb, mint a kellemvág! És így, aki a haszon és kellem reményét, sőt bizonyosságát elő tudja állítani, embertársai nagy részét oda tudja csábítani, ahová neki tetszik.”⁶⁰⁴

A *Stádium*ből: „ismerjék meg anyaföldök dicsőségéért a nemzeti gazdaság valódi kútfejeit! Ennek legfőbbike, legbiztosabbja, leggazdagabbja a *belső fogyasztás*. S ezt vajon miért nem tudja, miért nem hiszi a nagyobb rész? Mert megint egy más köz-topus, mely mindenütt kong, nem engedi annak közelebbi vizsgálatát, s mely ilyformán hangzik p. o.: »Britannia, igaz, felette gazdag; de mi gazdagságának oka? Népesedése, fekvés utáni kereskedése, India, a kolóniák«. Ezután minden *provocatio* Angliára, mint régibb példára, levegőbe oszlik hasztalan, sikertelen. A fallacia pedig abban áll, hogy ez mind nem úgy van, hanem Britanniának *legfőbb szorgalmi rugója* semmi egyéb, mint a *közszabadságból okvetlen eredő fölette nagy belső consumtio!*”⁶⁰⁵

Ezek bizony tipikus libertárius érvek; ráadásul konzekvens gondolkodásmódról adnak tanúbizonyságot. Az első kettő Bentham hatását tükrözi (akit Széchenyi olvasott); a harmadik a politikai összefüggést is vázolja (szabadság nélkül nincs növekedés). Természetesen nem arról van szó, hogy Széchenyi nézeteit maradéktalanul besorolhatnánk a klasszikus liberális-libertárius eszmekörbe, könyvünk felfogásával ez amúgy is mélyen ellenkeznék.⁶⁰⁶ Viszont tudvalevő, hogy a három könyv, s legfőként a *Hitel*, mély és tartós hatást gyakorolt a magyar közgondolkodásra. A történeti-kulturális megfontolásokkal szemben nagyon határozottan az általános emberi tulajdonságokból indult ki, a történelmi esetlegességeket pedig valóban esetlegességekné tekintette. Korai bírálói, elsősorban Dessewffy József, az általánosítás és leegyszerűsítés hibáját fel is rótták neki. Ezen túlmenve a kapitalista verseny- és haszon-szerzés szellemével szembeni ellenérzések is korán megjelentek; Széchenyi azonban ragaszkodott hozzá, hogy a magyar helyzetben abszurd és nemzeti értelemben is káros, ha a még nem is létező kapitalizmust eleve elutasítjuk.⁶⁰⁷ A reformkor két neves útinaplója, Bölöni Farkas amerikai, Szemere Bertalan angliai élményeinek közreadott, természetesen politikai célzatú műve

⁶⁰⁴ *Világ*. Győr, 1984, KJK. Reprint, 343–344. p.

⁶⁰⁵ *Stádium*. Győr, 1984, KJK. Reprint, 56. p.

⁶⁰⁶ Remek elemzés: Hites Sándor: Hypotheka vagy hypothesis: a valóságos és a képzeletbeli a *Hitel* gazdaságtanában. In Hites Sándor szerk.: *Jólét és erény. Tanulmányok Széchenyi István Hitel című művéről*. Budapest, 2014, reciti (Hagyományfrissítés, 2) 95–131. p.

⁶⁰⁷ A vita összefoglalása: Schlett I.: i. m. 340–380. p.

Széchenyi eszmeiségét tükrözi, s minden részletkritikájuk ellenére egyértelműen azt üzenik, hogy nyilvánvaló gazdagodás-gyarapodás (a kapitalizmus sikerei) szorosán összefüggnek a társadalmi szabadsággal. Ugyanebben az időben a fiatal Eötvös szintén lelkesedik a benthami tanok iránt.⁶⁰⁸

A század második felében, különösen az első nagy válság után, részben a marxista ideológia és az azt politikailag képviselő szociáldemokrácia felívelése hatására a klasszikus jobboldali érvrendszer meggyőző ereje és a válságkezelő képességébe vetett hit megrendül. Konzervatív oldalról (Asbóth János) éppúgy támadják, mint az alakuló keresztényszocializmus felől, és mint láttuk, a polgári radikális mozgalom sem szenvedheti. Kivételszámba megy az olyan diagnózis, mint mondjuk Leopold Lajosé, akinek nézetei például a mezőgazdasági nagyüzemről homlokegyenest ellentétesek a polgári radikálisok morbus latifundiumról vallott meggyőződésével (noha Leopold Jászi köréhez tartozott, viszont gazdálkodó és vidéki – szekszárdi – ember volt). Leopold a magyar kapitalizmust nagyrészt *színeltnak* tekintette, s bár mélyebb elméleti elemzést ehhez nem adott (argumentációjában folyton váltakozik egy-egy ágazati helyzetkép a váratlanul nagyívű definíciókkal), az állami beavatkozás politikai kockázataira (ma úgy hívjuk: a crony/haveri kapitalizmusra) határozottan fölhevítette a figyelmet.⁶⁰⁹

A kapitalizmus elutasítása persze kortünet, nem csak magyar jelenség. Annál érdekesebb, hogy a két világháború közötti időszakban mégis kimutatható a klasszikus liberális felfogás viszonylagos megerősödése. Ludwig von Mises többször is megfordult Budapesten, előadásokat tartott, műveiről recenziók jelentek meg. 1921-ben megalakult, s formálisan 1949-ig működött a *Magyar Cobden Szövetség*, amely a 19. század egyik ismert és elismert angol politikusának, Robert Cobdennek a maga korában is szokatlanul robusztus szabadpiaci nézeteit vállalta föl. A Szövetség rendszeres előadásokat szervezett, ezeket meg is jelentette. A közreadott szövegek persze nem rajzolnak ki koherens ideológiát. Megfér közöttük a mai szemmel teljesen szabadpiacpárti Navratil Ákos, aki a gazdasági világválságról adott higgadt és józan magyarázatot;⁶¹⁰ a nála jóval ideologikusabb Franz Oppenheimerrel, aki a liberalizmus és a szocializmus egyfajta ötvözetét képzelte el.⁶¹¹ Az előző fejezetben említett tény, hogy ti. a dualizmus liberális eszményeit (nem föltét-

⁶⁰⁸ Uo. 435–443. p.

⁶⁰⁹ Leopold Lajos: *Elmélet nélkül. Gazdaságpolitikai tanulmányok*. Budapest, 1917.

⁶¹⁰ Navratil Ákos: *Hogyan szűnik meg a gazdasági válság?* Budapest, 1934. (A szerző jelentős gondolkodóként idézi Hayeket is [14].)

⁶¹¹ Oppenheimer, Franz: *Az ártatlanul elítélt szabad verseny*. Budapest, 1923.

lenül valóságát) megőrzendő értékeknek tekintő álláspont sem hallgatott el a két háború között, ezen a téren is színvonalas munka bizonyítja.⁶¹²

Nagy jelentősége van annak, hogy Mises és Hayek, illetve elődeik, Eugen von Böhm-Bawerk és Carl Menger politikai gazdaságtani iskolája a dualizmus politikai környezetében bontakozhatott ki. A dunai Monarchia nemcsak a konzervatizmus számára volt fontos, ahogy az előző fejezetben láttuk, hanem legalább ennyire a klasszikus liberális politikai felfogás számára is: közös piac, vámok nélkül; többé-kevésbé egységes közigazgatás, mind a két államrészben elfogadhatóan szakszerű és kellően konzervatív étosszal; szabad tőkeforgalom, stabil pénz és pénzügyi viszonyok, és így tovább. Bécs ekkor Európa egyik szellemi központja. Budapest ebből a szempontból vidéki kistestvér ugyan, de rohamosan zárkózik föl. Az osztrák (bécsi) közgazdasági iskola gondolatvilága szorosán összefügg ezzel a világgal és ezzel a birodalommal, amely lokálisan jelenített meg egyfajta globalitást (amelyen belül a magyar birodalom is tükrözött egyfajta teljességigényt, ideig-óráig ellenállva a magyar etnikai érzéseknek is). A globalitás a szabad mozgás, vállalkozás, a fizikai tágasság és a kulturális-nyelvi-vallási egyenlőség fogalmaival jól megragadható. A lokalitásban pedig konzervatív háttértudás, feltételrendszer rejtőzött: a professzionális állam tisztviselői számára a monarchikus érzület és személyes lojalitás valódi kötelesség volt; az egyes állami intézmények rendelkeztek saját etikai kódexszel (elsősorban a hadsereg); a társadalmi csoportok között létezett az átjárás, de bizonyos formák és kiváltságok a differenciálódás valódi hordozói maradtak. Hayek 'spontán rend'-konceptiója talán ezért is különböztethető meg jól a homogénnek elképzelt fogyasztói-termelői kettősre leegyszerűsített koncepciótól. Magyar közgazdasági iskola nem alakult ki ugyan, s a magyar szellemi élet több szempontból provinciálisabb maradt, mint az osztrák (ez Ausztria megalakulásáig eleve birodalmi tudat volt). A fenti tevékenységek és szerzők alapján azért megkockáztatható, hogy a liberalizmus két háború közötti megmaradásához Magyarországon ez a klasszikus, egyúttal azonban a történelmi államalakulathoz kötött felfogás és gyakorlati tapasztalatanyag is hozzájárult.⁶¹³

Barankovics István előszavával jelent meg Wilhelm Röpkének a harmadik útról írt könyve, még a második világháború vége előtt.⁶¹⁴ Röpke sokat

⁶¹² Balla Antal: *A legújabb kor gazdaságtörténete*. Budapest, 1935. A szerző igyekszik a legújabb antikapitalista tendenciákat – szovjet tervgazdaság, olasz fasizmus, hitleri gazdaságpolitika, New Deal – is értékelni. Érvélése nem megy mélyre, részben azért, mert gyakorlatilag kortárs gazdaságpolitikai kísérletekről beszélünk; érdekes azonban, hogy ezeket együtt tudja kezelni, s ezeket a szabad versenyű kapitalizmus eredményei felől ítéli meg.

⁶¹³ <http://polanyi.bme.hu/folyoirat/2010-01/2010-1-2-01-Frank.pdf>.

⁶¹⁴ *A harmadik út. Korunk társadalmi válsága*. Budapest, 1943, Aurora.

merített Mises és Hayek érveiből, különösen a kollektívizmus bírálatában, de nem kevésbé élesen bírálta a piaci körülmények között kialakuló monopóliumokat is (Miseset kiváltképpen a szakszervezetek monopóliumai bosszantották); s még inkább a doktriner racionalizmust. Ezek a gondolatok Hayek egyetértésével találkozhattak,⁶¹⁵ leszámítva, hogy Röpke a racionalizmust és a liberalizmust lényegében azonosította, illetve hogy a kollektívizmust (aminek politikai igazolása a népállam éppúgy lehet, mint a demokrácia) ebben az értelemben a kapitalista fejlődésből és a liberalizmusból nagyon is levezethetőnek tartotta. Helyette a monopóliumok elleni küzdelem, valamiféle autonóm polgárság, kellően korlátozott állami gondoskodás, közösségvédelem, s a joguralom világát ajánlotta. Ebben volt utópikus-nosztalgikus elem, de több ponton meg is előlegezte a szabályok által uralt, korlátozottan racionalista társadalmi együttműködés modelljét. Ez nem nevezhető 'a' libertárius modellnek, de markánsan eltért a baloldali-szocialista útra keveredő liberalizmustól, s közismerten jelentős szerepet játszott a német ordoliberalis iskola, illetve a szociális piacgazdaság megalapozásában. Magyarországon a háború után ez már nem volt opció; a rendszerváltás egyik lehetséges ihletőjeként azonban számításba jöhetett – volna.⁶¹⁶

Kádár-rendszer: gazdasági szabadság?

Annak ellenére, hogy a szocialista tervgazdaságtól elvben mi sem állhatott távolabb, mint a szabadpiaci kapitalizmus, illetve annak politikai filozófiája, mégsem mondhatjuk, hogy a rendszerváltás előtt évtizedek a libertárius eszmék szempontjából teljesen terméketlenek voltak. Itt is lényeges, hogy az eszmék hordozói sokszor a társadalmi gyakorlatok, illetve azok a viták, amelyek formálisan másról szólnak, de amelyek révén az eszmék valamilyen értelemben túlélhetnek.

A magyar gazdasági reform lényegét illetően politikai reform volt, hiszen az uralkodó szocialista ideológia egyrészt maga is eleve a gazdasági alapok (termelési mód) primátusát hirdette a politika fölött, másrészt a rendszer totalitárius politikai logikája miatt semmilyen reform nem volt elgondolható ideológiai igazolással rendelkező politikai akarat nélkül. Az ideológiai vitákat

⁶¹⁵ Mindketten tagjai, sőt elnökei voltak a Mont Pelerin Society-nak, az egyébként ma is működő befolyásos libertárius-jobboldali liberális nemzetközi szervezetnek.

⁶¹⁶ Hieronymi Ottó: A szociális piacgazdaság és a magyar átalakulás. *Magyar Szemle*, 1992. 7. 696–713. p.; Tóth Tihamér: Az ordoliberalis iskola palackpostája – a piacgazdaság eszméje egykor és ma. In Balogh Elemér – Homoki-Nagy Mária szerk.: *Emlékkönyv Dr. Ruzsoly József egyetemi tanár 70. születésnapjára*. Szeged, 2010, SzTE ÁJK, 878–889. p.

azonban a rendszer igyekezett kerülni. A reform így egyfajta pragmatikus-racionális kísérletnek is tűnhetett. A végeredmény aztán inkább hasonlított az iszapbirkózásra, mint konzisztens folyamatra. Hivatalosan például a vállalatok autonómiájának növelése, azaz a központi irányítás tudatos visszavonulása és a decentralizálás volt a cél; a valóságban ez a visszavonulás sokáig legföljebb a mezőgazdaság peremén (háztáji) és a szintén családi méretű szolgáltatási szektorban következett be, azokban sem mindenütt. A kialakuló második gazdaság logikája csak a nyolcvanas években tört be az ipari szektorba (gazdasági munkaközösségek), de arra képtelen volt, hogy az évtized második felében megkezdődő privatizációt a háttára vegye: az megmaradt a menedzsment és az állam kezében. A gazdaság kulcságazataiban (nehézipar, energetika, bányászat, gépgyártás, gyógyszergyártás, mezőgazdasági nagyüzemek, pénzügyi szektor) a központi tervezés céljainak és elképzeléseinek dominanciája sosem volt kérdéses. Jóval izgalmasabb terület volt az árak és a bérek szabályozásának sajátos politikai gazdaságtani háttere. A központi gazdaságirányítás ugyanis az árak és a bérek központi meghatározása és a piacra bízása helyett azokat ösztönző funkciókkal igyekezett ellátni, azaz újabb és újabb kísérleteket tett arra, hogy áttételesen befolyásolja az egyéni és vállalati viselkedést. Ez a szimulációs megközelítés nem volt képes kezelni az ország külső teljesen eltérő logikájú (KGST és világpiaci) árviszonyait, helyesebben végül kénytelen volt megadni magát az inflációnak; s arra is képtelen volt, hogy a bérek révén jobb teljesítményre ösztönözze a gazdaság szereplőit. Ugyanakkor szándékellentétes módon hozzájárult ahhoz, hogy a rendszerváltás pillanatában gyakorlatilag már senki sem vonta kétségbe azt a tételt, hogy a valódi piaci viszonyok, amelyektől jólétnövekedést vártak, egyszerűen nem szimulálhatók.⁶¹⁷ Utóbb aztán az is világossá vált, hogy a gazdasági reformok összességében nagyon sok társadalmi kárt okoztak, a Leopold-féle színlelt kapitalizmus értelmében egyenesen meg is nehezítették a piacgazdasági működésmód számos feltételének teljesítését, s végképp illúzióvá tették azt a várákozást, hogy a fokozatos reformok révén a magyar gazdaság és társadalom politikailag érettebbé, gazdaságilag pedig felkészültebbé vált volna a piaci viszonyok elfogadására, nem is beszélve azok aktív alakításáról (például egy jól átgondolt, az említett ordoliberalis iskolát követő német gazdaságrekonstrukció formájában).

⁶¹⁷ Ezt a tényt politikai hatással a *Fordulat és reform* című, a megjelenésekor komoly visszhangot kiváltó (először szamizdatként terjesztett) elemzés mondja ki. A szöveg még megmarad a politikai pluralizmus követelése előtt, viszont gazdasági téren gyakorlatilag a szocialista alapelvek teljes elvetését irányozza elő. (*Medvetánc*, 1987. 2. Melléklet: 5–45. p.) Ebben a kiadványban nincsenek megadva a szöveg szerzői: Antal László, Bokros Lajos, Csillag István, Lengyel László, Matolcsy György.

A gazdasági reform légköre mindazonáltal lehetővé tette, hogy már kidolgozásának fázisában olyan írások is megjelenhessenek,⁶¹⁸ de legalábbis háttéranyagként megszülethessenek, amelyek gyakorlatilag a tervgazdaság teljes elvetését irányozták elő, s olyan érveket tartalmaztak, amelyeket akár Mises is írhatott volna. Liska Tibor *Ökonosztátja* nyilvánosságra nem került ugyan (csak 1988-ban), de akik olvashatták, azokat eléggé meglephették a szerző nézetei. Ezeket koherens ideológiának persze nem lehet nevezni, már csak azért sem, mert a szerző érthetően mindenáron igyekezett érveit begyömészölni a marxizmusról alkotott (filozófiai persze eléggé kezdetleges) elképzelésébe. Ezek azonban folyton kinyomultak belőle: minden tankönyvi tétellel szemben Liska vehemensen hangoztatja például, hogy a használati érték a döntő az árban, amivel a libertárius felfogás tökéletesen egyetért. Az olvasót azonban inkább Liska szabadvállalkozói szocializmusa (rendszere) ragadja el, amely részben a már említett Oppenheimer elképzeléseire is emlékeztet. Kétségkívül van benne utópia (az ökonosztát mint rendszer igazán nem a spontán rend analógiája), de a benne elképzelt autonómiát valóban komolyan lehet venni. A szentesi és máshol zajló kísérletek legalábbis annyit igazoltak, hogy a szerző elképzelései egyáltalán nem állnak messze a valós emberi vágyaktól és képességektől.⁶¹⁹

Kornai János fő műve, *A hiány szintén nem nevezhető politikaelméleti szövegnek*, bár az utolsó fejezet a paternalizmusról és annak fokozatairól szól.⁶²⁰ A munkának mindazonáltal világos politikai-gazdasági tanulsága, hogy amíg a létező szocializmus államfelfogása változatlan, addig a gazdasági szereplők viselkedése ehhez fog igazodni, s a piaci koordináció, amelyhez szabad árak tartoznak, lehetetlenség. Kornai a rendszerváltás pillanataiban is megszólalt. Az *Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében* című írása⁶²¹ alighanem az egyik leghatásosabb szöveg, amelyet abban az időben írtak. Világossá teszi, hogy a teljesen szabad piacgazdaság bevezetése nem varázsütés kérdése, noha a célok felől – magántulajdon, árak és bérek szabad alakulása, egykulcsos adó stb. – nem hagy kétséget. Politikai gazdaságtani felfogása Adam Smitht követi. De az átmenetet nagyon el lehet rontani, főleg akkor, ha

⁶¹⁸ Liska Tibor: Kritika és koncepció. In Szamuely László szerk.: *A magyar közgazdasági gondolat fejlődése 1954–1978*. Budapest, 1986, KJK, 279–302. p. Az elméletéről fontos kötet is megjelent, jeles közgazdászok tanulmányaival, már 1985-ben, Siklaky István szerk.: *Koncepció és kritika*. Budapest, 1985, Magvető.

⁶¹⁹ A kísérlet afféle játékos szimulációs formában ma is zajlik. Lásd ehhez www.liska.hu; valamint F. Liska Tibor: A Liska-modell. *Közgazdasági Szemle*, 1998. 10. 940–953. p.

⁶²⁰ Budapest, 1989, KJK. A könyv első kiadásai maguk is hiánycikknek számítottak, igaz, másféle okokból.

⁶²¹ Budapest, 1989, HVG Kiadó.

az állam vagy a kormányzat elengedi a gyeplőt. Elsősorban a természeti csapásnak tekintett inflációval, másodsorban a vadprivatizációval, harmadsorban és általában az inkohérens gazdaságpolitikával kapcsolatban fogalmaz meg kritikát. Kifejezetten óv a külföldi minták mechanikus átvételétől. Kornai olyan klasszikus liberális programot javasol, amelyben a kormányzat a pártatlanságból és a szakszerűségből meríti az erejét, nem pedig a vélt vagy valószínű kompetenciáiból. A libertárius programok általában az állam korlátozását és visszaszorítását kívánják; de egy utasításos torz árakon építkező, leharcolt gazdaságnak a piaci viszonyok közé integrálása egyszerűen eleve nem mehet másként, mint markáns politikával és a hatalommal való éléssel. Más kérdés, hogy míg a reformkorban a *Hitel* valóban a közbeszéd centrumában volt, addig a rendszerváltásban Kornai sok tekintetben hasonló felfogású röpirata nem tudott ilyen szerepet betölteni.

A rendszerváltás alkotmányos döntéseit zárt ajtók mögötti tárgyalásokon, részben alkuk formájában hozták meg. Ez a módszer elég közel áll ahhoz, amelyet a klasszikus liberális eszméket elméleti axiómákká transzformáló alkotmányos közgazdaságtan ajánl és eleméz. De hamar fölmerült, hogy a politika számos releváns dimenziója, főként a demokratikus legitimitáció, az érzelmi azonosulás, az új köztársaság valamiféle politikai autoritása, a pártok beágyazottsága hiányában, az ideológiai ellentétek, a gazdasági és társadalmi krízis méretei miatt ez a megoldás nem lesz tartós. Nem is lett az. Bár intézményei elemei nem sokat változtak (egykamarás parlament, alkotmánybíróság, erős miniszterelnöki pozíció), a közösen megállapított szabályok szerint játszó, nagyjából egyenrangú és -hatalmú játékosokként felfogott politika (kormányzás, választások, kormányzás, választások) egyelőre a múlté.

Nem azt állítjuk, hogy a libertárius felfogás a maga radikális szabadságpártiságával, az egyéni autonómia feltétlen védelmével ne lehetne politikailag ütőképes: a nyolcvanas évek reagálni-thatcheri 'forradalma' világosan megmutatta, hogy az lehet. A közép-európai, s ezen belül a magyar átmenet története azonban azt igazolja, hogy az említett eszmék relevanciája erősen korlátozott.⁶²² Az alkotmányozás, vagyis a politikai szabályalkotás valóban

⁶²² Gedeon Péter: Hayek és a magyar reformközgazdaságtan. *Politikatudományi Szemle*, 1994. 1. 85–91. p. Gedeon rámutat, hogy Hayek érvei valójában egy kulturális értelemben már létező és beágyazott piacgazdaságban hatásosak, az átmenetre receptet ő sem kínál. Kovács János Mátyás: From Reformation to Transformation: Limits to Liberalism in Hungarian Economic Thought. *Eastern European Politics and Societies*. 1991. 1. 41–72. p.; Kornai János: Az egyéni szabadság és a szocialista gazdaság reformja. *Valóság*, 1988. 5. 5–24. p. Hayek műveit már a rendszerváltás előtt is idézni és értelmezni lehetett (Ludassy Mária: *Szabadság, egyenlőség, testvériség*), sőt védeni is (Bokros Lajos: Történelmietlen modell vagy modelletlen történelem? In Siklaky István szerk.: *Koncepció és kritika...* i. m. 231–310. p.). Fontos, hogy a

alkuk sorozata, amelyben önérdékkövető, de racionális szereplők vesznek részt; a kormányzás és a hatalom megszerzésének-megőrzésének igyekezete azonban – különösen demokratikus keretek között – igen sok további tényező figyelembevételét is igényli, s persze nemcsak a gyakorlatban, hanem az elméletben és a politikai világnézetben is. A nem meglepő következtetés az, hogy a libertarizmus mint ideológia valójában akkor van igazán elemében, ha kritikai funkcióit látja el: a szabadság és az autonómia értékeit védi, és pedig értelemszerűen elsősorban a kormányzattól; illetve ha a kormányzatot bírálja.

A rendszerváltás után. Emigráns gondolkodók

Különösebb figyelemre ezek után az a tény érdemes, hogy a rendszerváltás után még erre a kritikai potenciálra sem épült jelentősebb intézményi háttér. Az érvek persze elő-előjöttek a közéleti vitákban, Hayek eléggé beépült a politikai eszmékkel foglalkozó szakirodalomba (néhány könyve magyarul is elérhető),⁶²³ de csak ideig-óráig működő intézményes platformok képviselik (képviselek) a libertárius felfogást. A globális libertárius intézményhálózat szívügyének tekinti a lokális jelenléte, különösen Kelet-Európában, Ázsiában, Latin-Amerikában; de míg Ukrajnában, Szlovákiában, Bulgáriában – szinte valóságosan – országoként több libertárius think tank is működik,⁶²⁴ addig Magyarországon egyetlenegy.⁶²⁵ Ennek honlapján vannak értékes információk, és elérhetők minőségi publicisztikák,⁶²⁶ de az itt zajló tevékenység intenzitásának tendenciája egyértelműen hanyatló.

Ezt a kétségkívül rendhagyó érdektelenséget tetézi, hogy ellentétben a konzervatív, a liberális, a szocialista eszmék képviselőivel, a libertárius-klas-

szerző tisztázza: a hayeki érvelés nem a piac tökéletességét igazolja, hanem koordinációs fölényét minden más formával szemben. A rendszerváltás és a gazdasági átmenet értelmezésében azonban igen indulatos viták voltak és vannak: a bírálók (baloldalon, népi oldalon, konzervatívok, ökológisták között) szinte egyöntetűen a neoliberális (libertárius) ideológia győzelmeként fogják föl. Ebben annyi igazság mindenképpen van, hogy a bukott szocialista rendszerhez képest minden prokapitalista lépés 'piacpárti' és – esetleg – 'államlebontó'. Azt azonban nem mondhatjuk, hogy a 'vadprivatizáció', a tisztességtelen előnyyszerzés stratégiái akár erkölcsi, akár politikai módon is igazolást remélhetnének a libertárius felfogástól. Nem is beszélve arról, hogy Magyarországon egyetlen számba vehető politikai erő sem kívánt 'tisztá' piacgazdaságot. Legföljebb arról lehet beszélni, hogy egyes szakpolitikák terén (felsőoktatás, egészségügy) jelentős politikai viták zajlottak arról, hogy be szabad-e 'engedni' a piaci logikát vagy sem.

⁶²³ Egy időben létezett a Hayek Társaság, később a Hayek Klub. A szlovák Hayek Alapítvány ehhez képest 1991 óta folyamatosan működik, a bécsi Hayek Intézet 1993 óta.

⁶²⁴ <https://www.atlasnetwork.org/partners/global-directory/europe-and-central-asia/2>.

⁶²⁵ <http://szabadpiacalapitvany.hu>.

⁶²⁶ <https://kapitalizmus.hvg.hu>.

szikus liberális hagyományhoz vonzódók érdemben nem kapcsolódtak a számukra releváns magyar emigráció tagjaihoz, egyetlen részleges kivétellel: ez Polányi Mihály. Mielőtt rátérnénk az ő munkásságára, röviden azért megemlékezünk néhány jelentős magyar származású teoretikusról, akik Nyúgaton, legalábbis saját szellemi-szakmai környezetükben befolyásosnak számítanak.

Anthony de Jasay (Jászay Antal) angol és francia nyelvterületen is ismert. Magyarországról 1947-ben menekült el, akadémiai és üzleti karriert egyaránt csinált, bár nem volt egyetemi ember. Élete utolsó éveit Franciaországban töltötte. Több könyve is megjelent a klasszikus liberális felfogás védelmében, ezek közül egy – talán a legfontosabb – érhető el magyarul (*Az állam*. Budapest, 2002, Osiris). A könyv a libertárius hagyomány kritikai vonulatát erősíti (s kritikája egy fő célpontja a mainstream – baloldali – liberalizmus), az állam dilemmáit járja körbe. Bár az állam velünk van és marad, folyton paradoxonokba, önellentmondásokba botlik, önfelszámoló módon cselekszik. Jasay óvatos optimizmussal néz előre, vagy inkább alaposan megindokolt kárörömmel. Az államról Magyarországon egészen a legutóbbi néhány évig elméleti diskurzus alig folyt, így a könyv talán címe miatt sem volt különösebben vonzó; de persze a magyar liberális politikai hagyomány – ahogy az előző fejezetben láttuk – már igen régóta államelvű (etatista), csakúgy, mint a konzervatív és szocialista-baloldali tradíció. A 2019 januárjában elhunyt Jasaytól néhány kisebb írás még elérhető magyarul (főként a már megszűnt *Holmi* hasábjain).

Kalandos úton hagyta el 14 évesen (1951-ben) az országot Machan Tibor (édesapjával, az ismert sportoló újságíróval). Machan az Egyesült Államokban lett befolyásos és ismert libertárius gondolkodó, magyarul azonban egyetlen könyve sem érhető el. Felfogása – nagyrészt arisztotelianus alapon – a libertárius felfogáson belül a konzervatizmusához közelít. A nagylelkűségről-nagyvonalúságról írt munkája jellemző érvelés amellel, hogy az állami beavatkozás miként építi le az autonóm erkölcsi döntések lehetőségét, s ezzel árt az erényes életnek. Szélesebb körben is ismert lett az állati jogok ellen bemutatott érvelése, hiszen ez a felfogás valóban élesen szembe megy a domináns jogkiterjesztő liberális doktrínával, s így jól érzékelteti a bal- és a jobboldali liberalizmus elvi ellentéteit is.

Végül érdemes megemlékezni a brit közgazdaság-tudomány egyik nagyjáról, Lord Peter Thomas Bauerról. Az 1915-ben Budapesten született Bauer Péter a Cambridge-i Egyetemen végzett, tudományos karrierje később az LSE-hez kötötte. Margaret Thatcher előterjesztésére kapta meg a főnemesi rangot. Bauer a fejlődés-gazdaságtan klasszikusává vált, és élharcosává annak a felfogásnak, hogy a segélyek több kárt okoznak, mint hasznot. Elsősorban

azért, mert a helyi politikai viszonyokat torzítják, konzerválják a függőséget, s gazdaságilag gyakran hatástalanok (szándékellenes következmények). Bauer az intézmények fontosságát emeli ki, rendületlenül ragaszkodik ahhoz, hogy a racionalitás, az észszerű gondolkodás, a bizalom fontossága minden kultúrában megvan; hogy ennek a vallás(osság) például nem mond ellent, ellenkezőleg: nagyon is hasznos; s hogy a Nyugat gondosan ápolt büntudata maga is az önzés egyik formája. Bauer támogatta a thatcheri új gazdaságpolitikát is. Magyarországon élete végén megfordult ugyan, de ismertsége elenyésző maradt.⁶²⁷

Polányi Mihály, ahogy jeleztük, kétségkívül kivétel, amennyiben akadémiai ismertségét és műveinek magyar nyelvű elérhetőségét nézzük; jöllehet az ő politikai világnézeti hatása is elenyésző.⁶²⁸ Ez részben abból is adódik, hogy Polányi – bár ő is tagja volt a Mont Pelerin Társaságnak – filozófusként elsősorban nem a társadalom- vagy a politikai filozófia, hanem az ismeretelmélet és a tudományfilozófia művelőjeként ismert.⁶²⁹ Gondolkodásának centrumában az a fölismerés áll, hogy abszolút objektív tudásra nem tehetünk szert; de ez nem ok arra, hogy lemondjunk a tudásról. Másként megfogalmazva: amit tudunk, nem abban az értelemben megbízható tudás, hogy mindig, minden körülmények között ugyanazt jelenti, hanem abban az értelemben az, hogy számunkra kellő eligazítást és biztonságot ad. Ennek hátterében pedig az áll, hogy egyetlen személy sem nélkülözheti mások tudását, amiben bízunk (másként nem is tehetne); sőt, ennek a ténynek még saját maga sincs teljes mértékben a tudatában. Sok mindent tudunk, de hogy mi mindent, azzal magunk sem vagyunk tisztában. Ezért Polányi nemcsak a tudományt, hanem minden olyan tudást nagyra értékeli, aminek révén az ember betöltheti a hivatását a világban. Ezek a megfontolások Polányit határozottan a konzervatív világnézethez közelítik; s tényleg nyugodtan hivatkozhatunk rá konzervatívként is.⁶³⁰ Ami miatt azért ebben a fejezetben is legitim helye van,

⁶²⁷ Egy érdekes interjú vele: Frits Bolkestein: *Az angyal és a szörnyeteg*. Budapest, 1996, Századvég, 170–185. p. Két további tanulmánya olvasható a *Századvég* 2003. 1. számában.

⁶²⁸ *Filozófiai írásai I–II.* Budapest, 1992, Atlantisz; *Személyes tudás I–II.* Budapest, 1994, Atlantisz. Lásd még Molnár Károly Attila szerk.: *Polányi Mihály*. Budapest, 2002, Új Mandátum (Magyar Pantheon Sorozat); és *A szabadság logikája*, <http://polanyi.bme.hu/folyoirat/2015-01/Polanyi.pdf>.

⁶²⁹ A *Polanyiana* című online folyóirat (<http://www.polanyi.bme.hu/index.php>, rendszeresen megjelenés) elsősorban ismeretelméleti és tudományfilozófiai háttérrel rendelkezik. A megjelent – angol és magyar – szövegek részben Polányitól származnak, részben róla szóló tanulmányok, jelentős részük igen értékes.

⁶³⁰ Polányi felfogására a keresztény teológia, azon belül a hit mint a megismerés és tudás sajátos eszköze, szintén jelentős befolyást gyakorolt. Több szempontból John H. Newman gondolkodásával is párhuzamba állítható. A libertárius felfogásnak – talán meglepő módon –

az (túl a már említett Mont Pelerin Society-tagságon) egyrészt Polányi mély meggyőződése a szabadság (mindenekelőtt a kutatási, a tudományos, a fölfedező szabadság) értéke mellett, másrészt pedig a szabadságból eredő rendbe vetett, s központi tervezés buktatóit föltáró és attól óvó álláspontja, amely számos ponton rokon Hayek spontán rend koncepciójával: Polányi maga is használja a spontán rend fogalmát.⁶³¹

REPUBLIKANIZMUS

Eszmei előzmények és alapeszmék

A modern republikanizmus igen komoly eszmei hagyományból táplálkozik. Genezisének tekintve a szakirodalom egészen a reneszánszig, azon belül is az itáliai, főként firenzei és velencei szerzőkig utal vissza, majd az angol polgárháború teoretikusai következnek. Az amerikai, később a francia állam(új)ja alapítás gondolkodói és politikusai adják a harmadik 'hullámot.' Retrospektív szemmel pedig mindhárom 'hullámban' megjelenik az antik Róma: róla elmélkedik Machiavelli, Montesquieu, Cicerót és Polübioszt idézik az amerikai alapítók, az ókori Rómát rekonstruálja Washington építészete, Róma inspirálja a francia forradalmárokat éppúgy, mint Napóleont. Ez a hatalmas hagyomány sajátos módon mégis elég marginális politikai szerepet tölt be ma, legalábbis ha a politikai ideológiák és pártprogramok szintjén keressük. Erre részben magyarázatot ad, hogy a republikanizmus meglehetősen elitista, idealisztikus érzelmeket igyekszik mozgósítani, s ezért történelmileg a természetesen fontos, de inkább kivételes forradalmi pillanatokban válhatott ki tömegérzületet. A liberalizmus szívós jogkiterjesztő-felszabadító tevékenysége, a konzervatizmus óvatossága és egyensúlykeresése, a szocializmus egyenlőtlenség okozta fölháborodása és indulata sokkal több szálon kapcsolódik a magánszférához, mint a republikanizmus tudatosan vállalt erős közügy- és politikacentrikussága.

A republikanizmus elsősorban ma is a 'köz-ügyek' és nem a 'köztársaság' mint államforma elkötelezettje. Kant *Az örök békében* világossá teszi, hogy számára a 'köztársaság' nem elsősorban államforma, hanem mindenki egyen-

vannak szövetségei a katolikus politikai gondolkodásban is, különösen annak az ún. újkori skolasztika, főleg a Salamancai Iskola teológusait jól ismerők körében.

⁶³¹ Polányi politikai gondolkodásáról lásd például Allen R. T.: *Beyond Liberalism. The Political Thought of F. A. Hayek and Michael Polanyi*. London, New Brunswick, 1998, Transaction Publ.

lő polgári jogait, a megosztott kormányzást, a despotikus uralomgyakorlás kizárását, a közhatalom néptől (mint a polgárok összességétől) való eredeztetését jelenti. Ez mindenesetre jobban összefoglalja a modern republikanizmus politikai eszméinek magját, mint Rousseau bonyolult társadalmiszerződés-elmélete. Kant határozottan elhatárolja a köztársaságot a demokráciától, ugyanezen a logika mentén, vagyis szerinte a demokrácia is despotikus uralom, mivel nincs korlátja (vagyis az egyénnel szembe fordíthat). A mai mértékadó republikánus szerzők⁶³² ezt a kantianus egyenlő állampolgári státust, az egyetemes morális egyenlőséget, a despotikus hatalom ellenzését és a népszuverenitást elfogadják, három fontos kiegészítéssel, illetve módosítással. Az egyik a demokrácia értékelése és igenlése:⁶³³ tudjuk, hogy a szó jelentése is változott, mára sok normatív tartalmat is magába szívott, így a 18–19. századi szerző fenntartásai (többség zsarnoksága, individuumok elnyomása) többnyire definíció szerint kizáródnak a demokrácia fogalmából. A republikanizmus mindenesetre nem elsősorban az elvi vagy intézményi korlátokban bíz (de ezek sem mellékesek: Philip Pettit a korlátozott kormányzás, a megosztott közhatalom, a vegyes alkotmány híve; Richard Bellamy viszont nem), hanem a polgárok elkötelezettségén és erényein. Ez voltaképpen a második kiegészítés: összhangban a klasszikus republikanizmus erényközpontúságával, a civil részvétel, az aktív politikai érdeklődés, sőt a patriotizmus, a politikai közösség tudatos vállalása, valamint a polgári és magánszférában is mértékadó méltóság (civil kurázszi)⁶³⁴ a republikanizmusnak mélyebb érületi és etikai tartalmat is ad. A harmadik fontos kiegészítés a klasszikus liberalizmus és a libertarizmus magvát adó negatív szabadság kiegészítése a pozitív szabadsággal, ami nem jelent mást, mint az uralom rejtett (és a negatív szabadság világában észrevétlenül maradó) struktúráival szembeni ellenállást és

⁶³² A mértékadó republikánus irodalomhoz időrendben: Viroli, Maurizio: *For Love of Country. An Essay on Patriotism and Nationalism*. Oxford, 1995, Clarendon Press; Skinner, Quentin: *Liberty before Liberalism*. Cambridge, 1998, Cambridge University Press; Bellamy, Richard: *Political Constitutionalism*. Cambridge, 2007, Cambridge University Press; Philip Pettit: *On the People's Terms*. Cambridge, 2012, Cambridge University Press.

⁶³³ Bellamy a republikánus felfogást egyszerűen a demokratikus liberalizmus egyik formájának nevezi. Bellamy: *Political Constitutionalism*... i. m. 157. p.

⁶³⁴ Pettit (*On the People's Terms*) érzékletes leírást ad erről: „A bevett republikánus elképzelés szerint a szabad személyek egyenes derékkal mozognak, mások szemébe néznek. Nem más kegyétől vagy tetszésétől teszik függővé, hogy milyen életet kívánnak élni. Egymáshoz pedig úgy viszonyulnak, hogy e függetlenség élvezetének tudatát egymásban is erősítik. A republikánus szóhasználatot követve: nem hajlonganak, csúsznak-másznak, hízelegnek, aláztoskodnak; nem szorulnak rá, hogy mások kegyét keressék. Nem ügyeskedéssel élnek, akár félelemből, akár behódolásból. A maguk urai, s akármilyen szorosan is kötik össze magukat egymással, mint a szerelemben, a barátságban vagy a bizalomban, ezt szabadon teszik, a viszonylag egyenlő erő pozíciójából lépve kapcsolatba a másikkal” (82. p.).

hatalom birtoklását. Pettit antihatalomnak nevezi, arra utalva, hogy az élet számtalan apró eseményében, viszonyában van szükség arra, hogy a liberális jogvédelmen túlmenően tényleges hatalommal (ami javarészt anyagi eszközöket jelent) rendelkezünk ahhoz, hogy polgárhoz méltó életet élhessünk.⁶³⁵

A magyar republikánus érületi és politikai hagyomány

Ha a republikanizmus gyökerei valóban a reneszánszig nyúlnak vissza, akkor abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a magyar politikai gondolkodás kezdeteihez is visszanyúlhatunk. S valóban, itt elég az erdélyi tapasztalatokra, meg Zrínyi Miklós írásaira utalni: egyrészt a nemzeti királyság, a (pre)modern, már politikai állam logikája, másrészt a politikai közösség sorsközösségként való felfogása már elég jól érzékelhető. A republikánus hagyomány bizonyos értelemben a politikával együtt született, s ez így volt Magyarországon is. Ehhez csatlakozott az a már többször is említett hagyomány, amely az országot az uralkodótól elszakított módon is képes volt értelmezni és azt elgondolni: a Korona nem az uralkodót, hanem az országot jelenítette meg. A rendi világképbe persze nem fért bele minden ember, az országlakosok nem voltak azonosak az ország lakosaival; de az egy és oszthatatlan nemesség gondolata éppen a reneszánsz utáni abszolutizmusok idején mind Nyugat, mind Kelet felé szokatlanul hangzott: avíttasnak és törzsinek. S mégis, volt abban valami jelképes, hogy amikor a lengyel nemesi republika fölött végleg bealkonyult, akkor jött létre a modern amerikai és a francia köztársaság; s hogy Rousseau éppen egy lehetséges lengyel köztársasági alkotmánynak a megtervezése során igyekezett saját elveit a gyakorlatban is kipróbálni.⁶³⁶

Tudjuk, a magyar reformkor a liberális jogkiterjesztés logikáját követte, egyúttal azonban a parlamentáris, felelős kormányzás révén bizonyos fokig a republikánus ideálokhoz is közeledett. Nem mellékes, hogy különösen a szabadságharc folyamán a trónfosztáshoz vezető úton egészen hevéssé váltak az antimonarchikus (tehát nem csupán Habsburg-ellenes) érzelmek. Petőfi ikonoklasztikus és harsány királyellenessége, Szemere Bertalan, s még

⁶³⁵ A dominánsan angolszász republikánus irodalom magyar nyelven is elérhető, elemző összefoglaláshoz lásd Demeter M. Attila: A szabadság republikánus eszménye a republikánus gondolatai tradícióban. *Korunk*, 2015. 2. 76–85. p.; Uő: Mi a republikanizmus? In uő: *Ethnosz és démosz. Válogatott tanulmányok 2002–2012*. Kolozsvár, 2013, Pro Philosophia Kiadó – Egyetemi Műhely Kiadó, 31–46. p.

⁶³⁶ Míru György (i. m.) „késő republikánus” beszédmódnak nevezi a nemesi republikanizmust.

inkább Batthyány Kázmér külügyminiszter eljárása a koronázási ékszerekkel jól illusztrálják a korábban elgondolhatatlan dolgok karnyújtásnyi közelségbe kerülését is.⁶³⁷ Az ellenérzések mellett természetesen pozitív érzésekről is számot adhatunk, s ha már a nemzeti emlékezetbe való beépülés tartósságát tekintjük, akkor ezen a téren is a költőké az elsőbbség: Berzsenyi Dániel a római köztársasági erényekhez mérte a magyarság közállapotait,⁶³⁸ Petőfi *Talpra magyarja* nem a nacionalista, hanem a republikánus-patrióta (francia hatású) érület klasszikusa (nem is beszélve a 'jog asztala,' a 'bőség kosara,' a 'szellem napvilága' képeiről); 'a nemzeti dráma,' vagyis a *Bánk bán* politikai üzenete sem egyszerűen a királynégyilkosság (azt a magánsérelem is magyarázza), hanem a jó kormányzás.⁶³⁹ Az a helyzet, hogy az iskolai tananyagok mind a mai napig a legintenzívebben a republikánus érület témáit közvetítik: monarchista művek jóformán nincsenek.⁶⁴⁰

Mindazonáltal erre az érületre karakteres politikai világnézet nem épült, legfőbb retorikai elemek.⁶⁴¹ Épült rá persze politikai kultúra: ezt ellenállásként, többnyire passzív rezisztenciaként ismerjük, amely 1867 után a függetlenségi hagyományként és pozícióként folytatódott, megteremtve egy igen

⁶³⁷ Szemere ásatja el a koronázási ékszereket, s közben föl is próbálta a koronát; Batthyány azt a tanácsot adta neki, hogy a koronát törje össze vagy vesse a Dunába.

⁶³⁸ Takáts József is Berzsenyit emeli ki mint a republikánus „nyelv” autentikus képviselőjét: Politikai beszédmodok a magyar 19. század elején. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1998. 5–6. p.

⁶³⁹ Franz Grillparzer 1828-ban bemutatott verziójában – *Ein treuer Diener seines Herrn* – Bánk bán mint a király megbízottja minden sérelme ellenére sem vesz részt az összeesküvésben. Dacára az ellentétes kimenetelnek, Grillparzer drámájának sem a gondolkodásmentes hűség, hanem a köz szolgálata a voltaképpeni mondanivalója. Más kérdés, hogy a republikánus érületre hogyan és miként épült rá a nacionalista kultúr- és politikai közösség gondolatvilága. Takáts József: Politikai nyelvek a „Nemzeti hagyományokban”. *Holmi*, 2011. 9. A tanulmány Kölcsey mutatja be a republikánus (római) és a nacionalista (görög–német) mintázatot. Szinte bizonyos, hogy a romantika nagy magyar költőinél ezeket mindig keverve találjuk; Berzsenyi talán a fő kivétel.

⁶⁴⁰ Ez a Habsburg-ház uralma előtti időre is igaz: a 'népi király', Mátyás részleges kivételével alig akad a romantika korából maradandó pozitív példa, legfőbb legenda. Arany János balladáiból Károly Róberttől V. Lászlóig csak negatív királyfigurákkal találkozunk; a *Toldi* Lajos király is inkább csak a népi hős történetjének kelléke.

⁶⁴¹ Miru György a szabadságra, a közjóra, a közösségi erényekre, az önmegtartóztatásra vonatkozó gondolatokban, érvekben látja a reformkori republikánizmust. Fölhívja a figyelmet arra, hogy míg a republikánus felfogásban az anyagi gyarapodás, a stílus finomodása inkább negatív előjelet kap, mivel a sztoikus erkölcsöket, a közügyeknek való elkötelezettséget rombolja (Rousseau érve is ez: a tudomány és a civilizáció a szabadság és a szabadságnak való elkötelezettség nélkül csak árt), addig a libertárius és a konzervatív érvelés az erkölcsök jobbulását várja a gyarapodástól. A libertárius a piaci viszonyoktól a szorgalom növekedését (és a lustaság visszaszorulását) reméli, a konzervatív pedig visszarad az 'erényterroirtól'.

erős és tartós 48-as mitológiát (Kossuth és Petőfi képei, az aradi vértanúk arcképcsarnoka ekkor kerülnek föl az alföldi házak tisztaszobáinak falára), de amelytől alapszabán véve idegenek maradtak a republikánizmus doktrinális elemei, leszámítva a választójog kiterjesztésének követelését, amit azonban a szociáldemokrata, a polgári radikális, s a keresztényszociális politikai pártok és mozgalmak amúgy is fölkaroltak. A '48-as emigráció egyes alakjai, első-sorban maga Kossuth, az olasz, francia, majd amerikai kapcsolatrendszeren keresztül közvetítette a republikánus hagyományt, első-sorban ezt is érületi, semmint gondolati-elméleti úton. Itthon a komoly Kossuth-kultuszt többen is igyekeztek kihasználni. De amíg a függetlenségi politikai szervezetek többnyire belefértek a dualizmus parlamentjébe, Nagy György kimondottan republikánus pártja – a maga nemében Magyarországon az első – már nem.⁶⁴²

Az 1946-os köztársasági törvény beteljesíthette az államformaként felfogott republikánizmus követőinek álmait, de valódi politikai jelentősége majdhogynem abban merült ki, hogy a köztársasági törvényre hivatkozva a kommunista kontroll alatt lévő rendőrség megkezdhetette a politikai szabadság felszámolását. A népköztársaság kikiáltása a kommunista diktatúra formális kezdetét jelentette, ezért volt némi szimbolikus jelentősége a köztársaság újbóli kikiáltásának 1989-ben. A diktatúra évei alatt a retorikában és a szimbólumok terében minden korábbi mértéket meghaladt a 48-as mitológia ápolása, amelyet a késői Kádár-rendszerben lassan rehabilitált dualizmus ellenpontozott, de sokkal áttételesebb módon. A rendszerváltás a függetlenség elnyerésével járt együtt, de jellemző módon a republikánizmus ezúttal is az érületek és szimbólumok szintjén jelentkezett.⁶⁴³ az új Magyar Köztársaság hivatalos jelképének, a címernek a milyensége körül támadt ádáz vita. A 'kossuthiánusok' a Korona nélküli verziót preferálták (többnyire az ellenzéki oldalon, bár az MDF mértékadó politikusa, a szintén 'kossuthiánus' Szabad György történész is emellett tört lándzsát), a többség azonban a címeres verziót látta a függetlenség hagyományát jobban kifejező megoldásnak. Kétségkívül különösen hathat egy köztársasági államforma mellett a koronás címer; a diszkrepanciát az 2011-es Alaptörvény úgy oldotta föl, hogy az ország el-

⁶⁴² Nagy György (1879–1923) volt az alapítója az Országos Köztársasági Pártnak, amelyet igen hamar betiltottak; ekkor Országos Kossuth Lajos Párt néven folytatta tevékenységét. A párt politikai sikert nem ért el – ehhez az idő sem volt elég –, de elég gyorsan terjedt. Nagynak megadatott még, hogy 1918. november 6-án ő olvashassa föl az Országgyűlésben a köztársaság kikiáltásáról szóló nyilatkozatot. Horváth András: A „Magyar Köztársaság” és Nagy György republikánus mozgalma. *Tiszatáj*, 1991. 10. 57–69. p.

⁶⁴³ A teljesség kedvéért megemlíteném, hogy a demokratikus ellenzéken belül létezett egy Republikánus Kör, de az elnevezés legfőbb szimbolikus politikai, semmint világnézeti gesztust képviselt.

nevezéséből kivette a köztársaság szót, azt az ország államformájaként definiálta, így a Szent Korona a 'mélyebb' nemzeti létezés kifejezőjévé válhatott.

Mindebből azt a tanulságot vonhatjuk le, hogy az eredetileg valóban a szabadság, a nemzeti függetlenség és a szekuláris-parlamentáris állam eszméi összekapcsolásának francia mintáját is követő 1848-as forradalom tartós republikánus érzületet teremtett. Csakhogy a magyar közgondolkodás etnista-nacionalista elfordulása ezt jelentős mértékben fölülírta; történelmünk későbbi, de gyakorlatilag mindig kétértelmű forradalmi pillanatai (s a forradalmak, ahogy írtuk, általában kedveznek a politikailag aktivista republikanizmusnak) ennek az érzületnek képtelenek voltak politikai tartalmat adni, nem is beszélve a filozófiailag igényesebb világnézeti megalapozásról. Az 1905-ös félforradalmi pillanatban a függetlenségi ellenzék elvesztette hitelét; az 1918-as köztársaság belebukott a diktatúrába, majd Trianonba; az 1946-os köztársaság belebukott a kommunista diktatúrába – nem csoda, hogy az érületi hagyomány mélysége és tartóssága ellenére a pusztá államformaváltásként érzékelt republikanizmus értelme gyakorlatilag hiányzik.⁶⁴⁴

Ezen a ponton azonban szükséges egy pillanatra elszakadni a szűkebb értelemben vett magyarországi politikai gondolkodástól. A kétezres évektől ugyanis megfigyelhető, hogy a kisebbségi magyar politikai gondolkodók körében – elsősorban Kolozsvárott és Újvidéken – a republikanizmus iránt megélnéült az érdeklődés. Az ismert és általunk is idézett angolszász republikánus szerzőket (és az olasz Maurizio Viroli) mélyebben tárgyalják és idézik, illetve törekvések tapasztalhatók a kisebbségi lét, és az autonómia problémájának republikánus ihletésű megoldására is, részben a liberális jogvédelem stratégiájának és gondolkodási kereteinek elégtelenségét belátva.⁶⁴⁵

⁶⁴⁴ Ez volt a diagnózisa Kende Péternek: A respublica a magyar történelmi tudatban. *Beszélő*, 1997. 2. 28–34. p. További tájékozódáshoz: Pölöskei Ferenc: *A köztársasági eszme története Magyarországon*. Budapest, 1994, Cégér; továbbá a *Múltunk* című folyóirat 2005. 2. számának tanulmányait is ajánlhatjuk.

⁶⁴⁵ Demeter M. Attila írásait idéztük már, lásd még tőle: *Republikanizmus, nacionalizmus, nemzeti kisebbségek*. Kolozsvár, 2005, Pro Philosophia. Az emberi jogok liberális 'utópiáját' bírálja republikánus nézőpontból, elsősorban H. Arendt felfogását osztva: *Korunk politikai filozófiája*. Kolozsvár, 2018, Egyetemi Műhely Kiadó, különösen: 47–80. p. Ferencz Enikő: *Kisebbségi jogok liberális elmélete – egy republikánus kiegészítés*. Magyar kisebbség. *Nemzetpolitikai Szemle*, 2006. 1–2. 332–344. p.

A doktrinális republikanizmus

A rendszerváltás utáni magyar politikai gondolkodásban három jelentős elméleti csomópontot tudunk azonosítani a republikánus felfogás recepcióját és a rá való reflexiót illetően. Az egyikben közvetlenül is a republikanizmus volt a tárgy. A rendszerváltás utáni válságidőszak, különösen az SZDSZ kezdődő hanyatlása kapcsán a tágan értelmezett liberális közösségen belül merült föl az a lehetőség, hogy az egyrészt politikailag elhasználdó, másrészt doktrinernek, dogmatikusnak, a magyar kontextussal és az átalakulás kárvallottjaival kapcsolatban érzéketlennek látszó liberalizmust republikánus irányba kellene vagy lehetne „kiigazítani.”⁶⁴⁶ A liberalizmusfejezetben már érintettük Kende Péter munkásságát, aki a francia republikánus hagyományra támaszkodva következetesen bírálta a magyar liberális közgondolkodást. A republikánus 'kiigazítás' egyrészt demokratikusabbá tenné a liberalizmust, mivel az emberi jogi nyelvezet és jogvédelmi észjárás mellé, vagy még inkább elé a politikai intézmények, de főként a politikai közösség szempontjait tenné. Ehhez hozzátartozik többek között a 'piaci liberalizmus' (lényegében a libertarizmus) doktrínáival való szakítás, amely – megítélése szerint – a magyar liberalizmust túlzottan is jellemzi. Végül egy közösségi (politikai) étosz, egyfajta politikai minimumkonszenzust is kívánatosnak tart, a bal- és jobboldali székértáborok centrifugális mozgásával szemben. Kis János ellenvéleményében fenntartja, hogy a republikánus honpolgári erény túlzottan nagy terhet ró a polgárookra, amennyiben autonómiájukat korlátozza; ha pedig nem teszi, akkor merő propaganda vagy retorika marad, aminek természetesen semmi értelme.⁶⁴⁷

A másik csomópontot Hannah Arendt republikanizmusában találhatjuk meg. Ismert, hogy Arendt *A totalitarizmus gyökerei* című munkájához az 1956-os magyar forradalomról írt rövid elemzést illesztett, s a könyv újabb kiadásai ezt a függelékét mindig tartalmazzák. A forradalom erkölcsi igazságának elismerésén túl Arendt politikaelméleti meggyőződése szempontjából tartotta fontosnak ezt a kiegészítést. Felfogásában a forradalom nem a felforgatás valamiféle ünnepe, vagy a radikális egyenlőség, a szociális követelések miatt fontos esemény és politikai jelenség, hanem a politikai cselek-

⁶⁴⁶ Kende Péter: A liberális szemlélet republikánus kiigazítása. *Világosság*, 1996. 2. Lásd még Kende Péter: *A köztársaság törekény rendje*. Budapest, 2000, Osiris. Alapjában véve egyetértve vele, Tamás Gáspár Miklós: Közhaza és republikánus hit. *Magyar Hírlap*, 1996. január 27. Elek István: A kulturális nemzet és a republikánus közösség. *Magyar Nemzet*, 1997. június 7.

⁶⁴⁷ Kis János: Közös és honpolgári erény. A magyar republikánusok javaslata a liberalizmus kiigazítására. *Világosság*, 1998. 2. 36–53. p. (Újraközölve: *Alkotmányos demokrácia. Három tanulmány*.)

vés lényegének megnyilvánulását látja benne: egy valódi forradalomban az emberek a maguk kezébe veszik a közügyeket, megteremtik a szabályokat és intézményeket, mégpedig alulról fölfelé építkezve, létrehozzák az önkormányzás testületeit, s kiépítik a koordinációs mechanizmusokat. A politikai cselekvés a forradalom 'után' sem szűnik meg a nyitottság alapcselekvésének lenni: a kormányzás során persze folyton célokat tűznek ki, de azokat újra és újra visszavonják, fölülvizsgálják, elvetik, azaz a politika voltaképpen 'céltalan,' de éppen ettől radikálisan szabad cselekvés. Arendt tisztában volt azzal, hogy a forradalmi cselekvésben van valami megismételhetetlen, helyesebben meg nem ismétlődő, mert a valóban abszolút szabadság a kötetlenség, anarchia és káosz, erőszak és szenvedés; de a cselekvést korlátozó politikai autoritás csak a szabad cselekvés valamilyen intézményesítése, önként (szabadon) elfogadott korlátja lehet: erre szerinte a legjobb példa a római állam, utóbb pedig az amerikai forradalomban született alkotmányos rend.⁶⁴⁸

Az 1989-es magyar rendszerváltó tárgyalások nem éppen ennek a logikáját követték (hanem, ahogy írtuk, inkább a libertariánus felfogásban népszerű, racionális, önérdékkövető alkotmánykonstruálás modelljét). A spontaneitás elfojtása, a civil részvétel korlátozása a pártok szempontjainak megfelelően az arendti politikafelfogás felől nézve a későbbi kudarc egyik fő magyarázó érve. Hiába jöttek létre a szükséges korlátozó intézmények (elsősorban Alkotmánybíróság), a szabad alkotás és elfogadás aktusai híján ezek megmaradtak az elit eszközeinek.

Arendt nagyon sokszínű életművének mindez természetesen csak kis szelete, illetve gondolatvilágának csak egyik – persze kiemelten fontos – tézise. A magyar politikai gondolkodásban is érzékelhető Arendt hatása.⁶⁴⁹ A kisebbségi kérdés lehetséges republikánus megoldásánál már idéztük Demeter M. Attilát. A demokratikus ellenzék 'öregjei,' egyúttal a Lukács-iskola harmadik generációjának körében Bence György írásain érzékelhető Arendt hatása: egyik tanulmányában Arendt és Rawls filozófiájának összehasonlítására vállalkozik, és pedig mindkettejük Kant-értelmezése mentén.⁶⁵⁰ Bence később

egyre nagyobb érdeklődéssel fordult a 'politikum' kérdése felé, amely, ahogy láttuk, Arendt számára is a kérdések kérdése volt. Tisztában volt azzal, hogy Carl Schmitt és Hannah Arendt ellentétes pólust képvisel, de mindkettejükben elfogadta, hogy a politikát komolyabban veszik, mint akár a liberális, akár a konzervatív felfogás: Bence kritikusan olvassa Arendtet, de az 'új kezdet' politikumának mégiscsak Arendt az igazi szerzője.⁶⁵¹

A harmadik csomópont ismét közvetlenül kapcsolódik a kortárs angolszász republikánus gondolkodáshoz, azon belül pedig a jogi és a politikai konstitucionalizmus megkülönböztetéséhez. Leegyszerűsítve az eredeti különbségtétel John Griffith 'politikai alkotmány'-fogalmából indul ki, lényegében a brit és az amerikai alkotmányosság közötti, jól ismert különbségeket értelmezi. Az amerikai alkotmányosságban nincs olyan egyértelmű szuverenitáshordozó, mint a brit tradícióban, ahol a parlamenté, helyesebben a parlamentben helyet foglaló uralkodó a szuverenitás, míg az Egyesült Államokban a szuverenitás hordozója megosztott. Az amerikai politikai gyakorlatban azonban kialakult a Legfelsőbb Bíróság egyfajta alkotmánybíráskodói szerepköre, amely főleg az alapjogok védelme, értelmezése, bővítése kapcsán liberális oldalról nagy figyelmet és támogatást kapott. Ez a 'jogi,' vagy talán inkább 'jogászi' konstitucionalizmus a bírálók szemében voltaképpen elorozza, bitorolja a népi kontrollt és szuverenitást, amelyet a törvényhozás testesít meg: a republikanizmus felfogásában mindenképpen. A már idézett R. Bellamy vehemensen támadja a bírói szupremáciát; ahogy láttuk, ennek a frontnak Magyarországon Pokol Béla a legismertebb képviselője, noha bírálata mögött nem az angolszász republikanizmus, hanem részben (és inkább kiindulópontként) a francia és német kritikai szociológia elitkritikája, valamint a neomarxista struktúrákritika (globális elitek uralma) húzódik meg. Mindenesetre a 2011-es Alaptörvény elfogadása, majd az Alkotmánybíróság személyi átalakulása és a jogkörének átalakítása következtében Magyarországon radikálisan új helyzet állt elő: a korábbi aktivista és 'jogias' alkotmánybíráskodás helyébe a törvényhozói akaratot messzemenően figyelembe vevő AB-ítélkezés lépett.

Ezt a fordulatot a politikaéletben valóban értelmezték úgy, mint a politikai konstitucionalizmus bevonulását a magyar valóságba, bár nem kimondottan a republikanizmus megjelenéseként.⁶⁵² A bírálók ezzel szemben vagy

⁶⁴⁸ Ehhez magyarul lásd Kovács Gábor: Hannah Arendt két modernitása. In *Fogódzó nélkül. Hannah Arendt Olvasókönyv*. Pozsony, 2008, Kalligram, 319–336. p. A kötet Arendt kisebb írásain kívül számos rövid tanulmányt, esszét tartalmaz magyar szerzőktől.

⁶⁴⁹ Arendt más jellegű műveinek recepcióját nem feladatunk ismertetni, de följegyezzük, hogy számos értő elemzéshez fordulhat az érdeklődő. Monografikus igénytel foglalkozik vele Balogh László Levente: *Hannah Arendt a szabadságról avagy a politikai cselekvés elmélete és története*. Doktori értekezés. Debrecen, 2004; Olay Csaba: *Hannah Arendt politikai egzisztencializmusa*. Budapest, 2008, L'Harmattan.

⁶⁵⁰ A politikai filozófia két gyökere Kantnál. In *Válogatott politikai-filozófiai tanulmányok 1990–2006*. Budapest, 2007, L'Harmattan, 37–48. p.

⁶⁵¹ A politikum sajátossága. Uo.: 13–25. p. Bence tétovázó-tapogatózó, székszisbe hajló gondolkodásához: Kovács András: A filozófus félelme az erdőszélen. In Bodnár M. István – Borbély Gábor – Pogonyi Szabolcs szerk.: *A politikum filozófiája. Bence György-émlékkönyv*. Budapest, 2010, Gondolat, 193–244. p.

⁶⁵² Pócsa Kálmán: Alkotmányozás Magyarországon és az Egyesült Királyságban. *Kommentár*, 2012. 5. 35–50. p. Antal Attila: Politikai és jogi alkotmányosság Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, 2013. 3. 48–70. p.

arra mutatnak rá, hogy a republikánus bírálát túllő a célon, mert a republikánus észrevételek és kifogások alapján a liberalizmus módosítható (erre a liberalizmusról szóló fejezetben Győrfi Tamás megközelítését – gyenge alkotmánybíráskodás – hoztuk példának), vagy pedig arra, hogy a magyar kontextusban politikai konstitucionalizmusnak nevezett nézet valójában nem teljesíti a republikanizmus egyéb eszményeit: főként a szabad vitát, az egyén méltóságának és szabad véleménynyilvánításának jogát, a kisebbség hatalmi pozícióinak védelmét.⁶⁵³

KÖZÖSSÉGEKVÉSÉ

Források: Rawls-kritika és arisztotelészi éréntan

Az angol nevének átírásaként kommunitarizmusként is ismert politikai filozófiai irányzat magját az elnevezéséből is könnyű megfejteni: az egyénközponturnak tekintett liberalizmussal szemben a közösséget, illetve antropológiájában az egyén közösségi meghatározottságát emeli ki. Nincsen azonban elkötelezve valamilyen kitüntetett közösség vagy közösségek iránt, tehát a konzervatív felfogással ellentétben nem tartja magukat a hagyományokat, intézményeket, strukturált közösségeket (például egyházakat, nemzetekeket, társadalmi osztályokat, privilégiumokat) önértéknek, vagy kiváltképpen megőrzendő értékeknek, természetes közösségeknek.⁶⁵⁴

A kommunitarizmus mint politikai ideológia két fő forrásból táplálkozik. A John Rawls igazságosságelmélete nyomán kibontakozott vitában többen a rawlsi individuumkonceptiót bírálták, mondván, hogy a filozófus gondolatmenete irreális föltevésekből indul ki (Michael Sandel híres meghatározása szerint 'tehermentes én'-t képzel el; míg Charles Taylor ugyanezt 'pontoszerű én'-nek kereszteli el). Természetesen el tudunk vonatkoztatni saját, nagyon is empirikus énkünkől, de ehhez igen elvont filozófiai, azaz a politikai bizonyítás

⁶⁵³ Kovács Ágnes: Fényevők? A hazai alkotmányelmélet esete a politikai konstitucionalizmussal. *Fundamentum*, 2015. 2–3. 19–40. p.

⁶⁵⁴ A kommunitárius-konzervatív felfogás különbségét jól meg lehet érteni Amitai Etzioni és Roger Scruton magyarul is olvasható vitájából: Scruton: Kommunitárius álmok; Etzioni: Igen, közösség. De kié?; Scruton: Válasz. *Századvég*, 2005. 1. 149–162., 163–170., 171–178. p. A konzervatizmusról szóló fejezetben már említettük, hogy a civil társadalom eredetileg valóban érthető volt egy konzervatív értelmezésben (állammal, kormányzattal szembeni, de viszonylag politikamentes világ); ma azonban inkább baloldalon népszerű fogalom, s erősen átpolitizálódott: Scruton is ennek jegyében kifogásolja a közösségiség gondolatának hasonló (tehát politikailag élesített) baloldali használatát.

szempontjából meglehetősen irreleváns (kevesek számára belátható) eszközre van szükség. Bármilyen 'ideális' politikai közösségben gondolkozunk is, az nem lehet ebben a steril értelemben liberális. Az empirikus 'én' pedig sokféle közösséghez kötődik, ezek mintegy meg is jelennek benne. Az igazságosság mércéi közösségről közösségre változnak, így hiábavalóság egyetlen vagy véges számú (Rawlsnál kettő) igazságosságelv megkonstruálásával próbálkozni.⁶⁵⁵

Bár nem közvetlenül Rawlsra reflektálva, hanem az általa is képviselt kantitikaival szembeni – amúgy a filozófiatörténetben többször előadott – érzésekre és kifogásokra építve lett a nyolcvanas években népszerű az úgynevezett éréntika, főként arisztotelészi, kisebb mértékben tomista alapokon, amely a kantianus deontológiát és a hasznosságelvűséget vagy következményetikát egyaránt fogyatékosnak tartja. Az erkölcsi haladás és tökéletesedés – már amennyiben ez célként kitűzhető – nem a szabálykövetés, nem a merő jóakarát és/vagy köteleességtudat, de nem is a magán- vagy közjó követésének jegyében zajlik, hanem jellemünk többé-kevésbé tudatos alakításán. A jellem formálásában természetesen szerepe van az erkölcsi elveknek is, de még több azoknak az értékeknek, szellemi-lelki javaknak, amely megszerzése a tulajdonképpen célunk: szeretnénk bátrak, köteleességtudóak, szorgalmasak, humorosak, kedvesek stb. lenni (illetve az ezekkel ellentétes tulajdonságoktól megszabadulni, vagy azokat visszanyesni). Ennek az irányzatnak a legnagyobb hatású képviselője kétségtelenül Alasdair MacIntyre, akinek felfogását a jelen könyv módszertanában is kiaknázzuk: a politikai ideológiákat a maguk társadalmi kontextusában igyekszünk bemutatni; de támaszkodunk MacIntyre mélyebb belátására is, vagyis, hogy a filozófia az igazság kutatása, az igazság pedig nem oldható föl maradéktalanul valamilyen esetleges kontextusban. Arisztotelész azért kiemelten fontos, mert bár mind etikájában, mind pedig politikai fő művében szakít azzal a platóni gondolattal, hogy az etikai és a politikai igazság egyetlen egyéni és közösségi valóságban valósítható meg csupán, ragaszkodik ahhoz, hogy maga a 'jó', az 'igaz', a 'derék' nem relatív minőségek. Következésképpen az egyének és a közösségek ezek megvalósításához, eléréséhez hol közelebb, hol tőlük távolabb kerülhetnek. Nem minden jellem vagy társadalmi berendezkedés azonos értékű, és pedig nemcsak önmagához, hanem másokhoz képest sem. Valóban nem dönthető el a priori, hogy Spárta vagy Athén, az Egyesült Államok vagy Japán-e a maga-

⁶⁵⁵ Hasonló bírálát más liberális szerzővel szemben is megfogalmazható. Lásd Hegyi Szabolcs: Ronald Dworkin politikai filozófiája és ennek közösségelvű kritikái. *Jogelméleti Szemle*, 2001. 4. (<http://jesz.ajk.elte.hu/hegyi8.html>). A szerző kitér a republikánusok ellenvetéseire is, de főként A. Etzioni, M. Sandel és Ch. Taylor kritikáját mutatja be.

sabb rendű politikai közösség, de az értékek mindenütt ugyanazok, így egyrészt értelmes kérdés, hogy a mai spártaiak vannak-e olyan jó hazafiak, mint az egykori háromszázak; másrészt az is értelmes kérdés, hogy Leonidasz 'csak' önfeláldozó volt-e, vagy legalább olyan jó hadvezér is, mint mondjuk az athéni Themisztoklész (azaz önfeláldozása stratégiaileg is helyes döntés volt-e).

Ha tehát a kommunitarizmus mélyebb gyökereit kezdenénk keresni, akkor visszamehetnénk Platónig és Arisztotelészig (ahogy a liberalizmus kapcsán Locke-ig, Hobbesig). Ha a modern ideológiák idejét nézzük, akkor a romantikában fölfedezett – a felvilágosodással szemben fölvállalt – középkor utáni nosztalgiát is előzménynek tekinthetjük. Továbbá amerikai kontextusban a déli, 'tradicionális' életformának az idealizálását (ezt a népi gondolkodásról szóló fejezetben is említjük majd), francia összefüggésben a 19. század végétől megerősödő jobboldali hagyományt (a romlatlan vidék gondolata), illetve és különösen a német Gemeinschaft-Gesellschaft (közösség-társadalom) ellentétpárt, amely jelentős karriert futott be a szociológiában éppúgy, mint a különböző jobboldali politikaelméleti irányzatokban (éppen általánossága és sokcélú fölhasználhatósága miatt nem érdemes kitérni a kommunitarizmushoz kötni). A 'kommunizmus' eleve a közösség szóból ered, nem meglepő tehát, ha a közösségelvűség a baloldali gondolkodáshoz is köthetőnek bizonyul, csak itt természetesen nem a falusi-vidéki hagyományos életformák, hanem kifejezetten a városi, a szervezett munkásmozgalom, utóbb a '68-as 'társadalmi lázadás' hagyományai a fontosak. Olyannyira, hogy a fentebb említett két forrás (Rawls-kritika, arisztotelészi gondolkodás) legfontosabb képviselői eredetileg – az ötvenes-hatvanas években – maguk is a baloldalon szerepeltek, illetve onnan indultak.⁶⁵⁶

A közösségelvűség magyar recepciója: bal- és jobboldal felől

A közösségelvű politikai világnézeti irányzathoz tartozó amerikai szerzők magyarországi ismertsége jobbára a politikai filozófiai diskurzusok résztvevőire korlátozódik. Pártprogramokban, politikai beszédekben nincs komoly nyoma, ámbar a 2011-es Alaptörvény retorikája, a közösségi értékek emlegetése, a liberális individualizmustól való részleges elfordulás (jogok mellett kötelességek is) akár a közösségelvűség valamilyen mértékű befolyására is utalhat.

⁶⁵⁶ A közösségelvűség történetéről jó áttekintést ad Horkay Hörcher Ferenc bevezetése az alábbi kötethez, amelyben a fontosabb szerzők egy-egy írása is szerepel: *Közösségelvű politikai filozófiák*. Budapest, 2002, Századvég, 5–40. p.

Talán amiatt, hogy a komunitárius irányzat egyik fő forrása, ahogy írtuk, a rawlsi liberális felfogás bírálata,⁶⁵⁷ a magyar liberális eszmekör képviselői elég nagy figyelmet fordítottak főleg Michael Sandel és Charles Taylor kritikájára.⁶⁵⁸ Győrfi Tamást elsősorban a kommunitarizmus mint a nemzeti vagy politikai közösségre vonatkozó alternatív koncepció érdekli. Álláspontja szerint a nemzeti szinten értelmezett közösségelvűség nem meggyőző, mivel az egyének sokféle közösségei és identitásai eredőjeként nem állítható elő. Másként: a komunitárius kritikával szemben a liberalizmus nem társadalomelmélet (amely atomizált, önérdekkövető, csak a jogaival törődő egyéneket képzel el),⁶⁵⁹ hanem politikaelmélet vagy politikai filozófiai megoldás az eltérő felfogással bíró, s – miért ne – eltérő közösségi identitásokkal meghatározott egyének együttélésére. Győrfi nem zárja ki, hogy a liberális politikai közösségnek valamilyen karaktere, éppenséggel nemzeti karaktere legyen, ezt liberális nacionalizmusnak nevezi (Kis János nyomán). Ez a 'karakter' nem semleges (nem üres, elvont, filozófiai), de nem is vitatott, illetve konfliktusos értékek megjelenítője.⁶⁶⁰

Hasonló álláspontot képvisel Pogonyi Szabolcs, aki Charles Taylor liberalizmus- (konkrétan Rawls-)kritikáját elemzi.⁶⁶¹ Értékelése szerint egyrészt Rawls maga is módosított korábbi felfogásán, másrészt azonban annak lényege a politikai egyetértés, nem pedig valamilyen szubsztantív közösségi egység. Ugyanakkor azt is állítja, hogy mára a szekuláris liberalizmus de facto képes integrálni nagyon sokféle világnézetű polgárt, így voltaképpen mégis képes erkölcsi közösségként is funkcionálni. Más szóval ez a liberalizmus tökéletesen teljesíti a közösségelvű világnézet elvárásait is, így annak létjogosultsága – filozófiai értelemben – legalábbis kétséges. Némileg hasonló felfogást képvisel Tallár Ferenc is, aki a liberalizmus és a közösségelvűség össze-

⁶⁵⁷ Ezt egyetértőleg képviseli Tallár Ferenc: *Kommunitarizmus és liberalizmus*. In uő: ... és... *Struktúra és kommunitas*. Budapest, 2006, L'Harmattan, 13–28. p. Boros János szerint Tallár félreérti Rawlst; ugyanakkor a kritika legalább annyira Boros Rawls-értelmezése (mégpedig republikánus nézőpontból), mint Tallár bírálata. Lásd *Liberalizmus és kommunitarizmus*. Az igazság és ész-szerűség védelmében. *Budapesti Könyvszemle*, 2008. 1. 14–21. p.

⁶⁵⁸ Sandel, Michael: *Mi igazságos... és mi nem?* Budapest, 2012, Corvina. Ismertető elemzés: Pap Milán: A közjó nyomában. Michael Sandel politikai filozófiája. *Századvég*, 51. 112–140. p.; Pap Milán: A közjó lehetséges formái. *Politikatudományi Szemle*, 2014. 3. 136–143. p.

⁶⁵⁹ Nagyjából ezt a társadalomelméletként értett liberalizmust bírálta, egyúttal a közösségelvű felfogást ajánlva helyette Andorka Rudolf szociológus: *Önérdék vagy erkölcs? I–II*. *Magyar Szemle*, 1996. 4–5. 341–348., 453–463. p.

⁶⁶⁰ Győrfi Tamás: A kommunitarizmus alkotmányelmélete. *Fundamentum*, 2004. 1. 5–22. p.

⁶⁶¹ *Közösségelvűség és politikai liberalizmus*. Charles Taylor liberalizmuskritikája. Budapest, 2012, L'Harmattan.

egyeztethetőségét vagy kiegészítő viszonyát állítja. Inkább filozófiatörténeti fejtegetéssel igyekszik igazolni, hogy Kant részben valóban elmarasztalható egy formalista (gyakorlatban nehezen alkalmazható, időnként kontraintuitív) etika hibájában, de – különösen Hume és Hegel érvei figyelembevételével – Kant mégiscsak elfogadható egy *modern* morális közösség *nyelvének* megteremtőjeként.⁶⁶²

Az arisztotelészi etika megújításának hatását a magyar nyelvű politikai filozófiai irodalomban két, eltérő politikai világnézetet képviselő szerzőn tudjuk bemutatni. Egyikük sem azonosul a komunitárius felfogással, de ennek érvanyagát hasznosítja. Eredetileg angol nyelven jelent meg Heller Ágnes könyve, amelynek centrumában, legalábbis formálisan, az igazságosság problémája áll.⁶⁶³ A szerző meggyőződése, hogy az egyén igazságérzete vagy inkább –érzéke fontosabb, mint a formális elvek. Az igazságosságon túl lenni végső soron éppen azt jelenti, hogy a racionális érvelés által belátható és föllátható szabályok nem merítik ki az igazságosság jelentését, s főként nem képesek az erkölcsileg helyeselhető élet teljességét megragadni. A lelkiismeret, a belátás (phronesis) képessége, az erények szükségesei a jó élet megéléséhez. Ez persze egyéni cél, nem politikai ideál. De a 'polgárerény' (Arisztotelész fogalma), vagy a teljes értékű igazságosságserény mégis valamilyen közösségi eszmény, amelyben a pártatlanság mint radikális türelem, az érvelés erénye, az igazság tekintélyének elfogadása, s a phronesis (normaalalmazás erénye) integrálódik, s így erős közös morális alapot teremthet. Sőt, Heller ezen túllépve a becsületesség és a szeretet etikáját is tárgyalja, ezzel haladja meg az igazságosságot, de – legalábbis szándéka szerint – valamilyen közösségi etika keretei belül marad. Összességében a könyv tulajdonképpen megfelel egy robusztus liberális eszménynek (lásd az előző bekezdést), magán viseli a Habermas-féle kommunikatív etika jegyeit, kiindulópontja lehet egy republikánus étosznak is, miközben az igazságosság értelmezésének az erényetika felé való kinyitásával a közösségelvűség gondolatait, de legalábbis nyelvét használja, s egyes témáira is reflektál.

Jóval tudatosabban nyúl ehhez az irányzathoz Horkay Hörcher Ferenc, több tanulmányában is. Ő sem azonosul vele, de saját, lényegét illetően konzervatív világnézetét erősen befolyásolta egyrészt az arisztotelészi hagyomány, amely a komunitárius szerzők számára is kitüntetetten fontos, más-

részt Alasdair MacIntyre eszmetörténeti és praktikus filozófiai gondolkodása. MacIntyre saját gondolkodói útja a marxizmustól a tomizmusig vezet, s ezen belül Arisztotelész mint 'a filozófiai út hagyományának és igazságának képviselője bír különös jelentőséggel. Arisztotelész politikai gondolkodásának alapját a komunitárius felfogásban az erényetika adja. Az erények kapcsán vigyázni kell arra, hogy azokat ne individuális javakként gondoljuk el: az erények többsége csak másokkal együtt folytatott, elismert társadalmi gyakorlatokban ismerhető meg, gyakorolható, s végül ezekben látható be belső céljuk és jóságuk. A legmagasabb rendű erények egyike a barátság. Ez értelemszerűen eleve két embert föltételez. A politikai gondolkodás számára kérdés, hogy a barátságra építve milyen tágabb, de a személyességtől még nem megfosztott társadalmi szervezetek képzelhetők el, s hogy ezek összeilleszthetők-e valamilyen politikai közösséggé; vagy ez még (vagy a modernségben végleg) valamilyen utópia birodalmába tartozik-e.⁶⁶⁴

Ökológia

A közösségelvűség egyik válfajának is tekinthető az ökológiai kommunitarizmus, amely talán a legközelebb került – fő teoretikusának, Lányi Andrásnak a törekvései nyomán – ahhoz, hogy politika ideológiaként is azonosítható legyen. Lányi szerint az ökológia politikai filozófiaként egy négy elemből álló ideológiai mátrix egyike. A konzervativizmus erős államot és erős közösséget kíván, a liberalizmus gyenge államot és független egyéneket, a szocializmus erős államot és független egyéneket; az ökológia gyenge államot, de erős közösséget képzel el. Itt nem a baloldal némileg valóban megfoghatatlan közösségként elképzelt teljes társadalmára kell gondolni, hanem a már tárgyalt kisközösségek, s főként lokális közösségek hálózatára. Konszenzusos eljárások, döntések, kölcsönös segítségnyújtás, önszerveződés, egyéni – de közösséghez kötött – teljesítmények: nagyjából ezek az értékek adják az ökológia pilléreit. MacIntyre és Polányi Károly egyformán fontosak. Az amúgy markánsan baloldali Polányi a kapitalizmusbírálatával (amelyben a nem piaci gazdasági tranzakciók lehetőségét és hagyományait is bemutatja), a katolikus tradícióelvű (bár fiatal korában marxista) MacIntyre pedig a hagyományelvűséggel⁶⁶⁵ válik Lányi felfogásá-

⁶⁶² A szabadság és az európai tradíció. Budapest, 1999, Atlantisz. Részben hasonló Boda Zsolt álláspontja is: a komunitárius felfogás elsősorban az egyén történetét segít megérteni, elhelyezni a közösség történetében, s így nyújt számára – főleg a nyelv segítségével értelmezhető – kapcsolódási pontokat. A komunitárius elmélet: identitás, kultúra, értelmezés. In Szabó Márton szerk.: *Beszélő politika*. Budapest, 2000, Jószyöveg, 138–161. p.

⁶⁶³ Az igazságosságon túl. Budapest, 1990, Gondolat.

⁶⁶⁴ Horkay Hörcher Ferenc: *Konzervativizmus, természetjog, rendszerváltás*. Budapest, 2008, L'Harmattan, különösen: 211–282. p.

⁶⁶⁵ Bár láttuk, hogy MacIntyre-nél a hagyomány inkább filozófiai terminus technicus, nem politikai fogalom. Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy akár joggal, akár nem, valóban be szokták sorolni a komunitárius felfogás atyjai közé.

nak fő forrásaivá. Lányi hangsúlyozza, hogy az ökológia igen erős baloldali gyökerekkel is rendelkezik, de fenntartja, hogy mint más ideológiák is, minden további nélkül kapcsolódhat más eszmei hagyományokhoz anélkül, hogy besorolható volna bármelyik ismert kategóriába.⁶⁶⁶

Az ökológiai szemlélet – leánykori nevén ‘környezetvédelem’ – a magyar rendszerváltás óta jelen lévő eszmeáramlat, de legalábbis markáns közösségi pozíció. A létező szocializmusok többnyire a tudomány és a tudományosság abszolút értékét elfogadva igen jelentős mértékben módosítottak a környezeten (ennek még mélyebbre nyúló gyökerei a fausti ihletésű titáni természetalakítás hatalmas magyarországi változata, a folyószabályozás; mi több, még a kommunista hatalom számára is különös vonzerőt jelentett a ‘lecsapolás,’ a ‘művelhetővé tétel’ mítosza). Az abszurd gigantomania inkább szovjet és román előjog maradt, a magyar rendszer megelégedett a ‘vas és acél ország’ ambícióból eredő bányászati létesítmények, erőművek, vasművek fölépítésével. A csernobili katasztrófa kijózanító hatására a rendszer is korrekcióba fogott, s önmagához képest visszafogottan viszonyult a környezetvédelem első szervezkedéseéhez. Ezek a rendszerváltás hajnalán már mozgalommá váltak (Duna-mozgalom: a bős–nagygyarosi erőmű ellen tiltakozók szerveződése). Ma a klímapolitika globális üggyé lett, egyúttal pedig inkább baloldali platformmá látszik alakulni. Magyarországon a Lehet Más a Politika részleges és időszakos kivételével az ökológiai eszmeiség nem volt sikeres pártpolitikai értelemben, s éppen az LMP tudatosan vállalt középutassága miatt ez a baloldalosodás nem következett be. Ugyanakkor aligha lehet kétséges, hogy a környezetre való tudatos figyelés társadalmilag releváns jelenség, számtalan konkrét dimenzióban érzékelhető (állatvédelem, hulladékfeldolgozás, környezetpolitika, tankönyvek, tudományos legitimitás; egy ideig országgyűlési biztosi tisztség és hivatal, sőt, rövid időre még a jövő nemzedékek biztosa tisztség is létezett). A társadalmi támogatottság meglehetősen erős; a környezet tisztasága és épsége nagyon sok településen valódi közösségformáló erő és téma. Ha tehát van a közösségelvű felfogásnak társadalmilag tényleg erősen beágyazott, s a rendszerváltás óta eltelt időben már érzékelhető hagyományokat, társadalmi mintákat is felmutatni képes változata, akkor ez a szemlélet az.

Ami pedig az eszmei önreflexiót illeti: az 1987 óta működő *Liget* folyóirat és műhely (ligetmuhely.com) igyekszik a lehető legszélesebb perspektívából képviselni az ökológiai gondolkodást (de nem kizárólagosan azt). Domináns benne a kultúra, a kultúrához kötődő szöveganyag: ez a szemlélet – legalábbis a magyar ökológiai hagyományt – mélyen rokonítja a népi ideológia önfelfogásával is. A politikai gondolkodás számára könnyebben értelmezhető szövegek jellemzően igyekeznek az aktuális ügyekben kerülni az éppen uralkodó politikai diskurzus polarításait: például a migráció apokaliptikus víziói (akár hanyatlás, akár üdvösség) között utat keresve valamilyen kulturális konszenzus lehetőségét fölvetni.

⁶⁶⁶ Az ökológia, mint politikai filozófia. *Politikatudományi Szemle*, 2012. 1. 105–130. p.

KERESZTÉNYSÉG

IDEOLOGIA HELYETT TÁMPONT

Könyvünk tematikájába csak részben illik bele a kereszténység eszmerendszere. Szemben a többi bemutatott eszmei hagyománnyal, a keresztény politikai gondolkodás hazai története is több mint ezer esztendővel nyúlik vissza. Még fontosabb, hogy a kereszténység vallás, nem ideológia. Épp ezért nem egy konkrét társadalmi helyzetben való eligazodásra szolgál, iránymutatása, gondolatai túlmutatnak mind megjelenése pillanatán, mind az azt követő korokon. Emellett számtalan társadalmi gyakorlatra, a közösség életmódjára, identitására és hagyományára is nagy hatást gyakorol (gondoljunk csak az ünnepnapokra, a magyar szentek kultuszára). További problémát jelent, hogy a kereszténység, hasonlóan egyes keleti vallásokhoz, alapvetően az egyénre, az ő belső világára helyezi a hangsúlyt, tanításai központi eleme nem a közösség megszervezése.

Politikai hatását nem igazán lehet alulbecsülni, mivel már elterjedése során kilépett a templomok falai közül, és az állam és társadalom egyik fő rendezőjévé vált. A politikai gondolkodásban betöltött szerepe egy idő után nemcsak hogy kilépett az egyházi keretek közül, hanem akár teljesen szekularizált formában is fennmaradhatott. Ugyanakkor a kimondottan keresztény alapon álló politikai gondolkodók tevékenysége mind a mai napig nem szűnt meg.

Az egyszerre eszmerendszerként és teológiaként is megjelenő kereszténység mint vallás politikai gondolkodásban betöltött szerepét tehát úgy tudjuk leginkább szemlélni, mint egyrészt néhány alapelvet lefektető gondolatkört, másrészt pedig mint egy, a fennálló viszonyokhoz folyamatosan alkalmazkodó, velük állandó interakcióban lévő eszmerendszert. A következőkben ennek értelmében a hagyományfolyam legfontosabb elemeit tekintjük át.

A NYUGATI KERESZTÉNYSÉG ELTERJEDÉSÉNEK HATÁSA

Noha a kereszténységgel a magyarság már valószínűleg a honfoglalás előtt, illetve bizonyíthatóan a 10. század közepén kapcsolatba lépett, igazi hatást a politikai gondolkodásra István király államszervező munkája révén gyako-

rolt. A könyv feladatából adódóan ennek részletes ismertetésétől el kell tekintünk, annak a mai napig meghatározó elemeire koncentrálnunk. A nyugati kereszténység választásának a keletivel szemben talán a legtudatosabb, mai napig tartó eleme a nyugati orientáció választása volt. Annak ellenére, hogy ennek megkérdőjelezésére minden történelmi korszakban voltak kísérletek, fő vonalaiban már ezer esztendeje határozza meg a magyar politikai gondolkodást. A magyar politikában a nyugati minta követése, eszméinek és társadalomszervezésének átvétele innen eredeztethető.

Ezzel összefüggésben, bár aligha tudatosan, a nyugati kereszténység politikai gondolkodásának számtalan olyan eleme számára bizonyult Magyarország termékeny talajnak, melyek azóta a kereszténységtől elválva is alapjaiban határozzák meg közéletünket. Megértésükhöz érdemes Szűcs Jenő kulcsfontosságú írása alapján rövid történelmi áttekintést tenni.⁶⁶⁷ A Nyugatrómai Birodalom bukása, illetve a helyén a germán királyságok létrejötte hatalmi úrt eredményezett Európa nyugati részén. Tartós és működőképes államhatalom híján a társadalom kénytelen volt önmagát megszervezni, az állami funkciókat maga ellátni: a feudalizmus rendszerének lényege ebben áll. Az, hogy az államhatalom erre az önszerveződő társadalomra épült rá, azzal járt, hogy hatalma korlátozott maradt, a keleti despotizmushoz hasonló rendszerek tartósan nem tudtak fennmaradni (még az abszolutizmus uralkodóinak jogköre is korlátozott maradt).

A hűbéri társadalmi fontos öröksége a társadalmi viszonyok szerződéses elvének gondolata. Az állam és társadalom ilyen elválasztása mellett fontos hatással bírt az, hogy az egyházak uralkodónak való korábbi alávetettsége (cezaropapizmus) az állam összeomlásával megszűnt, majd az állam újbóli megszilárdulása után sem térhetett vissza. Az egyház autonómiája, melyet az invesztitúraharc is megerősített, mintául szolgált a többi társadalmi csoport (városok, nemesség, kiváltságos területek) autonómiájának, illetve a hatalommegosztás rendszerének is, valamint meghonosította az uralkodó és népe szerződésének, a társadalmi szerződésnek az elvét. Azzal, hogy a politikai hatalmat a néptől eredeztette, kialakítva a rendi gyűlések intézményét, a hatalmi ágak elválasztásának egy igen korai formáját.⁶⁶⁸

Amellett, hogy a despotikus hatalomgyakorlás nem alakulhatott ki, a civilizációnak és az államnak a Római Birodalom idején tapasztalható egysége sem tudott visszatérni (noha Nagy Károlytól kezdve erre folyamatosan vol-

⁶⁶⁷ Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történelmi régiójáról. *Történelmi Szemle*, 1981. 3. 313–359. p.

⁶⁶⁸ Lásd erről részletesebben: Canning, Joseph: *A középkori politikai gondolkodás története 300–1450*. Budapest, 2002, Osiris Kiadó, 93–99. p.

tak kísérletek). Így a nyugati keresztény politikai gondolkodás egyik fontos elemévé válhatott a területi állam is. Mindezek alapján egy korábban nem tapasztalható szabadságélmény jött létre, ami különösen a keleti kereszténységgel szemben észlelhető: a társadalmi autonómiák, a hatalommegosztás, a jogszerűség jelentősége sokkal kisebb még ez utóbbi országokban is.

Fontos kiemelni, hogy ezek a gondolati elemek Magyarországon nem kizárólag szerves fejlődéssel alakultak ki: jelentős részük már a honfoglalás előtt is készen állt, a kereszténység felvételekor csupán átvettük azokat többé-kevésbé kifejezett formában. Ugyanakkor hatásuk mind a mai napig alapvető jelentőségű a magyar politikai gondolkodásra.

A nyugati kereszténység választásával olyan helyzet állt elő, hogy Magyarországot keletről és délről-délkeletről is görögkeleti vallású, időnként pedig a keresztény civilizáción kívülálló államok és népek határolták (mongolok, törökök). A velük való összecsapások természetesen vezettek el a magyarság a kereszténységet vagy a Nyugatot védelmező önképéhez ('a kereszténység pajza').⁶⁶⁹ Ez az identitás vallási tartalmától elszakadva is életképesnek bizonyult (gondoljunk csak az antikommunizmussal, a szovjet terjeszkedés feltartóztatásával, az 1956-os forradalommal, vagy legújabban a migrációs válsággal való összekapcsolódására).

A REFORMÁCIÓ ÉS AZ ELLENREFORMÁCIÓ

A 16–17. század nyugati világa, és azon belül Magyarország kultúráját (és politikai gondolkodását is) alapjaiban formálta át a reformáció. A nyugati kereszténység megújulása egybeesett a középkori magyar állam végével, az ország három részre szakadásával. Miközben a reformáció politikai gondolkodása magyarázattal szolgált számtalan akkoriban aktuális kérdésben, melyek jelentősége ma már csekély, más területeken megnyilvánuló hatása napjainkig megkerülhetetlenné teszi jelentőségét. Amellett, hogy a reformáció a bibliafordításával és a nemzeti nyelv liturgikus alkalmazásával mindenütt hozzájárult a nemzeti identitás felértékelődéséhez, Magyarországon ehhez hozzájárult az is, hogy míg a magyarságot a protestantizmus az első évszázadban gyorsan megnyerte, addig az uralkodóház katolikus maradt. Ez összekapcsolódva a korábban is meglévő németellenességgel a reformációnak erős nemzeti jelleget kölcsönzött, így is erősítve a nemzeti integrációt: az anyanyelv,

⁶⁶⁹ Romsics Ignác: A kereszténység védőpajzsától az uniós tagságig. In Romsics Ignác – Szegedy-Maszácz Mihály szerk.: *Mi a magyar?* Budapest, 2005, Habsburg Történeti Intézet, 202–230. p.

a nemzeti-kulturális elemek jelentőségének növekedése, valamint az önkép másokkal szembeni élesebb meghatározása mind-mind ennek eleme.⁶⁷⁰

Az ellenreformáció hosszú távú hatása szintén jelentős. Az egyik legnagyobb jelentőségű gondolata a Regnum Marianum eszméje volt. Ennek lényege abban áll, hogy Magyarország szabadságát Mária országa szabadságaként jeleníti meg: István halála előtt az országot és a koronát Máriának ajánlotta fel, így az ország függetlensége és alkotmányossága felett maga Mária és a magyar szentek őrökdenek. Ennek jelentősége elsősorban abban áll, hogy a nemzeti függetlenség eszméjét képessé vált katolikus alapon is igazolni, majd a későbbiekben a felekezeti törésvonalat is átlépte: egyik legjelentősebb összefoglalása, a *Síralmas, könyörgő ének* című röpirat protestáns átiratban is megjelent. A Regnum Marianum fontos eleme a történelmi ország területi egységének kultusza, melynek hatása napjainkig tart.⁶⁷¹

A Regnum Marianum tanán kívül figyelmet érdemel a magyar (vagy Magyarországhoz kötődő) szentek kultusza, mely ugyan középkori eredetű, de az ellenreformáció barokkjá, majd a neobarokk is felkarolta. Így megjelenik a politikai élet számtalan elemének, mozzanatának szimbolikus alakja: az alapító (István), a győztes hadvezér (László), a tisztaság és ártatlanság (Margit), az elesettekkel vállalt szolidaritás (Erzsébet), az ifjúság és tisztaság (Imre), az önfeláldozás (Gellért) és az idegen hatalmakkal szembeni védekezés (Kapisztrán János). A szentkultusz megjelenik a 20. században üldöztetést vagy mártíromságot vállalók (Mindszenty József, Brenner János) esetében, illetve az üldöztetés és a nemzethez tartozás jelképeként is (Márton Áron). Emellett összekapcsolódva a 'kereszténység pajza'-szerepfelfogással sokan a politikai közösség egészének is valamiféle önfeláldozó vagy mártírszerepet tulajdonítanak.⁶⁷²

Az ellenreformáció hozzájárult az évszázadokkal korábbi eredetű Szent Korona-tan felerősödéséhez, megújulásához is. A tan maga egy organikus államfelfogás: abban az időszakban, amikor az államot az uralkodó jelenítette meg, a szuverenitást a koronán keresztül elválasztotta a mindenkori király személyétől. Részletesebben ugyanakkor már szóltunk róla a konzervatizmust tárgyaló fejezetben.

A reformáció korára vetíthető vissza (noha a maga idejében ez nyilván anakronizmus lett volna) a vallásszabadság gondolata. A protestáns rendek

⁶⁷⁰ Schlett István: *A politikai gondolkodás története Magyarországon 1.* Budapest, 2009, Századvég Kiadó, 183–187. p.

⁶⁷¹ Schlett István: *A politikai gondolkodás története...* i. m. 269–271. p.

⁶⁷² Lásd például Márai Sándor *Mennyből az angyal* című versében: „népek Krisztusa, Magyarország”.

mozgalmai, a Bocskai-szabadságharc, és elsősorban a tordai országgyűlés, négy erdélyi felkezet katolikus, református, evangélikus és unitárius) bevetté nyilvánítása a későbbi korokban, elsősorban a romantikus történelemszemléletnek hála, igazodási ponttá válhatott.

A reformáció és ellenreformáció korának talán legfontosabb tényleges hatása a magyar politikai gondolkodás két jellegzetes ideáltípusának kialakulásában áll: a Szekfű Gyula által leírt keleti és nyugati magyarságéban. Ezekon Szekfű nem földrajzi fogalmakat értett: a megkülönböztető jelzőik kialakulásai helyszíneit jelölik. A keleti magyarság a független, protestáns Erdélyben formálódott ki. Az ebbe az ideáltípusba sorolt irányzatok szerint a nemzeti önállóság abszolút cél kell legyen, míg a nyugati rendbe betagozódni erkölcsileg hibás cselekedet. Ezek az irányzatok nyitottabbak a Kelet felé (ugyanakkor távolságot tartanak tőle), ám bizalmatlanabbak a Nyugattal szemben. Taktikájuk lázadások, forradalmak és szabadságharcok sorozatából állt. A nemzet kultúrnemzeti felfogását vallják. Szekfű a kuruc, a 48-as vagy a népi irányzatot sorolta hozzá.

Ezzel szemben a nyugati magyarság a Habsburg-uralom alatt álló országrészekben forrott ki. Irányzatai szerint a teljes nemzeti függetlenség kivitelezhetetlen, így inkább Nyugatra, azon belül is a német kultúrkör felé orientálódó magatartást tartanak helyesnek. A Keletben fenyegetést, míg a Nyugatban baráti hatalmakat látnak. Taktikájuk a Nyugattal való kiegyezések sorozatában rejlik. A nemzet államnemzeti felfogását vallják. Szekfű a különböző aulikus, labanc, 67-es és konzervatív irányzatokat sorolta ide, de továbbgondolva ezt kiegészíthetnénk napjaink atlantistáival és liberálisáival is. Noha a két ideáltípus előzményei korábbi időszakokban is megjelentek, igazi kiforrottságuk ebben az időszakban alakult ki, és ettől kezdve hatnak erőteljesen mind a mai napig.⁶⁷³

A KERESZTÉNY POLITIKAI GONDOLKODÁS ÉS A MODERNITÁS

A felvilágosodás, a francia forradalom utóhatásai és a polgári állam létrejötte új társadalmi környezetet teremtett, melyre a katolikus és protestáns felekezetekhez tartozó gondolkodók eltérő válaszokat adtak. A katolicizmus, hasonlóan a többi európai országban tapasztalhatóakhoz, idegenkedve, ellenségesen fogadta a társadalmi és politikai változásokat, a konzervatizmus, a

⁶⁷³ Lásd Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*. Budapest, 1935, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, különösen IV. kötet, 146–152. p.

hagyományos tekintélyek véleményét és érdekeit jelenítette meg („a trón és az oltár szövetsége”), igyekezve önálló politikai szerepét a pápa vezetésével megőrizni (utramontanizmus). Ezzel szemben a protestantizmus a 19. században, a vallásszabadságnak a reformáció idején már fel-felbukkanó, de még uralkodóvá nem váló gondolatát tovább vive a liberalizmus irányába, egyfajta nemzeti liberalizmus felé nyitott.⁶⁷⁴

Ennek a helyzetnek az átrendeződése a 19. század utolsó évtizedében következett be. A polgári állam kiépítése, a többi nyugati országhoz hasonlóan Magyarországon is, számtalan ponton sértette a katolikus egyház meglévő pozícióit, érdekeit. Az állam-egyház viszony kérdése, az anyakönyvezés és a házasságkötés, valamint a nem felekezeti iskolák számukra mind-mind ilyen fenyegetést jelentettek: amellet, hogy a katolikus egyház önállóságának jelentős csorbitásával fenyegettek (ahogy például a magyar kormányzat próbálta akadályozni a pápai tévedhetetlenség újonnan elfogadott dogmájának hazai kihirdetését), társadalmi befolyását is érdemben korlátozhatták (például megakadályozva a vegyes házasságban született gyermekek katolikus hitre kényszerítését). Emellet a kibontakozó munkásmozgalommal egy kimondottan antiklerikális, esetenként nyíltan ateista politikai eszme nyert befolyást.⁶⁷⁵

A katolicizmus válasza a modernitásra

Ezekre reagálva került kihirdetésre 1886-ban a „*Quod multum*” kezdetű pápai enciklika, mely egyelőre az oktatás eszközeivel kísérelte meg felvenni a küzdelmet ezen, számukra kedvezőtlen változásokkal szemben: mint szövegéből kiderül, tudatosan Buda török uralom alóli felszabadításának, a „pogány uralom” megszűntének kétszázadik évfordulójára időzítve ezt. A hét évvel későbbi „*Constanti Hungarorum*” már sokkal részletesebb cselekvési tervet vázol: nagygyűlések tartását, a katolikus sajtó kiépítését, az egyházi oktatás megerősítését, valamint arra buzdított, hogy kizárólag hithű katolikusokat válasszanak országgyűlési képviselővé.⁶⁷⁶ Ez utóbbi az alsópapság olyan dur-

⁶⁷⁴ Hatos Pál: A protestáns liberalizmus válsága és a politikai protestantizmus jövőképei 1890–1921 között. In Csibi Norbert – Schwarzwölder Ádám szerk.: *Modernizáció és nemzetállam-építés*. Pécs, 2018, Kronosz Kiadó, 283–304. p.

⁶⁷⁵ Lásd részletesebben: Gergely Jenő – Kardos József – Rottler Ferenc: *Az egyházak Magyarországon Szent Istvántól napjainkig*. Budapest, 1997, Korona Kiadó, 142–161. p.

⁶⁷⁶ Lásd *Quod multum*. Forrás: http://w2.vatican.va/content/leo-xiii/en/encyclicals/documents/hf_l-xiii_enc_22081886_quod-multum.html, letöltve: 2019. 9. 30.; *Constanti Hun-*

va beavatkozását váltotta ki a választási kampányokban, hogy annak felszámolására a választójogot is módosítani kellett (1899. évi XV. törvénycikk).

A pápai körlevél után meginduló szervezkedés egyik első látványos eleme a politikai katolicizmus pártpolitikai megszervezése volt a Néppárt formájában. A párt vezetői a Zichy grófok közül kerültek ki: Nándor, ifjabb János és Aladár. A párt a katolikus egyház védelmét ötvözte a birtokosok érdekeinek képviselésével. A párt antiliberalis, konzervatív pozíciót vett fel. Érdekes, hogy a párt igyekezett a nemzetiségekkel, elsősorban a szlovákokkal jó viszonyt kialakítani: a későbbi szlovák elit több meghatározó alakja kezdte náluk karrierjét. A párt később nyitott a szociális kérdések terén az alsóbb társadalmi rétegek felé.⁶⁷⁷

Katolikus sajtó

Az enciklika másik fontos eleme a katolikus sajtó megteremtése volt. Ebben Bangha Béla jezsuita szerzetes játszott úttörő szerepet. Bangha szerepfelfogása szerint a térítő, zsidó- és protestánsellenes Ecclesia militans térítő harcosa volt, ugyanakkor pályája késői szakaszában közeledni kezdett az ökumenizmus gondolatához. A keresztény társadalmi-gazdasági rendszer fölényét vallotta a liberalizmussal szemben: úgy vélte, stabil, békés közösséget csak az embereket, a kultúrát és a közjót szolgáló rendszerben lehet teremteni. Fő műve, a *Magyarország újjáépítése és a kereszténység*, a történelmi ország bukásának okát a destrukció elleni kétfrontos harcban látta: míg a zsidó bankokrácia felülről, a zsidó szocializmus alulról morzsolta fel, addig a liberális vezető réteg ezt türelmesen hagyta.

Ebből a helyzetből a kiutat szerinte a gazdasági-politikai rendszer keresztény alapokra helyezése, a kapitalizmus korlátozása, az állami szociálpolitika bővítése, az oktatás keresztény szellemű reformja, valamint a sajtó keresztény alapokra helyezése jelentette. Utóbbihoz publicisztikái mellett a Központi Sajtóvállalat, illetve több lap elindításával tevékenyen is hozzájárult. Ennek jelentősége a maga korában akkora volt, hogy a modern média szerepét korán felismerő Banghát a közbeszédben gyakran emlegették „sajtóapostolként”, aki kiegészítette a később bemutatásra kerülő Prohászka Ottokár munkáját.

garorum. Forrás: http://w2.vatican.va/content/leo-xiii/en/encyclicals/documents/hf_l-xiii_enc_02091893_constanti-hungarorum.html, letöltve: 2019. 9. 30.

⁶⁷⁷ Vida István szerk.: *Magyarországi politikai pártok lexikona 1846–2010*. Budapest, 2011, Gondolat Kiadó, 98–99. p.

A zsidósággal kapcsolatos álláspontjához kapcsolódóan fontos kiemelni, hogy zsidóellenessége nem faji alapokon állt: hosszú távon bízott a zsidóság katolizálásában, és ezzel a magyarsággal való konfliktusaik feloldásában. A zsidósággal szemben az elvi antiszemitizmus általa aszemitizmusnak nevezett fogalmát alkalmazta (mely nem azonos a Szálasi Ferenc által használt fogalommal, csupán a nyilas vezér előszeretettel vette át a katolikus gondolkodók szóhasználatát, új tartalommal töltve meg azokat). Ennek a fogalomnak a lényege az, hogy nem szabad megtagadni a zsidók személyi és vagyoni biztonsághoz való jogát, illetve kultúrájuk minden termékét (például az Oszö-vetséget), de erkölcsi és gazdasági túlsúlyukat fel kell számolni, illetve a társadalom és a kultúra keresztény jellegét fenn kell tartani. Úgy vélte, ennek sikere esetén maga az antiszemitizmus értelmetlenné válik, és el is fog tűnni.⁶⁷⁸

Keresztényszocializmus

A katolicizmus 19. század végi válsága természetesen nem magyar sajátosság volt, ahogy a rá adott válaszként beköszöntő katolikus reneszánsz sem. Az elsősorban Franciaországban sikeressé váló újkatolicizmus egyrészt magában foglalta a munkásság felé való nyitást, másrészt egy szellemi megújulást, mely Magyarországon elsősorban az irodalomban jelentkezett,⁶⁷⁹ harmadrészt pedig a neobarokkot, a diadalmas egyházat.⁶⁸⁰ Utóbbi magyarországi csúcspontja az 1938-as eucharisztikus világkongresszus megrendezése volt.

XIII. Leó „*Rerum novarum*” kezdetű enciklikája alapján fordult a katolicizmus a szegényebb társadalmi csoportok felé, mely gondolatok egyik hazai úttörője Giesswein Sándor volt. Giesswein maga a keresztényszocializmusnak is a balszárnyán helyezkedett el. A szociáldemokratákhoz hasonlóan támogatta a választójog kiterjesztését, a munkavállalói jogok erősítését. A parasztokat földbérllő szövetkezeteken keresztül kívánta földhöz juttatni. Támogatta a feminizmust és az antimilitarizmust, a pacifizmust is.⁶⁸¹

⁶⁷⁸ Gyurgyák János: *Magyar fajvédők. Eszmetörténeti tanulmány*. Budapest, 2012, Osiris Kiadó, 73–86. p.

⁶⁷⁹ Ennek kapcsán Babits Mihály, Szerb Antal, Sík Sándor, Radnóti Miklós vagy Pilinszky János költészete emelendő ki.

⁶⁸⁰ Moisset, Jean-Pierre: *A katolicizmus története*. Pannonhalma, 2012, Bencés Kiadó, 310–317. p.

⁶⁸¹ Lásd M. Szebeni Géza: *Giesswein Sándor keresztényszocializmusa*. Budapest, 2016, Magyar Szemle Könyvek; Magyar Katolikus Lexikon. Forrás: <http://lexikon.katolikus.hu/G/Giesswein.html>, Letöltve: 2019. 9. 30.

A katolikus megújulás politikai gondolkodásának betetőzője Prohászka Ottokár volt. Fő célja felekezete modern világban betöltendő helyének meghatározása volt. Ehhez úgy vélte, a néppel való összeforrás érdekében demokratizálni kell azt. A Néppártnál is tapasztalható, az arisztokráciához közeledő magatartás helyett a munkásság és a parasztság felé kell fordulni, őket a keresztényszocializmus segítségével visszavezetni a katolicizmushoz. Az egyház feladta, hogy az elnyomott rétegek érdekében tevékenykedjen, hogy egy jobb (keresztény)demokrácia jöheszen létre. Vallotta a férfiak és a nők egyenértékűségét és egyenjogúságát. A modernséget nem ellenségként, hanem megtermékenyítőként kezelte: mivel a hit és a tudás egymást erősítő tényező, mind a modern természet-, mind pedig a társadalomtudományok összeegyeztethetőek, összeegyeztetendők a kereszténységgel.

Fő művében, *A diadalmas világnézetben* az evolúciót és a forradalmat a történelem természetes elemének tekinti. A marxi fogalomrendszerrel megihletve a szocialista materializmuson diadalmaskodó antitézisnek a keresztény idealizmust jelölte meg. Ennek bizonyítását három szinten végezte el. Az idealizmus felsőbbrendűségét felfedezni vélte az egyéni autonómia szintjén: ahogy a szépség és az egyéniség alkotóelemei között az idealizmushoz köthető világnézet és belső harmónia előbbre való a materializmushoz köthető külsődleges esztétikumnál, úgy az idealizmus általában is elsőbbséget élvez a materializmussal szemben. Ugyanezt észlelte az egyház és társadalom viszonyában is: míg az idealizmust megjelenítő egyház célja abszolút, lényege állandó, addig a materializmust megtestesítő társadalomé az evolúció miatt állandóan változó, azaz relatív, így előbbi felsőbbrendűnek tekinthető. Harmadikként a szociális tanítások terén észlelte fölényét: mind az idealista kereszténységet, mind a materialista marxizmust jellemzi a szociális gondolkodás, azonban előbbi emellett alkalmas az egyén szabadságának megvédésére is.

Gondolkodásának második sarokköve a szociális kérdés volt. A társadalmi egyenlőtlenséget a mohácsi csatavesztésnél is pusztítóbbnak vélte: kivándoroltat, megnyomorítja a tömegeket, roncsolja a nemzeti és vallásos érzést, szembefordítja a társadalmi osztályokat. Erre a problémára szerinte a magyarországi katolikus egyház felső vezetésének nem volt válasza: maradi, nincs szociális érzéke, a néptől távolságot tart. Nem ismerte fel, hogy a világ a szocializmus felé halad, de nem a marxista szocializmus felé.

A katolicizmus szerinte akkori állapotában nem volt alkalmas az új világ kialakítására. Nem értette meg azt, hogy a régi világ felett eljárt az idő, és ha más nem, a forradalom fogja kieroszakolni az átalakulást. A nagybirtok a társadalmat középkori formákba kényszeríti, ezért fel kell osztani. A keresztény kultúra és társadalom válságát, csődjét szerinte az első világháború ka-

tasztrófia mutatta meg a legtisztább formában. Ebből a válságból nem a régi világ restaurálása lehet a kiút, annak bukása öröndetes. Ehelyett véleménye szerint ötvözni kell a keresztényszocializmus lelki kultúráját a szociáldemokrácia cselekvőképességével. Az internacionalizmus tévedés, a nemzet a természetes összetartó erő: a jövő a nemzetállamé. Mivel a társadalom szerves egységet képez, az osztályharc is tévedés. Ugyanakkor Prohászka szerint a keresztényszocializmus mulasztásai miatt a közjövőben várható, hogy baloldali hatalomátvételre fog sor kerülni.

A társadalmi átalakuláshoz kapcsolódik harmadik itt tárgyalt központi gondolata: a zsidókérdés. A hagyományos középosztály lesüllyedése nem jelent önmagában problémát Prohászka szerint: a gond az, hogy a helyüket nem a magyar parasztság gyermekeiből kialakuló új középosztály töltötte be, hanem a felületesen asszimilálódó zsidóság. Úgy vélte, mivel a zsidóság asszimilációja kudarcba fulladt, szükség van velük szemben valamiféle nemzetvédelemre, melyet hungarizmusnak nevezett el. Ennek a fogalomnak a Bangha által kidolgozott aszemitizmusfogalomhoz hasonlóan semmi köze nincs a Szálasi-féle hungarizmushoz, a későbbi nyilas diktátor csupán új tartalommal feltöltve átvette a szóhasználatot.

A proházkai hungarizmus három elemből állt. Az első a keresztény magyar társadalom letörésének megakadályozása volt, azaz a keresztény erkölcsök megőrzése a zsidókéval szemben. A második Magyarország elzsidósodásának megakadályozása, azaz a halódó úri osztály helyének zsidók helyett munkásokkal és parasztokkal való feltöltése volt. A harmadik eleme a jóakaratú és nemzeti érzelmű zsidóság magyar társadalommal való összeforrasztása, azaz asszimilációja volt. Gondolkodását védekező jellege miatt Prohászka nem tekintette antiszemitizmusnak.⁶⁸²

A katolikus megújulás természetesen nem jelentette az összes katolikus felsorakozását a modernizmus mellett. Megmaradt, sőt erősödött és radikalizálódott az úgynevezett antimodernista irányzat. Az antimodernizmus magában foglalta a modernitás teljes elutasítását, a fentebb említett ultramontanizmust és a pápai hatalom erősítésének igényét. Ennek korai formája volt a „*Pastor aeternus*” kezdetű zsinati határozat a pápai tévedhetetlenségről, ami a fentebb már említett belpolitikai vitákat robbantotta ki Magyarországon is. Az antimodernizmus X. Pius pápa trónra léptével vett lendületet, akihez köt-

⁶⁸² Lásd Gergely Jenő: *Prohászka Ottokár. „A napbaöltözött ember”*. Budapest, 1994, Gondolat Kiadó; Spannenberger Norbert: *A politikai katolicizmus*. In Romsics Ignác szerk.: *A magyar jobboldali hagyomány*. Budapest, 2009, Osiris Kiadó, 186–195 p.; Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Budapest, 2007, Osiris Kiadó, 150–151. p.; Prohászka Ottokár felszólalása a Főrendiházban 1918. július 31-én és a Nemzetgyűlésben 1920. szeptember 6-án.

hető a modernizmus elítélése (*Pascendi dominici gregis*), melynek keretében Prohászka több művét is indexre tették, illetve a papok antimodernista esküre kényszerítése (*Sacrorum antistitum*).⁶⁸³ Az antimodernista katolicizmus a korábban tárgyalt tradicionalizmusra is nagy hatást gyakorolt.

Protestáns és nemzetiségi válaszok

Az eddig felvázolt, katolikus reneszánsznak is nevezett átalakulás a protestánsokat is új dilemma elé állította. A dualizmust uraló liberalizmus, melyet a protestáns politikai gondolkodás is magáévá tett, válságba került, miközben a katolicizmus évszázadok után újra egy valós, az aktuális problémákra reagálni képes eszmerendszert termelt ki. Ezt a dilemmát Szabó Dezső úgy összegezte, hogy a protestáns politikai gondolkodás előtt két út áll: Prohászka vagy a baloldali szocializmus felé közeledik. Míg előbbire Ravasz László, utóbbira Baltazár Dezső református püspökök gondolkodása szolgált példaként.

A sokszor „protestáns Prohászka-ként” emlegetett Ravasz László az 1918–1919-es összeomlás tanulságaként úgy vélte, az igazi harc a forradalmi és az intézményes Magyarország között húzódik. A protestáns egyházak is, mint minden történelmi felekezet, utóbbi alkotói, így a veszélyes, destruktív forradalmi átalakulással szembe kell helyezkedniük. Az igazi veszélyt az intézményes Magyarországra a liberalizmus, a zsidó destrukció és a „papi szocializmus jelenti”. Ravasz nézetei hosszú pályája alatt természetesen jelentős változásokon estek át, ám most még gondolkodásának eme korábbi szakaszára koncentrálunk. A zsidóság asszimilációját szorgalmazta, mivel destrukciójukat lelki-szellemi tényezőkkel (például vélt hedonizmusukkal és utilitarizmusukkal) azonosította.⁶⁸⁴

A másik veszedelemként megjelölt „papi szocializmus” fő propagálója Baltazár Dezső volt. Ő a baloldal, a szociáldemokrácia és a polgári radikalizmus felé nyitott volna. Miközben felkarolta az agrárszocialista mozgalmakat,

⁶⁸³ Lásd Pastor aeternus. Forrás http://www.vatican.va/archive/hist_councils/i-vatican-council/documents/vat-i_const_18700718_pastor-aeternus_la.html, letöltve: 2019. 9. 30.; Magyar Katolikus Lexikon. Forrás: <http://lexikon.katolikus.hu/P/Pascendi%20dominici%20gregis.html>, letöltve: 2019. 9. 30.; Sacrorum antistitum. Forrás: https://w2.vatican.va/content/pius-x/la/motu_proprio/documents/hf_p-x_motu-proprio_19100901_sacrorum-antistitum.html, letöltve: 2019. 9. 30.

⁶⁸⁴ Hatos Pál: *Szabadkőművesből református püspök. Ravasz László élete*. Budapest, 2016, Jaffa Kiadó, 92–94. p.

elutasította az antiszemitizmust, és szocialisztikus elképzeléseket fogalmazott meg.⁶⁸⁵

A dualizmus kori kereszténység politikai gondolkodásra gyakorolt hatásán belül utolsóként a nemzetiségi mozgalmakról érdemes szót ejteni. Arról már korábban esett szó, hogy a politikai katolicizmushoz szorosan kötődött a későbbi szlovák politikai elit több tagja (Vojtech Tuka, Jozef Tiso, Andrej Hlinka).⁶⁸⁶ A legjelentősebb szerepet az ortodoxia játszotta a nemzetiségi mozgalmakban. Míg a református és az unitárius felekezet hívei szinte teljes egészében, a katolikusok többségében magyarok voltak, az evangélikusok között pedig arányuk meghatározó volt, a görögkeleti felekezetűek között a magyar nemzetiségűek száma elenyészőnek bizonyult. A görögkeleti vallás így biztosíthatta a szerb és román (kisebb részben a ruszin) nemzetiség számára az önálló kultúra (oktatás, irodalom, művészet és történelemfelfogás) kialakításának színterét, a politikai (felsőházi) képviselőket jelentős részben a görögkeleti egyházi személyek jelentették ezen népcsoportok számára.⁶⁸⁷ Előszörban a szláv nemzetiségek számára a pánszlávizmus eszmerendszerének egyik fő hordozójaként is működött.⁶⁸⁸ Ez utóbbit a magyar elit az ország területi integritására jelentkező veszélyként érzékelte, amit jól mutatott a máramarosi „skizmaper”.⁶⁸⁹

⁶⁸⁵ Tarján G. Gábor: A sokat támadott Baltazár Dezső református püspök. *Valóság*, 1998. 12. 26–48. p.; Hatos Pál: A protestáns liberalizmus válsága és a politikai protestantizmus jövőképei 1890–1921 között. In Csibi Norbert – Schwarzwölder Ádám szerk.: *Modernizáció és nemzetállam-építés*. Pécs, 2018, Kronosz Kiadó, 290–293. p.

⁶⁸⁶ Róluk részletesebben lásd Kováč, Dušan: *Szlovák története*. Pozsony, 2011, Kalligram Kiadó, 166–263. p.

⁶⁸⁷ Gergely Jenő – Kardos József – Rottler Ferenc: *Az egyházak Magyarországon Szent Istvántól napjainkig*. Budapest, 1997, Korona Kiadó, 165–166. p.

⁶⁸⁸ Breuilly, John: *Nationalism and National Unification in Nineteenth-Century Europe*. In uő ed.: *The Oxford Handbook of The History of Nationalism*. Oxford, 2016, Oxford University Press, 158. p.; Pölöskei Ferenc: *A magyar parlamentarizmus a századfordulón*. Budapest, 2001, História Könyvtár, 187–189. p.

⁶⁸⁹ A magas és az 1913. évi árvizekre való tekintett nélkül behajtott egyházi adó hatására az eredetileg görögkatolikus kárpátaljai ruszinok körében tömegessé vált a görögkeleti hitre való áttérés, mely mögött a magyar hatóságok a cári Oroszország és a pánszlávizmus térnyerését sejtették (az áttérő ruszinok az orosz görögkeleti egyházhoz csatlakoztak). Részletesebben lásd Pölöskei Ferenc: *A magyar parlamentarizmus a századfordulón*. Budapest, 2001, História Könyvtár, 187. p.

KERESZTÉNY POLITIKAI GONDOLKODÁS A 20. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

A fentiekben bemutatott gondolkodók egyes írásai, vagy akár írásaik többsége is, átlógnak a 20. századra, ugyanakkor a problémák, melyekre adott válaszként születtek, jóval korábban, a 19. század második felében jelentkeztek. A felvázolt, ma is élő gondolati elemek kialakulása szintén megindult korábban. A magyarországi keresztény politikai gondolkodás az 1920-as évekre világos álláspontokat fogalmazott meg a modernitáshoz fűződő viszonyát illetően. Ugyanakkor a trianoni Magyarországon olyan új problémák merültek fel, melyek a korábbiaktól teljesen eltérő feladatok elé állították a keresztény politikai gondolkodást.

Állami folytonosság

Ezek közül az első az állami jogfolytonosság kérdése volt. Az 1918-as összeomlás után tisztázatlanná vált a történelmi Magyarország és a trianoni Magyarország kapcsolata, elsősorban nemzetközi szinten. A magyar elit, mely a régi ország örököseként kívánta feltüntetni országukat, valamilyen magyarázat kidolgozására kényszerült, ha területi követeléseinek jogosságát alá kívánta támasztani. Ennek a politikai katolicizmushoz szorosan kötődő változata a legitimizmus lett (lásd részletesebben a konzervatizmusról szóló fejezetet), mely a trón és a katolicizmus összefonódását erkölcsi érvként, tekintélyként jelenítette meg.⁶⁹⁰

A legitimizmus idővel vesztett jelentőségéből, lendületéből, valamint egyre inkább egyfajta monarchizmusban oldódott fel. Ennek elég nyilvánvaló példáját képezi az első női képviselőként először 1920-ban mandátumot nyert Slachta Margit 1946-os parlamenti érvelése a királyság fenntartása mellett. A királyságot ő már mint a demokrácia lehetséges formáját mutatta be, a magyar monarchiát szorosan a vallásossághoz (katolicizmushoz) kapcsolta, védelmébe véve a Habsburg-dinasztiát és a Szent Koronát.⁶⁹¹ Mint már volt róla szó, ugyanezen monarchizmus továbbélését sokkal szűkebb körben tapasztalhatjuk mind a mai napig.

⁶⁹⁰ Szalai Miklós: Ifjabb Andrássy Gyula élete és pályája. Budapest, 2003, MTA Történettudományi Intézet, 153–158 p.; Békés Márton: A legitimisták és a legitimizmus. In Romsics Ignác szerk.: *A magyar jobboldali...* i. m. 214–242. p.

⁶⁹¹ M. Balázs Ágnes: A köztársaság ellenzéke: Slachta Margit érvelése a Nemzetgyűlésben az 1946. évi I. törvény cikk kapcsán. *Acta Humana*, 2017. 1. 39–50. p.

Keresztény hivatásrendiség és társadalomkép

A szociális kérdés fokozódó jelentősége a két világháború között is nagy befolyást gyakorolt a keresztény politikai gondolkodásra. A katolicizmus negyven évvel Leó pápa enciklikáját követően a társadalmi rend megújítását, valamint a szabadversenyes kapitalizmus és az osztályharc egyidejű elvetését a szubzidiaritás és a hivatásrendiség (keresztény korporatizmus) eszméin keresztül képzete el (*Quadragesimo anno*). Ez a berendezkedés egyszerre jelentett alternatívát a marxizmussal és a nemzetiszocializmussal szemben, ugyanakkor a demokráciával szembeni viszonya ellentmondásos maradt. Magyarországon a keresztény korporatizmus legfőbb hordozói az olyan jezsuita szervezetek, mint Varga László vagy Kerkai Jenő, valamint az Actio Catholichoz és a Katolikus Agrárfiújsági Legényegyletek Országos Testületéhez (KALOT) hasonló társadalmi szervezetek képezték. Az ide sorolható szerzők, mint Mihelics Vid számára példaként jelent meg elsősorban a portugál és osztrák, kisebb részben a spanyol és olasz politikai berendezkedés.⁶⁹²

A keresztény korporatizmus gondolatának erejét mutatja, hogy ideiglenesen még a protestantizmusra is gyakorolt hatást. Elsősorban Ravasz Lászlónál jelentek meg ilyen gondolatok, aki az 1930-as évekre kezdeti álláspontjától meglehetősen eltávolodva a korszerű református szellemet a népiek munkásságában vélte felfedezni. A társadalmi stabilitás alapját képező kigazda társadalom megerősítésére a családtámogatások rendszerének kialakítását, a telepítéseket és a földosztást javasolta. Elsősorban holland mintára támaszkodva tett javaslatot egy oszloposodott felekezeti társadalom kialakítására.⁶⁹³

A szociális kérdéssel kapcsolatban érdekes gondolatokat fogalmaztak meg különböző, a hivatalos, intézményesült felekezeteken kívül álló irányzatok. Erre az első jelentősebb példát az 1890-es évektől az agrárszocialista mozgalomhoz kötődő anarchisztikus-chilialisztikus gondolatok képezték, melyeket az anarchistáknál már kifejtettünk, és a népieknél is említettünk. Ők a világnézeti forradalom alapjául a keresztény vallást választották. Úgy vélték, segítségével létrejöhet az állam alternatívája, a felekezet nélküli testvérközösségek öngazgató, alulról felépülő társadalmának rendszere. Az erőszakon alapuló államot elvetették, eredendően bűnösnek tartották, így ellene is

⁶⁹² *Quadragesimo anno*. Forrás: http://w2.vatican.va/content/pius-xi/en/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_19310515_quadragesimo-anno.html, leoltve: 2019. 9. 30.; Strausz Péter: Szociális érdekegyeztetés és gazdaságirányítás: útkeresés a két világháború közötti Magyarországon. In Dobák Miklós szerk.: *A gazdasági és társadalmi érdekérvényesítés stratégiai és szervezeti modelljei a 20. században*. Budapest, 2011, L'Harmattan Kiadó, 165–215. p.; Mihelics Vid: *Az új Portugália*. Budapest, 1938, Franklin-Társulat.

⁶⁹³ Hatos Pál: *Szabadkőművesből református püspök...* i. m. 183–205. p.

csak békésen kívántak küzdeni. A világháború után az ő szellemi utódainak tekinthetők, bár sokkal kisebb gondolkodói teljesítményt tudtak felmutatni a kisegyházak, szekták. A társadalomból kivonuló, alapvetően a szegényparasztságot tömörítő felekezetek (például baptista, nazarénus, adventista, pünkösdista, metodista, Jehova tanúi stb.) pacifista, demokratikus, kommunisztikus nézeteket fogalmaztak meg. Ugyanakkor általában politikai passzivitás vagy csendes kormánytámogatás jellemezte őket.⁶⁹⁴

A már sokszor pedzegetett zsidókérdés kapcsán fontos hangsúlyozni, hogy a két világháború közötti keresztény politikai gondolkodásban sem volt egyeduralkodó az antiszemitizmus. Ezt a legjobban talán az illusztrálja, hogy minden felekezet egyházi személyei közül kerültek ki a németeknek ellenálló, zsidókat bújtatók és megmentők (például Salkaházi Sára, Slachta Margit, Sztchlo Gábor, Ravasz László, Raduly István stb.).

Válaszok a szocializmusra

Mint a magyar politikai gondolkodás többi irányzatát, a kereszténység ihlette gondolkodást is súlyosan érintette az 1945 utáni történelmi fordulat. A berendezkedő hatalom épp a keresztény eszmerendszerben fedezte fel egyik legfontosabb vetélytársát, melyet jól mutatnak a szocializmust végigkísérő vallásellenes intézkedések. Természetes, hogy erre az állapotra valamiféle reakciót kellett megfogalmazni.

Mindszenty József 1945 után a legkonfrontatívabb pozíciót vette fel. Legitimizmusából nem engedett, a katolicizmus politikai és kulturális szerepének maradéktalan megőrzésére törekedett, éles antikommunizmus jellemezte.⁶⁹⁵ Vele szemben Barankovics István elhatárolódott a korábbi politikai katolicizmustól, helyette erkölcsi megújulást sürgetett. Az egyházaknak az oktatásban kívánta megőrizni korábbi súlyát. Egyrészt a parlamentáris, másrészt a gazdasági demokrácia megteremtésére törekedett. Utóbbin a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentését, a magántulajdon korlátozását, a kártalanítással lebonyolított földosztást értette.⁶⁹⁶

Ravasz László az ország romba döntésének okát az erkölcsi romlásban vélte megtalálni, abban, hogy a társadalom minden rétege (beleértve az egy-

házakat is) egy keresztényellenes ideológia szolgálatába állt, ezzel kiüresítették a kereszténységet. Ám az összeomlás sem jelent önmagában megoldást: a jobboldali fasizmust a baloldali, a kommunizmus váltja fel. Helyette az angolszász mintájú államberendezkedést, az etikus kormányzást, a szabadelvűséget és egy antikommunista keresztény egységfront kialakítását javasolta. Úgy vélte, hiába tartozik Magyarország a Nyugathoz, a történelmi realitás a Kelethez láncolja, így a helyzet feldolgozásához a befelé fordulásra és lelki felemelkedésre volna szükség.⁶⁹⁷

Természetesen voltak olyan keresztény gondolkodók, akik nem fogadták ellenségesen a berendezkedő szocializmust. Katolikus részről kibontakozott az elsősorban az egyház megosztását és a kommunista berendezkedésnek alávetését segítő békepapi mozgalom, melynek tagjai (például Balogh István, Beresztóczy Miklós vagy Horváth Richárd) a társadalmi béke és a világbéke fontossága mellett álltak ki. Protestáns oldalról például Bereczky Albert és Victor János fogalmazta meg, hogy mivel az egyházak hatalmi intézményként eljátszották hitelességüket, így ennek kompenzációjaként a társadalom forradalmi átalakítását végző erőket kell támogatniuk.⁶⁹⁸

A szocialista rendszer nem maradt hatástalan a keresztény politikai gondolkodásra, noha az esetleges változások őszinte kifejezésére kevés lehetőség nyílt. Az egyik legfontosabb a néhány napig szabad megszólalási lehetőséget biztosító 1956-os forradalom volt. Ekkor már sem Mindszenty, sem Ravasz nem kívánta a restaurációt. Mindketten a demokrácia mellett álltak ki, elfogadták a szocializmus valamiféle formáját, támogatták vívmányainak megőrzését, az osztály nélküli társadalmat.⁶⁹⁹

A magyar katolicizmus számára komoly meghasonlást eredményeztek a második vatikáni zsinat következményei. A világgal való párbeszéd következménye Magyarországon egyedül a szocialista rendszer felé való nyitást eredményezhette, melynek következménye egy, a rendszerváltás után szinte azonnal elhaló, a latin-amerikai felszabadítási teológiára emlékeztető keresztény-marxista párbeszéd, valamint a radikális rendszerellenes egyházi személyekkel szembeni szigorú egyházi fellépés lett (erre jó példa Bulányi György meghurcolása).⁷⁰⁰ A rendszerváltás előkészítésében, a Kádár-rend-

⁶⁹⁷ Hatos Pál: *Szabadkőművesből református püspök...* i. m. 258–259 és 269. p.

⁶⁹⁸ Magyar Katolikus Lexikon. Forrás: <http://lexikon.katolikus.hu/B/b%C3%A9kepmozgalom.html>, letöltve: 2019. 9. 30.; Hatos Pál: *Szabadkőművesből református püspök...* i. m. 262. p.

⁶⁹⁹ Gergely Jenő – Kardos József – Rottler Ferenc: *Az egyházak Magyarországon...* i. m. 1032–1046. p.; Hatos Pál: *Szabadkőművesből református püspök...* i. m. 284–291. p.

⁷⁰⁰ Lásd például Cselekvés és párbeszéd. A dialógus hazai lehetőségei. *Világosság*, 1966. 11. 648. p.; Lukács József: A párbeszéd nem öncél. A marxisták és keresztények genfi dialógusá-

⁶⁹⁴ Gergely Jenő – Kardos József – Rottler Ferenc: *Az egyházak Magyarországon...* i. m. 202–204. p.

⁶⁹⁵ Balogh Margit: *Mindszenty József (1892–1975)*. Budapest, 2015, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 558–594. p.

⁶⁹⁶ Szokolczai György – Szabó Róbert: *Két kísérlet a proletárdiktatúra elhárítására. Barankovics és a DNP 1945–1949. Bibó és a DNP 1956*. Budapest, 2011, Gondolat Kiadó.

szerezni szembeni ellenállásban szintén részt vállaltak kereszténység ihlette gondolkodók. A korábbi szerzőket idézte fel Mécs Imre a keresztényszocializmus jegyeit magán hordozó gondolkodása vagy id. Hegedűs Lóránt népisége, az egyház elleni fellépése. A kisegyházakat ért jogsértések elleni fellépéssel közelített a demokratikus-emberi jogi ellenzékhez Németh Sándor és Iványi Gábor. Külön figyelmet érdemel az előbbieken említett, az anarchizmusról szóló fejezetben részletesebben kifejtett Bulányi György, aki az általa szervezett Bokor közösséggel a katolikus értékrend kisközösségeiben történő megőrzésére törekedett. Pacifizmusával, hívei katonaiszolgálat-megtágadásaival konfrontálódott a fennálló rendszerrel.

KERESZTÉNY POLITIKAI GONDOLKODÁS A RENDSZERVÁLTÁS UTÁNI MAGYARORSZÁGON

A rendszerváltás véget vetett a keresztény politikai gondolkodás üldözésének, háttérbe szorításának, ám válasza kényszerítette, hogyan kíván alkalmazkodni a megváltozott környezethez. A rendszerváltást követő időszakban komoly vitákat váltott ki a vallás és az egyházak politikában betöltött szerepe. Számtalan konfliktus származott abból, hogy különböző felekezetek lelkészei szinte minden párt képviselőjében mandátumot nyertek az egymást követő Országgyűlésekben, ahogy a katolicizmust képviselő Kereszténydemokrata Néppárt politikai szerepvállalása is sok vitát szült. Az állam-egyház viszony, a (főleg katolikus) egyházi irányítás a választások előtt, az egyházak közéleti szerepvállalása szintén állandó konfliktusforrásnak bizonyult.⁷⁰¹

A másik vitatéma a kereszténység társadalomban betöltött szerepe volt. A rendszerváltás után elsőként az oktatásügy (egyházi iskolák és hittanítás), illetve az egyházak kárpótlásának és finanszírozásának kérdése merült fel. Ám ehhez később felsorakoztak a keresztény társadalomkép olyan elemei is, mint az abortusz és az eutanázia kérdése, a homoszexualitás, a család fogalma. A keresztény politikai gondolkodás (elsősorban is a katolikus) riválisai (ateizmus, kommunizmus, újpogányság) elleni fellépése időnként szintén

ról. *Világosság*, 1968. 7. 385–391. p.; Gaudium et Spes. Forrás: http://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_cons_19651207_gaudium-et-spes_en.html, letöltve: 2019. 9. 30.

⁷⁰¹ Például A Magyar Katolikus Püspöki Kar: Püspökkari körlevél a szavazókhoz. In Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László szerk.: *Magyarország politikai évkönyve 1998-ról*. Budapest, 1999, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, DVD-kiadás.

vitákat váltott ki. Újabban a bevándorlás, a multikulturalizmus kérdése jelent akár a keresztény gondolkodók között is konfliktusforrást.

A politikai pluralizmus visszatérése érintette a keresztény politikai gondolkodást is, a második világháborúig jellemző pluralizmusa nagyon gyorsan restaurálódott 1990 után. A katolicizmuson belül érdemes kiemelni az elsősorban a Pázmány Péter Katolikus Egyetem körül gyülekező természetjogi-jogászai gondolkodást megjelenítőket (például Frivaldszky János, Horvay-Hörcher Ferenc, Zlinszky János, Sólyom László vagy Mádl Ferenc).⁷⁰² A katolikus egyház társadalmi tanítását, a kapitalizmus keresztényszocialista alapú bírálatát fogalmazta meg emellett több szerző (például Botos Katalin, Botos Máté, Baritz Sarolta).⁷⁰³ A tradicionális-klerikális vonulatot erősítették a status quo fenntartását és a katolikus intézményépítést támogató, a modernitással kritikus szerzők (például Tóth Zoltán József).⁷⁰⁴ A katolicizmus liberálisabb vonulatához sorolható Kamarás István, Máté-Tóth András vagy Boór János.⁷⁰⁵ Mezei Balázs mint vallásfilozófus munkássága kitüntetett figyelmet érdemel.⁷⁰⁶ A katolikus politikai gondolkodás orgánumai a *Vigiliától* a *Pannonhalmi Szemlén*, *Új Emberen* át a *Magyar Kurír*ig, az egyházforum.hu-ig, a *Mérlegig* vagy a *Pax Romana* fórumig terjed.

A protestáns gondolkodást ugyanakkor a rendszerváltás óta sokkal jobban jellemzi egyfajta apolitikusság, visszavonultság. Ennek ellenére elkülöníthető benne egy radikális-népi és egy liberálisabb vonulat (bár utóbbi nehezen kezelhető egységesnek, inkább csak az előbbitől való mássága köti össze). Előbbihez sorolható például a két Hegedűs Lóránt vagy Takaró Mihály, utóbbihoz Kádár Péter, Donáth László vagy Köntös László.⁷⁰⁷ Protestáns oldalról kiemelendő orgánum a *Credo* és a *Confessio* folyóirat, a *Reposzt* portál.

⁷⁰² Például Zlinszky János: *Keresztény erkölcs és jogászai etika*. Budapest, 2002, Szent István Társulat; Frivaldszky János: *Természetjog és emberi jogok*. Budapest, 2010, PPKE JÁK.

⁷⁰³ Baritz Sarolta Laura: *Háromdimenziós gazdaság: lehet gazdálkodni erényetikai paradigmában*. Budapest, 2016, Kairosz Kiadó; Botos Máté – Rabár Ferenc: *Gazdaság és etika, a gazdasági gondolkodás fejlődése*. Egyetemi jegyzet. Budapest, 1998, PPKE JÁK; illetve itt érdemes megemlíteni a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia 1996-ban keletkezett szociális körlevélét, az Igazságosabb és testvériesebb világot! Forrás: <https://regi.katolikus.hu/konyvtar.php?h=184>, letöltve: 2019. 9. 30.

⁷⁰⁴ Például Tóth Zoltán József: *Élet a Szent Korona jegyében: a magyar értékekre épülő társadalom*. Budapest, 2014, Hun-idea.

⁷⁰⁵ Például Kamarás István: *Embertan-erkölcsstan sztori*. Pécs, 2015, Pro Pannónia Kiadói Alapítvány.

⁷⁰⁶ Például Mezei Balázs: *Mai vallásfilozófia*. Budapest, 2010, Kairosz.

⁷⁰⁷ Például Hegedűs Lóránt: *Új református Hiszekegy. Igéhi hirdetések a Hazatérés Templomában 1983–1984*. Budapest, 2013, Budapest; Kádár Péter: *Elhivatás, szabadság, felelősség*. Budapest, 1993, KDNP Parlamenti Frakciója.

Külön említést érdemel még a neoprotestantizmus is. A magyar politikai gondolkodásban újdonságot jelentett Németh Sándor és társai keresztény alapú filozofizmus, cionizmusa, ami ötvözi az ultrakonzervatív fundamentalizmust, az elvi antikommunizmussal és antiliberalizmussal és az iszlámellenességgel, miközben évtizedekig a politikában a liberális és szocialista oldalt támogatta.⁷⁰⁸

IRODALOMJEGYZÉK

- A '60-as évek művészete a Magyar Nemzeti Galériában. Forrás: <https://www.vaol.hu/kultura/helyi-kultura/hatvanas-evek-muveszete-magyarorszag-1958-1968-nemzeti-galeriaban-2223391/>, letöltve: 2019. 11. 14.
- A Miles Christi Katolikus Szellemi Műhely Manifesztuma. Forrás: <http://regnum-portal.hu/regnum2/node/76>, letöltve: 2019. 11. 14.
- Ablonczy Balázs: Bethlen István és Teleki Pál konzervativizmusa. In Romsics Ignác szerk.: *A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948*. Budapest, 2009, Osiris, 167–85. p.
- Ablonczy Balázs: *Keletre magyar! A magyar turanizmus története*. Budapest, 2016, Jaffa.
- Ablonczy Balázs: *Teleki Pál*. Budapest, 2005, Osiris.
- Ágoston Balázs: Új időszámítás jön a kutatásban. Kásler Miklós: Rendkívüli az érdeklődés a magyarság eredete, történelme iránt. *Demokrata*, 2018. Forrás: <https://demokrata.hu/magyarorszag/uj-idoszamitas-jon-a-kutatasban-2-111950/>, letöltve: 2019. 9. 24.
- Alinei, Mario: *Ósi kapocs – A magyar–etruszk nyelvrokonság*. Budapest, 2005, Allprint.
- Alkotmány. *Kommentár*, 2010. 6.
- Allen, R. T.: *Beyond Liberalism. The Political Thought of F. A. Hayek and Michael Polanyi*. New Brunswick, London, 1998, Transaction Publishers.
- Ambrus Gergely: Analitikus filozófia. In Boros Gábor szerk.: *Filozófia*. Budapest, 2007, Akadémiai, 1065–1145 p.
- Andorka Rudolf: Önérdék vagy erkölcs? I–II. *Magyar Szemle*, 1996. 4–5. 341–348., 453–463. p.
- Antal Attila – Földes György – Kiss Viktor szerk.: *Marx. Interpretációk, irányzatok, iskolák*. Budapest, 2018, Napvilág.
- Antal Attila: *A populista demokrácia természete*. Budapest, 2017, Napvilág.
- Antal Attila: Ökológiai marxizmus. Az „ökológiai Marx” és annak felfedezése. In Antal Attila – Földes György – Kiss Viktor szerk.: *Marx... Interpretációk, irányzatok, iskolák*. Budapest, 2018, Napvilág, 240–258. p.
- Antal Attila: Politikai és jogi alkotmányosság Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, 2013. 3. 48–70. p.
- Antal László – Bokros Lajos – Csillag István – Lengyel László – Matolcsy György: Fordulat és reform. *Medvetánc*, 1987. 2. Melléklet. 5–45. p.
- Arató András: Sikeres kezdet után részleges kudarc? merre tovább? Posztsoverén alkotmányozás Magyarországon. *Fundamentum*, 2009. 1. 5–30. p.

⁷⁰⁸ Például Németh Sándor: *A hit botránya*. Dabas, 2001, Új Spirit Kiadóvállalat.

- Armitage, David ed.: *British Political Thought in History, Literature and Theory*. Cambridge, 2006, Cambridge University Press.
- Aron, Raymond: *Demokrácia és totalitarizmus*. Budapest, 2005, L'Harmattan.
- Aron, Raymond: *Tanulmány a szabadságjogokról*. Pécs, 1994, Raymond Aron Társaság.
- Ars Naturae Online. Ökofilozófiai Műhely. Forrás: <http://www.arsnaturae.hu/>, letöltve: 2019. 9. 25.
- Asbóth János: *Magyar konservatív politika*. Budapest, 1875, Légrády testvérek.
- Ash, Timothy Garton: *The Uses of Adversity. Essays on the Fate of Central Europe*. London, 1994, Penguin.
- Ash, Timothy Garton: *We the People: The Revolution of '89 Witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin and Prague*. London, 1999, Penguin. <https://www.atlas-network.org/partners/global-directory/europe-and-central-asia/2>, letöltve: 2019. 11. 14.
- Bácsván László: *Anarchizmus és új társadalmi mozgalmak Magyarországon*. Forrás: <http://www.communicatio.hu/doktoriprogramok/kommunikacio/cikkek/bacs-vanl/anarchia.htm>.
- Badiny Jós Ferenc: *Jézus Magyar eredete*. Budapest, 2014, Angyali Menedék.
- Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Egyetlen út: a magyar paraszt*. Budapest, 1938, Kelet Népe.
- Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Nemzeti újjászületés és sajtó*. Budapest, 1920, Táltós.
- Balázs Zoltán: Menczer Béla gondolkodása és a magyar konzervativizmus hagyománya. *Politikatudományi Szemle*, 2010. 1. 94–124. p.
- Balázs Zoltán: *Szabadság és/vagy egyenlőség. Tocqueville-tanulmányok*. Pilismarót, 2006, Politikai Filozófia Közhasznú Alapítvány.
- Ball, Terence – Bellamy, Richard eds.: *Cambridge History of Twentieth Century Political Thought*. Cambridge, 2008, Cambridge University Press.
- Balla Antal: *A legújabb kor gazdaságtörténete*. Budapest, 1935.
- Balla Antal: *A liberalizmus történelme*. Budapest, 1926, Légrády.
- Balogh István – Karácsony András: *Német társadalomelméletek. Témák és trendek 1950-től napjainkig*. Budapest, 2000, Balassi.
- Balogh László Levente: *Hannah Arendt a szabadságról avagy a politikai cselekvés elmélete és története*. Doktori értekezés. Debrecen, 2004.
- Balogh Magdolna: Sinkó Ervin kommunistasága: a messianizmustól a titóizmusig. *Múltunk*, 2013. 2. 145–164. p.
- Balogh Margit: *Mindszenty József (1892–1975)*. Budapest, 2015, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont.
- Baranyi Tibor Imre – Horváth Róbert – László András: *Kard, kereszt, korona. Tradicionális tanulmányok a magyarságról*. Budapest, 2000, Lux Mundi.
- Baranyi Tibor Imre: *Fejlődő létrontás és örök hagyomány*. Budapest, 2005, Kvintesszencia.
- Baritz Sarolta Laura: *Háromdimenziós gazdaság: lehet gazdálkodni érénytikai paradigmában*. Budapest, 2016, Kairosz.
- Bartha Ákos – Paár Ádám – Péterfi Gábor szerk.: *Népi blog. Az elmúlt évek írásai (2014–2016)*. Budapest, 2016, L'Harmattan.

- Bartha Eszter: Munkásság, államszocializmus, öngazgatás: volt-e alternatíva? In Böcskei Balázs szerk.: *A forradalom végtelensége. Lukács György politika- és társadalomelmélete*. Budapest, 2016, L'Harmattan, 138–158. p.
- Bartha Miklós: *Kazár földön*. Budapest, 1901, Ellenzék Könyvnyomda.
- Bastiat, Frédéric de: A jog. Egy igazságos társadalom klasszikus tervezete. Forrás: http://www.aahsz.hu/a_jog.pdf, letöltve: 2019. 11. 14.
- Bauer Tamás Péter: A nyugati büntudat és a harmadik világbeli szegénység. *Századvég*, 2003. 27. 32–52. p.
- Bauer Tamás Péter: Népeségrobbanás: mítosz és valóság. *Századvég*, 2003. 27. 53–82. p.
- Bayer József: *A politikai gondolkodás története*. Budapest, 2003, Osiris.
- Bealey, Frank – Johnson, Allan G.: *The Blackwell Dictionary of Political Science*. Oxford, 1999, Blackwell.
- Békés Márton: A legitimisták és a legitimizmus. In Romsics Ignác szerk.: *A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948*. Budapest, 2009, Osiris, 214–242. p.
- Békés Márton: *A becsület politikája. Gróf Sigray Antal élete és kora*. Vasszilvágy, 2007, Magyar Nyugat.
- Békés Márton: A gerilla-hadviselésről. *Kommentár*, 2016. 4. 3–32. p.
- Békés Márton: A reformkonzervativizmus lehetősége. *Kommentár*, 2006. 6. 75–91. p.
- Békés Márton: *Amerikai neokonzervativizmus – Egy kisiklott ellenforradalom*. Budapest, 2008, Századvég.
- Békés Márton: *Az utolsó felkelés*. Budapest, 2014, Századvég.
- Békés Márton: Németh László politikai platonizmusa. *Kommentár*, 2007. 1. 3–10. p.
- Békés Márton: Tihanyi tézisek. Forrás: http://latoszogblog.hu/blog/tihanyi_tezisek, letöltve: 2019. 9. 25.
- Békési László: *A politika földrajza*. Budapest, 2004, Aula.
- Beksics Gusztáv: *A democratia Magyarországon*. Budapest, 1881, Rudnyánszky.
- Beksics Gusztáv: *A magyar doctinairek*. Budapest, 1882, Rudnyánszky.
- Bellamy, Richard: *Political Constitutionalism*. Cambridge, 2007, Cambridge University Press.
- Bence György – Kis János – Márkus György: *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* Budapest, 1992, T-Twins – Lukács Archívum.
- Bence György: A politikai filozófia két gyökere Kantnál. In uő: *Válogatott politikai-filozófiai tanulmányok 1990–2006*. Budapest, 2007, L'Harmattan, 37–48. p.
- Bence György: A politikum sajátossága. In uő: *Válogatott politikai-filozófiai tanulmányok 1990–2006*. Budapest, 2007, L'Harmattan, 13–25. p.
- Bence György: Piszkos kézek. Rezsimváltás előtt és után. In uő: *Politikai-filozófiai tanulmányok 1990–2006*. Budapest, 2007, L'Harmattan, 194–206. p.
- Benedek László: A cselekvő eugenikának és a pszichiatriának öröklésbiológiai és orvosi vonatkozásai. [1930] *Monatsschrift Ungarischer Mediziner*, 1931. no. 10.
- Béranger, Jean – Kecskeméti Károly: *Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon 1608–1918*. Budapest, 2008, Napvilág.
- Bibó István Szellemi Műhely: *The Politics of „National Character”: A Study in Interwar East European Thought*. Oxford, 2012, Routledge.

- Bibó István: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. [1946] In uő: *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*. Budapest, 2011, Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely.
- Bibó István: A magyar demokrácia válsága. [1945] In uő: *A magyar demokrácia válsága*. Budapest, 2011, Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, 20–79. p.
- Bibó István: A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme. *Válogatott tanulmányok II.* Budapest, 1986, Magvető, 485–504. p.
- Bibó István: Az európai társadalomfejlődés értelme. [1971–1972] In uő: *Az európai politikai fejlődés értelme*. Budapest, 2012, Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, 175–299. p.
- Bibó István: Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. [1948] In uő: *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem*. Budapest, 2012, Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, 120–176. p.
- Bibó István: Expozé a magyarországi helyzetről. [1956] In uő: 1956. Budapest, 2011, Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, 40–43. p.
- Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. [1948] In uő: *Zsidókérdés*. Budapest, 2012, Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, 39–220. p.
- Bihari Mihály – Pokol Béla: *Politológia*. Budapest, 2013, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Bíró, András Zsolt – Fehér, Tibor – Bárány, Gusztáv – Pamjav, Horolma: Testing Central and Inner Asian admixture among contemporary Hungarians. *Forensic Science International: Genetics*, 2014. no. 15. 121–126. p.
- Bíró Friderika – Für Lajos: *Búcsú a parasztságtól. I–III.* Budapest, 2013–2014, Kairosz.
- Bobula Ida: *A sumír–magyar rokonság*. Budapest, 1982, Esda.
- Boda Zsolt: A komunitárius elmélet: identitás, kultúra, értelmezés. In Szabó Márton szerk.: *Beszélő politika*. Budapest, 2000, Józsefváros, 138–161. p.
- Bódig Mátyás – Győrfi Tamás: *Államelmélet. A mérsékelt állam eszméje és elemei I.* Miskolc, 2003, Bíbor.
- Bódig Mátyás: *Jogelmélet és gyakorlati filozófia. Jogelméleti módszertani vizsgálódások*. Miskolc, 2004, Bíbor.
- Bódig Mátyás: Társadalomelmélet, gyakorlati filozófia, jogelmélet. *Jogelméleti Szemle*, 2006. 1. Forrás: <http://jesz.ajk.elte.hu/bodig25b.mht>, letöltve: 2019. 11. 14.
- Bodnár-Király Tibor – Nagy Agoston: Egy különös eszmétörténeti kiméra. *Politikatudományi Szemle*, 2008. 4. 183–191. p.
- Bodrogi Ferenc Máté: Széchenyi István és a gentlemanek nyelve. *Irodalomtörténet*, 2011. 2. 150–176. p.
- Bogár László: De kik azok a „nemzetközi pénzügyi körök”? In uő szerk.: *Globalobüntiben*. Budapest, 2012, Kairosz, 23–26. p.
- Bogár László: *Globalobüntiben*. Budapest, 2012, Kairosz.
- Bogár László: *Idegrendszerváltás*. Budapest, 2009, Kairosz.
- Bogár László: *Lefelé a létezés lejtőin*. Budapest, 2011, Kairosz.
- Bogár László: *Tétközlő ország*. Budapest, 2014, Kairosz.
- Bokros Lajos: Történelmietlen modell vagy modelletlen történelem? In Síklaky István szerk.: Budapest, 1985, Magvető, 231–310. p.

- Bolkestein, Frits: *Az angyal és a szörnyeteg*. Budapest, 1996, Századvég, 170–185. p.
- Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*. Budapest, 1989, Püski, 110–121. p.
- Boros János: *A demokrácia filozófiája*. Pécs, 2000, Jelenkor.
- Boros János: *Demokrácia és szabadság. Filozófiai írások a demokrácia megerősítéséhez*. Veszprém, 2011, Iskolakultúra (Iskolakultúra Könyvek 42.).
- Boros János: *Etika és politika. A demokrácia egyéni felelősség*. Veszprém, 2016, Iskolakultúra (Iskolakultúra Könyvek 51.).
- Boros János: Liberalizmus és kommunitarizmus. Az igazság és ész-szerűség védelmében. *Budapesti Könyvszemle*, 2008. 1. 14–21. p.
- Boros Zsuzsanna – Szabó Dániel: *Parlamentarizmus Magyarországon (1867–1944). Parlament, pártok, választások*. Budapest, 2014, ELTE Eötvös.
- Botos Máté – Rabár Ferenc: *Gazdaság és etika, a gazdasági gondolkodás fejlődése*. Egyetemi jegyzet. Budapest, 1998, PPKE JÁK.
- Botos Máté: A konzervatív társadalomfilozófia atyja: Frédéric le Play (1806–1882). *Magyar Szemle*, 1996. 5. 516–527. p.
- Botos Máté: Keyserling és az arisztokratikus magyar étosz a Spektrum Europas alapján. *Kommentár*, 2007. 2. 71–83. p.
- Boulad, Henri S. J.: *Az iszlám a misztika, a fundamentalizmus és a modern kor feszültségében*. Budapest, 2009, Kairosz, 9–30. p.
- Bozóki András – Seres László – Sükösd Miklós: *Anarchizmus tegnap és ma. Az anarchizmustól az alternatív mozgalmakig*. In uők: *Anarchizmus ma*. Budapest, 1994, T-Twins.
- Bozóki András – Sükösd Miklós: *Az anarchizmus elmélete és magyarországi története*. Budapest, 1994, Cserépfalvi.
- Bozóki András: *Politikai pluralizmus Magyarországon*. Budapest, 2003, Századvég.
- Bozóki András: Utak az anarchizmus felé. In *Anarchizmus és rendezőelvek. Az MPTT Évkönyve*. Budapest, 1986, 169–170. p.
- Böcskei Balázs – Sebők Miklós szerk.: *50 könyv, amit minden baloldalinak ismernie kell*. Budapest, 2015, Noran Libro.
- Böhm Károly: *Az értékelmélet feladata és alapproblémája*. Budapest, 1990, MTA.
- Bragyova András – Gárdos-Orosz Fruzsina: Vannak-e megváltoztathatatlan normák az Alaptörvényben? *Állam és Jogtudomány*, 2016. 3. 35–63. p.
- Bragyova András: Alkotmány és szabadság: a szabadság alkotmányos fogalma. *Fundamentum*, 2003. 1. 5–24. p.
- Breuilly, John: Nationalism and National Unification in Nineteenth-Century Europe. In uő ed.: *The Oxford Handbook of The History of Nationalism*. Oxford, 2016, Oxford University Press, 158. p.
- Browning, Gary: *A History of Modern Political Thought*. Oxford, 2016, Oxford University Press.
- Bruszt László: *A centralizáció csapdája*. Szombathely, 1995, Savaria Press.
- Bryan, Bradley: Revenge and Nostalgia: Reconciling Nietzsche and Heidegger on the question of coming to terms with the past. *Philosophy and Social Criticism*, 2012. 1. 25–38. p.

- Buchanan, James M. – Tullock, Gordon: *The Calculus of Consent. Logical Foundations of Constitutional Democracy*. Ann Arbor, 1965 [1962], The University of Michigan Press.
- Buji Ferenc: Eckhart mester beszéde. Az Istenhez való közelség tényéről és tudatáról. *Új Forrás*, 2008. 4. Forrás: http://www.jamk.hu/ujforras/0804_01.htm, letöltve: 2019. 9. 25.
- Buji Ferenc: *Magasles. Esszék és reflexiók a tradíció távlatából*. Budapest, 2003, Kairosz.
- Bulányi György írásai. Forrás: http://www.bokorportal.hu/bgy_irasok_gyujtemeny.php, letöltve: 2019. 11. 14.
- Burke, Edmund: *Töprengések a francia forradalomról*.
- Buzinkay Géza: A kitagadott szatirikus: Kecskeméthy Aurél. In Somogyi Éva szerk.: *Polgárosodás Közép-Európában Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára*. Budapest, 1991, MTA Történettudományi Intézet, 195–213., 207. p.
- Buzogány, Áron – Varga, Mihai: The ideational foundations of the illiberal backlash in Central and Eastern Europe: the case of Hungary. *Review of International Political Economy*, 2018. 6. 811–828. p.
- Canning, Joseph: *A középkori politikai gondolkodás története 300–1450*. Budapest, 2002, Osiris.
- Coleman, Miller – Conolly, Ryan: *Politikai filozófiák enciklopédiája*. Budapest, 1995, Kossuth.
- Concha Győző: A gentry. In uő: *A konzervatív és a liberális elv*. Máriabesnyő-Gödöllő, 2005, Attraktor, 111–155. p.
- Concha Győző: *A konzervatív és a liberális elv. Válogatott tanulmányok 1872–1927*. Máriabesnyő-Gödöllő, 2005, Attraktor, 199–243. p.
- Congdon, Lee: *Exile and Social Thought Hungarian Intellectuals in Germany and Austria, 1919–1933*. Princeton, 1991, Princeton University Press.
- Congdon, Lee: *Seeing Red. Hungarian Intellectuals in Exile and the Challenge of Communism*. Decalb, 2001, Northern Illinois University Press.
- Constanti Hungarorum. Forrás: http://w2.vatican.va/content/leo-xiii/en/encyclicals/documents/hf_l-xiii_enc_02091893_constanti-hungarorum.html, letöltve: 2019. 9. 30.
- Cropsey, Joseph – Strauss, Leo: *A politikai filozófia története I–II*. Budapest, 1994, Európa.
- Czirják Imre: Láncki András: Viccpartok színvonalán áll az ellenzék. *Magyar Idők*, 2015. december 21. Forrás: <https://www.magyaridok.hu/belfold/lanczi-andras-vicepartok-szinvonalan-all-az-ellenzek-243952/>, letöltve: 2019. 9. 25.
- Cs. Kiss Lajos szerk.: *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmittől*. Budapest, 2004, Gondolat.
- Cs. Kiss Lajos: Carl Schmitt jelentősége. *Világosság*, 2003. 7–8. 21–25. p.
- Cs. Szabó László: A magyar liberalizmus. *Nyugat*, 1938. 2.
- Csath Magdolna: *Rendszerváltás a gazdaságban – avagy hogyan tűnt el a magyar ipar?* Budapest, 2015, Kairosz.
- Csécsy Imre: Német szellemtudomány, magyar liberalizmus. *Husadik Század*, 223–235. p.
- Csécsy Imre: Politika és humánium. *Husadik Század*, 1948. 4. 241–54. p.
- Csejte Dezső – Juhász Anikó: *Oswald Spengler élete és filozófiája*. Budapest, 2009, Attraktor.
- Cselekvés és párbeszéd. A dialógus hazai lehetőségei. *Világosság*, 1966. 11. 648. p.
- Csengeri Antal: *Magyar szónokok és státusférjak. Politikai jellemrajzok*. Pest, 1851, Heckenast.
- Csengey Dénes: A nemzet stílusa. *Hitel*, 1989. 11. 29.
- Csizmadia Ervin: A konzervatív szellem és a pártpolitika. *Népszabadság*, 2009. február 26.
- Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988)*. 1–3. kötet: *Mono-gráfia – Dokumentumok – Interjúk*. Budapest, 1995, T-Twins.
- Csizmadia Ervin: A magyar politikai fejlődés írói. Szekfű Gyula, Babits Mihály, Joó Tibor. *Kommentár*, 2017. 1. 68–77. p.
- Csizmadia Sándor: Aron – *Politikai szabadság és a körütekintés erkölcsisége*. Budapest, 2001, Aula.
- Csoóri Sándor: A mélypont. [1990] In uő: *Nappali Hold*. Budapest, 1991, Püski. Forrás: https://reader.dia.hu/document/Csoori_Sandor-Nappali_hold-875, letöltve: 2019. 9. 23.
- Csoóri Sándor: A veszélyeztetett kegyelmi idő. [1991] In uő: *Nappali Hold*. Budapest, 1991, Püski. Forrás: https://reader.dia.hu/document/Csoori_Sandor-Nappali_hold-875, letöltve: 2019. 9. 23.
- Csoóri Sándor: Egy nomád értelmiségi. [1978] In uő: *Brevárium*. Budapest, 1988, Eötvös. Forrás: https://reader.dia.hu/document/Csoori_Sandor-Brevarium-2667, letöltve: 2019. 9. 23.
- Csoóri Sándor: Nappali Hold. [1990] In uő: *Nappali Hold*. Budapest, 1991, Püski. Forrás: https://reader.dia.hu/document/Csoori_Sandor-Nappali_hold-875, letöltve: 2019. 9. 23.
- Csoóri Sándor: Pusztá az orgonásdomb alatt. [1960] In uő: *Tudósítás a toronyból*. Budapest, 1963, Magvető. Forrás: https://reader.dia.hu/document/Csoori_Sandor-Tudositas_a_toronybol-440, letöltve: 2019. 9. 23.
- Csoóri Sándor: Szárszó ma újra kérdez. [2002] In uő: *Elveszett utak*. Budapest, 2003, Nap. Forrás: https://reader.dia.hu/document/Csoori_Sandor-Nappali_hold-875, letöltve: 2019. 9. 23.
- Csunderlik Péter: *A „vörös farsangtól” a „vörös tatárjárásig” – A Tanácsköztársaság a korai Horthy-korszak pamflet- és visszaemlékezés-irodalmában*. Budapest, 2019, Napvilág.
- Csunderlik Péter: *Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták – A Galilei Kör (1908–1919) története*. Budapest, 2018, Napvilág.
- Csurka István: Néhány gondolat a rendszerváltás két esztendeje és az MDF új programja kapcsán. [1992] In uő: *Minden, ami van*. I. kötet. Budapest, 1998, Püski, 288–318. p.
- Csurka István: A harcok igazsága. [1990] In uő: *Minden, ami van*. I. kötet. Budapest, 1998, Püski, 236–239. p.
- Csurka István: A korlátlan lehetőségek hazája. [1992] In uő: *Minden, ami van*. I. kötet. Budapest, 1998, Püski, 271–273. p.

- Csurka István: A magyarság esélyei. [1987] In uő: *Minden, ami van*. I. kötet. Budapest, 1998, Püski, 104–114. p.
- Csurka István: A Szakma. [1990] In uő: *Minden, ami van*. I. kötet. Budapest, 1998, Püski, 251–253. p.
- Csurka István: Az áldozat imperializmusa. [2004] In uő: *Őszi torna. A szerző válogatott írásai*. Budapest, 2008, Tri kolor, 298–380. p.
- Csurka István: Az áthelyezők áthelyezése. [1989] In *Minden, ami van*. I. kötet. Budapest, 1998, Püski, 186–192. p.
- Csurka István: Ébresztő, magyarság! [1990] In uő: *Minden, ami van*. I. kötet. Budapest, 1998, Püski, 221–223. p.
- Csurka István: Ez a rendszerváltozás? [1990] In uő: *Minden, ami van*. I. kötet. Budapest, 1998, Püski, 232–234. p.
- Csurka István: Forráshiány. [1991] In uő: *Minden, ami van*. I. kötet. Budapest, 1998, Püski, 267–270. p.
- Csurka István: Föld, alkotmány, rendszerváltozás. [1991] In uő: *Minden, ami van*. I. kötet. Budapest, 1998, Püski, 260–264. p.
- Csurka István: Miért a harmadik út? [1988] In uő: *Minden, ami van*. I. kötet. Budapest, 1998, Püski, 124–129. p.
- Csurka István: Néhány gondolat a rendszerváltozás két esztendeje és az MDF új programja kapcsán. [1992] In uő: *Minden, ami van*. I. kötet. Budapest, 1998, Püski, 288–318. p.
- Csurka István: Pincérnemzet? [1990] In uő: *Minden, ami van*. I. kötet. Budapest, 1998, Püski, 247–249. p.
- Csurka István: Rendszerváltás Izraelben? [1992] In uő: *Minden, ami van*. I. kötet. Budapest, 1998, Püski, 280–282. p.
- Csurka István: Szabadság-szüret. [1990] In uő: *Minden, ami van*. I. kötet. Budapest, 1998, Püski, 239–241. p.
- Csurka István: Tiborcok panasza. [1990] In uő: *Minden, ami van*. I. kötet. Budapest, 1998, Püski, 224–226. p.
- Csurka István: Új magyar önépítés. [1985] In uő: *Minden, ami van*. I. kötet. Budapest, 1998, Püski, 38–55. p.
- Dahrendorf, Ralf: *After 1989. Morals, Revolution and Civil Society*. London, 1991, Basingstoke.
- Darvas József: *A legnagyobb magyar falu*. Budapest, 1937, Gondolat.
- Darvas József: Új szellemi front! [1945] In Darvas József – Erdei Ferenc – Gábor Andor – Horváth Márton – Illyés Gyula – Kállai Gyula – Révai József – Szekfű Gyula – Zilahy Lajos szerk.: *Új szellemi front*. Budapest, é. n., Szikra Kiadás, 13. p.
- Darvas József: Új szobrot a ledőlt helyére. *Szabad Szó*, 1945. 8. 19.
- Darvas József: *Város az ingoványon*. Budapest, 1945, Szikra.
- Davies, Peter: *The Extreme Right in France, 1789 to Present. From de Maistre to Le Pen*. 2002, Routledge.
- Dékány István: *A társadalomfilozófia alapfogalmai*. Budapest, 1933, MTA.
- Demeter M. Attila: A szabadság republikánus eszménye a republikánus gondolatai tradícióban. *Korunk*, 2015. 2. 76–85. p.
- Demeter M. Attila: *Korunk politikai filozófiája*. Kolozsvár, 2018, Egyetemi Műhely.

- Demeter M. Attila: Mi a republikanizmus? In uő: *Ethnosz és démosz. Válogatott tanulmányok 2002–2012*. Kolozsvár, 2013, Pro Philosophia – Egyetemi Műhely, 31–46. p.
- Demeter M. Attila: *Republikanizmus, nacionalizmus, nemzeti kisebbségek*. Kolozsvár, 2005, Pro Philosophia.
- Dénes Iván Zoltán szerk.: *A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Pécs, 1993, Tanulmány.
- Dénes Iván Zoltán szerk.: *Megtalálni a szabadság rendjét. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Budapest, 2001, Új Mandátum, 291–320. p.
- Dénes Iván Zoltán: *Közüggyé emelt kiváltságmegőrzés. A magyar konzervatívok szerepe és értékvilága az 1840-es években*. Budapest, 1989, Akadémiai.
- Dobszay Tamás: „Szokjon gyapjas fülök az ezután már gyakrabban hallható igazság szavához.” A politikai élet verbális közegének átrendeződése a reformkorban. *Századvég*, 2008. 1. 113–150. p.
- Domokos Endre János: Feloszlának az utolsó nyilasok: A Pax Hungarica Mozgalom záróközleménye. 2017. Harcunk.info Forrás: <https://harcunk.info/index.php/81-jelentesek/1843-feloszlanak-az-utolso-nyilasok-a-pax-hungarica-mozgalom-zarokoezlemeny>, letöltve: 2019. 9. 24.
- Éber Márk Áron – Gagy Ágnes: Osztály és társadalomszerkezet a magyar szociológiában. *Fordulat*. Forrás: http://fordulat.net/pdf/21/F21_Eber-Gagy_osztaly.pdf, letöltve: 2019. 11. 14.
- Eckhardt Sándor: *A francia szellem*. Budapest, 1938, Magyar Szemle Társaság.
- Egedy Gergely: *Brit konzervatív gondolkodás és politika (XIX–XX. század)*. Budapest, 2005, Századvég.
- Egedy Gergely: *Konzervatív gondolkodás és politika az Egyesült Államokban. John Adamstól Russel Kirkgig*. Budapest, 2014, Századvég.
- Egresi Katalin – Pongrácz Alex – Szigeti Péter – Takács Péter szerk.: *Államelmélet*. Győr, 2016, Széchenyi István Egyetem.
- Egresi Katalin: A köztársasági eszme és a Szent Korona-tan a magyar politikai gondolkodásban a két világháború között. In Feitl István szerk.: *Köztársaság a modern kori történelem fényében*. Budapest, 2007, Napvilág, 240–272. p.
- Elek István: A kulturális nemzet és a republikánus közösség. *Magyar Nemzet*, 1997. 7. 7.
- Eliade, Mircea: *A samanizmus*. Budapest, 2001, Osiris.
- Eliade, Mircea: *Jóga. Halhatatlanság és szabadság*. Budapest, 2014, Helikon.
- Eliade, Mircea: *Vallási hiedelmek és eszmék története*. Budapest, 2006, Osiris.
- Eliade, Mircea: *Vallástörténeti értekezés*. Budapest, 2014, Helikon.
- Enyedi Zsolt: Paternalist populism and illiberal elitism in Central Europe. *Journal of Political Ideologies*, 2015. 1. 9–25. p.
- Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra II*. Budapest, 1981, Magyar Helikon.
- Erdei Ferenc: A háztáji gazdaság kérdései. *Magyar–Szovjet Közgazdasági Szemle*, 1954. 8–9. 676–707. p.
- Erdei Ferenc: A közigazgatás ideiglenes rendezéséről. *Néplap*, 1944. 12. 31.

- Erdei Ferenc: A magyar népiség útja. [1945] In Darvas József – Erdei Ferenc – Gábor Andor – Horváth Márton – Illyés Gyula – Kállai Gyula – Révai József – Szekfű Gyula – Zilahy Lajos szerk.: *Új szellemi front*. Budapest, é. n., Szikra Kiadás, 37. p.
- Erdei Ferenc: *A magyar paraszttársadalom*. Budapest, 1941, Franklin-Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda.
- Erdei Ferenc: A magyar társadalom. [1943] In Győrfi Sándor – Pintér István – Sebestyén László – Sipos Attila szerk.: *Szárszó, 1943. Előzményei, jegyzőkönyve és utóélete*. Budapest, 1983, Kossuth, 188–209. p.
- Erdei Ferenc: *Futóhomok. A Duna-Tisza köze*. Budapest, 1957, Gondolat.
- Erdei Ferenc: Királyhegyes. Művelődési-gazdasági és társadalmi rajza. *Századunk*, 1931. 1. 25–34. p.
- Erdei Ferenc: *Magyar falu*. Budapest, 1940, Athenaeum.
- Erdei Ferenc: *Magyar tanyák*. Budapest, 1942, Athenaeum.
- Erdei Ferenc: *Magyar város*. Budapest, 1974, Akadémiai.
- Erdei Ferenc: *Parasztok*. Budapest, 1938, Athenaeum.
- Erdei Ferenc: Vitazáró beszéde. [1943] In Győrfi Sándor – Pintér István – Sebestyén László – Sipos Attila szerk.: *Szárszó, 1943. Előzményei, jegyzőkönyve és utóélete*. Budapest, 1983, Kossuth, 246–248. p.
- Erdélyi Lajos szerk.: *Az utópiáról. Válogatás polgári szerzőktől*. Budapest, 1979, OM, Marxizmus–Leninizmus Oktatási Főosztály.
- „Erre a hipotézisre nekem nincs szükségem.” Interjú Sajó Andrással. *Fundamentum*, 1998. 3. 45–52. p.
- Etzioni, Amitai: Igen, közösség. De kié? *Századvég*, 2005. 1. 163–170. p.
- Evola, Julius: *Jobboldali fiatalok kézikönyve*. Budapest, 2012, Kvintesszencia.
- Evola, Julius: *Lázadás a modern világ ellen*. Budapest, 1997, Kötet.
- Evola, Julius: *Pogány imperializmus*. Budapest, 2003, Nemzetek Európája.
- F. Liska Tibor: A Liska-modell. *Közgazdasági Szemle*, 1998. 10. 940–953. p.
- Falusi Norbert: A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja. *Belvedere Meridionale*, 2009. 7–8. 21–36. p.
- Faragó Béla: Magyar liberalizmus régen és ma. *Századvég*, 1991. 1. 123–137. p.
- Faragó Béla: *Nyugati liberális szemmel. A mai magyar ellenzéki gondolkodásról*. 1986, Magyar Füzetek (Magyar Füzetek Könyvei 10).
- Farkas Gyula: *Az asszimiláció kora a magyar irodalomban 1867–1914*. Budapest, 1938, Magyar Történelmi Társulat.
- Fehér Ferenc: A Legfőbb Lény kultusza és a politikum szekularizálásnak korlátai. *Politikatudományi Szemle*, 1994. 1. 5–42. p.
- Fehér Ferenc: *A megfagyott forradalom. Értekezés a jakobinizmusról*. Budapest, 1992, Cserépfalvi–Magvető.
- Fehér Ferenc: *Dictatorship Over Needs*. 1978, Telos.
- Fehér Ferenc: *Diktatúra a szükségletek felett*. Budapest, 1991, Cserépfalvi.
- Fehér Lajos: *A mezőgazdaság három éve*. Budapest, 1965, Kossuth.
- Feinberg, Joel: Szabadság, jogok, igazságosság. In uő: *Társadalomfilozófia*. Budapest, 1999, Osiris.
- Féja Géza: A Duna völgyében csoda történt. *Új Magyarország*, 1956. 11. 2.
- Féja Géza: Új nemzeteszmé. *Új Magyarország*, 1956. 11. 3.

- Féja Géza: *Viharsarok*. Budapest, 1957, Magvető.
- Fejtő Ferenc: *A népi demokráciák története*. Budapest–Párizs, 1991, Magvető (Magyar Füzetek Könyvei).
- Fejtő Ferenc: Magyarország és az európai értékek. *Vigília* 2003. 2. Forrás: <https://vigilia.hu/regihonlap/2003/2/fejto.htm>, letöltve: 2019. 11. 14.
- Fejtő Ferenc: Raymond Aronról. *Európai Utas*, 43. Forrás: <http://www.ceci.hu/europaiutas/20012/17.htm>, letöltve: 2019. 11. 14.
- Fekete Gyula: *Éljünk magunknak?* Budapest, 1972, Szépirodalmi.
- Fekete Gyula: *Első számú közügy*. Balatonboglár, 1997, Balaton Akadémia.
- Fekete Gyula: *Véreim, magyar kannibálok! Vádirat a jövő megrablásáról*. Budapest, 1992, Püski.
- Felkai Gábor: *A német szociológia története a századfordulótól 1933-ig I–II*. Budapest, 2007, Századvég.
- Fenyő István: *A centralisták. Egy liberális csoport a reformkori Magyarországon*. Budapest, 1997, Argumentum.
- Ferencz Enikő: Kisebbségi jogok liberális elmélete – egy republikánus kiegészítés. *Magyar kisebbség. Nemzetpolitikai Szemle*, 2006. 1–2. 332–344. p.
- Fichte, J. G.: A jelenlegi kor alapvonásai. In uő: *Válogatott filozófiai írások*. Budapest, 1981, Gondolat.
- Filep Tamás Gusztáv: „A nemzet mint tiszta idealitás” – Joó Tiborról. *Kommentár*, 2006. 3. 98–108. p.
- Fodor Ilona: Menczer Béla Párizsban. *Valóság*, 1975. 10. 311–340. p.
- Földes György: A történelmi materializmus nyomában. In Antal Attila – Földes György – Kiss Viktor szerk.: *Marx... Interpretációk, irányzatok, iskolák*. Budapest, 2018, Napvilág, 376–396. p.
- Frank Tibor: The Budapest Roots of Michael Polanyi's Liberalism. *Polanyiana*. 2010. 1–2. 5–24. p. Forrás: <http://polanyi.bme.hu/folyoirat/2010-01/2010-1-2-01-Frank.pdf>, letöltve: 2019. 11. 14.
- Freeden Michael: *Liberalism: A Very Short Introduction*. Oxford, 2015, Oxford University Press.
- Freeden, Michael: *Ideologies and Political Theory: A Conceptual Approach*. Oxford, 1996, Clarendon.
- Freeden, Michael: *Ideology. A Very Short Introduction*. Oxford, 2003, Oxford University Press.
- Fricz Tamás – Halmy Kund – Orosz Timea: *Az SZDSZ-jelenség. Liberalizmus Magyarországon a rendszerváltás idején*. Lakitelek, 2018, Antológia.
- Friedrich Klára: *Új Rovásírás Tankönyv és Szakköri Ötlettár*. 2015, Szakács Gábor Magánkiadása.
- Frivaldszky János: *Természetjog és emberi jogok*. Budapest, 2010, PPKE JÁK.
- Fülöp Tamás: *Gróf Széchenyi István történelemszemlélete a reformkor politikai értékvilágának összefüggéseiben*. Doktori értekezés. Debrecen. Forrás: <https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/79761/ertekezes.pdf?sequence=5&isAllowed=y>, letöltve: 2019. 11. 14.
- G. Fodor Gábor – Kern Tamás: *A rendszerváltás válsága*. Budapest, 2009, Századvég.
- G. Fodor Gábor: „Habony Árpád jó ember”. *Magyar Narancs*, 2015. 2. 19.

- G. Fodor Gábor: A farizeus Európa. [2012] In uő: *GFGblog*. Budapest, 2014, Századvég, 68–70. p.
- G. Fodor Gábor: *Gondoljuk újra a polgári radikálisokat*. Budapest, 2004, L'Harmattan.
- G. Fodor Gábor: *Kérdéstilalom. Eric Voegelin politikai filozófiája*. Budapest, 2004, L'Harmattan.
- G. Fodor Gábor: Politikusi kisállat-határozó fiatal tacsók számára. In G. Fodor Gábor – Láncki András szerk.: *A dolgok természete*. Budapest, 2009, Századvég, 363–364. p.
- Gángó Gábor: *Eötvös József uralkodó eszméi. Kontextus és kritika*. Budapest, 2006, Argumentum – Bibó Műhely.
- Gaudium et Spes. Forrás: http://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_cons_+19651207_gaudium-et-spes_en.html, letöltve: 2019. 9. 30.
- Gautsch, Andreas: Eugen Heinrich Schmitt: Erkenntnis und Anarchie. *Ne znam. Zeitschrift für Anarchismusforschung*, 2017. 6. 30–55. p. Forrás: <https://anarchismusforschung.org/wp-content/uploads/2018/02/Gautsch-E.H.-Schmitt-Erkennntkis-und-Anarchie.pdf>, letöltve 2019. 11. 14.
- Gedeon Péter: Hayek és a magyar reformközgazdaságtan. *Politikatudományi Szemle*, 1994. 1. 85–91. p.
- Geréby György – Grád András: Az emberi jogi hipotézis szükségessége. Válasz Sajó Andrásnak. *Fundamentum*, 1999. 1. 63–78. p.
- Geréby György: Az egyház és a politikai forma: Carl Schmitt és Hans Barion. *Világosság*, 2010. 3. 65–77. p.
- Geréby György: Carl Schmitt teológiája. In Cs. Kiss Lajos szerk.: *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmittől*. Budapest, 2004, Gondolat, 260–290. p.
- Gergely Jenő – Kardos József – Rottler Ferenc: *Az egyházak Magyarországon Szent Istvántól napjainkig*. Budapest, 1997, Korona.
- Gergely Jenő: *Prohászka Ottokár. „A napbaöltözött ember”*. Budapest, 1994, Gondolat.
- Goldman, Samuel: The Legitimacy of Nostalgia. *Perspectives on Political Science*, 2016. 4. 211–215. p.
- Gönczi László: *Piliscsillag, Napcsillag*. Budapest, 2006, Sárosi.
- Gyáni Gábor: Polgárság és középosztály a diskurzusok tükrében. *Századvég*, 1997. tél, 30–45. p.
- Győrfi Tamás: A gyenge alkotmánybíráskodás: modellek és kilátások. *Fundamentum*, 2015. 2–3. 5–18. p.
- Győrfi Tamás: A jog normativitása. In uő: *A kortárs jogpozitívizmus perspektívái*. Miskolc, 2006, Bíbor, 86–89. p.
- Győrfi Tamás: A kommunitarizmus alkotmányelmélete. *Fundamentum*, 2004. 1. 5–22. p.
- Győrfi Tamás: A tulajdonságok nélküli ember elmélete. *Fundamentum*, 1998. 3. 23–41. p.
- Győrfi Tamás: Az állam semlegességének elve az alkotmányjogban. *Jogelméleti Szemle*. Forrás: 2003. 3. jesz.ajk.elte.hu/gyorfi15.html, letöltve: 2019. 11. 14.

- Győrfi Tamás: Gyakorlati filozófia, liberális morálfilozófia és a jog autonómiája. *Jogelméleti Szemle*. Forrás: <http://jesz.ajk.elte.hu/gyorfi25.mht>, letöltve: 2019. 11. 14.
- Gyurácz Ferenc: *Populizmus*. Budapest, 2017, Magyar Nyugat.
- Gyurgyák János: A magyar konzervatív hagyomány. *Népszabadság*, 2009. február 7.
- Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmétörténet*. Budapest, 2001, Osiris.
- Gyurgyák János: Eszmék, gondolatok, hatások Polányi Károly életművében. In Gyurgyák János szerk.: *Polányi Károly*. Budapest, 1986, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár (Magyar Szociológiatörténeti Füzetek 2) 7–86. p.
- Gyurgyák János: *Európa alkonya? Utak és tévutak az európai történelemben és politikában*. Budapest, 2018, Osiris.
- Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története*. Budapest, 2007, Osiris.
- Gyurgyák János: *Magyar fajvédők. Eszmétörténeti tanulmány*. Budapest, 2012, Osiris.
- Gyurgyák János: Szélsőjobbboldaliság a népi mozgalomban. In Romsics Ignác szerk.: *A magyar jobbboldali hagyomány 1900–1948*. Budapest, 2009, Osiris, 449–473. p.
- Habermas, Jürgen: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Budapest, 1971, Gondolat.
- Halász Gábor: Magyar viktoriánusok. In uő: *Válogatott írásai*. Budapest, 1959, Magvető, 589–628. p.
- Halmai Gábor: Döntünk-e Rousseau mellett? *Politikatudományi Szemle*, 1994. 4. 153–158. p.
- Halmai Gábor: Alkotmányos értékek és demokratikus konszolidáció. *Fundamentum*, 2009. 1. 31–48. p.
- Hamvas Béla: *Az öt génusz*. Budapest, 1985, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem.
- Hatos Pál: A protestáns liberalizmus válsága és a politikai protestantizmus jövőképei 1890–1921 között. In Csibi Norbert – Schwarzwölder Ádám szerk.: *Modernizáció és nemzetállam-építés*. Pécs, 2018, Kronosz, 283–304. p.
- Hatos Pál: *Szabadkőművesből református püspök. Ravasz László élete*. Budapest, 2016, Jaffa.
- Hayek, Friedrich August von: *Az út a szolgálathoz*. Budapest, 1991, KJK.
- Hayek, Friedrich August von: Miért nem vagyok konzervatív? In Ludassy Mária szerk.: *Az angol-szász liberalizmus klasszikusai*. II. Budapest, 1992, Atlantisz, 149–172. p.
- Hegedűs Dániel: Morál néne esete a hamis realitával... Erkölcs és politika viszonya 2002 után a magyar politikai gondolkodásban. *Századvég*, 2006. 4. 37–70. p.
- Hegedűs Loránt: *Új református Hiszekegy. Igéihirdetések a Hazatérés Templomában 1983–1984*. Budapest, 2013.
- Hegy Szabolcs: Ronald Dworkin politikai filozófiája és ennek közösséggelví kritikái. *Jogelméleti Szemle*, 2001. 4. Forrás: <http://jesz.ajk.elte.hu/hegyi8.html>, letöltve: 2019. 11. 14.
- Heller Ágnes: A „politikai” fogalmának újragondolása. *Politikatudományi Szemle*, 1993. 2. 5–17. p.

- Heller Ágnes: *Az igazságosságon túl*. Budapest, 1990, Gondolat.
- Heller Ágnes: *Érték és történelem*. Budapest, 1969, Magvető.
- Heller Ágnes: Viszonyom Lukács György etikájához. In Fehér Ferenc – Heller Ágnes: *A Budapesti Iskola. Tanulmányok Lukács Györgyről*. Budapest, 1995, T-Twins, 495–508. p.
- Herczeg Ferenc: *Bizánc*. Budapest, 1991, Singer és Wolfner.
- Hieronymi Ottó: A szociális piacgazdaság és a magyar átalakulás. *Magyar Szemle*, 1992. 7. 696–713. p.
- Hites Sándor: Hypotheka vagy hypothesis: a valóságos és a képzeletbeli a Hitel gazdaságtanában. In Hites Sándor szerk.: *Jólét és erény. Tanulmányok Széchenyi István Hitel című művéről*. Budapest, 2014, reciti (Hagyományfrissítés, 2), 95–131. p.
- Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*. Budapest, 1935, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Hoppe, Hans-Hermann: *Demokrácia: a bukott bálvány. A monarchia, a demokrácia és a természetes rend gazdaságtana és politikája*. Budapest, 2010, Ad Librum.
- Horkay Hörcher Ferenc: A gentleman eszményének hanyatlása. In uő: *A gentleman születése és hanyatlása*. Budapest, 2006, Helikon, 154–166. p.
- Horkay Hörcher Ferenc: *Konzervativizmus, természetjog, rendszerváltás*. Budapest, 2008, L'Harmattan.
- Horkay Hörcher Ferenc: *Közösségelvű politikai filozófiák*. Budapest, 2002, Századvég.
- Horváth András: A „Magyar Köztársaság” és Nagy György republikánus mozgalma. *Tiszatáj*, 1991. 10. 57–69. p.
- Horváth Csaba – Techet Péter: Engedtek a negyvennyolcból. A nemzeti liberalizmus eltűnésének okai és mai megjelenésének esélyei. *Kommentár*, 2012. 5. 95–108. p.
- Hörcher Ferenc: *A Political Philosophy of Conservatism. Prudence, Moderation and Tradition*. Bloomsbury Studies in the Aristotelian Tradition. Bloomsbury, 2020.
- Huoranszki Ferenc: A filozófián innen, a liberalizmuson túl. *Beszélő*, 2006. 9. 40–45. p.
- Huoranszki Ferenc: Mivel nem azonos a semlegesség? *Politikatudományi Szemle*, 1993. 3. 124–128. p.
- Huoranszki Ferenc: Szerződéselmélet és politikai kötelezettség. In uő: *Filozófia és utópia. Politikafilozófiai tanulmányok*. Budapest, 1999, Osiris, 160–190. p.
- Huoranszki Ferenc: Tolerancia, autonómia és perfekcionizmus. In *Filozófia és utópia. Politikafilozófiai tanulmányok*. Budapest, 1999, Osiris, 42–67. p.
- Huoranszki Ferenc: Válasz a kérdésre: Támogassa-e a liberális állam a művészeteket? In uő: *Filozófia és utópia. Politikafilozófiai tanulmányok*. Budapest, 1999, Osiris, 239–250. p.
- Ifj. Bertényi Iván: A „magyar birodalmi gondolatról” – az I. világháború előtt. *Kommentár*, 2007. 4. 40–56. p.
- Illyés Gyula: Egy vita vége – és eleje. In uő: *Itt élned kell*. Budapest, 1976, Szépirodalmi. Forrás: https://reader.dia.hu/document/Illyes_Gyula-Itt_elned_kell-244, letöltve: 2019. 9. 23.
- Illyés Gyula: Elpuskázott tartomány. [1974] In uő: *Szellem és erőszak*. Budapest, 1978, Magvető. Forrás: https://reader.dia.hu/document/Illyes_Gyula-Szellem_es_eroszak-664, letöltve: 2019. 9. 23.
- Illyés Gyula: Forradalmi magyarság. *Szabad Szó*, 1945. 8. 22.
- Illyés Gyula: *Honfoglalók között*. Budapest, 1980, Mezőgazdasági.
- Illyés Gyula: Mire kell a nemzet? *Magyar Nemzet*, 1975. 12. 25.
- Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1973–1974*. Budapest, 1990, Szépirodalmi. Forrás: https://reader.dia.hu/document/Illyes_Gyula-Naplojegyzetek_1973_1974_-2664, letöltve: 2019. 9. 23.
- Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1977–1978*. Budapest, 1992, Szépirodalmi. Forrás: https://reader.dia.hu/document/Illyes_Gyula-Naplojegyzetek_1977_1978_-222, letöltve: 2019. 9. 23.
- Illyés Gyula: *Puszták népe*. Budapest, 1955, Szépirodalmi.
- Illyés Gyula: Pusztulás. *Nyugat*, 1933. 17–18.
- Illyés Gyula: Szakvizsgán – nacionalizmusból. [1970] In uő: *Itt élned kell*. Budapest, 1976, Szépirodalmi. Forrás: https://reader.dia.hu/document/Illyes_Gyula-Itt_elned_kell-244, letöltve: 2019. 9. 23.
- Illyés Gyula: Újabb szellemi frontot? [1945] In Darvas József – Erdei Ferenc – Gábor Andor – Horváth Márton – Illyés Gyula – Kállai Gyula – Révai József – Szekfű Gyula – Zilahy Lajos szerk.: *Új szellemi front*. Budapest, é. n., Szikra Kiadás.
- Illyés Gyula: Válasz Herdernek és Adynak. In uő: *Szellem és erőszak*. Budapest, 1978, Magvető. Forrás: https://reader.dia.hu/document/Illyes_Gyula-Szellem_es_eroszak-664, letöltve: 2019. 9. 23.
- Imrédy Béla a vigadói gyűlésen nagy beszédben ismertette a Magyar Élet Mozgalmanak célját és eszményeit. *Magyar Nemzet*, 1939. 1. 8.
- Imrédy Béla miniszterelnöki bemutatkozó beszéde. *Országgyűlési Napló*, 1938. 5. 14.
- Imrédy Béla negyvenezer ember előtt beszélt vasárnap. *Magyar Nemzet*, 1938. 9. 6.
- Jászi Oszkár: *A Habsburg-monarchia felbomlása*. Budapest, 1982, Gondolat.
- Jászi Oszkár: *A történelmi materializmus állambölcsélete*. Budapest, 1908, Grill.
- Jászi Oszkár: *Magyar kálvária – Magyar föltámadás*. Budapest, 1989, Magyar Hírlap Könyvek.
- Jászi Oszkár: *Marxizmus vagy liberális szocializmus*. Párizs, 1983, Magyar Füzetek (Magyar Füzetek Könyvei 6).
- Jászi Oszkár: *A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja. Válogatás politikaelméleti írásaiból*. Budapest, 1989, Héttorony (Századvég Füzetek 1).
- Jobboldal és konzervativizmus. *Kommentár*, 2016. 1. 4–45. p.
- Jókai Mór: *Az ezredév*. Budapest, 1979, Magvető.
- Joó Tibor: *Magyar nacionalizmus*. Budapest, 1941, Athenaeum, 268–269. p.
- Juhász Anikó: *Nyikolaj Bergyajev*. Budapest, 1984, Kossuth.
- Justh Zsigmond: *Fuimus*. Budapest, 1957, Szépirodalmi.
- Jünger, Ernst: *Der Arbeiter*. Stuttgart, 1981, Klett-Cotta.
- Kádár Péter: *Elhivatás, szabadság, felelősség*. Budapest, 1993, KDNP Parlamenti Frakciója.
- Kaltwasser, Cristóbal Rovira – Taggart, Paul – Espejo, Paulina Ochoa – Ostiguy, Pierre: *Populism. An Overview of the Concept and the State of the Art*. In uők eds.: *The Oxford Handbook of Populism*. Oxford, 2018, Oxford University Press.
- Kamarás István: *Embertan-erkölcsstan sztori*. Pécs, 2015, Pro Pannónia Kiadói Alapítvány.

- Kapitalizmus blog. Forrás: <https://kapitalizmus.hvg.hu>, letöltve: 2019. 11. 14.
- Karácsony András: *A jogtudomány teológiája. Carl Schmitt politikai teológiája*. Budapest, 2016, Attraktor.
- Karácsony András: A konzervatív forradalom utópiája a két háború közötti Németországban. [2005] In uő: *Mozaikok*. Budapest, 2014, Attraktor, 220–254. p.
- Karácsony András: Carl Schmitt politikai antropológiájáról. *Századvég*, 2003. 28. 85–95. p.
- Karácsony András: *Mozaikok. Politika – értelmiség – konzervativizmus*. Máriabesnyő-Gödöllő, 2014, Attraktor.
- Karácsony Sándor: A cinikus Mikszáth. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1990 3–4. 211–317. p. [újraközlés].
- Kardos József: *Legitimizmus. Legitimista politikusok Magyarországon a két világháború között*. Budapest, 1998, Korona.
- Kármán József: *A nemzet csinosodása*. Budapest, 1981, Magvető.
- Kautz Gyula: *Politika vagy országászat*. Budapest, 1862, Heckenast.
- Kekes, John: *A gonoszság gyökerei*. Máriabesnyő-Gödöllő, 2007, Attraktor.
- Kekes, John: *A konzervativizmus ésszerűsége*. Budapest, 2001, Európa.
- Kekes, John: *A liberalizmus ellen*. Budapest, 1999, Európa.
- Kekes, John: *Az egalitarizmus illúziói*. Máriabesnyő-Gödöllő, 2004, Attraktor.
- Kemény Zsigmond: *Sorsok és vonzások*. Budapest, 1970, Szépirodalmi.
- Kemény Zsigmond: Forradalom után; Még egy szó a forradalom után. In uő: *Változatok a történelemre*. Budapest, 1982, Szépirodalmi, 181–562. p.
- Kende Péter: *A köztársaság törekény rendje*. Budapest, 2000, Osiris.
- Kende Péter: A liberális szemlélet republikánus kiigazítása. *Világosság*, 1996. 2. 39–42. p.
- Kende Péter: A liberalizmus mint szitokszó. *Beszélő*, 1996. 1. 39–42. p.
- Kende Péter: A reszpublika a magyar történeti tudatban. *Beszélő*, 1997. 2. 28–34. p.
- Kertész Imre: K. dosszié. Budapest, 2006, Magvető.
- Keyserling, Hermann: *Das Spektrum Europas* (Heidelberg, 1928, N. Kampmann VI.).
- Kis János: *A politika mint erkölcsi probléma*. Pozsony, 2017, Kalligram.
- Kis János: A semlegesség megközelítése. *Politikatudományi Szemle*, 1994. 1. 144–159. p.
- Kis János: *Alkotmányos demokrácia. Három tanulmány*. Budapest, 2000, Indok.
- Kis János: *Az abortuszról*. Budapest, 1992, Cserépfalvi.
- Kis János: *Az állam semlegessége*. Budapest, 1997, Atlantisz.
- Kis János: *Az állam semlegessége. Újabb nekifutás. Fundamentum*, 2011. 3. 5–22. p.
- Kis János: Közjó és honpolgári erény. A magyar republikánusok javaslata a liberalizmus kiigazítására. *Világosság*, 1998. 2. 36–53. p.
- Kis János: Lukács György dilemmája. In uő: *A politika mint erkölcsi probléma*. Pozsony, 2017, Kalligram, 394–446. p.
- Kis János: Népszuverenitás. *Fundamentum*, 2006. 2. 5–54. p.
- Kis János: Vannak-e emberi jogaink? Előszó a harmadik kiadáshoz. *Beszélő*, 2003. 8. Forrás: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/vannak-e-emberi-jogaink-0>, letöltve: 2019. 11. 14.
- Kiss Viktor: *Ideológia, kritika, posztmarxizmus*. Budapest, 2018, Napvilág.
- Kiss Viktor: *Leértékelt társadalom*. Budapest, 2009, Új Mandátum.
- Kiss Viktor: *Marx és ideológia*. Budapest, 2011, L'Harmattan.

- Kiszely István: *A magyar ember. A kárpát-medencei magyarság ember-története*. Budapest, 2004, Püski.
- Klaniczay Gábor: Michel Foucault és a történetírás. *Magyar Lettre Internationale*, 1998. ősz, 13–16. p.
- Kodolányi János: *Baranyai utazás*. Budapest, 1963, Magvető.
- Kodolányi János: *Ormánság. Szép Zsuzska*. Budapest, 1939, Athenaeum.
- Kodolányi János: *Suomi*. Budapest, 1944, Magyar Élet Kiadása.
- Koestler, Arthur: *A láthatatlan írás*. Budapest, 1997, Osiris.
- Koestler, Arthur: *Nyílvessző a végtelenbe*. Budapest, 1996, Osiris.
- Koestler, Arthur: *Sötétség délben*. Budapest, 1988, Európa-Reform Rt.
- Kolnai Aurél: A politika tartalma. *Századvég*, 2007. 1. 105–136. p.
- Kolnai Aurél: Az Apokalipszis három lovasa. In Balázs Zoltán szerk.: *Kolnai Aurél*. Budapest, 2003, Új Mandátum, 199–214. p.
- Kolnai Aurél: Az emberek egyenlőségéről. *Husadik Század*, 1934. 211–222., 211. p.
- Kolnai Aurél: Az erkölcsi mozzanat a politikai megosztottságban. In Balázs Zoltán szerk.: *Kolnai Aurél*. Budapest, 2000, Új Mandátum, 181–198. p.
- Kolnai Aurél: Az utópia kritikája. In Balázs Zoltán szerk.: *Kolnai Aurél*. Budapest, 2003, Új Mandátum, 157–180. p.
- Kolnai Aurél: *Der ethische Wert und die Wirklichkeit*. Freiburg im Br., 1927, Herder.
- Kolnai Aurél: *Politikai emlékiratok*. Budapest, 2005, Európa.
- Kolnai Aurél: The Meaning of the 'Common Man'. In D. J. Mahoney ed.: *Privilege and Liberty and Other Essays in Political Philosophy*. New York, 1999, Lexington Books, 63–104. p.
- Kolnai Aurél: *The War Against the West*. London, 1937, Gollancz.
- Konrád György – Szelenyi Iván: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest, 1989, Gondolat.
- Konrád György: Egy regényíró antipolitikája. In uő: *Antipolitika. Az autonómia kísértése*. [1986] Budapest, 1989, Codex Rt., 157–168. p.
- Kontler László: *Az állam rejtelmek. Brit konzervativizmus és a politika kora újkori nyelvei*. Budapest, 1997, Atlantisz.
- Kontler László: *Konzervativizmus 1593–1872*. Budapest, 2000, Osiris.
- Konzervatív Teakör. A kánon. Forrás: <http://konzervativok.blogspot.hu/2008/12/knon.html>, letöltve: 2019. 11. 14.
- Kornai János: *A hiány*. Budapest, 1989, KJK.
- Kornai János: Az egyéni szabadság és a szocialista gazdaság reformja. *Valóság*, 1988. 5. 5–24. p.
- Kornai János: *Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében*. Budapest, 1989, HVG.
- Kornis Gyula: *Az államférfi. A politikai lélek vizsgálata I–II*. Budapest, 1933, Franklin.
- Kosztolányi Dezső: *Esti Kornél*. Budapest, 2002, Magyar Könyvklub, 49–50. p.
- Kovács, Dušan: *Szlovákia története*. Pozsony, 2011, Kalligram, 166–263. p.
- Kovács Ágnes: Fényevők? A hazai alkotmányelmélet esete a politikai konstitucionalizmussal. *Fundamentum*, 2015. 2–3. 19–40. p.
- Kovács András: A filozófus félelme az erdőszélen. In Bodnár M. István – Borbély Gábor – Pogonyi Szabolcs szerk.: *A politikum filozófiája. Bence György-emlékkönyv*. Budapest, 2010, Gondolat, 193–244. p.

- Kovács Gábor: Birodalom, demokrácia, legitimitás – a politikai tér az ezredforduló után. In Bodnár M. István – Borbély Gábor – Pogonyi Szabolcs szerk.: *A politikum filozófiája. Bence György-émlékkönyv*. Budapest, 2010, Gondolat, 193–244. p.
- Kovács Gábor: Hannah Arendt két modernitása. In Balogh László Levente – Biró-Kaszás Éva szerk.: *Fogódzó nélkül. Hannah Arendt olvasókönyv*. Pozsony, 2008, Kalligram, 319–336. p.
- Kovács Imre: *A néma forradalom*. Budapest, 1937, Cserépfalvi.
- Kovács Imre: Demokrácia és magyarság. *Új Magyarország*, 1945. 7. 31.
- Kovács Imre: Egy batyúval. *Szabad Szó*, 1945. 4. 22.
- Kovács János Mátyás: From Reformation to Transformation: Limits to Liberalism in Hungarian Economic Thought. *Eastern European Politics and Societies*, 1991. 1. 41–72. p.
- Körösényi András – Török Gábor – Tóth Csaba: *A magyar politikai rendszer*. Budapest, 2003, 2006, Osiris.
- Körösényi András: *Vezér és demokrácia. Politikai tanulmányok*. Budapest, 2005, L'Harmattan.
- Kövér György: A magyar középosztály-teremtés programjai és kudarcai. Fogalomtörténeti áttekintés a reformkor végétől a nagy válság kezdetéig. In uő szerk.: *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon*. Budapest, 2006, Századvég, 77–160. p.
- Krausz Tamás – Szigeti Péter: *Államszocializmus – értelmezések – viták – tanulságok*. Budapest, 2007, L'Harmattan – Eszmélet Alapítvány.
- Krausz Tamás: Megjegyzések a szocializmusvita jelenlegi állásáról. *Eszmélet*, 2004. 64. 135–55. p.
- Krausz Tamás: TGM és a baloldali kommunizmus – Tamás Gáspár Miklós: A helyzet c. könyvéről. *Eszmélet*, 2002. 55. 137–152. p.
- Krausz Tamás: Vita TGM téziseivel. Miről szól a „nagyszerű kapitalizmus” elmélete? *Eszmélet*, 2007. 75. 115–124. p.
- Krokovay Zsolt: A jogok fogalma. *Fundamentum*, 2002. 2. 13–17. p.
- Krokovay Zsolt: Rawls az alapvető szabadságjogokról és elsőbbségükről. *Fundamentum*, 2011. 2. 15–30. p.
- L. Nagy Zsuzsa: A Horthy-rendszer liberális ellenzéke. In Lackó Miklós szerk.: *Vélemények, viták a két világháború közötti Magyarországról*. Budapest, 1984, Kosuth, 226–278. p.
- L. Nagy Zsuzsa: *Egy politikus polgár portréja*. Budapest, 2006, Napvilág.
- Lackó Miklós: A kultúrfilozófus Prohászka Lajos. *Századvég*, 1997. ősz, 61–65. p.
- Laczó Ferenc: Kánonok és ontológiák. *BUKSZ*, 2011. 3. 26–34. p.
- Lánczi András – Molnár Attila Károly – Orbán Krisztián – Orbán Miklós: A poszt-kommunizmus ellen. In Lánczi András et al. szerk.: *Magyar konzervatív törekvések: a posztkommunizmus ellen*. Budapest, 2004, Attraktor, 11–19. p.
- Lánczi András: A konzervativizmus ismeretelmélete. In *Konzervativizmus régen és ma. A XXI. Század Intézet évkönyve*. Budapest, 2006. 41–57. 49. p.
- Lánczi András: A magyar demokrácia morális válsága. *Világosság*, 1996. 2.
- Lánczi András: *A politikai tudásról*. Máriabesnyő-Gödöllő, 2012, Attraktor.
- Lánczi András: *A XX. század politikai filozófiája*. Budapest, 2000, Pallas-Attraktor.
- Lánczi András: Bölcsesség és tudás között: A kreativitás politikája a posztkommunisták világában. *Kommentár*, 2009. 2. 21–40. p.
- Lánczi András: Carl Schmitt és a liberalizmus. *Századvég*, 2003. 28. 129–140. p.
- Lánczi András: Konzervatív Kiáltvány. In uő: *Konzervatív Kiáltvány*. Máriabesnyő-Gödöllő, 2002, Attraktor, 5–32. p.
- Lánczi András: Leo Strauss törésméletéről. *Világosság*, 1996. 6. 38–59. p.
- Lánczi András: *Modernség és válság – Leo Strauss politikai filozófiája*. Máriabesnyő-Gödöllő, 1999, Pallas Stúdió – Attraktor.
- Lánczi András: Szükség van-e írott alkotmányra? In Jakab András – Körösényi András szerk.: *Alkotmányozás Magyarországon és máshol*. Budapest, 2012, MTA TK PTI – Új Mandátum, 18–32. p.
- Lánczi András: Válság és politikai filozófia. *Kommentár*, 2007. 4. 3–20., 18. p.
- Lányi András: Az ökológia, mint politikai filozófia. *Politikatudományi Szemle*, 2012. 1. 105–130. p.
- László András: *A jobboldaliság alapelvei*. Budapest, 2013, Kvintesszencia.
- László András: *Tradíció és metafizika*. Budapest, 2007, Kvintesszencia.
- Leccese, Francesco Alfonso: Islam, Sufism, and the postmodern in the religious melting pot. In Tottoli, Roberto ed.: *Routledge Handbook of Islam in the West*. 2015, Routledge.
- Lendvai István: A „harmadik” Magyarország. Előszó és vallomás. [1920] In uő: *A harmadik Magyarország. Jóslatok és tanulságok*. Budapest, 1921, Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., 5–13. p.
- Lengyel László: *Kis magyar bestiárium*. Budapest, 2001, Helikon.
- Lengyel László: *Új magyar bestiárium*. Budapest, 2015, Helikon.
- Lentner Csaba: *Rendszerváltás és pénzügypolitika. Tények és tévhitek a neoliberális piacgazdasági átmenetről és a 2010 óta alkalmazott nem konvencionális eszközökről*. Budapest, 2016, Akadémiai.
- Leopold Lajos: *Elmélet nélkül. Gazdaságpolitikai tanulmányok*. Budapest, 1917. *Liberalismus*. Jena, 1927, G. Fischer Verlag.
- Lichtenberger, Lutz: The rediscovered original manuscript of Arthur Koestler's novel *Darkness at Noon* allows for a new interpretation of a literary and political classic. Forrás: <http://www.german-times.com/the-rediscovered-original-manuscript-of-arthur-koestlers-novel-darkness-at-noon-allows-for-a-new-interpretation-of-a-literary-and-political-classic/>.
- Liska Tibor: Kritika és koncepció. In Szamuely László szerk.: *A magyar közgazdasági gondolat fejlődése 1954–1978*. Budapest, 1986, KJK, 279–302. p.
- Liska.hu. Forrás: www.liska.hu, letöltve: 2019. 11. 14.
- Litván György: *Jászi Oszkár*. Budapest, 2003, Osiris.
- Litván György: *Szabó Ervin, a szocializmus moralistája*. Budapest, 1993, Századvég, 157–158. p.
- Locke, John: *Értekezés a polgári kormányzatról*. Budapest, 1986, Gondolat.
- Ludassy Mária: *A trón, az oltár és az emberi jogok. Katolikus és liberális gondolkodók a restauráció korabeli Franciaországban*. Budapest, 1984, Magvető.
- Ludassy Mária: *Az ész államáig és tovább. XVIII. századi francia utópisták*. Budapest, 1979, Magvető.

- Ludassy Mária: Fehér Ferenc: A megfagyott forradalom. *Holmi*, 1993. 5. 753–757. p.
- Ludassy Mária: *Négy arckép*. (Voltaire, Rousseau, Condorcet, Robespierre). Budapest, 1989, Szépirodalmi.
- Ludassy Mária: Szabadság vagy egyenlőség? In uő: *Szabadság, Egyenlőség, Igazságosság*. Budapest, 1989, Magvető. 47–165. p.
- Ludassy Mária: *Szabadság, Egyenlőség, Igazságosság*. Budapest, 1989, Magvető.
- Ludassy Mária: *Téveszméink eredete*. Budapest, 1991, Atlantisz.
- Ludassy Mária: *Elhiszem, mert ésszerű*. Budapest, 1999, Osiris.
- Lukács György: A bolsevizmus mint erkölcsi probléma. *Szabadgondolat*, 1918. december.
- Lukács György: *A demokratizálódás jelene és jövője*. Budapest, 1988, Gondolat.
- Lukács György: *A fiatal Hegel*. Budapest, 1979, Magvető, 221. p.
- Lukács György: Dosztojevsky. Forrás: <https://www.marxists.org/archive/lukacs/works/1949/dostoyevsky.htm>, letöltve: 2019. 11. 14.
- Lukács József: A párbeszéd nem öncél. A marxisták és keresztények genfi dialógusáról. *Világosság*, 1968. 7. 385–391. p.
- Lukacs, John: 1945. *A nulla év*. Budapest, 1996, Európa, 111. p.
- Lukacs, John: *Demokrácia és populizmus. Félelem és gyűlölet*. Budapest, 2008, Európa.
- Lukács, John: *Évek*. Budapest, 1999, Európa.
- M. Balázs Ágnes: A köztársaság ellenzéke: Slachta Margit érvelése a Nemzetgyűlésben az 1946. évi I. törvénycikk kapcsán. *Acta Humana*, 2017. 1. 39–50. p.
- M. Szebeni Géza: *Giesswein Sándor keresztényszocializmusa*. Budapest, 2016, Magyar Szemle Alapítvány (Magyar Szemle Könyvek).
- MacIntyre, Alasdair: *After Virtue*. Notre Dame, Indiana, 1984, University of Notre Dame Press.
- MacIntyre, Alasdair: *Three Rival Versions of Moral Enquiry – Encyclopedia, Genealogy and Tradition*. Notre Dame, Indiana, 1990, University of Notre Dame Press.
- MacIntyre, Alasdair: *Whose Justice? Which Rationality?* Notre Dame, Indiana, 1988, University of Notre Dame Press.
- Magyar Katolikus Püspöki Kar: Püspökkari körlevél a szavazókhoz. In Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László szerk.: *Magyarország politikai évkönyve 1998-ról*. Budapest, 1999, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, DVD-kiadás.
- Magyar Katolikus Püspöki Konferencia: Igazságosabb és testvériesebb világot! [1996] Forrás: <https://regi.katolikus.hu/konyvtar.php?h=184>, letöltve: 2019. 9. 30.
- Magyarics Tamás szerk.: *Amerikai konzervatív gondolkodók*. Budapest, 2017, Antall József Tudásközpont.
- Magyarország felfedezése: Kiadványaink. Forrás: <http://magyarorszagfelfedezese.hu/kiadvanyaink/>, letöltve: 2019. 9. 23.
- Málnási Ödön: *A magyar nemzet őszinte története*. Budapest, 1937, Cserépfalvi.
- Mandeville, Bernard de: *A méhek meséje*. Budapest, 1996, Kossuth.
- Mándi Tibor: Politikai gondolkodás. In Körösi András szerk.: *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. Budapest, 2015, Osiris – MTA TK Politikatudományi Intézet, 13–34. p.
- Mannheim Károly: *A konzervativizmus*. Budapest, 1994, Cserépfalvi.
- Marácz Tamás: A demokrácia karikatúrája született a rendszerváltás után – Bíró Zoltán a Mandinernek. Forrás: https://mandiner.hu/cikk/20190626_biro_zoltan, letöltve: 2019. 9. 23.
- Márai Sándor: *Egy polgár vallomásai*. Budapest, 1990, Akadémiai–Helikon.
- Marcus, George: *The Sentimental Citizen: Emotion in Democratic Politics*. University Park, 2002, PA: Pennsylvania State University Press.
- Marcuse, Herbert: *Ész és forradalom*. Budapest, 1982, Gondolat.
- Margittai Gábor: *Mi a madszar?* Budapest, 2009, Scolar.
- Márkus György: Elidegenedés és eldologiasodás Marxnál és Lukácsnál. *Világosság*, 1990. 11. 824–842. p.
- Márkus György: *Marxizmus és „antropológia”*. Budapest, 1966, Akadémiai.
- Márkus István: Egyszerű feljegyzések. *Válasz*, 1947. 4.
- Marosán Bence: Elidegenedés és emancipáció a természetben. Ökológiai motívumok Marx és Engels munkásságában – úton egy marxista megalapozottságú ökológiai elmélet felé. In Antal Attila – Földes György – Kiss Viktor szerk.: *Marx... Interpretációk, irányzatok, iskolák*. Budapest, 2018, Napvilág, 87–102. p.
- Marx, Karl: *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*. Budapest, 1977, Kossuth.
- Matolcsy György: *Éllovasból sereghajtó – Elveszett évek krónikája*. Budapest, 2008, Éghajlat.
- Matolcsy Mátyás: *A mezőgazdasági munkanélküliség Magyarországon*. Budapest, 1933, Magyar Gazdaságkutató Intézet.
- Matolcsy Mátyás: *Jövedelemeloszlás Magyarországon*. Budapest, 1936, Légrády Nyomda.
- Megadja Gábor: Az utópikus gondolkodás veszélyei. *Kommentár*, 2016. 1. 38–57. p.
- Menczer, Béla ed.: *Tensions of Order and Freedom. Catholic Political Thought, 1789–1848*. New Brunswick – London, 1952, Transaction Publishers.
- Mester Béla: Kant-kritika a magyar filozófiában 1795 előtt és után. In Egyed Péter szerk.: *Felvilágosodás – magyar századforduló*. Kolozsvár, 2012, Erdélyi Magyar Egyesület, 60–72. p.
- Mester Béla: Magyar felvilágosodás – német vagy skót? Rozgonyi József Kant-kritikája. In Ludassy Mária szerk.: *A felvilágosodás álmai és árnyai*. Budapest, 2007, Áron, 393–446. p.
- Mester Béla: Nincs út jobb hazába, hiába, hiába. Intés az őrzőkhöz. A pesszimista utópia elfödött magyar hagyománya. *Liget műhely*, 2019. Forrás: <https://liget-muhely.com/liget/nincs-ut-jobb-hazaba-hiaba-hiaba/>, letöltve: 2019. 11. 14.
- Mészáros András: *A filozófia Magyarországon. A kezdetektől a 19. század végéig*. Pozsony, 2000, Kalligram.
- Mészáros István: *A tőkén túl*. Budapest, 2008, Eszmélet Alapítvány – L'Harmattan.
- Mezei Balázs: *Mai vallásfilozófia*. Budapest, 2010, Kairosz.
- Mihelics Vid: *Az új Portugália*. Budapest, 1938, Franklin-Társulat.
- Miklósi Zoltán: A politikai közösség határai. *Fundamentum*, 2006. 2. 33–43. p.
- Miklósi Zoltán: A terrorizmus elleni „háború” és az emberi jogok. *Fundamentum*, 2004. 3. 43–49. p.
- Miklósi Zoltán: Politikai kötelezettségek: a partikularitás problémája. *Kellék*, 2005. 27–28. 223–234. p.

- Miru György: *Az alkotmányozás politikai nyelve 1948-49-ben*. Budapest, 2015, L'Harmattan – TIT Kossuth Klub.
- Miru György: *Polgárosodás és alkotmányos átalakulás Schvarcz Gyula politikai gondolkodásában*. Debrecen, 1997.
- Mises, Ludwig von: *Human Action. A Treatise on Economics*. Chicago, 1966, Contemporary Books.
- Mises, Ludwig von: *Liberalism in the Classical Tradition*. San Francisco, 1985, Cobden Press.
- Miszlivetz Ferenc: 1989 újraértelmezése. *Magyar Tudomány*, 2010. 1215–1225. p.
- Moisset, Jean-Pierre: *A katolicizmus története*. Pannonhalma, 2012, Bencés, 310–317. p.
- Moldova György: *Akit a mozdony füstje megcsapott*. Budapest, 1977, Szépirodalmi.
- Molnár Attila Károly: *A szabadságolt lelkiismeret*. Budapest, 2014, Barankovics Alapítvány – Gondolat.
- Molnár Attila Károly: Bevezetés. In uő szerk.: *Polányi Mihály*. Budapest, 2002, Új Mandátum (Magyar Panteon), 7–62., 47–48. p.
- Molnár Attila Károly: Kit érdekel a szociológia? *Kommentár*, 2007. 4. 21–39. p.
- Molnár Attila Károly: Quadriga: A jó rendről. *Kommentár*, 2006. 2. 3–18. p.
- Molnár Károly Attila szerk.: *Polányi Mihály*. Budapest, 2002, Új Mandátum (Magyar Panteon).
- Molnár Tamás: *A hatalom két arcá: Politikum és szentség*. Budapest, 1992, Európa.
- Molnár Tamás: *A jobb és a bal: tanulmányok*. Budapest, 2004, Kairosz.
- Molnár Tamás: *A pogány kísértés*. Budapest, 2000, Kairosz.
- Molnár Tamás: *Az autoritás és ellenségei*. Budapest, 2002, Kairosz.
- Molnár Tamás: *Az ellenforradalom*. Budapest, 2005, Kairosz.
- Molnár Tamás: *Utópia: örök eretnokség*. Budapest, 1991, Szent István Társulat.
- Motyl, Alexander J.: *Encyclopedia of Nationalism*. Volume 2. *Leaders, Movements and Concepts*. 2001, Academic Press.
- Mudde, Cas – Kaltwasser, Cristóbal Rovira: *Populism. A Very Short Introduction*. Oxford, 2017, Oxford University Press.
- Müller Rolf: *Beksics Gusztáv*. Budapest, 2005, Új Mandátum (Magyar Panteon).
- Nagy Ágoston: A „politikai gondolkodás történetének” kontextualista-konceptualista dimenziói. *Századvég*, 2012. 64. 40–62. p.
- Nagy Boldizsár: A szuverén határai. *Fundamentum*, 2003. 2. 38–48. p.
- Nagy J. Endre: Tettbeszéd. Bibó István 1935-ös „megtérése”. In Dénes Iván Zoltán szerk.: *Megtalálni a szabadság rendjét. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Budapest, 2001, Új Mandátum, 111–143. p.
- Navratil Ákos: *Hogyan szűnik meg a gazdasági válság?* Budapest, 1934, Magyar Cobden Szövetség.
- Németh G. Béla szerk.: *Forradalom után – kiegyezés előtt*. Budapest, 1988, Gondolat.
- Németh G. Béla: A magyar liberalizmus esztétörténete. *Századvég*, 1991. 1. 108–122. p.
- Németh László: A magyar élet antinómiái. [1934] In uő: *A minőség forradalma*, IV. kötet. Budapest, 1940, Magyar Élet Kiadása, 50–79. p.
- Németh László: *A Medve-utcai polgári*. Budapest, 1943, Magyar Élet Kiadása.

- Németh László: A minőség forradalma. [1933] In uő: *A minőség forradalma*. I. kötet. Budapest, 1940, Magyar Élet Kiadása, 9–13. p.
- Németh László: Debreceni káté. [1933] In uő: *A minőség forradalma*. IV. kötet. Budapest, 1940, Magyar Élet Kiadása, 10–13. p.
- Németh László: Egy különítményes vallomása. [1934] In uő: *A minőség forradalma*. IV. kötet. Budapest, 1940, Magyar Élet Kiadása, 40–49. p.
- Németh László: Emelkedő nemzet. [1956] In uő: *A magyar forradalomról*. Budapest, 2011, Nap, 53–58. p.
- Németh László: Kisebbségben. [1939] In uő: *Kisebbségben*. I. kötet. Budapest, 1942, Magyar Élet Kiadása, 11–93. p.
- Németh László: Lesz-e reform? [1934] In uő: *A minőség forradalma*. IV. kötet. Budapest, 1940, Magyar Élet Kiadása, 144–147. p.
- Németh László: Magyar radikalizmus. [1940] In uő: *Kisebbségben*. IV. kötet. Budapest, 1942, Magyar Élet Kiadása, 213–223. p.
- Németh László: Marxizmus és szocializmus. [1934] In uő: *A minőség forradalma*. IV. kötet. Budapest, 1940, Magyar Élet Kiadása, 22–31. p.
- Németh László: Második szárszói beszéd. [1943] In uő: *A minőség forradalma*. Kisebbségben. Második kötet. Budapest, 1999 Püski, 1279–1291. p.
- Németh László: Most, Punte, Silta. [1940] In uő: *Kisebbségben*. IV. kötet. Budapest, 1942, Magyar Élet Kiadása, 354–359. p.
- Németh László: Nemzeti radikalizmus. [1934] In uő: *A minőség forradalma*. IV. kötet. Budapest, 1940, Magyar Élet Kiadása, 13–22. p.
- Németh László: Pártok és egység. [1956] In uő: *A magyar forradalomról*. Budapest, 2011, Nap, 59–63. p.
- Németh László: Pohárköszöntő. [1959] In uő: *Sajkódi esték*. Budapest, 1961, Magvető. Forrás: https://reader.dia.hu/document/Nemeth_Laszlo-Sajkodi_estek-1146.
- Németh László: Sznobok és parasztok. [1934] In uő: *A minőség forradalma*, IV. kötet. Budapest, 1940, Magyar Élet Kiadása, 36–39. p.
- Németh László: Tejtestvérek. [1932] In uő: *A minőség forradalma*. III. kötet. Budapest, 1940, Magyar Élet Kiadása. 161–164. p.
- Németh László: Új nemesség. [1932] In uő: *A minőség forradalma*. Kisebbségben. Harmadik kötet. Budapest, 1999, Püski, 1771–1773. p.
- Németh Sándor: *A hit botránya*. Dabas, 2001, Új Spirit.
- Nisbet, Robert: *Konzervativizmus: álom és valóság*. Pécs, 1996, Tanulmány.
- Noszkai Gábor: A magyar konzervatívok társadalom-felfogása. *Athenaeum – Konzervatív Szemle*, 2015. 1. 14–25. p.
- Nozick, Robert: Elosztási (disztributív) igazságosság címmel. In Huoranszki Ferenc szerk.: *Modern politikai filozófia*. Budapest, 1998, Osiris – Láthatatlan Kollégium, 141–160. p.
- Nyíri J. Kristóf: *A hagyomány filozófiája*. Budapest, 1994, T-Twins – Lukács Archivum.
- Nyíri J. Kristóf: Az osztrák emberkép: konzervatív elmélet Hofbauertől Hayekig. In uő: *Európa szélén*. Budapest, 1986, Kossuth, 19–34. p.
- Nyíri J. Kristóf: *Európa szélén*. Budapest, 1986, Kossuth.

- Nyirkos Tamás: *Az ötféjú sas. Teológia és politika, a francia ellenforradalomban. Máriabesnyő-Gödöllő*, 2014, Attraktor.
- Nyíró Miklós szerk.: *Filozófia a globalizáció árnyékában: Richard Rorty*. Budapest, 2010, L'Harmattan.
- Nyomor széle blog. Forrás: <https://nyomorszeleblog.hvg.hu/>, letöltve: 2019. 9. 23.
- O'Sullivan, Noel: Conservatism. In: Freeden, Michael – Sargent, Lyman Tower – Stears, Marc eds.: *The Oxford Handbook of Political Ideologies*. Oxford, 2013, Oxford University Press, 346–367. p.
- Oakeshott, Michael: Konzervatívnak lenni. In: uő: *Politikai racionalizmus*. Budapest, 2001, Új Mandátum, 431–454. p.
- Oakeshott, Michael: Politikai racionalizmus. In: uő: *Politikai racionalizmus*. Budapest, 2001, Új Mandátum, 123–152. p.
- Olasz Lajos: A kormányzói jogkör. In: Romsics Ignác szerk.: *A magyar jobboldali hagyomány*. Budapest, 2009, Osiris, 102–137. p.
- Olay Csaba: Bibó a nemzeti és a politikai identitásról. *Világosság*, 2013. tavasz–nyár, 221–232. p.
- Olay Csaba: *Hannah Arendt politikai egzisztencializmusa*. Budapest, 2008, L'Harmattan.
- Oppenheimer, Franz: *Az ártatlanul elítélt szabad verseny*. Budapest, 1923, Magyar Cobden-Szövetség.
- Orthmayr Imre: A termelési mód nyomában. In: Hársing László – Kelemen János szerk.: *Az élő Marx. Tanulmányok Marx társadalomelméleti és metodológiai koncepciójáról*. Budapest, 1983, Kossuth, 56–100. p.
- Ottlik Géza: *A drótszemüveg*. Forrás: <https://mek.oszk.hu/01000/01002/01002.htm#10>, letöltve: 2019. 11. 24.
- Paál Vince: *A politika és a publicisztika vonzásában. Gratz Gusztáv pályafutása*. Budapest, 2018, Wolters Kluwer.
- Paál Zoltán: *Arvisura – Igazszólás*. Budapest, 2005, Püski.
- Paczolay Péter: A történelmi alkotmány és a konzervatív jogi gondolkodás. In: Tőkész László szerk.: *Magyar konzervativizmus – hagyomány és jelenkor*. Budapest, 1994, Batthyány Lajos Alapítvány – Barankovics István Alapítvány, 29–36. p.
- Padányi Viktor: *Sumír–magyar nyelv lélekazonossága*. West Coburg, 1961, Turáni Történelmi Társulat.
- Paksa Rudolf: *A magyar szélsőjobboldal története*. Budapest, 2012, Jaffa, 172–181. p.
- Paksa Rudolf: *Magyar nemzetiszocialisták*. Budapest, 2013, MTA BTK TTI – Osiris, 53–99. p.
- Paksa Rudolf: *Szálasi Ferenc és a hungarizmus*. Budapest, 2013, Jaffa.
- Paksy Zoltán: *Istóczy Győző és a magyar antiszemita mozgalom*. Budapest, 2018, L'Harmattan.
- Pap Gábor: „Angyali korona, szent csillag” – Beszélgetések a Magyar Koronáról. Forrás: http://www.minden-ami-magyar.hu/szk/papgabor_angyalikoronaszentcsillag.pdf, letöltve: 2019. 10. 1.
- Pap Milán: „A nép és a szülőföld igaz szeretete”. A szocialista hazafiság fogalma a Kádár-rendszerben. *Politikatudományi Szemle*, 2013. 1. 68–83. p.

- Pap Milán: A közjó lehetséges formái. *Politikatudományi Szemle*, 2014. 3. 136–143. p.
- Pap Milán: A közjó nyomában. Michael Sandel politikai filozófiája. *Századvég*, 51. 112–140. p.
- Pap Milán: A néptől a szocialista demokráciáig. A korai Kádár-korszak demokráciafogalma a pártfolyóiratok tükrében. *Múltunk*, 2015. 1. 202–226. p.
- Pap Milán: *Kádár demokráciája. Politikai ideológia és társadalmi utópia a Kádár-korszakban*. Budapest, 2016, Nemzeti Közszerzői Egyetem.
- Pap Milán: Politikai gondolkodás mint ideológia: Michael Freeden és az ideológia kontextualista-konceptualista vizsgálata. In: Ekert Mária – Molnár Attila Károly szerk.: *Eszme és történet*. Budapest, 2014, Nemzeti Közszerzői Egyetem, 7–23. p.
- Pápay György: *Demokrácia filozófiai megalapozás nélkül. Richard Rorty és a politikai filozófia*. Budapest, 2010, Ráció, 161–180. p.
- Papp István: *A magyar népi mozgalom története 1920–1990*. Budapest, 2012, Jaffa.
- Papp Lajos: *A magyarokhoz*. Budapest, 2006, Kairosz.
- Papp Zsolt: *A válság filozófiájától a „konszenzus” szociológiájáig*. Budapest, 1980, Kossuth.
- Papp Zsolt: *Konszenzus és kihívás*. Budapest, 1985, Kossuth.
- Pastor aeternus. Forrás: http://www.vatican.va/archive/hist_councils/i-vatican-council/documents/vat-i_const_18700718_pastor-aeternus_la.html, letöltve: 2019. 9. 30.
- Sacrorum antistitum. Forrás: https://w2.vatican.va/content/pius-x/la/motu_proprio/documents/hf_p-x_motu-proprio_19100901_sacrorum-antistitum.html, letöltve: 2019. 9. 30.
- Pataki Ferenc: *A NÉKOSZ-legenda*. Budapest, 2005, Osiris.
- Perecz László: Az antispekulatívitás jegyében. In: Dénes Iván Zoltán szerk.: *Megtalálni a szabadság rendjét. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Budapest, 2001, Új Mandátum, 37–56. p.
- Pethő Sándor válogatott publicisztikája. Szerk. Závodszy Géza. Budapest, 2005, Akadémiai.
- Petőfi Sándor szöveggyűjtemény. Forrás: <http://magyar-irodalom.elte.hu/sulinet/igyjo/setup/portrek/petofi/valasztta.htm>, letöltve: 2019. 11. 14.
- Pettit, Philip: *On the People's Terms*. Cambridge, 2012, Cambridge University Press.
- Pezenhoffer Antal: *A magyar nemzet történelme (a mohácsi vésztől napjainkig). A Katolikus Egyház és a Habsburg-ház történelmi szerepe. Történelmi apologetika. I–XIII. Pilisszentlélek, 1993–2006, Béke és Igazság Pilisszentléleki Modell Alapítvány Út, Igazság, Élet Kiadója*.
- Pócza Kálmán: Alkotmányozás Magyarországon és az Egyesült Királyságban. *Kommentár*, 2012. 5. 35–50. p.
- Pogonyi Szabolcs. Multikulturalizmus, emberi jogok, integráció. *Fundamentum*, 2011. 2. 1–14. p.
- Pogonyi Szabolcs: *Közösségelvűség és politikai liberalizmus. Charles Taylor liberalizmuskritikája*. Budapest, 2012, L'Harmattan.
- Pogrányi Lovas Miklós szerk.: *Konzervatív reneszánsz az Egyesült Államokban*. Budapest, 2016, Századvég.

- Pokol Béla: *A jurisztokratikus állam*. Budapest, 2017, Dialóg.
- Pokol Béla: A tudományon túl: a kognitívástól a normatív gyakorlati filozófiáig. *Jogelméleti Szemle*. Forrás: <http://jesz.ajk.elte.hu/pokol25b.mht>, letöltve: 2019. 11. 14.
- Pokol Béla: Aktivista alapjogász vagy parlamenti törvénybarát? A magyar alkotmánybíráskodásról. *Társadalmi Szemle*, 1992. 5.
- Pokol Béla: Az alapjogok és az „alapjogi” bíráskodás. *Társadalmi Szemle*, 1991. 5.
- Pokol Béla: Empirikus kontra intellektuális demokrácia. *Politikatudományi Szemle*, 1994. 2. 86–91. p.
- Pokol Béla: *Európa végnapjai: a demográfiai összeroppanás következményei*. Budapest, 2011, Kairosz.
- Pokol Béla: *Európai jurisztokrácia: az Európai Unió jurisztokratikus szerkezetének kérdései*. Budapest, 2019, Dialóg Campus.
- Pokol Béla: *Politikai reform és modernizáció*. Budapest, 1989, Magvető.
- Pokol Béla: *Szociológiai elmélet I–III*. Budapest, 2004, Századvég.
- Pokol Béla: Válasz Halmai Gábornak. *Politikatudományi Szemle*, 1994. 4. 159–168. p.
- Polányi Mihály: A szabadság logikája. In *Polanyiana*, 2015. 1–2., 39–114. p. Forrás: <http://polanyi.bme.hu/folyoirat/2015-01/Polanyi.pdf>, letöltve: 2019. 11. 13.
- Polányi Mihály: *Filozófiai írásai I–II*. Budapest, 1992, Atlantisz.
- Polányi Mihály: *Személyes tudás I–II*. Budapest, 1994, Atlantisz.
- Pölöskei Ferenc: *A magyar parlamentarizmus a századfordulón*. Budapest, 2001, História Könyvtár.
- Pölöskei Ferenc: *A köztársasági eszme története Magyarországon*. Budapest, 1994, Cégér.
- Prohászka Lajos: *A vándor és a bujdosó*. Reprint. Szeged, 1990 (eredeti: Budapest, 1936).
- Prohászka Ottokár felszólalása a Főrendiházban 1918. 7. 31-én és a Nemzetgyűlésben 1920. 9. 6-án.
- Quadragesimo anno*. Forrás: http://w2.vatican.va/content/pius-xi/en/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_19310515_quadragesimo-anno.html, letöltve: 2019. 9. 30.
- Quinton, Anthony: *A tökéletlenség politikája*. Pécs, 1995, Tanulmány.
- Quod multum*. Forrás: http://w2.vatican.va/content/leo-xiii/en/encyclicals/documents/hf_l-xiii_enc_22081886_quod-multum.html, letöltve: 2019. 9. 30.
- Rácz Sándor: Bibó István a társadalomszerveződésről. In Dénes Iván Zoltán szerk.: *Megtalálni a szabadság rendjét. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Budapest, 2001, Új Mandátum, 57–74. p.
- Rawls, John: *Political Liberalism*. New York, 1993, Columbia University Press.
- Rév István: A bizonytalanság mint hatalomgyakorlási technológia. In Rév István szerk.: *Gazdaság- és társadalomtörténeti szöveggyűjtemény a szocializmus magyarországi történetének tanulmányozásához. I–II*. Budapest, 1990, Aula, 658–676. p.
- Ripp Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990*. Budapest, 2006, Napvilág.
- Romsics Gergely: *Nép, nemzet, birodalom*. Budapest, 2010, Új Mandátum.

- Romsics Ignác: A kereszténység védőpajzsától az uniós tagságig. In Romsics Ignác – Szegedy-Masák Mihály szerk.: *Mi a magyar?* Budapest, 2005, Habsburg Történeti Intézet, 202–230. p.
- Romsics Ignác: A magyar birodalmi gondolat. In Gombár Csaba – Volosin Hédi szerk.: *Nem élhetek birodalom nélkül*. Budapest, 2002, Helikon – Korridor Politikai kutatások Központja, 41–81. p.
- Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Budapest, 1991, Magyarságkutató Intézet, 262. p.
- Rorty, Richard: A liberális közösség esetlegessége. In uő: *Esetlegesség, ironia és szolidaritás*. Pécs, 1994, Jelenkor.
- Rorty, Richard: Magánjellegű ironia és liberális remény. In uő: *Esetlegesség, ironia és szolidaritás*. Pécs, 1994, Jelenkor.
- Roth, Joseph: *Radetzky-induló*. Budapest, 1982, Európa.
- Rountree, Kathryn szerk.: *Contemporary Pagan and Native Faith Movements in Europe*. 2015, Berghahn Books.
- Röpke, Wilhelm: *A harmadik út. Korunk társadalmi válsága*. Budapest, 1943, Aurora.
- Ruzsits Jha, Stefania: *Reconsidering Michael Polanyi's Philosophy*. Pittsburgh, 2002, University of Pittsburgh Press.
- Salamon Konrád: *A harmadik út kísérlete*. Budapest, 1989, Eötvös.
- Salamon Konrád: *A harmadik út küzdelme. Népi mozgalom 1944–1988*. Budapest, 2002, Korona.
- Sandel, Michael: *Mi igazságos... és mi nem?* Budapest, 2012, Corvina.
- Sarkadi Imre: Elbürokratizált forradalom. *Válasz*, 1947. 5.
- Sarkadi Imre: Parasztársadalmunk fejlődése. *Válasz*, 1947. 1.
- Sauvageot, Aurélien: *Magyarországi életutam*. Budapest, 1988, Európa.
- Schabert, Tilo: *A politika méltóságáról és jelentőségéről*. Budapest, 2013, Századvég.
- Scheiring Gábor: Kritikai politikai gazdaságtan. In Antal Attila – Földes György – Kiss Viktor szerk.: *Marx... Interpretációk, irányzatok, iskolák*. Budapest, 2018, Napvilág, 30–50. p.
- Schlett István: *A politikai gondolkodás története Magyarországon I–IV*. Budapest, 2018, Századvég.
- Schlett István: *A szociáldemokrácia és a magyar társadalom 1914-ig*. Budapest, 1982, Gondolat.
- Schlett István: *Eötvös József*. Budapest, 1987, Gondolat.
- Schlett István: Mi a konzervativizmus mint politikai pozíció – adott helyen, adott időben? *Kommentár*, 2009. 2. 5–20. p.
- Schmitt, Carl: *A politikai fogalma*. Budapest, 2002, Osiris–Pallas–Attraktor.
- Schmitt, Carl: *Political Romanticism*. Cambridge, 1986, The MIT Press.
- Schmitt, Carl: *Politikai teológia*. Budapest, 1992, ELTE ÁJK.
- Schuon, Frithjof: A protestantizmus problémája. *Magyar Hüperion*, 2017. 1. 8–20. p.
- Scruton, Roger: Kommunitárius álmok. *Századvég*, 2005. 1. 149–162. p.
- Scruton, Roger: *Mi a konzervativizmus?* Budapest, 1995, Osiris.
- Scruton, Roger: *Válasz. Századvég*, 2005. 1. 171–178. p.

- Sebők Miklós: A stagnálás és fejlődés joga – Nozick és Marx szabadságutópiája. In Marosán Bence Péter főszerk.: *Elidegenedés és emancipáció. Karl Marx és a Gazdasági-filozófiai kéziratok*. Budapest, 2016, L'Harmattan.
- Síklaky István szerk.: *Koncepció és kritika*. Budapest, 1985, Magvető.
- Sinkó Evin: *Szemben a bíróval*. Budapest, 1983, Magvető.
- Sipos Péter: *Imrédy Béla. Politikai életrajz*. Szeged, 2001, Elektra.
- Skinner, Quentin: Jelentés és megértés az eszmétörténetben. In Horkay Hörcher Ferenc szerk.: *A koramodern politikai eszmétörténet cambridge-i látképe*. Pécs, 1997, Tanulmány, 7–54. p.
- Skinner, Quentin: *Liberty before Liberalism*. Cambridge, 1998, Cambridge University Press.
- Spannenberger Norbert: A politikai katolicizmus. In Romsics Ignác szerk.: *A magyar jobboldali hagyomány*. Budapest, 2009, Osiris, 186–195. p.
- Strauss, Leo: *Az üldöztetés és az írás művészete*. Budapest, 1994, Atlantisz.
- Strauss, Leo: *Természetjog és történelem*. Máriabesnyő-Gödöllő, 1999, Pallas-Attraktor.
- Strausz Péter: Szociális érdekegyeztetés és gazdaságirányítás: útkeresés a két világ-háború közötti Magyarországon. In Dobák Miklós szerk.: *A gazdasági és társadalmi érdekvényesítés stratégiái és szervezeti modelljei a 20. században*. Budapest, 2011, L'Harmattan, 165–215. p.
- Szabad Piac Intézet. Forrás: <http://szabadpiacalapitvany.hu>, letöltve: 2019. 11. 14.
- Szabó Ádám: *Canudos ösvényén*. Budapest, 2010, L'Harmattan.
- Szabó Dezső: A végzet ellen (Hungárizus és halál). [1938] In uő: *Az egész látóhatár*. Budapest, 1991, Püski, 438–482. p.
- Szabó Dezső: Antiszemitizmus. *Virradat*, 1921. 1. 21.
- Szabó Dezső: Az antijudaizmus bírálata. [1938] In uő: *Az egész látóhatár*. Budapest, 1991, Püski 501–532. p.
- Szabó Dezső: *Az elsodort falu*. Budapest, 1920, Táltos.
- Szabó Dezső: Az individualizmus csődjé. *Husadik Század*, 1915. 8.
- Szabó Dezső: Az új kereszteshadjárat. [1936] In uő: *Az egész látóhatár*. Budapest, 1991, Püski, 430–437. p.
- Szabó Dezső: *Megered az eső*. Szeged, 2012, Lazi.
- Szabó Dezső: Rokamból-romantika. [1923] In uő: *Az egész látóhatár*. Budapest, 1991, Püski, 483–500. p.
- Szabó Dezső: *Segítség!* Budapest, 1925, Genius Kiadás.
- Szabó Dezső: Válasz egy katolikus fiatal lánynak. [1936] In uő: *Az egész látóhatár*. Budapest, 1991, Püski, 417–424. p.
- Szabó Dezső: Válasz nagyméltóságú gróf Tisza István volt miniszterelnök, nagybirtokos úrnak. [1911] In Gombos Gyula: *Szabó Dezső és a magyar miniszterelnökök*. Budapest, 1995, Occidental Press, 23–26. p.
- Szabó Lajos – Tábor Béla: *Vádirat a szellem ellen*. Budapest, 1991, Comitatus.
- Szabó Márton szerk.: *Beszélő politika*. Budapest, 2000, Jószoveg.
- Szabó Miklós: A liberalizmus Magyarországon. *Századvég*, 1991. 1. 138–44. p.
- Szabó Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története 1867–1918*. Budapest, 2003, Új Mandátum.
- Szabó Pál: *Talpalatnyi föld*. Budapest, 1951, Szépirodalmi.

- Szabó Zoltán: *A tardi helyzet. Cifra nyomorúság*. Budapest, 1986, Akadémiai–Kosuth–Magvető.
- Szabó Zoltán: *Két pogány közt*. Budapest, 1939, MEFHOSZ.
- Szakály Zsuzsa: A történeti alkotmány és az alkotmányos identitás az alaptörvény tükrében. *Pro Publico Bono*, 2015. 2. 24–38. p.
- Szakolczai Árpád – Horváth Ágnes: *Senkiföldjén. A politikai instruktorok tevékenységéről az állampártban*. Budapest, 1989, Akadémiai.
- Szakolczai Árpád: A polícia mint a boldogság tudománya. Adalékok a liberalizmus genealógiájához. *Századvég*, 1989. 3. 19–38. p.
- Szakolczai György – Szabó Róbert: *Két kísérlet a proletárdiktatúra elhárítására. Barankovics és a DNP 1945–1949. Bibó és a DNP 1956*. Budapest, 2011, Gondolat.
- Szalai Erzsébet – Szigeti Péter – Krausz Tamás: Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban. Beszélgetés Szalai Erzsébet azonos című könyvéről. *Eszmélet*, 2002. 54. 83–106. p.
- Szalai Erzsébet: *Az újkapitalizmus – és ami utána jöhet...* Budapest, 2006, Új Mandátum.
- Szalai Erzsébet: *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi új kapitalizmusban*. Budapest, 2001, Aula.
- Szalai Erzsébet: *Oroszlánok és a globalizáció. Kísérlet az 1998 tavaszán hatalomra került kormány szociológiai és szociálpszichológiai megközelítésére*. Budapest, 1999, Új Mandátum.
- Szalai Miklós: *Iffabb Andrássy Gyula élete és pályája*. Budapest, 2003, MTA Történettudományi Intézete.
- Szapor Judit: Egy szabad egyetemért. A Társadalomtudományok Szabad Iskolája. *Medvetánc*, 1985/4–1986/1. 125–158. p.
- Szász Péter Domonkos: Zárjuk le a XX. századot! <http://monarchista.blogspot.hu/2007/>, letöltve: 2019. 11. 14.
- Szathmári Sándor: *Kazohinia*. Budapest, 1972, Magvető.
- Széchenyi István: *Hitel. Mai magyar nyelven*. Budapest, 2016, Logod Bt.
- Széchenyi István: *Stadium*. Győr, 1984, KJK. Reprint.
- Széchenyi István: *Világ*. Győr, 1984, KJK. Reprint.
- Szécsen Antal: *Politische Fragen der Gegenwart-ban [A jelenkor politikai kérdései]*, Wien, 1851, Jasper-Hügel-Manz.
- Szekfű Gyula: *A száműzött Rákóczi*. 1715–35. Budapest, 1913, MTA.
- Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, 1935, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Szélsőkoalíció: az MNA kéz a kézben demonstrált Thürmerékkal. 2012. Kuruc.info. Forrás: <https://kuruc.info/r/6/103580/>, letöltve: 2019. 9. 24.
- Szendrei László: *Asbóth János Magyar conservatív politika c. munkájának kialakulási közege és sajtóvisszhangja*. Debrecen, 2005, Debreceni Egyetemi Történeti Intézet.
- Szente Zoltán: A 2011. évi Alaptörvény és a történeti alkotmány összekapcsolásának mítosza. *Közjogi Szemle*, 2019. 1. 1–8. p.
- Szente Zoltán: Az Alaptörvény és az alkotmányos változások szakmai és tudományos reflexiói 2010 után. *Fundamentum*, 2015. 2–3. 62–70. p.

- Szigeti Péter: A decizionizmus két terepe Carl Schmittnél – a szuverenitás makro- és a bírói ítélet mikroszintjén. In Cs. Kiss Lajos szerk.: *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmittől*. Budapest, 2004, Gondolat, 338–357. p.
- Szigeti Péter: A politikum konstrukciója. A politikai problémája Carl Schmittnél, Max Webernél és a neomarxistáknál. *Eszmélet*. Forrás: <https://www.eszmelet.hu/politikumkonstrukcio/>, letöltve: 2019. 9. 24.
- Szigeti Péter: A politikum konstrukciója. *Eszmélet*, 2013. 100. 82–111. p.
- Szigeti Péter: Államszocialista kísérletek – történelmi tanulságok. *Eszmélet*, 2003. 58. 37–73. p.
- Szigeti Péter: Politikai hatalom – társadalmi uralom. A „politikum”, a „politikai” cselekvés és az állami mozzanatainak viszonya a globalizáció korában. *Politikatudományi Szemle*, 2005. 3–4. 201–224. p.
- Szijártó M. István: *A Diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792*. Keszthely, 2010, Balaton Akadémia.
- Szőcs Máté: Párhuzamos történetek. A dzsentrik a szép- és a szakirodalomban. *Múltunk*, 2011. 2. 20–33. p.
- Szűcs Jenő: *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. Szeged, 1992, Magyar Őstörténeti Könyvtár.
- Szűcs Jenő: *Az utolsó Árpádok*. Budapest, 2002, Osiris.
- Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról. *Történelmi Szemle*, 1981. 3. 313–359. p.
- Szűcs Zoltán Gábor – Gyulai Attila szerk.: *A hatalom kódében. Bevezetés a realista politikaelméletbe*. Budapest, 2016, L'Harmattan.
- Szűcs Zoltán Gábor: A politika autonómiájától a politika primátusáig. *Eszmetörténeti vázlat. Századvég*, 2015. 1. 115–136. p.
- Szűcs Zoltán Gábor: *A politika lelke*. Budapest, 2017, MTA TK – NKE Molnár Tamás Kutatóintézet.
- Szűcs Zoltán Gábor: *Az antalli pillanat. A nemzeti történelem szerepe a magyar politikai diskurzusban. 1989–1993*. Budapest, 2010, L'Harmattan.
- Szűcs Zoltán Gábor: Burke és a magyar „protokonzervatívok”. Politikai diskurzustörténeti esettanulmány. In Horkay Hörcher Ferenc – Szilágyi Márton szerk.: *Edmund Burke esztétikája és az európai felvilágosodás*. Budapest, 2011, Ráció, 278–270., 255. p.
- Szűcs Zoltán Gábor: Magyar protokonzervatívok. *Kommentár*, 2009. 3. 17–31. p.
- Takács Erzsébet – Lajtai László: „A történelemben az ember valahogy az élet teljességével foglalkozik”. Interjú Klaniczay Gáborral. *Sic Itur ad Astra*, 1999. 2–4. 3–18. p.
- Takács Péter – H. Szilágyi István – Fekete Balázs szerk.: *Államelmélet*. Budapest, 2016, Szent István Társulat.
- Takáts József: *A megfelelő ötvözet. Politikai esztétörténeti tanulmányok*. Budapest, 2014, Osiris.
- Takáts József: Eötvös-revizió. 2000. *Irodalmi és Társadalmi havi lap*. 2012. 9. Forrás: <http://ketezer.hu/2012/09/takats-jozsef-eotvos-revizio/>, letöltve: 2019. 11. 14.
- Takáts József: Magyar politikai beszédmodok a XIX. század elején. In Szajbély Mihály szerk.: *Mesterek, tanítványok: Ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére*. Budapest, 1999, Magvető, 224–249. p.
- Takáts József: *Modern magyar politikai esztétörténet*. Budapest, 2007, Osiris.
- Takáts József: Politikai beszédmodok a magyar 19. század elején. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1998. 5–6.
- Takáts József: Politikai nyelvek a „Nemzeti hagyományokban”. *Holmi*, 2011. 9.
- Tallár Ferenc: *A szabadság és az európai tradíció*. Budapest, 1999, Atlantisz.
- Tallár Ferenc: Kommunitarizmus és liberalizmus. In uő: ...és... *Struktúra és communitas*. Budapest, 2006, L'Harmattan, 13–28. p.
- Tamás Gáspár Miklós: „Egyszerű és nagyszerű kapitalizmus.” *Eszmélet*, 2007. 75. 90–114. p.
- Tamás Gáspár Miklós: *A helyzet*. Budapest, 2002, Élet és Irodalom.
- Tamás Gáspár Miklós: A kommunizmus az állítás mint a tagadás tagadása. In Marosán Bence Péter főszerk.: *Elidegenedés és emancipáció. Karl Marx és a Gazdasági-filozófiai kéziratok*. Budapest, 2016, L'Harmattan, 59–73. p.
- Tamás Gáspár Miklós: Búcsú a baloldaltól. In uő: *Másvilág. Politikai esszék*. Budapest, 1994, Új Mandátum, 11–31. p.
- Tamás Gáspár Miklós: Közhasa és republikánus hit. *Magyar Hírlap*, 1996. január 27.
- Tamás Gáspár Miklós: Vázlat a hagyományról. In uő: *Idola Tribus*. Párizs, 1989, Magyar Füzetek (Magyar Füzetek Könyvei 12), 246–274. p.
- Táncsics Mihály: *Sajtószabadságról nézetei egy rabnak*. Budapest, 2003, Neumann.
- Tarján G. Gábor: A sokat támadott Baltazár Dezső református püspök. *Valóság*, 1998. 12. 26–48. p.
- Tarnóczy Szabolcs: A hungarizmus és a szebb jövő. *Kuruc.info*, 2012. Forrás: <https://kuruc.info/r/9/91471/>, letöltve: 2019. 9. 24.
- Techet Péter: Alain de Benoist portréja: esztétörténeti életrajz a francia filozófusról. *Valóság*, 2010. 2. 95–109. p.
- Techet Péter: Carl Schmitt és a nemzetiszocializmus. *Politikatudományi Szemle*, 2012. 1. 133–152. p.
- Teller Gyula: Az elit nem vész el, csak... [1996] In uő: *A rendszerváltás rendszere. Cikkek, esszék elemzések*. Budapest, 2005, Kairosz, 173–180. p.
- Teller Gyula: Az elit tulajdonszerzése. [1996] In uő: *A rendszerváltás rendszere. Cikkek, esszék elemzések*. Budapest, 2005, Kairosz, 78–82. p.
- Thallóczy Lajos: *Gróf Szécsen Antal*. Budapest, 1901, Athenaeum.
- Thomas Mann: *Egy apolitikus ember elmélkedései*. Budapest, 2014, Talantum.
- Tolkien, John Ronald Reuel: *A szilmarilok* című kötetében (Budapest, 2019, Helikon).
- Tordai Zádor: *Az elidegenedés mítosza és valósága*. Budapest, 1970, Kossuth.
- Tóth András: A konzervatív közgazdaság-tudomány születése. *Athenaeum – Konzervatív Szemle*, 2015. 2. 14–19. p.
- Tóth Eszter Zsófia: „Fejük kopasz, többnyire borotvált, ruhájuk fekete”. *Skinheadek a célkeresztben*, 1988. *Kommentár*, 2016. 1. 98–113. p.
- Tóth Gábor Attila: *Túl a szövegen – Értékezés a magyar alkotmányról*. Budapest, 2009, Osiris.

- Tóth Tihamér: Az ordoliberalis iskola palackpostája – a piacgazdaság eszméje egykor és ma. In Balogh Elemér – Homoki-Nagy Mária szerk.: *Emlékkönyv Dr. Ruzsoly József egyetemi tanár 70. születésnapjára*. Szeged, 2010, SzTE ÁJK, 878–889. p.
- Tóth Zoltán József: *Élet a Szent Korona jegyében: a magyar értékekre épülő társadalom*. Budapest, 2014, Hun-idea.
- Tóth Zoltán: A magyar középosztály megteremtése. *Századvég*, 1997. tél 46–72. p.
- Tőkéczi László szerk.: *Magyar konzervativizmus: hagyomány és jelenkor*. Budapest, 1994, Batthyány Lajos Alapítvány, Barankovics István Alapítvány.
- Tőkéczi László: *Magyar liberalizmus*. Budapest, 1993, Századvég.
- Tőkéczi László: *Tisza István eszmei, politikai arca*. Budapest, 2000, Kairosz.
- Tőkéczi László: *Vázsonyi Vilmos*. Budapest, 2005, XX. Század Intézet.
- Tókei Ferenc: *A társadalmi formák marxi elméletéhez*. Budapest, 1988, Kossuth.
- Trencsényi, Balázs – Kopeček, Michal – Gabrijelčič, Luka Lisjak – Falina, Maria – Baár, Mónika – Janowski, Maciej: *A History of Modern Political Thought in East Central Europe I–II*. Oxford, 2016, 2018, Oxford University Press.
- Trencsényi Balázs: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*. Budapest, 2011, Argumentum.
- Trencsényi Balázs: *A politika nyelvei. Eszmetörténeti tanulmányok*. Budapest, 2007, Argumentum, 13–34. p.
- Trencsényi Balázs: Bibó István és az „alkat-diskurzus”. In uő: *A politikai nyelvei. Eszmetörténeti tanulmányok*. Budapest, 2007, Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, 138–226. p.
- Tudományos hírek. Forrás: <http://www.polanyi.bme.hu/index.php>, letöltve: 2019. 11. 14.
- Ujváry Gábor: Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint kultúrpolitikája. In Romsics Ignác szerk.: *A magyar jobboldali hagyomány*. Budapest, 2009, Osiris, 387–388. p.
- Ullmann Tamás: Arthur Schopenhauer. In Boros Gábor szerk.: *Filozófia*. Budapest, 2007, Akadémiai, 912–918. p.
- Ullmann Tamás: Friedrich Nietzsche. In Boros Gábor szerk.: *Filozófia*. Budapest, 2007, Akadémiai, 964–972. p.
- Ungváry Krisztián szerk.: *Búvópatakok. A jobboldal és az állambiztonság 1945*. Budapest, 2003, Jaffa.
- Ungváry Krisztián: Kik is azok a nyilasok? *Beszélő*, 2003. 6. Forrás: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/kik-azok-a-nyilasok>, letöltve: 2019. 11. 14.
- Vaderna Gábor: *Élet és irodalom. Az irodalom társadalmi használata gróf Dessewffy József életművében*. Budapest, 2013, Ráció.
- Vajda Mihály: *Marx után szabadon, avagy miért nem vagyok már marxista?* Budapest, 1990, Gondolat.
- Vajda Mihály: *Változó evidenciák*. Budapest, 1992, Századvég–Cserépfalvi.
- Vámbéry Rusztem: *Eretnek magyarázatok a nacionalizmusról*. Budapest, 1936, Viktória KK, 107–115. p.
- Vázsonyi Vilmos: *Beszédei és írásai I–II*. Budapest, 1927, Az Országos Vázsonyi-Emlékbizottság kiadása.
- Velkey Ferenc: Reformkori hagyomány-töredékek a (mai) magyar konzervativizmusban. In Balogh László Levente – Nagy Levente szerk.: *Konzervatív reflexiók*. Debrecen, 2015, Egyetemi, 95–172. p.
- Veres Ildikó: *Hiány – filozófia – kritika. Válogatott tanulmányok a magyar filozófia köréből*. Kolozsvár–Szeged, 2003, Pro Philosophia.
- Veres Péter: *Az Alföld parasztsága*. Budapest, 1942, Magyar Élet Kiadása.
- Veres Péter: Magyar megmaradás. In uő: *Magyar megmaradás*. Budapest, 2000, Püski, 13–14. p.
- Veres Péter: *Mit ér az ember, ha magyar. Levelek egy parasztfiúhoz*. Budapest, 1943, Magyar Élet Kiadása.
- Veres Péter: *Népiség és szocializmus*. Budapest, 1942, Magyar Élet Kiadása.
- Veres Péter: *Parasztsors – magyar sors*. Budapest, 1944, Magyar Élet Kiadása.
- Veres Péter: *Számadás*. Budapest, 1937, Révai.
- Veres Péter: *Szellemi válság? Válasz*, 1947. 4.
- Veres Péter: *Szocializmus, nacionalizmus*. Budapest, 1939, MEFHOSZ.
- Vermes Gábor: *Tisza István*. Budapest, 1994, Századvég.
- Vida István szerk.: *Magyarországi politikai pártok lexikona 1846–2010*. Budapest, 2011, Gondolat.
- Violi, Maurizio: *For Love of Country. An Essay on Patriotism and Nationalism*. Oxford, 1995, Clarendon Press.
- Vona Gábor: A modern kori ember tipológiája. In uő: *Fekete bárány, fehér holló*. Budapest, 2013, Magyar Hírek, 216–226. p.
- Vona Gábor: Az érzelmi nacionalizmus felülvizsgálata. *Magyar Hüperion*. 2013. 2. 136–152. p.
- Vonyó József: *Gömbös Gyula és a hatalom*. Pécs, 2018, Kronosz, 281–503. p.
- Waldron, Jeremy: Szabadság, tisztelet a másik autonómiája iránt, mindenki számára elfogadhatóan elrendezett társadalmi viszonyok. *Theoretical Foundations of Liberalism*. In uő: *Liberal Rights*. Cambridge, 1993, Cambridge University Press, 35–62. p.
- Weber, Max: *A politika mint hivatás*. Budapest, 1989, Medvetánc Füzetek.
- Weber, Max: *Állam, politika, tudomány*. Szerk. Kemény István, Varga István. Budapest, 1970, KJK.
- Weiss János: A forradalom drámája (Esettanulmány Lukács Györgyről). In Böcskei Balázs szerk.: *A forradalom végtelensége. Lukács György politika- és társadalomelmélete*. Budapest, 2016, L'Harmattan, 99–120. p.
- Williams, Bernard: Realism and Moralism in Political Theory. In G. Hawthorn ed.: *In the Beginning Was the Deed. Realism and Moralism in Political Argument*. 2005, Princeton University Press.
- Zichy Antal: *Magyar szabadelvű-conservatív politika*. Pest, 1862, Pfeifer Ferdinánd.
- Zlinszky János: *Keresztény erkölcs és jogászai etika*. Budapest, 2002, Szent István Társulat.

NÉVMUTATÓ

- Ablonczy Balázs 97, 106, 205, 258; 261–263
 Áchim András 156
 Adams, John 213
 Ady Endre 50, 52, 72, 88, 186, 202, 215, 217, 218, 243
 Agamben, Giorgio 178
 Ágoston, Szent 113, 114
 Ágoston Balázs 206
 Alföldi Róbert 81
 Alinei, Mario 200
 Allen, R. T. 140, 295
 Ambrus Gergely 198
 Andics Erzsébet 158
 Andorka Rudolf 307
 Andrássy Gyula, ifj. 98, 324
 Antal Attila 150, 180, 253, 303
 Antal László 289
 Antall József 133, 247, 251
 Apáthy István 52
 Apáti Bence 211
 Apponyi Albert 98, 99
 Arany János 148, 217, 298
 Arató András 78
 Arendt, Hannah 54, 84, 167, 188, 300–303
 Arisztotelész 28, 113–115, 130–132, 138, 139, 151, 173, 174, 304–309
 Aron, Raymond 73
 Asbóth János 88, 94, 96, 122, 286
 Ash, Timothy Garton 127
 Baár Mónika 19
 Babeuf, François-Noël 36
 Babits Mihály 52, 112, 135, 164, 319
 Badiny Jós Ferenc 199, 209
 Bajcsy-Zsilinszky Endre 202
 Bakunin, Mihail Alekszandrovics 157
 Balázs Zoltán 16, 132, 136, 137, 146
 Ball, Terence 16, 152
 Balla Antal 51, 287
 Balmes, Jaime 99
 Balogh Elemér 288
 Balogh István 191, 327
 Balogh László Levente 133, 302
 Balogh Magdolna 162
 Balogh Margit 326
 Baltazár Dezső 322, 323
 Balzac, Honoré de 36, 99
 Bangha Béla 318, 321
 Barankovics István 287, 326
 Bárány Gusztáv 205
 Baranyi Tibor Imre 270, 277
 Baráth Tibor 209
 Baritz Sarolta 329
 Baross Ákos 52
 Bartha Géza 254
 Bartha Eszter 169
 Bartha Miklós 202, 214
 Bartók Béla 164, 216, 234
 Bastiat, Frédéric de 281
 Baťa, Tomáš 153
 Batsányi János 72
 Batthyány Ervin 109, 188
 Batthyány Kázmér 109, 298
 Baudrillard, Jean 179
 Bauer, Peter Thomas Lord (Bauer Tamás Péter) 34, 293, 294
 Bauer Sándor 188
 Bauman, Zygmunt 179
 Bayer József 13
 Bealey, Frank 256, 257
 Beauvoir, Simone de 16
 Bédy-Schwimmer Róza 164
 Békés Márton 88, 90, 98, 112, 149, 264, 265, 268, 324
 Békési László 204
 Beksics Gusztáv 47, 48, 97

- Béla, IV. 109
 Bellamy, Richard 16, 152, 296, 303
 Bence György 83, 172, 178, 302, 303
 Benedek László 201
 Benkő László 199
 Benoist, Alain de 257
 Bentham, Jeremy 39, 66, 280, 282, 285, 286
 Bereczky Albert 327
 Bérenger, Jean 42
 Beresztóczy Miklós 327
 Bergyajev, Nyikolaj 273
 Berlin, Isaiah 17, 54
 Bernstein, Eduard 66
 Bertényi Iván, ifj. 97
 Berzenyi Dániel 298
 Bethlen István 22, 98, 106
 Bibó István 18, 22, 28, 43, 51, 53, 54, 67,
 70, 71, 114, 115, 174, 175, 216–218,
 223–227, 232, 233, 236–245, 250
 Bihari Mihály 144
 Bíró András Zsolt 205
 Bíró Friderika 252
 Bíró Zoltán 247, 253
 Bobula Ida 199, 209
 Boda Zsolt 308
 Bódig Mátyás 13, 75, 78, 79
 Bodin, Jean 103
 Bodnár-Király Tibor 22
 Bodnár M. István 178, 303
 Bodrogi Ferenc Máté 121
 Bogár László 176, 207, 208, 229
 Bokros Lajos 289, 291
 Bolkestein, Frits 294
 Bonald, Louis Gabriel Ambroise, Vicomte de
 70, 99, 138
 Boór János 329
 Borbándi Gyula 230, 252, 253
 Borbély Gábor 178, 303
 Boros Gábor 198, 256, 272
 Boros János 86, 307
 Boros Zsuzsanna 101
 Botos Katalin 329
 Botos Máté 112, 127, 329
 Boudon, Raymond 191
 Boulad, Henri S. J. 271
 Bourdieu, Pierre 176, 179, 191, 194
 Bozóki András 23, 184, 188
 Böcskei Balázs 161, 169, 196
 Böhm-Bawerk, Eugen von 287
 Böhm Károly 130, 131
 Bölöni Farkas 285
 Böszörmény Zoltán 208
 Bragyova András 77
 Brandenstein Béla 131
 Braun Róbert 66
 Brenner József 315
 Brentano, Franz 138
 Breuilly, John 323
 Browning, Gary 16, 17
 Bruck, Moeller von der 255
 Bruszt László 193
 Bryan, Bradley 30
 Bryan, William Jennings 213
 Buchanan, James M. 283
 Buharin, Nyikolaj Ivanovics 169
 Buji Ferenc 271, 277
 Bulányi György 27, 187, 327, 328
 Burke, Edmund 28, 63, 66, 70, 89, 90, 93,
 111, 118, 119, 138, 141, 146, 281, 282
 Buzinkay Géza 97
 Bozogány Áron 118
 Camus, Albert 192
 Canning, Joseph 13, 313
 Chateaubriand, François-René de 99
 Churchill, Winston Leonard Spencer, Sir 108
 Cicero, Marcus Tullius 295
 Cobden, Robert 286
 Coleman, Miller 13
 Concha Győző 51, 110, 122
 Condorcet, Nicolas de 69, 70
 Congdon, Lee 33
 Conolly, Ryan 13
 Constant, Benjamin 35, 65
 Cortés, Donoso 99
 Cropsey, Joseph 13
 Czirják Imre 267
 Csath Magdolna 208
 Csécsy Imre 50, 54, 68
 Csejte Dezső 272
 Csemeghi Károly 52
 Csengery Antal 47, 107
 Csengey Dénes 217, 246, 249
 Csibi Norbert 317, 323
 Csillag István 289
 Csizmadia Ervin 58, 67, 92, 112
 Csizmadia Sándor 73, 156
 Csontváry Kosztka Tivadar 185
 Csoóri Sándor 32, 217, 242, 245, 246,
 249–251
 Cs. Kiss Lajos 78, 178, 256
 Cs. Szabó László 33, 52
 Csunderlik Péter 49, 159
 Csurka István 31, 203, 217, 245–252
 Dahrendorf, Ralf 127
 Darvas József 223, 228, 237–240
 Davies, Peter 257, 272
 Debreczeni József 57
 Dékány István 67, 68
 Deleuze, Gilles 179
 Demeter M. Attila 297, 300, 302
 Dénes Iván Zoltán 42, 54, 114
 Derrida, Jacques 17
 Déry Tibor 167
 Dessewffy Aurél 94
 Dessewffy Emil 94
 Dessewffy József 89, 94, 96, 119, 285
 Dévényi István 252
 Dewey, John 85, 86
 Dickens, Charles John Huffam 36
 Dobák Miklós 325
 Dobszay Tamás 42
 Domokos Endre János 210
 Donáth László 329
 Dornbach Alajos 74
 Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 159, 160,
 217
 Dózsa György 156, 158, 159, 225
 Dunn, John 16
 Duray Miklós 246
 Dworkin, Ronald 40, 41, 61, 63, 78, 142, 305
 Éber Márk Áron 176
 Eckhardt Sándor 52
 Egedy Gergely 90, 213
 Egresi Katalin 13, 95
 Egyed Péter 63
 Ekert Mária 24
 Ekrem Kemál György 210
 Elek István 57, 301
 Eliade, Mircea 271, 272
 Engels, Friedrich 66, 149, 157, 159, 170
 Enyedi Zsolt 270
 Eötvös József 15, 28, 47, 54, 64–86, 136,
 155, 286
 Erdei Ferenc 164, 214, 216, 217, 223, 224,
 228, 229, 233–242
 Erdélyi József 223, 228, 233, 237
 Erdélyi Lajos 136
 Erkel Ferenc 217
 Espejo, Paulina Ochoa 213
 Esterházy Péter 32, 81
 Etzioni, Amitai 304, 305
 Evola, Julius 272
 Falina, Maria 19
 Faludy György 52
 Falusi Norbert 67
 Faragó Béla 44, 71, 72
 Farkas Ferenc 240
 Farkas Gyula 202
 Fehér Ferenc 70, 71, 99, 161, 173
 Fehér Lajos 242
 Fehér Tibor 205
 Feinberg, Joel 38, 142
 Feitl István 95
 Féja Géza 214, 217, 228–230, 233, 237, 241
 Fejtő Ferenc 33, 73, 74
 Fekete Balázs 13
 Fekete Gyula 217, 242, 243
 Felkai Gábor 191
 Fenyő István 47
 Ferenc József 47, 100
 Ferencz Enikő 300
 Fiala Ferenc 209
 Fichte, Johann Gottlieb 65, 66, 131, 217
 Filep Tamás Gusztáv 112
 Fischer Iván 81
 Flaubert, Gustave 36
 Fodor Ilona 72
 Foucault, Michel 17, 179, 191–195
 Földes György 150, 180
 Freeden, Michael 24, 25, 38, 198, 256, 257
 Freud, Sigmund 139, 153, 192
 Fricz Tamás 58
 Friedman, Milton 257
 Friedrich Klára 200
 Frivaldszky János 329
 Fülep Lajos 88, 275
 Fülöp Tamás 45
 Für Lajos 216, 252
 Füst Milán 164

Gábor Andor 237, 238
 Gagy Ágnes 176
 Gandhi 186
 Gángó Gábor 64
 Gárdos-Orosz Fruzsina 77
 Gauthier, David 40
 Gautsch, Adreas 185
 Gedeon Péter 291
 Gelléri Andor Endre 164
 Geréby György 62, 256
 Gergely Jenő 317, 321, 323, 326, 327
 Gewirth, Alan 40
 G. Fodor Gábor 48–50, 110, 118, 216, 264–268
 Giesswien Sándor 215, 319
 Goethe, Johann Wolfgang von 36
 Goldman, Samuel 30
 Gombár Csaba 204
 Gombos Gyula 218
 Gömbös Gyula 261
 Gönczi László 206
 Grád András 62
 Gramsci, Antonio 179, 194
 Gratz Gusztáv 51
 Griffith, John 303
 Grillparzer, Franz 298
 Guénon, René 272
 Guevara, Che (Ernesto) 30
 Guizot, François Pierre Guillaume 65, 66, 72
 Gyáni Gábor 121
 Gyórfi Sándor 224, 233, 235, 236
 Gyórfi Tamás 13, 62, 75, 78–80, 304, 307
 Gyulai Attila 118
 Gyurácz Ferenc 254
 Gyurcsány Ferenc 189
 Gyurgyák János 19, 92, 171, 198, 201, 202, 237, 261–263, 272, 319, 321
 Habermas, Jürgen 34, 86, 177, 191–194, 308
 Hack Péter 74
 Hajnal István 32
 Halász Gábor 52, 72
 Halmai Gábor 78
 Halmy Kund 58
 Hamvas Béla 112, 185, 271, 273, 275, 276
 Hanák Péter 97, 122
 Hársing László 170
 Hart, Herbert 63

Hatos Pál 317, 322, 323, 325, 327
 Havas Géza 52
 Havel, Václav 83
 Hawthorn, Geoffrey 83
 Hayek, Friedrich August von 39, 64, 70, 116, 139, 140, 257, 282, 283, 286–288, 291, 292, 295
 Hegedűs Dániel 84
 Hegedűs Lóránt 328, 329
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 28, 65, 69, 95, 154, 160, 171, 217, 308
 Hegyi Szabolcs 305
 Heidegger, Martin 30
 Heller Ágnes 33, 84, 161, 172, 173, 308
 Henney Árpád 209
 Herczeg Ferenc 53, 123
 Hieronymi Ottó 287
 Hieronymi Károly 52
 Hirschman, Albert Otto 90
 Hites Sándor 285
 Hlinka, Andrej 323
 Hobbes, Thomas 16, 28, 40, 81, 103, 140, 306
 Hofbauer Kelemen, Szent 64
 Hoitsy Pál 203, 204
 Holmes, Stephen 63
 Hóman Bálint 200, 316
 Homoki-Nagy Mária 288
 Honthy Hanna 126
 Hoppe, Hans-Hermann 283
 Horkay Hörcher Ferenc 16, 93, 124, 132, 306, 308, 309, 329
 Horkheimer, Max 135
 Horthy Miklós 26, 33, 51, 54, 98, 101, 105, 126, 159, 163, 164, 207, 217, 220, 236, 238, 268
 Horvath, Ödön von 122
 Horváth Ágnes 195
 Horváth András 299
 Horváth Csaba 57
 Horváth Márton 237, 238
 Horváth Richárd 327
 Horváth Róbert 277
 H. Szilágyi István 13
 Hugo, Victor 183
 Hume, David 113, 130, 308
 Hunyadi Mátyás 44, 100, 298
 Huoranszki Ferenc 60, 75, 80, 283
 Hussér, Edmund 131, 138
 Huxley, Aldous 134

Ibsen, Henrik Johan 185
 Illyés Gyula 32, 51, 186, 214, 223, 228, 233, 237–239, 242–245
 Imrédy Béla 260–263
 Istóczy Győző 201, 202
 István, Szent 107, 204
 Iványi Gábor 328
 Jakab András 267
 Janowski, Maciej 19
 Jasay, Anthony de (Jászai Antal) 34, 293
 Jaspers, Karl 149
 Jászi Oszkár 26, 28, 44, 50–52, 54, 66, 67, 73, 88, 108, 156, 159, 171, 196, 286
 Jeszenszky Zsolt 211
 Johnson, Allan G. 256, 257
 Jókai Mór 47, 122, 276
 Joó Tibor 111, 112
 József Attila 52, 163, 164
 Juhász Anikó 272, 273
 Justh Zsigmond 72, 124
 Jünger, Ernst 125, 255
 Kádár János 26, 31, 33, 44, 55, 57, 69, 115, 123, 129, 158, 166–168, 171, 175–177, 186, 195, 203, 241–247, 252, 284, 288, 299, 327
 Kádár Péter 329
 Kafka, Franz 139
 Kállai Gyula 237, 238
 Kállay Ferenc 42
 Kaltwasser, Cristóbal Rovira 212–214
 Kamarás István 329
 Kant, Immanuel 16, 36, 38–42, 60–65, 82, 130, 160, 280, 295, 296, 302, 305, 308
 Karácsony András 147, 191, 256
 Karácsony Sándor 122
 Kardos József 98, 317, 323, 326, 327
 Karinty Frigyes 135
 Kármán József 45, 120
 Károly Róbert 298
 Károlyi Mihály 108, 227
 Kásler Miklós 206
 Kassák Lajos 164
 Kateb, George 135
 Kautsky, Karl Johann 66
 Kautz Gyula 52, 66, 95
 Kazinczy Ferenc 45
 Kecskeméthy Aurél 97, 107

Kecskeméti Károly 42
 Kekes, John 33, 132, 142, 143, 150, 151
 Kelemen János 170
 Kelsen, Hans 67, 139
 Kemény István 192
 Kemény Zsigmond 28, 47, 67, 88, 107
 Kende Péter 59, 73, 300, 301
 Kerkai Jenő 325
 Kern Tamás 265–268
 Kertész Imre 32, 149, 186
 Keyserling, Hermann 112
 Kirk, Russell 99, 179, 213
 Kis János 23, 60–62, 69, 77, 79–81, 84, 85, 161, 172, 301, 307
 Kiss Endre 64
 Kiss Lajos 178
 Kiss Viktor 150, 179, 180
 Kiszely István 201
 Klaniczay Gábor 195
 Klebelsberg Kunó 51, 200
 Kodály Zoltán 234
 Kodolányi János 214, 228, 235, 237
 Koestler, Arthur 134, 159, 162, 163, 167
 Kolakowski, Leszek 157
 Kolnai Aurél 34, 50, 68, 69, 131, 132, 134, 136–139, 143, 145, 146, 159
 Komjáthy Jenő 185
 Konrád György 27, 56, 173, 175, 186
 Kontler László 89, 90
 Kopeček, Michal 19
 Kornai János 290, 291
 Korniss Gyula 145
 Kossuth Lajos 46, 47, 65, 96, 107, 110, 130, 158, 299
 Kosztolányi Dezső 52, 124, 125, 148
 Kováč, Dušan 323
 Kovács Ágnes 304
 Kovács András 303
 Kovács Gábor 178, 302
 Kovács Imre 223, 228, 229, 233, 237, 239, 240
 Kovács János Mátyás 291
 Kozma Sándor 52
 Kölcsey Ferenc 298
 Köntös László 329
 Körösnény András 22, 23, 146, 267
 Kövér György 121
 Kraus, Karl 122, 138
 Krausz Tamás 176, 177

Krokovay Zsolt 63
 Kropotkin, Pjotr 188
 Krúdy Gyula 123, 126
 Kuehnelt-Leddihns, Erik 100
 Kuhn, Thomas 48
 Kurtán Sándor 328
 Kymlicka, William 63, 142

Lackó Miklós 51, 112
 Ladlau, Ernesto 179
 Laczó Ferenc 17
 Lajtai László 195
 Láncki András 13, 23, 103, 117, 118, 131,
 140, 141, 256, 264, 265, 267
 Lányi András 309, 310
 László, V. 298
 László András 277
 László Gyula 205
 Leccese, Francesco Alfonso 272
 Lefort, Claude 178
 Lendvai István 207
 Lengyel László 108, 289
 Lenin, Vlagyimir Iljics 28, 165, 166, 168,
 169, 181
 Lentner Csaba 208
 Leonidasz 306
 Leopold Lajos 286, 289
 Le Play, Frederic 127
 Lezsák Sándor 251
 Lipót, II. 104
 Liska Tibor 56, 290
 Liszt Ferenc 148
 Litván György 44, 67, 108, 157
 L. Nagy Zsuzsa 51
 Locke, John 16, 28, 35, 40, 41, 64, 66, 306
 Ludassy Mária 63, 69–71, 90, 283, 291
 Luhmann, Niklas 253
 Lukács György 16, 70, 71, 83, 129, 160–162,
 168, 170–173, 178, 191, 193, 302
 Lukacs, John 33, 108, 113, 123, 124, 151
 Lukács József 327
 Lukes, Steven 152
 Luther Márton 140

Macaulay, Thomas Babington 107
 Machan Tibor 34, 293
 Machiavelli, Niccolò 16, 28, 113, 140, 295
 MacIntyre, Alasdair 20, 21, 305, 309
 Madách Imre 135, 148

Madison, James 74
 Mádl Ferenc 329
 Magyarics Tamás 90
 Mahoney, D. J. 137
 Maistre, Joseph de 28, 70, 99, 138, 257, 272
 Makkai János 68
 Makovecz Imre 216
 Málnási Ödön 209
 Mandeville, Bernard de 280
 Mándi Tibor 23
 Mándoky Kongur István 205
 Mann, Thomas 53, 125, 128
 Mannheim, Karl (Mannheim Károly) 89, 135
 Marácz Tamás 247
 Márai Sándor 32, 33, 51, 52, 123, 128, 135,
 190, 315
 Marcuse, Herbert 192
 Margittai Gábor 205
 Márkus György 171–173
 Márkus István 238
 Marosán Bence 149
 Marosán Bence Péter 181
 Marschalkó Lajos 209
 Martinovics Ignác 159
 Márton Áron 315
 Marx, Karl 16, 28, 35, 67, 149–159,
 164–173, 179–181, 191, 192
 Máté-Tóth András 329
 Matolcsy György 208, 289
 Matolcsy Máttyás 207, 208, 216, 223, 228
 Maurras, Charles 257
 M. Balázs Ágnes 324
 Mécs Imre 74, 328
 Medgyessy Péter 84
 Megadja Gábor 137, 211
 Méheli János 201, 202
 Menczer Béla 16, 50, 72, 99, 134
 Menger, Carl 139, 287
 Mester Béla 63, 135
 Mészáros András 63
 Mészáros István 33, 162, 169, 178, 179
 Metternich, Klemens Wenzel Nepomuk
 Lothar von 99, 104
 Mezei Balázs 329
 Michels, Robert 157
 Mihelics Vid 325
 Miklósi Zoltán 63, 76
 Mikszáth Kálmán 50, 107, 122, 123
 Mill, John Stuart 39, 66, 67, 80

Milotay István 260, 262, 263
 Mindszenty József 167, 315, 326, 327
 Miru György 66, 92, 93, 95, 297, 298
 Mises, Ludwig von 39, 67, 100, 139, 282,
 286–288, 290
 Miszlivetz Ferenc 127
 Mód Aladár 158
 Moisset, Jean-Pierre 319
 Moldova György 30
 Molnár Attila Károly 24, 116, 132, 140, 144,
 265, 294
 Molnár Tamás 33, 136, 137, 140, 271, 274,
 276, 277
 Montesquieu 28, 113, 295
 Moore, George Edward 39
 Móricz Zsigmond 217, 218
 Motyl, Alexander J. 272
 Mouffe, Chantal 178
 Möller, Christoph 63
 M. Szebeni Géza 319
 Mudde, Cas 212–214
 Musil, Robert 139
 Müller Rolf 48

Nádas Péter 186
 Nagel, Thomas 142
 Nagy Ágoston 14, 22
 Nagy Boldizsár 75
 Nagy György 299
 Nagy Imre 74, 162, 175, 240
 Nagy J. Endre 114
 Nagy Károly 313
 Nagy Levente 133
 Nánási László 240
 Napóleon, III. 97, 156, 295
 Navratil Ákos 286
 Negri, Antonio 178, 179
 Németh Andor 163
 Németh G. Béla 44, 64
 Németh László 112, 186, 213, 215, 217, 218,
 223–225, 228, 230–237, 240–242, 247,
 250
 Németh Sándor 328, 330
 Newmann, John H. 294
 Nietzsche, Friedrich 17, 28, 30, 50, 130, 131,
 135, 150, 153, 160, 180, 185, 192, 256,
 257, 272
 Nisbet, Robert 90
 Noszkai Gábor 88

Novak, Michael 257
 Nozick, Robert 181, 283

Nyíri J. Kristóf 64, 138
 Nyirkos Tamás 90
 Nyíró Miklós 86

Oakeshott, Michael 85, 88, 116–118, 123,
 146, 179
 Olay Csaba 114, 302
 Olasz Lajos 98
 Oppenheimer, Franz 286, 290
 Orbán Krisztián 265
 Orbán Miklós 265
 Orbán Viktor 189, 268
 Orosz Timea 58
 Orthmayr Imre 170
 Orwell, George 134, 163
 Ostiguy, Pierre 213
 O'Sullivan, Noel 256, 257
 Ottlik Géza 125, 149
 Ottlik László 68
 Owen, Robert 153

Örkény István 32, 149

Paál Zoltán 199
 Paál Vince 51
 Paár Ádám 253, 254
 Paczolay Péter 102
 Padányi Viktor 200
 Páger Antal 126
 Paine, Thomas 64
 Paksa Rudolf 209, 210
 Paksy Zoltán 202
 Pamjav, Horolma 205
 Pap Gábor 206
 Pap Károly 214
 Pap Milán 24, 26, 55, 168, 177, 307
 Papp István 213–215, 253
 Papp Lajos 206
 Papp Zsolt 193
 Pápay György 86
 Pataki Ferenc 163, 238
 Pauler Tivadar 52
 Percz László 114
 Peron, Juan 213
 Perutz, Leo 122
 Pesti Lajos 210

Péterfi Gábor 254
 Pethő Sándor 98
 Petőfi Sándor 45, 156, 159, 297–299
 Pettit, Philip 296, 297
 Pezenhoffer Antal 97
 Pilinszky János 149, 319
 Pintér István 224, 233, 235, 236
 Pius pápa, X. 321
 Platón 28, 106, 108, 110, 112, 113, 150, 305, 306
 Pócsa Kálmán 102, 303
 Pogonyi Szabolcs 63, 178, 303, 307
 Pogrányi Lovas Miklós 90
 Pokol Béla 78, 79, 144, 191, 193, 194, 253, 303
 Polányi Károly 171, 196, 309
 Polányi Mihály 34, 116, 139–141, 293–295
 Polübiosz 295
 Pongrácz Alex 13
 Posner, Richard 63
 Pozsgay Imre 168, 251
 Pölöskei Ferenc 300, 323
 Prohászka Lajos 112
 Prohászka Ottokár 215, 318, 320–322
 Proudhon, Pierre-Joseph 157
 Pullman, George 153

 Quinton, Anthony 90

 Rabár Ferenc 329
 Rácz Sándor 114
 Radnóti Miklós 319
 Raduly István 326
 Rákóczi Ferenc 107, 110
 Rákosi Mátyás 202, 240
 Rákosi Viktor 97
 Rassay Károly 51
 Ravasz László 322, 325–327
 Rawls, John 37, 38, 40, 41, 63, 70, 80, 83, 142, 302, 304–307
 Raz, Joseph 63, 75, 80
 Reagan, Ronald 281, 283, 291
 Rév István 195
 Révai József 167, 237, 238
 Rey, Cristo 183
 Rimbaud, Arthur 52
 Río, José Sánchez del 183
 Ripp Zoltán 101

Robespierre, Maximilien François Marie
 Isidore de 69, 71
 Romsics Gergely 97
 Romsics Ignác 97, 98, 106, 200, 204, 237, 314, 321, 324
 Rorty, Richard McKay 37, 38, 85, 86
 Roth, Joseph 100, 139
 Rottler Ferenc 317, 323, 326, 327
 Rozgonyi József 63
 Rountree, Kathryn 206
 Rousseau, Jean-Jacques 16, 17, 28, 35, 36, 63, 64, 66, 69, 78, 81, 120, 212, 216, 296–298
 Röpke, Wilhelm 287, 288
 Rubasov, Nyikolaj Szemjonovics 134
 Ruutu, Yrjö 214
 Ruzsits Jha, Stefania 139

 Sajó András 62
 Salamon Konrád 253
 Salkaházi Sára 326
 Sandel, Michael 304, 305, 307
 Sándor Péter 328
 Sánta Ferenc 167
 Sarkadi Imre 167, 238, 239
 Sargent, Lymann Tower 256, 257
 Sartre, Jean-Paul 192
 Sauvageot, Aurélien 52
 Scanlon, Thomas 40, 76
 Schabert, Thilo 118
 Scheiring Gábor 180
 Scheler, Max 69, 131
 Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph 217
 Schlegel, Friedrich von 64, 99
 Schlett István 22, 46, 65, 87, 104, 157, 161, 164, 285, 315
 Schmitt, Carl 17–19, 67, 71, 82–84, 95, 118, 144–147, 178, 256, 303
 Schmitt Jenő Henrik 184–188
 Schnitzler, Arthur 122
 Schopenhauer, Arthur 272
 Schuon, Frijdhof 272
 Schvarcz Gyula 66, 95
 Schwarzwölder Ádám 317, 323
 Scruton Roger 34, 90, 129, 179, 304
 Sebestyén László 224, 233, 235, 236
 Sebők Miklós 180, 181, 196
 Seres László 184
 Sértő Kálmán 216, 223, 228, 230, 233

Shklar, Judith 37
 Sigray Antal 98
 Sík Sándor 319
 Síklaky István 290, 291
 Simmel, George 191
 Sinka István 216, 223, 228, 230, 233, 237
 Sinkó Ervin 159, 162
 Sipos Attila 224, 233, 235, 236
 Sipos Péter 261, 262, 263
 Skinner, Quentin 15, 16, 296
 Slachta Margit 324, 326
 Smith, Adam 130, 281, 290
 Society, Fabian 49
 Sólyom László 61, 329
 Sombart, Werner 191
 Somogyi Éva 97
 Sorel, Georges 157, 186
 Soros György 249
 Spann, Othmar 67
 Spannenberger Norbert 321
 Spengler, Oswald 272
 Spiró György 81
 Stears, Marc 256, 257
 Stendhal 36
 Strauss, Leo 13, 14, 18, 19, 106, 108, 140, 141
 Strausz Péter 325
 Sükösd Miklós 184, 188
 Sütő András 32, 246
 Swift, Jonathan 122, 134

Szabad György 299
 Szabó Ádám 135
 Szabó Albert 210
 Szabó Dániel 101
 Szabó Dezső 88, 186, 212, 215, 217–223, 225, 230, 233, 236, 322
 Szabó Ervin 157–159, 186, 188
 Szabó Magda 32
 Szabó Márton 68, 308
 Szabó Miklós 44, 57, 123, 125, 216
 Szabó Lajos 185, 275
 Szabó Lőrinc 223
 Szabó Pál 223, 228, 236, 240
 Szabó Róbert 326
 Szabó Zoltán 214, 223, 228, 235
 Szajbély Mihály 120
 Szakács Árpád 268
 Szakály Zsuzsa 102

Szakolczai Árpád 195
 Szakolczai György 326
 Szalai Erzsébet 175, 176, 196
 Szalai Miklós 98, 324
 Szálasi Ferenc 16, 209, 222, 319, 321
 Szalay László 47
 Szamuely László 290
 Szántó Kovács János 156
 Szapor Judit 163
 Szasz, Thomas 34
 Szathmáry Sándor 134, 135, 190
 Széchenyi Ferenc 64
 Széchenyi István 28, 42, 45–47, 64, 65, 88, 89, 96, 104, 107–110, 119–122, 130, 149, 284–286
 Szécsen Antal 104
 Szegedy-Maszák Mihály 314
 Székely János 164
 Szekfű Gyula 18, 67, 69, 107, 108, 110, 112, 237, 238, 316
 Szélényi Iván 56, 173, 175
 Szemere Bertalan 285, 297, 298
 Szendrei László 94
 Szenté Zoltán 79, 102
 Szentesi Zöldi László 211
 Szerb Antal 52, 319
 Szigethy Gábor 64
 Szigeti Péter 13, 78, 176–179, 256
 Szijártó M. István 104
 Szilágyi Márton 93
 Szókratész 108, 150
 Szőcs Máté 122, 123
 Sztálin, Joszif Visszarionovics 26, 29, 134, 162, 165, 166, 169, 170, 266
 Sztéhlo Gábor 326
 Szűcs Jenő 31, 67, 96, 109, 174, 313
 Szűcs Zoltán Gábor 84, 85, 93, 116, 118

Tábor Béla 185, 275
 Tacitus, Publius Cornelius 113
 Taggart, Paul 213
 Takács Erzsébet 195
 Takács Péter 13
 Takaró Mihály 329
 Takáts József 22, 66, 93, 114, 120, 298
 Tallár Ferenc 307
 Tamás Gáspár Miklós 88, 109, 176, 177, 180, 181, 189, 301
 Tamási Áron 230

- Táncsics Mihály 64
 Tarján G. Gábor 323
 Tarnóczy Szabolcs 210
 Taylor, Charles 304, 305, 307
 Tychet Péter 57, 256, 257
 Teleki Pál 98, 106, 204, 258, 260–263
 Tellér Gyula 23, 265, 267
 Thackeray, William Makepeace 36
 Thallóczy Lajos 104
 Thatcher, Margaret 257, 291, 293, 294
 Themisztoklész 306
 Thuküdidész 113
 Tiso, Jozef 323
 Tisza István 44, 48, 50, 52, 108, 188, 216, 218
 Tito, Josip Broz 162, 168
 Tocqueville, Alexis Charles-Henri Clérel de 48, 63, 65, 66, 72, 113, 114, 128, 137
 Tolkien, John Ronald Reuel 273
 Tolsztoj, Lev Nyikolajevics 36, 185, 186
 Tordai Zádor 172
 Tóth András 139
 Tóth Csaba 22, 23
 Tóth Eszter Zsófia 210
 Tóth Gábor Attila 77
 Tóth Tihamér 288
 Tóth Zoltán 122
 Tóth Zoltán József 329
 Tottoli, Roberto 272
 Tőkész László 44, 48, 51, 102, 108, 144
 Tókei Ferenc 170
 Tönnies, Ferdinand 191
 Török Gábor 22, 23
 Trefort Ágoston 47, 52
 Trencsényi Balázs 14, 17–20, 114
 Trockij, Lev Davidovics 162, 165, 166, 169
 Truman, Harry 108
 Tuka, Vojtech 323
 Tullock, Gordon 283
 Turgenyev, Ivan Szergejevics 36
 Ujváry Gábor 200
 Ullmann Tamás 256, 272
 Ungváry Krisztián 27, 164
 Vaderna Gábor 89
 Vajda Mihály 161, 173
 Vámbéry Rusztem 53
 Varga István 192
 Varga László 325
 Varga, Mihai 118
 Várkonyi István 156, 184
 Vass László 328
 Vázsonyi János 51
 Vázsonyi Vilmos 44, 51, 99
 Velkey Ferenc 133
 Veres Ildikó 131
 Veres Péter 217, 223, 224, 228, 230–240
 Vermes Gábor 48
 Veuillot, Louis François 99
 Victor János 327
 Vida István 318
 Villon, François 52
 Viroli Maurizio 296, 300
 Voegelin, Eric 110
 Volosin Hédi 204
 Voltaire 69
 Vona Gábor 270, 274, 275
 Vonyó József 261
 Vörösmarty Mihály 148
 Wagner, Richard 217
 Waldron, Jeremy 38, 63
 Wallerstein, Immanuel 170
 Wass Albert 32
 Weber, Max 32, 111, 115, 144, 173, 176, 191, 192, 256
 Wekerle Sándor 52
 Webőczy István 64, 104
 Wiess János 161
 Wiggins, David 131
 Williams, Bernard 37, 83, 85, 131
 Wittgenstein, Ludwig Josef Johann 138, 198
 Závodszky Géza 98
 Zichy Aladár 318
 Zichy Antal 94
 Zichy János 318
 Zichy Nándor 318
 Zilahy Lajos 237, 238
 Zlinszky János 329
 Žižek, Slavoj 179
 Zrínyi Miklós 100, 297

X 292159

Könyvünk célja a magyar politikai gondolkodás áttekintése irányzatok szerint, a jelen valóságából kiindulva, de az eszmei, világnézeti hagyományok messzemenő figyelembevételével. Munkánk nemcsak abban tér el a jelenleg forgalomban lévő hasonló művektől, hogy a kortárs szerzőket és áramlatokat is átfogóan tárgyalja, hanem módszertani megközelítése is más. A könyv fejezeteinek hossza legjobban a tárgyalt politikai világnézeti irányzat történeti jelentőségével függ össze. A 19. század domináns irányzata a liberalizmus és a konzervatizmus, ehhez zárkózik föl a század utolsó évtizedeitől a tág értelemben vett baloldal. A 20. században kiemelten fontos a népiség gondolatköre. Ezek a leghosszabb fejezetek, amelyek között rövidebb terjedelemben tárgyalunk más irányzatokat is. A fejezetek sorrendje az egyes irányzatok karakteres történelmi megjelenését igyekszik követni, de önmagában ennek sincs igazán tudományos jelentősége, mivel a legtöbbjük esetében a gyökerek föl kutatása során egészen a 19. századig visszamegyünk.

Balázs Zoltán – Molnár Csaba

X 292.153

BALÁZS ZOLTÁN – MOLNÁR CSABA

Irányzatok
a magyar politikai
gondolkodásban

a magyar politikai
gondolkodásban

Jelen és múlt

OSIRIS KIADÓ
BUDAPEST 2019

221.565 X